

नेपाल कानून पत्रिका

ने
का
प

भाग-५९

२०७४ कात्तिक

अङ्क-७

२
०
७
४

का
त्ति
क

अ
ङ्क
क

प्रकाशक

सर्वोच्च अदालत

रामशाहपथ, काठमाडौं

फोन नं. ४२५०७४२, ४२६२३९७, ४२६२३९८, ४२६२८०९, ४२५८९२२ Ext.२५९९ (सम्पादन), २९९९ (छापाखाना), २९३९ (बिक्री)

फ्याक्स: ४२६२८७८, पो.व.नं. २०४३८

Email: info@supremecourt.gov.np, Web: www.supremecourt.gov.np

७

सम्पादन तथा प्रकाशन समिति

माननीय न्यायाधीश श्री हरिकृष्ण कार्की, सर्वोच्च अदालत	- अध्यक्ष
मुख्य रजिस्ट्रार श्री नहकुल सुवेदी	- सदस्य
नायब महान्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल, प्रतिनिधि, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	- सदस्य
कायम मुकायम रजिस्ट्रार श्री महेन्द्रनाथ उपाध्याय	- सदस्य
अधिवक्ता श्री खम्मबहादुर खाती, महासचिव, नेपाल बार एसोसिएसन	- सदस्य
वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शैलेन्द्रकुमार दाहाल, अध्यक्ष, सर्वोच्च अदालत बार एसोसिएसन	- सदस्य
प्रा.डा.ताराप्रसाद सापकोटा, डिन, त्रिभूवन विश्वविद्यालय, कानून संकाय	- सदस्य
सहरजिस्ट्रार श्री भद्रकाली पोखरेल, सर्वोच्च अदालत	- सदस्य सचिव

सम्पादक : श्री रामप्रसाद बस्याल

सम्पादन तथा प्रकाशन शाखामा कार्यरत् कर्मचारीहरू

शाखा अधिकृत श्री निलकण्ठ बराल
शाखा अधिकृत श्री मिनबहादुर कुँवर
कम्प्युटर अधिकृत श्री विक्रम प्रधान
ना.सु. श्री विनोदकुमार यादव
ना.सु. श्री पुष्पराज शर्मा
ना.सु. श्री अर्जुनबाबु सापकोटा
सि.कं. श्री ध्रुव सापकोटा
कम्प्युटर अपरेटर श्री विजय खड्का
कम्प्युटर अपरेटर श्री अर्जुन सुवेदी
कार्यालय सहयोगी श्री राजेश तिमल्सिना

भाषाविद् : सहप्रा. श्री रामचन्द्र फुयाल

बिक्री शाखामा कार्यरत् कर्मचारी
डि.श्री नरबहादुर खत्री

मुद्रण शाखामा कार्यरत् कर्मचारीहरू

सुपरभाइजर श्री कान्छा श्रेष्ठ
मुद्रण अधिकृत श्री आनन्दप्रकाश नेपाल
सिनियर हेल्पर श्री तुलसीनारायण महर्जन
सिनियर प्रेसम्यान श्री नरेन्द्रमुनि बज्राचार्य
सिनियर प्रेसम्यान श्री योगप्रसाद पोखरेल
सिनियर मेकानिक्स श्री निर्मल बयलकोटी
सिनियर बुकबाइन्डर श्री रमेश बासुकला
बुकबाइन्डर श्री यमनारायण भडेल
बुकबाइन्डर श्री मीरा वार्ले
कम्पोजिटर श्री प्रमिलाकुमारी लामिछाने
प्रेसम्यान श्री केशवबहादुर सिटौला
बुकबाइन्डर श्री अच्युतप्रसाद सुवेदी

प्रकाशित सङ्ख्या : २५०० प्रति

नेपाल कानून पत्रिकाको उद्धरण गर्नु पर्दा
निम्नानुसार गर्नु पर्नेछ :

नेकाप, २०७४....., नि.नं., पृष्ठ ...
..... साल महिना

उदाहरणार्थ : नेकाप २०७४, कात्तिक, नि.नं.९८३४, पृष्ठ ११३७

सर्वोच्च अदालत बुलेटिनको उद्धरण गर्नु पर्दा
निम्नानुसार गर्नु पर्नेछ :

सअ बुलेटिन २०७४ १ वा २, पृष्ठ ...
..... साल महिना

उदाहरणार्थ : सअ बुलेटिन, २०७४, कात्तिक – १, पृष्ठ १

नेपाल कानून पत्रिका तथा सर्वोच्च अदालत बुलेटिन
अब हाम्रो वेभसाइटमा उपलब्ध छन्

ठेगाना

www.supremecourt.gov.np

- यो वेभसाइट खोलेपछि बायाँतर्फ **नेपाल कानून पत्रिका** तथा त्यसको तल **सर्वोच्च अदालत बुलेटिन** मा क्लिक गर्नुहोस् ।
- २०६५ साल वैशाखदेखिका यी पत्रिकामा समाविष्ट निर्णयहरू पढ्न र हाल निःशुल्क डाउनलोड गर्न सकिनेछ ।

नेपाल कानून आयोगको वेभसाइटमा संविधानसमेत हालसम्म प्रकाशित अधिकांश ऐन र नियमावलीहरू नेपाली तथा अङ्ग्रेजीमा र १९९० सालको मुलुकी ऐन, न्याय विकासिनी एवम् विभिन्न ऐतिहासिक दस्तावेजहरू निःशुल्क पढ्न र डाउनलोड गर्न सकिनेछ ।

ठेगाना

www.lawcommission.gov.np

मूल्य रु.३०।-

मुद्रक : सर्वोच्च अदालत छापाखाना

विषय सूची

क्र. स.	नि.नं./इजलास/ विवरण	पक्ष / विपक्ष	विषयको सारसङ्क्षेप	पृष्ठ
१.	९८३४ बृहत् पूर्ण रजिष्ट्रारबाट भएको दरपीठ आदेश बदर गरी मुलुकी ऐन, अ.बं. १९४ बमोजिम सुविधा पाउँ	शशिकान्त तिवारी विरुद्ध नेपाल सरकार	<ul style="list-style-type: none"> मुलुकी ऐन, अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्रदान गर्दा सो नं. ले निषेध गरेको सर्तका अतिरिक्त फैसला अन्तिम हुँदा निजले फैसलाको अवज्ञा गर्ने सम्भावना भए नभएको, समाजमा पुनः अपराध गर्ने सम्भावना भए नभएको एवम् प्रमाणमा हस्तक्षेप गर्ने सम्भावना भए नभएको जस्ता अवस्थालाई सूक्ष्मरूपमा हेरिनु पर्दछ । तर तल्लो अदालतको फैसलालाई सम्मान गरी आफूलाई अदालतसमक्ष समर्पण गरी मुद्दा दोहोऱ्याई हेरिपाउँ भन्ने निवेदनको रोहमा यस अदालत प्रवेश गर्ने व्यक्तिले अदालतको आदर गरेको नै मान्नु पर्दछ । यस्तो अवस्थाको व्यक्तिलाई मुद्दाको अन्तिम फैसला हुने समयसम्म अ.बं. १९४ नं. बमोजिमको सुविधा प्रदान गर्दा नै वास्तविक अर्थमा उक्त कानूनी व्यवस्थाको उद्देश्य पूरा भएको मानिने । 	११३७
२.	९८३५ पूर्ण उत्प्रेषण / परमादेश	रिपिन अग्रवाल विरुद्ध नेपाल सरकार	<ul style="list-style-type: none"> निवेदकले सुविधा उपभोग गर्ने गरी प्राप्त गरेको वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत समयमा नवीकरण गराउनुपर्नेमा सोमा उल्लिखित सर्त पालना नगरी सुविधा उपभोग गर्न पाउने भन्ने हुँदैन । वण्डेड वेयर हाउसको इजाजतबाट निकासीमूलक व्यापार व्यवसाय सञ्चालन गर्दा लाग्ने भन्सार महसुल, करमा सुविधा प्राप्त हुनेमा इजाजत पत्रवालाले सर्त पालना नगरी लामो समयसम्म त्यस्तो सुविधा लिई निकासीमूलक व्यवसाय गर्न छुट पाउने भन्न कानूनतः मिल्ने नदेखिने । 	११५९

३.	१८३६ पूर्ण कर्तव्य ज्यान	केदार माझी विरुद्ध नेपाल सरकार	<ul style="list-style-type: none"> वारदातमा प्रतिवादीद्वारा मृतकका टाउकामा प्रहार गरी मृतक भुइँमा ढलेपछि पनि पुनः पेटमा प्रहार गरी मृतकको मृत्यु भएको देखिएको र त्यसमा विवाद भएको अवस्था नदेखिएको हुँदा टाउकोमा भएको प्रहारले मृतक भुइँमा ढलेपछि पनि पुनः निज मृतकको पेटमा भएको प्रहारले प्रतिवादीको मृतकलाई मार्नेसम्मको मनसाय नभएको भनी पुष्टि गर्नसक्ने अवस्था नभएकाले त्यसलाई भवितव्य भनी भन्न सकिने अवस्था देखिन नआउने। 	११६८
४.	१८३७ पूर्ण अवहेलना	डा. सुधा शर्मा विरुद्ध यज्ञदेव भट्ट	<ul style="list-style-type: none"> अवहेलनाको प्रकृतिबाट कुनै निर्णय बदर गराउन प्रदान गरिने कानूनी उपचार भन्ने देखिँदैन। अदालतको निर्णय वा आदेशबमोजिम कारवाही भएको छ छैन, र नभएको भए किन नभएको हो भन्नेसम्म हेरिने। कुनै निकायबाट भए गरेका काम कारवाही त्रुटिपूर्ण भए सो बदर गराउन वा प्रचलन गराउनको लागि रीतपूर्वकको उपचारको मार्ग अवलम्बन गरी आउनु पर्ने। 	११७७
५.	१८३८ संयुक्त उत्प्रेषण / परमादेश	सुरेन्द्रबहादुर विष्ट विरुद्ध नेपाल सरकार	<ul style="list-style-type: none"> नियुक्ति पाउने अधिकारीले कानूनविपरीत कार्य गरेमा जुन निकायमा नियुक्ति गरिएको हो सो पदअनुरूपको योगदान दिन नसकेमा कानूनबमोजिमको प्रक्रिया कुरा गरी नियुक्ति दिने अधिकारीले जुनसुकै बखत हटाउन सक्ने नै हुन्छ। त्यसरी दिइने अवकास स्वेच्छाचारी भने हुन सक्दैन। नियुक्ति पाउने पदाधिकारीको नियुक्ति, निजले प्राप्त गर्ने हक अधिकार र सोको समाप्तीसमेत कानूनद्वारा नै हुनुपर्दछ। कानूनी प्रक्रियाविपरीत न त नियुक्ति नै हुन सक्छ न त नियुक्ति पाउने पदाधिकारीको हक अधिकार नै समाप्ती हुन सक्ने। 	११८६

६.	१८३९ संयुक्त परमादेश	अधिवक्ता भोजबहादुर के.सी. विरुद्ध नेपाल सरकार	<ul style="list-style-type: none"> ■ बन्दको आह्वानलाई विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता जस्तो मौलिक हकको उपभोगको रूपमा लिने गरिएको देखिनुको साथै आफ्नो माग पूरा गराउन एउटा राजनीतिक अस्त्रका रूपमा लिइँदै आएको पनि देखिन्छ । तर बन्दको आह्वान स्वेच्छिक मात्र हुन सक्छ कसै विरुद्ध बल प्रयोग गरी जोर जबर्जस्ती तथा धम्कीको प्रयोगद्वारा बन्द गराइनुलाई स्वच्छ राजनीतिक संस्कार भनेर मान्न पनि नसकिने । 	११९२
७.	१८४० संयुक्त परमादेश	अधिवक्ता डा. चन्द्रकान्त झवालीसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबारसमेत	<ul style="list-style-type: none"> ■ नेपालको संविधानको धारा ८३ मा प्रतिनिधी सभा र राष्ट्रिय सभाका दुई सदनसहितको एक संघीय व्यवस्थापिका हुनेछ जसलाई संघीय संसद् भनिनेछ भन्ने उल्लेख गरेको छ । यस प्रावधानअनुसार संघीय व्यवस्थापिकाको पूर्णताका लागि राष्ट्रिय सभा हुनुपर्ने अनिवार्यता देखिन्छ । राष्ट्रिय सभाको निर्वाचन संघीय संसद्को पूर्णताको लागि अपरिहार्य रहेको भन्ने संविधानको धारा ८३ को अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ भने धारा ८६ मा राष्ट्रिय सभाको गठन सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । राष्ट्रिय सभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्न राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी ऐन निर्माण भई लागू हुनु अपरिहार्य हुने । 	१२०९
८.	१८४१ संयुक्त परमादेश / उत्प्रेषण	सन्देश सिंहसमेत विरुद्ध जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मोरङ, विराटनगरसमेत	<ul style="list-style-type: none"> ■ नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ ले निजको जन्म हुँदा बाबु वा आमा नेपालको नागरिक रहेको छ भने त्यस्तो व्यक्ति वंशजको आधारमा नेपालको नागरिक हुने व्यवस्था गरेबाट बाबु वा आमा जोसुकैको नागरिकताको आधारमा नेपाली नागरिकता पाउन सक्ने देखिएको छ । सो प्रावधानबाहेक पनि नेपालको संविधानको धारा १८ द्वारा प्रदत्त समानताको हकको आधारमा समेत नागरिकता प्रदान गर्ने कुरामा पुरुष (बाबु) वा महिला (आमा) बीचमा विभेद गर्न नमिल्ने । 	१२१३

९.	९८४२ संयुक्त उत्प्रेषण	रूविना (विना) सिंह डंगोल विरुद्ध नेपाल सरकार	<ul style="list-style-type: none"> कानूनले निर्णय भएको मितिदेखि गणना हुने गरी म्यादको व्यवस्था गरेपनि सो निर्णय भएको थाहा नपाउने परिस्थिति भएमा उक्त म्यादको कानूनी व्यवस्था नै निष्प्रयोजित बन्न पुग्दछ । यस्तो अवस्थामा या त निर्णय भएको जानकारी सम्बन्धित पक्षलाई सम्बन्धित निकायले सोही दिन सक्नुपर्दछ या त सम्बन्धित पक्षले सो निर्णय सम्बन्धमा थाहा जानकारी पाएको मितिबाट मात्र लागू हुने गरी म्यादको गणना गर्नुपर्दछ । अन्यथा निर्णय भएको जानकारी सोही दिन पाउन नसक्ने व्यक्ति म्यादको कारण मात्र अन्यायमा पर्न जाने । 	९२२०
१०.	९८४३ संयुक्त परमादेश	तप्तबहादुर रावतसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार	<ul style="list-style-type: none"> नियुक्ति पाएका स्थायी शिक्षकलाई सम्बन्धित विद्यालयमा हाजिर गराउन नसक्नु र स्थायी शिक्षकको दरबन्दीमा स्थायी शिक्षक नियुक्ति भइसकेपछि पनि अस्थायी शिक्षकलाई अवकाश दिन नसक्नु र त्यस्ता अस्थायी शिक्षकलाई तलब भत्ता खुवाउनु विपक्षीहरूको कमजोरी हो । राज्यका निकायले गरेको कमजोरीको कारण नागरिकले कानूनबमोजिम प्राप्त गर्ने हक सुविधाबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्थालाई स्वाभाविक मान्न नमिल्ने । 	९२२७
११.	९८४४ संयुक्त कर्तव्य ज्यान, ज्यान मार्ने उद्योग	देवेन्द्र पुडासैनी विरुद्ध नेपाल सरकार	<ul style="list-style-type: none"> आपराधिक मनसायबिना गरेको कार्य अपराध हुँदैन (Act alone does not amount to guilt, it must be accompanied by mens rea) भन्ने फौजदारी दायित्वको सर्वमान्य सिद्धान्तसमेत रहेको पाइन्छ । मानसिक विचलन भएको अथवा मानसिकरूपमा अस्वस्थ भएको व्यक्तिले गरेको आपराधिक कार्यमा आपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्तिको प्रतिरक्षाको आधार बन्दछ । यसको कारण उसले गरेको कार्य या त उसले आफूले गरिरहेको छु भन्ने जानकारी राख्दैन या त आफूले गरेको कार्य गलत हो भन्ने जानकारी 	९२३७

			राख्दैन । यसैकारण स्वतन्त्र इच्छा (Free will) र स्वायत्त (Autonomy) सोचबाट निजले काम गरेको हुँदैन भन्ने मान्यता सर्वत्र स्वीकार्य विषय बनेको पाइने ।	
१२.	९८४५ संयुक्त परमादेश	अधिवक्ता अजय शंकर झासमेत विरुद्ध नेपाल सरकार	<ul style="list-style-type: none"> कारागारभित्र बन्दी हुनुको कारणबाट स्वाभाविकरूपमा उपभोग गर्न नसकिने वा नमिल्ने मौलिक स्वतन्त्रता सम्बन्धित केही हकहरू बाहेक अन्य सबै प्रकारका हक अधिकार कैदी बन्दीहरूमा रहन्छ । कारागारभित्र पर्नेमा व्यक्तिको सबै हक अधिकार समाप्त हुँदैनन् । कैदी, बन्दीको हक अधिकार हनन नहुने, त्यसको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्द्धन हुने अवस्था सुनिश्चित गर्नु राज्यको कर्तव्य भएकाले तदनुकूल कारागारको समग्र व्यवस्थापन मिलाइनु पर्ने । 	१२४६
१३.	९८४६ संयुक्त बन्दीप्रत्यक्षीकरण	कृष्णबहादुर गोले विरुद्ध उच्च अदालत, पाटन, हेटौँडा इजलाससमेत	<ul style="list-style-type: none"> कुनै व्यक्तिको विरुद्ध अदालतमा मुद्दा चलेको छ र ऊ अदालतबाट जारी म्यादमा उपस्थित नभई फरार रहन्छ भने ऊ कानूनको नजरमा फरार अभियुक्त हो । यस्ता अभियुक्तले कुनै अर्को कसुर गर्छ भने दण्ड सजायको ४१ नं. बमोजिम कैद गाभिने होइन कि थप कैद गर्ने नै कानूनको मनसाय हो । अन्यथा फरार अभियुक्तले पटक पटक अपराध गर्दा पनि यथार्थमा एउटा मात्र कसुरमा सजाय हुन गई पटके अपराधीले उन्मुक्ति पाउने र मुलुकमा दण्डहीनता मौलाउने हुन्छ । दण्डहीनतालाई रोक्नु अदालतको कर्तव्य हुने । 	१२६६
१४.	९८४७ संयुक्त करारबमोजिम रकम दिलाई पाउँ	यशस्वी शमशेर ज.ब.रा. विरुद्ध भाईवर्स डेभलपर्स प्रा.लि.	<ul style="list-style-type: none"> अग्रिम भुक्तानी लिएको रकमको आय शक्ति हुन्छ । त्यस्तो आयशक्ति (Earning Power) को भागिदार आफैँमात्र हुन्छ भन्नु न्यायको रोहमा उचित देखिँदैन । करारको म्याद समाप्त भएपछि सो कार्यान्वयन नभएको र आफूले लिएको नगदी फिर्ता नगरेको कारण कानूनी कारवाही अबलम्बन गर्नु परेको अवस्थामा मुनासिब रकम भराई दिने सम्बन्धमा अदालतसँग भएको अधिकार 	१२७७

			प्रयोग गरी १५ प्रतिशत थप रकम भराउने गरी सुरु अदालतबाट भएको फैसला सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला अन्यथा देखिएन करार ऐन, २०५६ को दफा ८४ को उद्देश्य र मनसाय पनि यही हुने।	
१५.	९८४८ संयुक्त अदालतको अवहेलना	नन्दकली बुढामगरसमेत विरुद्ध प्रमुख जिल्ला अधिकारी माधवप्रसाद ओझा, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, कञ्चनपुरसमेत	<ul style="list-style-type: none"> दोषी पत्ता लगाएर कारवाही गर्ने कुरा राज्यको कर्तव्य र दायित्वभित्रका कुरा हुन्। यस निमित्त राज्यसँग सक्षम संयन्त्र रहेको हुने र ती संयन्त्रको प्रभावकारी परिचालन गर्ने क्रममा कानूनले निर्दिष्ट गरेको दायित्वबाट राज्य पन्छिन पाउने अवस्था नहुने। 	१२८५
१६.	९८४९ संयुक्त उत्प्रेषण / परमादेश	अधिवक्ता तुलसी सिंखडा विरुद्ध नेपाल सरकार	<ul style="list-style-type: none"> नेपालको संविधानको धारा २६ द्वारा धार्मिकस्थल, धार्मिक गुठी एवं सम्पदाको व्यवस्थापन कानूनमार्फत गर्न सक्ने अधिकार राज्यलाई प्रदान गरिएकोसमेतबाट कानून बर्खिलापका कार्यहरू गरिएको स्थितिमा त्यस्ता कार्यहरू रोक्नु राज्यको कर्तव्य हुन आउने। पशुपति क्षेत्र विकास कोषको स्थापना र सो सम्बन्धमा कानूनी संरचना तयार भएपछि गुरुयोजनाको कार्यले अरु गति लिएको र गुरुयोजनाको निर्माण र कार्यान्वयनले लामो समयसम्म उपेक्षित पशुपतिक्षेत्रको पुनरुद्धारको ढोका खोलेको छ। न्यूनतम रूपमा पनि यसले पशुपति क्षेत्रको सीमा निर्धारण गरेको छ जसले यस क्षेत्रको संकुचन, विखण्डन र अतिक्रमणलाई रोक्न सक्ने। 	१२९१

यी सारसङ्क्षेप ने.का.प. प्रयोगकर्ताको सुविधाका लागि मात्र हुन्, उद्धरण गर्नका लागि होइनन्।

– सम्पादक

निर्णय नं. १८३४

सर्वोच्च अदालत, बृहद् पूर्ण इजलास
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री गोपाल पराजुली
माननीय न्यायाधीश श्री दीपकराज जोशी
माननीय न्यायाधीश श्री ओमप्रकाश मिश्र
माननीय न्यायाधीश श्री चोलेन्द्र शमशेर ज.ब.रा.
माननीय न्यायाधीश श्री दीपककुमार कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री केदारप्रसाद चालिसे
माननीय न्यायाधीश श्री सारदाप्रसाद घिमिरे
आदेश मिति : २०७४।०४।३२
०७४-AP-०००२

विषय: रजिष्ट्रारबाट भएको दरपीठ आदेश बदर गरी
मुलुकी ऐन, अ.बं. १९४ बमोजिम सुविधा पाउँ ।

निवेदक : जिल्ला रौतहट इनरवारी गा.वि.स. वडा
नं. ७ घर भई हाल जिल्ला वन कार्यालय,
बारा सिमराअन्तर्गत इलाका वन कार्यालय,
रतनपुरीमा सहायक वन अधिकृत पदमा कार्यरत
रही हाल कारागार कार्यालय, डिल्लीबजारमा
थुनामा रहेको शशिकान्त तिवारी
विरुद्ध

विपक्षी : सशस्त्र प्रहरी बल सुरक्षा वेस क्याप
पिपरासमेतको जाहेरीले नेपाल सरकार

- फौजदारी विधिशास्त्रको आधारभूत सिद्धान्तहरूमध्ये कुनै पनि अभियुक्तलाई उसको अभियोग प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष मान्नु पर्दछ भन्ने सिद्धान्तलाई मूल आधार मानेर हरेक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र राखेर उसको प्रतिरक्षा गर्ने अवसर प्रदान गरिनु पर्दछ भन्ने धारणा विकास भएको

हो । कुनै पनि फौजदारी अभियोग लागेको व्यक्तिले थुनामा नरहेर जसरी आफ्नो मुद्दाको प्रतिरक्षा गर्ने उचित अवसर प्राप्त गर्दछ सो थुनामा रहेर प्राप्त गर्न नसक्ने भएकाले फौजदारी अपराधमा मुद्दा सुनुवाइ गर्दा धरौट तथा जमानतको अनुमतिलाई सामान्य नियम (General Rule) र थुनामा राख्ने अवस्थालाई अपवाद (Exception) मान्नुपर्दछ भन्ने अवधारणा आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रले मूलभूत मान्यताको रूपमा अंगिकार गरेको पाइने ।
(प्रकरण नं. ४)

- सुरु तहबाट कैदको सजाय हुने ठहरी फैसला भएको भएपनि व्यक्तिको स्वतन्त्रतामा नै प्रभाव पर्ने कैद जस्तो गम्भीर सजाय पुनरावेदन तहबाट जाँच भएर अन्तिम नभई कार्यान्वयन गर्नु हुँदैन भन्ने न्यायिक मान्यता रहेको देखिने ।
(प्रकरण नं. ६)

- अ.बं. १९४ नं. को व्यवस्थाअनुसार तल्लो तहको अदालतबाट भएको सजायबमोजिम आफूलाई समर्पण गरेपश्चात् मात्र आफूलाई चित्त नबुझेको कुरामा उजुरी वा पुनरावेदन गर्न पाउन मिल्ने हुन्छ । उक्त व्यवस्था तल्लो अदालतको फैसला कार्यान्वयन नगरी यथाअवस्थामा राखिनेसम्म हो । फैसलाअनुसार आफूलाई समर्पण नगरी वा अदालतमा उपस्थित नै नभई यो सुविधा उपलब्ध नहुने ।
(प्रकरण नं. ७)

- अदालतले ऐन कानूनमा उल्लेख भएको कुनै व्यवस्थाको व्याख्या गर्दा कुनै एउटा दफाको समग्र प्रावधानलाई नहेरी केवल त्यसभित्रको सीमित वाक्य, वाक्यांश वा

शब्दका आधारमा मात्र व्याख्या गर्ने हो भने त्यस कानूनको अपव्याख्या हुन जाने भई विधायिकी मनसाय पराजित हुने ।

- अ.बं. १९४ को देहाय दफा १ र २ मा उल्लेख भएको “पुनरावेदन गर्ने म्यादसम्मलाई” र “पुनरावेदन दर्ता भएकोमा किनारा नभएसम्मलाई” भन्ने शब्दावलीको आधारमा मात्र केवल पुनरावेदन पत्रलाई मात्र सीमित गरेको हो भनी सोही दफाको देहाय दफा ४ र ५ को अवस्थाबाहेकका धरौट वा जमानी लिनु पर्ने प्रकृतिका दोहोर्न्याई पाउँ भन्ने निवेदन, पुनरावलोकनको निस्सा प्राप्त मुद्दा र पुनरावेदनको अनुमतिको निवेदनका मुद्दालाई बाहेक गरेको भनी अर्थ गर्न मिल्दैन । उक्त अ.बं.१९४ नं. को समग्र वनावटले स्पष्टतः दोहोर्न्याई पाउँ जस्ता निस्सा प्रदान भएमा पुनरावेदनको रोहमा हेरिने प्रकृतिको निवेदनमा धरौट जमानत लिन नमिल्ने भनी रोक लगाएको देखिँदैन । अ.बं.१९४ नं. को व्यवस्था मुद्दाको प्रक्रियामा के कस्तो अवस्थामा धरौट जमानी लिने भन्ने जमानी (bail) सँग सम्बन्धित दफा देखिएकोले जमानीको सिद्धान्त र अ.बं.१९४ को भावनाविपरीत पुनरावेदनमा मात्र धरौट वा जमानी स्वीकार गर्ने भन्न मिल्ने नहुने ।

(प्रकरण नं. १२)

- विधायिकाले कानूनी व्यवस्थाबाट मुद्दाको पक्षलाई कुनै कानूनी सुविधा प्रदान गरिरहेको अवस्थामा अदालतले त्यस्तो सुविधालाई वाक्य र वाक्यांशको अपव्याख्या गरी सीमित गर्न मिल्ने हुँदैन । यो कानून व्याख्याको सामान्य नियम पनि

भएकाले अदालतले एउटा पदावलीलाई आधार मानी कानूनी व्यवस्थाको व्याख्या गर्नु मनासिब हुँदैन ।

(प्रकरण नं. १३)

- दोहोर्न्याई पाउने निवेदनमा मुद्दाका पक्षहरूलाई सहज रूपको पुनरावेदकीय अधिकार (Substantive Right of Appeal) नभई एक किसिमको सुविधा (Privilege) दिएको हुन्छ । यस अर्थमा दोहोर्न्याई पाउँ भन्ने विषयमा पुनरावेदकीय अधिकार जस्तो मुद्दाका पक्षहरूको निहित अधिकार (Vested Right) र कानूनी अधिकार (Statutory Right) स्वरूपको हुँदैन । तर त्यस्तो निवेदन पनि मुद्दाकै रूपमा अदालतमा दायर गरिने र त्यस्ता निवेदन पनि न्यायिक मन प्रयोग गरी न्यायिक मूल्य र मान्यताबमोजिम निरूपण हुनुपर्ने भन्ने कुरामा पनि विवाद हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं. १४)

- मुलुकी ऐन, अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्रदान गर्दा सो नं. ले निषेध गरेको सर्तका अतिरिक्त फैसला अन्तिम हुँदा निजले फैसलाको अवज्ञा गर्ने सम्भावना भए नभएको, समाजमा पुनः अपराध गर्ने सम्भावना भए नभएको एवम् प्रमाणमा हस्तक्षेप गर्ने सम्भावना भए नभएको जस्ता अवस्थालाई सूक्ष्मरूपमा हेरिनु पर्दछ । तर तल्लो अदालतको फैसलालाई सम्मान गरी आफूलाई अदालतसमक्ष समर्पण गरी मुद्दा दोहोर्न्याई हेरिपाउँ भन्ने निवेदनको रोहमा यस अदालत प्रवेश गर्ने व्यक्तिले अदालतको आदर गरेको नै मान्नु पर्दछ । यस्तो अवस्थाको व्यक्तिलाई

मुद्दाको अन्तिम फैसला हुने समयसम्म अ.बं. १९४ नं. बमोजिमको सुविधा प्रदान गर्दा नै वास्तविक अर्थमा उक्त कानूनी व्यवस्थाको उद्देश्य पूरा भएको मानिने ।

(प्रकरण नं. १८)

- उपचारको बाटोमा हिँडेको व्यक्तिलाई उपचारको प्रक्रियाले पूर्णता नपाउँदै उपचार विहीन बनाउनु उपयुक्त हुँदैन । मुद्दाको कारणबाट सबै मुद्दामा परेका निवेदनलाई पनि मुद्दाकै रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । अ.बं. १९४ नं. को पुनरावेदन भन्ने प्राविधिक शब्दावलीको आधारमा न्यायको उपचारको मार्ग बन्द गर्न एवम् न्यायबाट वञ्चित गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. २३)

- व्यक्तिवादी फौजदारी मुद्दामा सुरु अदालतको फैसलाले ठहराएको जरिवाना बुझाएको वा सोबापतमा जेथा जमानत राखेको निस्सा अनिवार्यरूपमा पेस गरेको अवस्थामा मात्र पुनरावेदन वा सोसरहको उजुरी लाग्न सक्ने भएकोले फैसलाले जरिवाना लागेको व्यक्तिका सम्बन्धमा पनि अ.बं. १९४ नं. को सुविधा आकर्षित हुने ।

(प्रकरण नं. २३)

- अ.बं. १९८ नं. मा के कस्ता मुद्दामा पुर्पक्षलाई थुनामा बस्नु पर्ने र कस्तोमा नपर्ने भन्ने कुरा उल्लेख गरिए पनि अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्रदान गर्ने सम्बन्धमा सो १९८ नं. ले गरेको वर्गीकरणलाई मात्र आधार नलिई सोही १९४ नं. को देहाय ४ र ५ लाई समेत आधार लिइने हुँदा सो सम्बन्धमा पनि कुनै द्विविधा भएको पाइँदैन । तर अ.बं. १९४ नं. देहाय १ र २ मा प्रयुक्त पुर्पक्षलाई थुनामा नबसेको

भएमा भन्ने शब्दावलीलाई गणितीय सुत्र मानी अ.बं. १९४ नं. सुविधा प्रदान नगर्ने आधारको रूपमा ग्रहण गर्न विवेकसम्मत् एवम् मनासिब नहुने ।

- पुर्पक्षलाई थुनामा नबसेको भएमा भन्ने एक मात्र आधारलाई निरपेक्षरूपमा लागू गर्ने हो भने पुर्पक्षको लागि थुनामा बसेको व्यक्तिलाई सुरु तहको फैसलाले सफाई दिएको तर उच्च अदालतले सो फैसला उल्टी गरी न्यून मात्रामा कैद सजाय गरेको फैसलाउपर यस अदालतमा पुनरावेदन गर्नु पर्दा धरौट वा जमानतको सुविधा प्राप्त नगरी थुनामा रहेरै पुनरावेदन गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्ने ।

(प्रकरण नं. २४)

निवेदकको तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता हरिहर दाहाल, विद्वान् अधिवक्ताहरू केदारप्रसाद दाहाल, मिलन राई, हरि फुयाल

विपक्षीको तर्फबाट : विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता प्रकाश कोइराला

अदालतको सहयोगी (एमिकसक्यूरी) को रूपमा उपस्थित हुनु भएका विद्वान् अधिवक्ताहरू यदुनाथ खनाल र विजय मिश्र

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प. २०७३, अंक ६, नि.नं.९६०९
- ने.का.प. २०६९, अंक १०, नि.नं.८८९४
- ने.का.प. २०५६, अंक १०, नि.नं.६७९१

सम्बद्ध कानून :

- मुलुकी ऐन, अ.बं.१९४ नं.
- न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा १२(१)
- सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम २५(११)

फैसला

स.प्र.न्या. गोपाल पराजुली : यस अदालतको संयुक्त इजलासले उठाएको कानूनी प्रश्नमा यस अदालतका फरक फरक इजलासबाट फरक फरक सिद्धान्त प्रतिपादन भएकोले प्रतिपादित सिद्धान्तको एकरूपताका लागि पूर्ण इजलासको मिति २०७४।४।१२ को आदेशानुसार सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३(२) बमोजिम यस इजलाससमक्ष पेस भएको प्रस्तुत विषयको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यसप्रकार रहेको छ:-

विपक्षीसँगको उक्त मुद्दामा सुरु कपिलवस्तु जिल्ला अदालतले मलाई हराई आरोपित कसुरमा ६ महिना कैद र रु.१,१२,१९२।- जरिवाना हुने गरी सजाय गर्ने फैसला गरेकोमा सो फैसलामा चित्त नबुझी पुनरावेदन अदालत, बुटवलमा पुनरावेदन गरेको थिएँ। उच्च अदालत, तुल्सीपुर, बुटवल इजलासले समेत उक्त फैसलालाई सदर गर्ने गरी मिति २०७३।१।२९ मा फैसला भएकोमा लागेको कैद ६ महिनाको लागि दिनको रु.२५।- का दरले हुने रु.४५००।- र सुविधा प्रदान गरेबापत थप लाग्ने दस्तुरसमेत मैले सुरुमा बुझाएको धरौटी रु.६५०००।- बाट लिई र जरिवानाको हकमा मैले पुनरावेदन गर्दा राखेको रकमलाई नै यथावत् कायम राखी कानूनबमोजिम मुद्दा दोहोर्‍याई पाउने निवेदन दर्ता गर्नको लागि मुलुकी ऐन, अ.बं. १९४ बमोजिम सुविधा दिलाई पाउन निवेदन गरेको थिएँ।

उक्त निवेदनमा मैले सम्मानित अदालतबाट पछिल्लो समयमा मुद्दा दोहोर्‍याउने निवेदनको सन्दर्भमा पहिला थुनामा गई निवेदन परेपछि मात्र विचार हुन सक्ने भन्ने ०७३-RE-०१९५ को डिलबहादुर मोक्तानको मुद्दामा भएको आदेशबाट थुनामा रहेर मात्र सुविधाको निवेदन दिन मिल्ने भन्ने गरिएको भएपनि यसै अदालतबाट नि.नं. ०६९-AP-०१५१ र ०१५२ मा पूर्ण इजलासबाट निवेदक खुमबहादुर खड्काको दोहोर्‍याई पाउँको निवेदनमा १९४ नं. को सुविधा दिने

गरिएको कुरा सिद्धान्ततः स्वीकार गरिएको कुरालाई उल्लेख गरी सम्मानित अदालतले मुद्दा लिएर आउने मानिसलाई कारागार पठाउने काम गर्ने नभई मुद्दा दर्ता गर्ने हो। कार्यविधिको कारणले मानिसले न्याय प्राप्त गर्ने सारभूत अधिकारमा प्रक्रियागत कुरा बाधक हुनुपर्ने होइन। कारागार बस्नै नपर्ने आधार मुद्दामा छन् भने एकदिन पनि कारागारमा राख्नुपर्ने कुनै पनि आधार तर्कसङ्गत हुन सक्दैन भनी पूर्ण इजलासले दोहोर्‍याई पाउँ निवेदनको सम्बन्धमा व्यक्त गरेको निर्णयधारका आधारमा सुविधा दिलाई तारेखमा रही मुद्दाको पुर्पक्ष गर्न पाउन मुलुकी ऐन, अ.बं. १९४ बमोजिम सुविधा दिलाई तारेखमा रही मुद्दाको पुर्पक्ष गर्न पाउँ भनी निवेदनसाथ सम्मानित अदालतमा मिति २०७४।४।२ मा उपस्थित भएको थिएँ।

मुलुकी ऐन, अ.बं. १९४ नं. मा पुनरावेदन सुन्ने अड्डाले धरौट वा जमाना छाड्न सक्नेछ भन्ने उल्लेख भई पुनरावेदन दर्ता गर्न र पुनरावेदन दर्ता भएकोमा किनारा हुने अवधिसम्मलाई यस्तो सुविधा प्रदान गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। त्यस्तै मुलुकी ऐन दण्ड सजायको २३ नं. मा समेत पुनरावेदन गर्ने प्रयोजनार्थ अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्राप्त हुन सक्ने कुरालाई इंगित गरेको छ। निवेदकले सुरु कपिलवस्तु जिल्ला अदालतबाट ६ महिना कैद र रु.१,१२,१९२।- जरिवाना हुने गरी भएको फैसलाउपर पुनरावेदन गर्दा उच्च अदालत, तुल्सीपुर बुटवल इजलासबाट मिति २०७३।८।२९ मा फैसला हुँदा प्रतिवादीलाई ६ महिना कैद र रु.१,१२,१९२ जरिवाना हुने ठहरी भएको फैसलाउपर मुद्दा दोहोर्‍याई हेरिपाउँ निवेदन दर्ता गर्न अ.बं. १९३ (क) र १९४ नं. बमोजिमको सुविधा प्रदान गरी मुद्दा दोहोर्‍याई पाउँ निवेदन दर्ता गराई माग्न आएको अवस्था छ। यस अर्थमा अ.बं. १९४ नं. तथा दण्ड सजायको २३ नं. प्रयुक्त पुनरावेदन नभई मुद्दा दोहोर्‍याई पाउँ भन्ने प्रस्तुत निवेदनमा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को

नियम ८०(क) मा उल्लिखित प्रावधानविपरीत हुने गरी निवेदकको अ.बं. १९४ नं. बमोजिमको सुविधा प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था रहेन । यसका अतिरिक्त निवेदक माधवराज घिमिरे वि. काठमाडौं जिल्ला अदालतसमेत भएको रिट निवेदनमा अ.बं. १९४ नं. मा बमोजिमको सुविधा पाउँ भन्ने विषयमा यस अदालतको बृहद् पूर्ण इजलासले मिति २०७२।१०।१५ मा आदेश गर्दै अ.बं. १९४ नं. को कानूनी व्यवस्था फौजदारी मुद्दामा कसुरदार ठहरी कैदको सजाय पाउने व्यक्तिलाई सो फैसलाउपर पुनरावेदन गर्ने अड्डाले धरौट वा जमानीमा छाड्न सक्ने अवस्था हो । ...पुनरावेदनको रोहमासम्म अ.बं. १९४ नं को व्यवस्था आकर्षित हुने देखिएको...जुन प्रयोजनको लागि अ.बं. १९४ नं. बनेको छ, सोही प्रयोजनको लागि उक्त कानूनी व्यवस्था आकर्षित गर्नुपर्ने देखिँदा उक्त कानूनी व्यवस्थाको अनुचित विस्तार गरी अन्य क्षेत्रमा लागू गर्न सकिने देखिँदैन । उक्त कानूनी व्यवस्था केबल मुद्दामा पुनरावेदन वा सोसरहका निवेदन गर्दा आकर्षित हुने भन्नेसमेत व्याख्या भई पुनरावेदन गर्न सोसरहको निवेदनको रोहबाट अ.बं. १९४ नं. बमोजिम धरौट वा जमानतको सुविधा प्राप्त गरेको निस्सा पस गरेको अवस्थामा मात्र दर्ता गर्नु भनी रजिष्ट्रारका नाममा निर्देशनसमेत भएको छ ।

साथै निवेदक प्रतिवादी डिलबहादुर मोक्तान विपक्षी वादी नेपाल सरकार भएको बेरीतको आदेश बदर गरिपाउँ विषयको लागु औषध गाँजा मुद्दामा हाल निवेदकको मुद्दा दोहोर्चाई हेरिपाउँ भन्ने निवेदनले पुनरावेदनको रूप ग्रहण गरिसकेको अवस्था नहुँदा निजले अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था नदेखिएकाले सो सुविधा प्रदान नहुने भनी सहरजिष्ट्रारबाट भएको आदेश मनासिब नै देखिन आयो भन्नेसमेत व्यहोराको आदेश यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७३।११।९ मा भएको अवस्था छ । अतः प्रस्तुत दोहोर्चाई पाउँ भन्ने निवेदन

पुनरावेदन नभएको र मुद्दा दोहोर्चाई हेर्ने आदेश भएपछि मात्र यस्तो निवेदन पुनरावेदन सरह दर्ता हुने हुँदा हाल यो पुनरावेदनसरहको निवेदनसमेत नहुँदा प्रस्तुत मुद्दा दोहोर्चाई हेरिपाउँ भन्ने निवेदनसाथ अ.बं. १९४ नै बमोजिमको सुविधा पाउँ भनी दर्ता गर्न ल्याएको प्रस्तुत निवेदन मागबमोजिम सुविधा प्रदान गर्न मिलेन । निवेदन दर्ताबापतमा नियमानुसार कारागारमा थुनामा राख्न पठाई दोहोर्चाई पाउँ दायरीमा दर्ता गरी कानूनबमोजिम गर्नु भनी मलाई मुलुकी ऐन, अ.बं. १९४ नं. बमोजिम तारेखमा रही मुद्दा दर्ता गर्न अस्वीकार गरी मलाई फैसला कार्यान्वयन गर्ने भनी थुनामा पठाउने गरी सम्मानित अदालतका सह रजिष्ट्रारबाट भएको आदेशमा संवैधानिक, कानूनी त्रुटि रही चली आएको न्यायिक अभ्याससमेतको विपरीत रहेकोले उक्त आदेश बदर गरी मुलुकी ऐन, अ.बं. १९४ बमोजिम तारेखमा रही मुद्दाको पुर्पक्ष गर्न पाउँ ।

नि.नं. ०६९-AP-०१५१ र ०१५२ मा पूर्ण इजलासबाट निवेदक खुमबहादुर खड्काको निवेदनलगायत यस्ता दोहोर्चाई पाउँको निवेदन दर्ता गर्न सुविधा प्रदान हुँदा पटकपटक सम्मानित अदालतले बोली आएको र अ.बं. १९४ को तारेखमा रही मुद्दामा सरिक हुन पाउने यो कार्यविधिसरह नै अदालती अभ्यासमा प्रयोग हुने भएपनि यसभित्र नागरिकले न्याय प्राप्त गर्ने बाटोमा कतैबाट पनि अवरोध नहोस् भन्ने आशय रहेको छ । यो अभ्यास र कानूनी व्यवस्थालाई अन्यथा हुने गरी सम्मानित अदालतका सहरजिष्ट्रारज्यूले दोहोर्चाई पाउँ निवेदन दर्ता गर्न कारागारमा नै जानुपर्ने भनी तारेखमा राख्न अस्वीकार गरेको आदेश संवैधानिक, कानूनी व्यवस्था एवं न्यायिक अभ्याससमेतको विपरीत रहेकोले बदरयोग्य छ ।

डिलबहादुर मोक्तानको मुद्दामा निज कैद लागेपछि पक्राउ परी कारागारमा गइसकेपछि अ.बं. १९४ को सुविधा माग गरिएको तथ्य देखिन्छ । तर म निवेदक आफू जागिरमा नै रहेको र जागिरमा नै

फैसलाको जानकारी गराएपछि सम्मानित अदालतमा तारेखमा रही मुद्दाको पुर्पक्ष गर्न पाउँ भनी मुलुकी ऐन, अ.बं. १९४ को सुविधासहित अदालतमा आफूलाई समर्पण गरी फैसलाको सम्मान गर्दै फैसलामा चित्त नबुझेको कुरामा इन्साफ पाउन दोहोऱ्याई पाउन निवेदन गर्न उपस्थित भएकोमा सम्मानित अदालतले मेरो निवेदन न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा १२(१)(क)(ख) को परिधिमा पर्ने भएमा र मुलुकी ऐन अ.बं. १९४ बमोजिमको मैले धरौट वा जमानत दिएको अवस्थामा तारेखमा रहने सुविधा पाउनको लागि रोक लगाउन नमिल्ने र अ.बं. १९४ को सुविधा पुनरावेदन दर्ता गर्दा मात्र लाग्ने सन्दर्भसमेत स.अ. नियमावली, २०४९ को नियम २५(११) को विपरीत छ । उक्त नियममा स्पष्टरूपमा निवेदन पनि धरौटी वा जमानत दिएको निस्सा पेस भएमा दर्ता हुने कानूनी व्यवस्था छ । स-शरीर फैसलामा त्रुटि देखाई निवेदन लिएर आउने व्यक्तिको हकमा सम्मानित अदालत सह रजिष्ट्रारज्यूले स.अ. नियमावली २०४९ को नियम २५(११) लागू गर्नुपर्नेमा मातहत अड्डाले प्रयोग गर्ने जिल्ला अदालत नियमावलीको नियम ८०(क) देखाई मलाई कारागार पठाउन मिल्ने होइन । फेरी उक्त जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को नियम ८०(क) मा पुनरावेदन तहको अदालतले अन्यथा आदेश दिएमा कार्यान्वयन हुन नसक्ने सोही नियममा व्यवस्था रहेको छ ।

माधवराज घिमिरेको मुद्दामा व्यक्त भएको फैसलाको सन्दर्भ निवेदकको हकमा लागू हुने होइन । किनकी उक्त मुद्दामा पनि कैदमा गई यो सुविधा माग भएको पाइन्छ । मैले आफूलाई कानूनबमोजिम अदालतसमक्ष समर्पण गरेपछि कारागारमा नै गएपछि मात्र समर्पण भएको मान्ने भन्ने व्याख्या हुन सक्ने होइन । कानूनी त्रुटि र सिद्धान्तको प्रयोगमा त्रुटि भएको कुरा जस्ता केही सीमित आधारहरूमा दोहोऱ्याई पाउँको निवेदन दिन सकिने र त्यस्ता निवेदन दर्ता

हुन सक्ने व्यवस्था न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा १२(१)(क)(ख) एवं स.अ. नियमावली, २०४९ को नियम २५(११) कानूनी मान्यता प्रदान गरेकोमा निवेदकले कानूनी त्रुटि देखाई निवेदन गरेकोमा सो कुराको सन्दर्भ हेर्नको लागि समेत सुनुवाइको अवसर दिनुपर्नेमा निवेदन साथ अ.बं. १९४ बमोजिम सुविधा पाउन धरौटी बुझाएको निस्सासमेत साथ राख्दासमेत तारेखमा नराखी फैसला कार्यान्वयन गरेको कार्य अन्यायपूर्ण रहेकोले सह रजिष्ट्रारज्यूबाट भएको आदेश बदरयोग्य छ ।

अतः सह रजिष्ट्रारज्यूबाट मिति २०७४।४।२ मा मलाई लागेको कैदबापत कानूनबमोजिम धरौटी दिई दोहोऱ्याई पाउँ निवेदन दर्ता गरी तारेखमा रही मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नको लागि दिएको निवेदनलाई अस्वीकार गरी कारागारमा पठाउने गरेको आदेश बदर गरी मागबमोजिम तारेखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नको लागि थुनामुक्त हुने आदेश जो गर्नुपर्ने गरी निवेदकलाई तारेखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नु भनी सम्मानित अदालतका रजिष्ट्रारज्यूका नाममा उपयुक्त आदेश जारी गरी तारेखमा रही मुद्दाको पुर्पक्ष गर्न पाउने भन्ने निवेदक शशिकान्त तिवारीको निवेदन दाबी ।

यसमा सर्वोच्च अदालत पूर्ण इजलासबाट ०६९-AP-०१५१ र ०१५२ मा पुनरावलोकनमा मुलुकी ऐन, अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्रदान गरिपाउँ भन्ने निवेदनमा दोहोऱ्याई पाउँमा अ.बं. १९४ नं. को सुविधा पाउने कुरालाई पूर्ण इजलासको आदेशमा प्रसङ्गवस उल्लेख भएको देखियो । तर यसै अदालतको संयुक्त इजलासबाट ०७३-RE-०१९५ मा दोहोऱ्याई हेरिपाउँ भन्ने निवेदनले पुनरावेदनको रूप ग्रहण गरिसकेको अवस्था नहुँदा अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था नभएको भन्ने व्याख्या गरेको देखिँदा यस्तो अवस्थामा उपर्युक्त पूर्ण इजलासको व्याख्याको सन्दर्भमा दोहोऱ्याई पाउँ निवेदन दर्ताको अवस्थामा अ.बं. १९४ नं. को

सुविधा पाउने वा नपाउने भन्ने विषय पूर्ण इजलासबाट निरूपण हुनुपर्ने देखिएको हुँदा प्रस्तुत निवेदनलाई पूर्ण इजलासमा पेस गर्नु। साथै नेपाल बार एसोसिएसन तथा सर्वोच्च अदालत बारबाट वरिष्ठ अधिवक्ता / अधिवक्ता गरी दुई दुई जना एमिकस क्युरी (Amicus Curiae) झिकाउनु भन्ने यस अदालतको मिति २०७४।४।५ को आदेश।

यसमा यस अदालतको संयुक्त इजलासले उठाएको कानूनी प्रश्नमा यस अदालतका फरक फरक इजलासबाट फरक फरक निर्णय भई फरक फरक सिद्धान्त प्रतिपादन भएको परिप्रेक्ष्यमा प्रतिपादित सिद्धान्तको एकरूपताको लागि सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३ को उपनियम (२) बमोजिम प्रस्तुत निवेदन बृहद् पूर्ण इजलाससमक्ष पेस गर्नु। निवेदकसमेतबाट बहसनोट माग गरी प्रस्तुत निवेदन मिति २०७४।४।१७ को पेसी तोकी नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७४।४।१२ को आदेश।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदनसहितको मिसिल कागजात अध्ययन गरियो।

निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री हरिहर दाहाल, विद्वान् अधिवक्ताहरु श्री केदारप्रसाद दाहाल, श्री मिलन राई, श्री हरि फुयालले अदालती बन्दोबस्तको ११८ नं. को व्यवस्था पुर्पक्षको सन्दर्भमा लागू हुने र अ.बं. १९४ नं. को व्यवस्था दोषी ठहरको अवस्थामा मुद्दाको अन्तिम नहुँदै वा कानूनी आधारमा धरौटी तारेखमा राख्ने भन्ने दुवै कानूनी व्यवस्था जमानत (Bail) सँग सम्बन्धित रहेकोमा त्यस्तो मुलुकी ऐन अ.बं. १९४ नं. को धरौट जमानतको व्यवस्था पुनरावेदन गर्ने मुद्दाको हकमा मात्र आकर्षित हुने भनी व्याख्या गर्नु जमानत (Bail) को सिद्धान्तविपरीत हुन्छ। दोहोर्चाई पाउँ भन्ने निवेदनमा समेत निस्सा भएकोमा पुनरावेदन सरह हुने हुँदा दोहोर्चाई पाउँ भन्ने

निवेदन पनि पुनरावेदन सरहको मुद्दा हो। श्रीराम पन्त वि. स्याकार कम्पनीको आयकर मुद्दा (नि.नं. ६७९१) को पाँच सदस्यीय बृहद् पूर्ण इजलासले पुनरावेदनको अनुमतिको निवेदनलाई पनि मुद्दाको रूपमा स्वीकार गरिएको छ। साथै मोदक पराजुलीको हकमा अभिमन्यु लामिछाने वि. उदयपुर जिल्ला अदालत गाईघाटसमेत भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा (नि. नं. ८८९४) मुद्दा दोहोर्चाई पाउँ भन्ने निवेदन परेकै आधारले फैसला कार्यान्वयन नरोकिने तर पुनरावेदन तहको अदालतले अन्यथा आदेश दिएमा फैसला कार्यान्वयन रोकिने अवस्था हुँदा सर्वोच्च अदालतले तल्लो तहको अदालतबाट लागेको कैदबापतमा अ.बं. १९४ नं. बमोजिम जेथा जमानत स्वीकार गरी निवेदन दर्ता गर्नु भनेको उक्त कैदको लगतको कार्यान्वयन तत्काललाई स्थगन भएको भन्ने लिनुपर्ने र अदालतमा कागज गरेर समर्पण गरी सजाय भएको फैसलाउपर कानूनबमोजिम उपचार मान्ने कार्यमा संलग्न रहेको व्यक्तिलाई पहिले नै कैद भुक्तान गराउनु न्यायिक मूल्य र मान्यताअनुरूप हुनेसमेत नदेखिने भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ। सर्वोच्च अदालत नियमावली २०४९ को नियम २५(११) मा पुनरावेदक वा निवेदकले अदालतको फैसलाबमोजिम सजायको आदेश पाएको वा फैसलाअनुसार सजाय भोगेको वा भोगी रहेको वा सोबापत कानूनबमोजिम धरौटी र जमानत दिएको निस्सा पेस गर्नुपर्ने र पुनरावेदक वा निवेदकले धरौट वा जमानत दिएको निस्सा पेस गरेमा पुनरावेदन वा निवेदन दर्ता हुन सक्ने देखिन्छ। जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को नियम ८०क को व्यवस्था सर्वोच्च अदालत नियमावली २०४९ को नियम २५(११) र यसै अदालतबाट प्रतिपादित नि.नं. ६७९१ र ८८९४ समेतका सन्दर्भमा हेरी उदार व्याख्या गर्नुपर्ने हुन्छ। मुद्दाको प्रक्रियामा रहेकालाई अ.बं. १९४ नं. बमोजिमको कानूनी व्यवस्थाबमोजिम सुविधा दिनुपर्नेमा नदिई नि.नं. ९६०९ र ०७३-

RE-०१९५ डिलबहादुर मोक्तानको मुद्दामा भएको आदेशसमेतका आधारमा भएको सहरजिष्ट्रारको आदेश कानूनीरूपमा त्रुटिपूर्ण रहेको तथा प्रतिपादित सिद्धान्त एकापसमा बाझिएकोमा सोसमेतलाई ख्याल नगरी आदेश भएको अर्थात् पहिले थुन र तत्पश्चात् सुन भने मुताबिक भएको आदेश अन्यायपूर्ण र न्यायमा पहुँचविपरीतको हुदा बदर गरी निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्छ भन्नेसमेत बहस गर्नुभयो।

यस अदालतको आदेशानुसार अदालतको सहयोगी (एमिकसक्युरी) को रूपमा उपस्थित हुनु भएका विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री यदुनाथ खनाल र श्री विजय मिश्रले यस अदालतबाट नि.नं. ९६०९ र ०७३-RE-०१९५ को डिलबहादुर मोक्तानको मुद्दामा भएको आदेश आउनु पूर्व दोहोच्याई पाउने निवेदन, पुनरावलोकनको निवेदनसमेतमा अ.बं.१९४ नं. बमोजिम धरौट, जमानत स्वीकार गरी तारेखमा राख्ने गरिएको, दोहोच्याई पाउँ भन्ने निवेदनमा निस्सा प्रदान भएमा पुनरावेदनसरह नै हुने र अदालतमा समर्पण गरी आफूउपर सजाय भएको फैसलाउपर कानूनबमोजिम उपचार माग्ने कार्यमा संलग्न रहेको व्यक्तिलाई पहिले नै कैद भुक्तान गराउनु न्यायिक मूल्य र मान्यताअनुरूप हुनेसमेत नदेखिने भनी यसै अदालतबाट नि.नं. ८८९४ को बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा सिद्धान्त कायम भएको र नि.नं.६७९९ को ७ सदस्यीय पूर्ण इजलासले राजश्व न्यायाधिकरण ऐनको दफा ८ बमोजिमको अनुमतिको निवेदनलाई मुद्दाकै कारणबाट सृजित हुने त्यस्ता निवेदनको निरूपण वा टुंगो अनुमति दिने वा नदिने भन्ने विषय न्यायिक प्रक्रियाअनुरूप न्यायाधीशकै इजलासबाट गरिने भन्नेमा विवाद नभएको र तल्लो अदालत वा निकायमा परेको मुद्दाकै सिलसिलामा त्यस्ता निवेदनहरू कानूनबमोजिम पर्न आउने हुनाले त्यस्ता निवेदनले मुद्दाको रूप लिई नसकेको भन्ने अर्थ गर्न नमिल्ने भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भइरहेको र कतिपय मुद्दामा पुनरावेदन लाग्नेमा तोकिएको

हदमुनीको भएमा दोहोच्याई पाउँ भन्ने निवेदन दिनुपर्ने गरी पछिका न्याय प्रशासन ऐनमा संशोधन भएको समेत अवस्था हो। त्यसैले दोहोच्याई पाउँ भन्ने निवेदन मुद्दाकै रूपमा रहेको र निस्सा प्रदान भएमा पुनरावेदनसरह नै मान्नु पर्ने अवस्था रहेको अवस्थामा अ.बं.१९४ नं. को सुविधा पुनरावेदन लाग्ने मुद्दामा मात्र लाग्ने हो भनी दोहोच्याई पाउँ भन्ने निवेदनमा सुविधा दिन इन्कार गरेको सहरजिष्ट्रारको आदेश अ.बं.१९४ को भावना र प्रतिपादित नजिरसमेतको विपरीत हुँदा उक्त आदेश बदर गरी निवेदकलाई अ.बं.१९४ बमोजिम सुविधा प्रदान गर्न मनासिब भएको भनी बहस गर्नुभयो।

नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री प्रकाश कोइरालाले मुलुकी ऐन, अ.बं.१९४ को देहाय २ ले पुनरावेदनको हकमा पुनरावेदन गर्ने म्यादसम्मलाई मात्र अड्डाले धरौट वा जमानीमा छाड्न सक्नेछ भन्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरी दोहोच्याई पाउँ भन्ने निवेदनमा धरौटी वा जमानी लिने भन्नेतर्फ कुनै कानूनी व्यवस्था गरेको छैन। कानून स्पष्ट भएकोमा त्यसमा व्याख्या जरूरी हुँदैन। त्यस्तोमा कानूनको शाब्दिक व्याख्या नै गर्नुपर्ने हुँदा त्यसैअनुरूपको यस अदालतको नि.नं. ९६०९ प्रतिपादित सिद्धान्त र ०७३-RE-०१९५ नं. मा डिलबहादुर मोक्तानको मुद्दामा भएको आदेशमा थप व्याख्याको जरूरी नभएकोले सहरजिष्ट्रारको आदेश मनासिब छ भन्नेसमेत बहस गर्नुभयो।

दुवै पक्षका विद्वान् कानून व्यवसायीहरू एवम् अदालतको सहयोगी (एमिकस क्युरी) को रूपमा उपस्थित हुनुभएका विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको बहससमेत सुनी निवेदकलाई अ.बं.१९४ नं. बमोजिमको सुविधा प्रदान नगर्ने यस अदालतका सहरजिष्ट्रारको मिति २०७४।४।२ को आदेश मिलेको छ वा छैन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो।

यस सम्बन्धमा प्रस्तुत मुद्दाको मिसिल

संलग्न कागजात अवलोकन गर्दा निवेदकले पुनरावेदन अदालत, बुटवलको फैसलाउपर मुद्दा दोहोर्‍याई हेरिपाउँ भन्ने निवेदनसाथ अ.बं. १९४ को सुविधासमेत माग गरी यस अदालतमा निवेदन दायर गरेकोमा दोहोर्‍याई पाउँ भन्ने निवेदन 'पुनरावेदन' नभएको र मुद्दा दोहोर्‍याई हेर्ने आदेश भएपछि मात्र यस्तो निवेदन 'पुनरावेदन सरह' हुने हुँदा हाल 'पुनरावेदन सरहको निवेदन' समेत नहुँदा प्रस्तुत मुद्दा दोहोर्‍याई हेरिपाउँ भन्ने निवेदनसाथ अ.बं. १९४ नं. बमोजिमको सुविधा पाउँ भनी दर्ता गर्न ल्याएको प्रस्तुत निवेदन मागबमोजिमको सुविधा प्रदान गर्न मिलेन भनी यस अदालतको सहरजिष्ट्रारबाट मिति २०७४।४।२ मा आदेश भएकोमा सहरजिष्ट्रारज्यूबाट अ.बं. १९४ को सुविधा दिन अस्वीकार गरी कारागारमा पठाउने गरेको उक्त आदेश बदर गरी तारेखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्न उपयुक्त आदेश जारी गरिपाउँ भनी निवेदक शशिकान्त तिवारीले इजलाससमक्ष निवेदन दिएको देखियो ।

निवेदकले लिएको दाबी सम्बन्धमा यस अदालतको संयुक्त इजलासले उठाएको कानूनी प्रश्नमा यस अदालतका फरकफरक इजलासबाट फरकफरक निर्णय भई फरकफरक सिद्धान्त प्रतिपादन भएको परिप्रेक्ष्यमा प्रतिपादित सिद्धान्तको एकरूपताको लागि सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३ को उपनियम (२) बमोजिम बृहद् पूर्ण इजलास पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७४।४।१२ को आदेशबमोजिम प्रस्तुत विषय यस बृहद् पूर्ण इजलासमा निर्णयार्थ पेस हुन आएको देखियो ।

यी निवेदकलाई अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्रदान गर्न इन्कार गरी यस अदालतका सहरजिष्ट्रारले मिति २०७४।४।२ मा आदेश गर्दा आधार लिएको ५ सदस्यीय पूर्ण इजलासको निवेदक माधवराज घिमिरे वि. काठमाडौं जिल्ला अदालतसमेत भएको उत्प्रेषण / परमादेश (नि.नं ९६०९) को मुद्दा एवम् सोहीअनुरूपको निवेदक डिलबहादुर मोक्तान विरूद्ध

नेपाल सरकार (०७३-RE-०१९५) समेतको मुद्दामा प्रतिपादन भएको सिद्धान्त समानस्तरको ५ सदस्यीय पूर्ण इजलासको नि.नं. ६७९१ को मुद्दामा प्रतिपादित सिद्धान्तका साथै सोहीअनुरूपको नि.नं. ८८९४ समेतका बीच प्रतिपादित सिद्धान्तमा एकरूपता छैन भन्ने निवेदन दाबी रही निवेदकतर्फबाट उपस्थित कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकिरसमेत रहेको देखिँदा उक्त प्रतिपादित सिद्धान्तमा एकरूपता छ वा छैन? आदेशको एकरूपता नभएको अवस्थामा प्रतिपादित सिद्धान्तको एकरूपता, न्यायोचितता र स्वस्थ न्यायिक प्रचलनका लागि अन्य उपयुक्त आदेश हुनुपर्ने हो, होइन? वा कुन प्रतिपादित सिद्धान्त कायम हुने हो? भन्ने सम्बन्धमा प्रस्तुत विवादमा निरूपण हुनुपर्ने मुख्य विषयवस्तु रहेको देखिन आएको छ ।

उपर्युक्त प्रश्नमा विचार गर्नुपूर्व सर्वप्रथम अ.बं. १९४ नं. मा उल्लेख भएको व्यवस्था के कस्तो हो, उक्त नं. मा व्यवस्थित प्रावधान के कस्तो मुद्दा एवम् अवस्थाका व्यक्तिका हकमा आकर्षित हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा विवेचना हुन सान्दर्भिक देखिएको छ ।

२. यस प्रसङ्गमा मुलुकी ऐन, अ.बं. १९४ नं. को व्यवस्थाको उल्लेख हुन प्रासंगिक हुन्छ । उक्त व्यवस्था देहायबमोजिम रहेको छ १९४ नं. ॥

॥ फैसला गर्ने अड्डाले फौजदारी मुद्दामा फैसला हुदा कैदको सजाय पाउने कसुरदार ठहरिएकोलाई सो फैसलाउपर पुनरावेदन गर्न बढीमा ३ वर्षसम्म कैदको सजाय भएकोमा र पुर्पक्षलाई थुनामा बस्नु नपर्ने मुद्दा भएमा वा नबसेको भएमा पुनरावेदन गर्ने म्यादसम्मलाई सो अड्डाले धरौट वा जमानीमा छाड्न सक्नेछ..... १ पुनरावेदन सुन्ने अड्डाले भए पुनरावेदन गर्ने म्यादसम्मलाई र पुनरावेदन दर्ता भएकोमा किनारा नभएसम्मलाई बढीमा १० वर्षसम्म कैदको सजाय भएकोमा र पुर्पक्षलाई थुनामा बस्नु नपर्ने मुद्दा भएमा वा नबसेको भएमा धरौट वा जमानीमा छाड्न

सक्नेछ२
 दफा १ र २ बमोजिम धरौट वा जमानीमा राख्दा सुरु अड्डामा पुर्पक्षको लागि धरौट वा जमानीमा रहेकोमा अड्डाको तजबीजले सो धरौट वा जमानीको बढीमा पच्चीस प्रतिशतसम्म थप धरौट वा जमानी लिनु पर्छ । अन्य अवस्थामा यसै महलको ११८ नम्बरको दफा १० मा लेखिएका कुराहरूको विचार गरी धरौट वा जमानीको अड्डक तोकी सोबमोजिमको धरौट वा जमानी लिनु पर्छ३
 तर, पुनरावेदन परेपछि पुनरावेदन सुन्ने अड्डाले न्यायको रोहबाट पुनरावेदकलाई थुनामा राखी पुनरावेदन सुन्नु पर्ने देखेमा सोबमोजिम गर्न कुनै बाधा हुने छैन ।
 माथि दफा १ र २ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि धरौट वा जमानीमा राख्दा वा राख्न इन्कार गर्दा सो कुराको आधार खुलाई पर्चा खडा गर्नुपर्छ र देहायको अवस्थामा धरौट वा जमानीमा छाड्न इन्कार गर्न सक्नेछ४
 धरौट वा जमानीमा छाड्दा सजाय पाएको व्यक्ति भागी जाने सम्भावना भएकोमा १
 निजले सबुत प्रमाणमा हस्तक्षेप गर्ने सम्भावना भएकोमा १
 निजले अरु अपराध गर्ने सम्भावना भएकोमा १
 देहायको मुद्दामा एक वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय पाएकोमा फैसला गर्ने अड्डाले र ३ वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय पाएकोमा पुनरावेदन सुन्ने अड्डाले धरौटी वा जमानीमा छाड्न इन्कार गर्न सक्ने५
 भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ अन्तर्गतको मुद्दा, कालो बजार, नाफा खोरी, जम्माखोरी वा मिसावटसम्बन्धी मुद्दा,
 निकासी पैठारीसम्बन्धी मुद्दा,
 आवश्यक सेवा, आवश्यक पदार्थ वा आवश्यक वस्तुसम्बन्धी मुद्दा,
 मुद्रा, नोट, विदेशी विनिमय र नाप तौलसम्बन्धी

मुद्दा,
 प्राचीन स्मारक, पुरातात्विक महत्त्वको मूर्ति, चित्र, पुस्तक वा अन्य कलाकृतिसम्बन्धी मुद्दा,
 लागु औषधसम्बन्धी मुद्दा,
 सरकारी बिगोसम्बन्धी मुद्दा,
 सरकारी कागजात, अदालतको फैसला वा आदेश, राहदानी, बीमा, चेक, ड्राफ्ट कित्ते गरेको वा चोरी गरेको मुद्दा,
 नेपाल सरकारको वा नेपाल सरकारको ५१ प्रतिशत स्वामित्व भएको संस्थानको वा बैंकको धनमाल चोरी गरेको, तहबील मसौट गरेको वा सम्पत्ति हिनामिना गरेको वा नेपाल सरकार, त्यस्तो संस्थान वा बैंकबाट ठगेको मुद्दा ।
 यस नम्बरबमोजिम अड्डाले धरौट वा जमानत लिँदा फैसलाबमोजिम लाग्ने ठहरेको सरकारी वा सार्वजनिक संस्थाको बिगोबापत समेत आवश्यकता र उपयुक्तताको विचार गरी धरौट वा जमानत माग्न सक्नेछ६”

३. यसरी अदालती बन्दोबस्तको १९४ नं. मा फैसला गर्ने अड्डाले फौजदारी मुद्दामा फैसला हुँदा कैदको सजाय पाउने कसुरदार ठहरिएकोलाई सो फैसलाउपर पुनरावेदन गर्न बढीमा ३ वर्षसम्म कैद सजाय भएकोमा र पुर्पक्षलाई थुनामा बस्नु नपर्ने मुद्दा भएमा वा नबसेको भएमा पुनरावेदन गर्ने म्यादसम्मलाई सो अड्डाले धरौट वा जमानीमा छाड्न सक्नेछ भन्ने देहाय १ नं. को व्यवस्था र पुनरावेदन सुन्ने अड्डाले भए पुनरावेदन गर्ने म्यादसम्मलाई तथा पुनरावेदन दर्ता भएकोमा किनारा नभएसम्मलाई बढीमा १० वर्षसम्म कैदको सजाय भएकोमा र पुर्पक्षका लागि थुनामा बस्नु नपर्ने मुद्दा भएकोमा वा नबसेको भएमा धरौट वा जमानीमा छाड्न सक्नेछ भन्ने कानूनी व्यवस्था सोही दफाको देहाय २ को कानूनी व्यवस्था र सोही नं. को देहाय (४) मा केही प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था

गरी त्यसरी दिएको सुविधामा त्यस्तो व्यक्ति भागी जाने सम्भावना भए, सबुद प्रमाणमा हस्तक्षेप हुने भएमा, अपराध गर्ने सम्भावना भएमा निषेध गरेको देखियो। त्यसरी नै १ वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय हुने मुद्दाहरू भ्रष्टाचार निवारण ऐनअन्तर्गतको मुद्दा, कालो बजार, नाफाखोरी, जम्माखोरी वा मिसावटसम्बन्धी मुद्दा, निकासी पैठारीसम्बन्धी मुद्दा, आवश्यक सेवा, आवश्यक पदार्थ वा वस्तुसम्बन्धी मुद्दा, मुद्रा, नोट, विदेशी विनिमय र नापतौलसम्बन्धी मुद्दा तथा प्राचीन स्मारक, पुरातात्विक महत्त्वको मूर्ती, चित्र, पुस्तक वा अन्य कलाकृतिसम्बन्धी मुद्दा, लागु औषधसम्बन्धी मुद्दा, सरकारी बिगोसम्बन्धी मुद्दा, सरकारी कागजात, अदालतको फैसला वा आदेश, राहदानी, बीमा, चेक, ड्राफ्ट कित्ते गरेको वा चोरी गरेको आदि मुद्दाहरूमा त्यस्तो सुविधा दिन पर्चा खडा गरी निषेध गर्न सक्ने पनि देखियो।

४. अ.बं. १९४ मा उल्लेख भएको व्यवस्थाको अवलोकन गर्दा पुनरावेदन अवधिको धरौट तथा जमानत (Bail During Appeal Proceedings) सँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ। अ.बं. १९४ नं. को रोहमा लिइने धरौट वा जमानतको उद्देश्य सजाय गर्ने नभई आरोपित व्यक्तिलाई मुद्दाको सुनुवाइको क्रममा अदालतमा उपस्थित हुने सुनिश्चितताको लागि मात्र हो। मूलतः फौजदारी विधिशास्त्रको आधारभूत सिद्धान्तहरू मध्ये कुनै पनि अभियुक्तलाई उसको अभियोग प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष मान्न पर्दछ भन्ने सिद्धान्तलाई मूल आधार मानेर हरेक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र राखेर उसको प्रतिरक्षा गर्ने अवसर प्रदान गरिनु पर्दछ भन्ने धारणा विकास भएको हो। कुनै पनि फौजदारी अभियोग लागेको व्यक्तिले थुनामा नरहेर जसरी आफ्नो मुद्दाको प्रतिरक्षा गर्ने उचित अवसर प्राप्त गर्दछ सो थुनामा रहेर प्राप्त गर्न नसक्ने भएकाले फौजदारी अपराधमा मुद्दा सुनुवाइ गर्दा धरौट तथा जमानतको अनुमतिलाई सामान्य नियम (General Rule) र थुनामा राख्ने

अवस्थालाई अपवाद (Exception) मान्नुपर्दछ भन्ने अवधारणा आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रले मूलभूत मान्यताको रूपमा अंगिकार गरेको पाइन्छ।

५. सुरु तहमा मुद्दाको पुर्पक्षको चरणमा लागू हुने अ.बं. १९८ नं. को व्यवस्थाकै समानान्तरमा एक तह फैसला भई आरोपित व्यक्तिलाई कसुरदार कायम गरिसकेपछि पनि पुनः पुनरावेदन तहको अदालतले निश्चित सर्त र अवस्थाको पृष्ठभूमिमा जमानत लिएर कारवाही गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था नै अ.बं. १९४ नं. हो। यस व्यवस्थाले सुरु अदालतबाट फैसला भई कैदको सजायसहित कसुरदार ठहर भइसकेका प्रतिवादीको हकमा पुनरावेदनको म्यादसम्मलाई वा पुनरावेदन किनारा नहुँदासम्म धरौट वा जमानतमा छाड्दा विचार पुऱ्याउनु पर्ने सर्त र अवस्था सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। यस व्यवस्थाले निश्चित समयसम्मका लागि तल्लो तहबाट भएको फैसलाले निर्धारण गरेको कैद सजायको कार्यान्वयनको स्थगित गर्दछ। खास अवस्थाका र निश्चित सर्तमा पहिला थुन अनि सुन भन्ने पुरातन अवधारणाबाट विकसित सिद्धान्तको अपवादको रूपमा अ.बं. १९४ को व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

६. अदालतबाट भएका फैसलाहरू सर्वथा त्रुटिरहित हुन्छन् भन्न सकिन्न। कैदको सजाय ठहर भइसकेको व्यक्तिले आफूलाई भएको सजायउपर पुनरावेदन गर्न पाउने हक भएकाले पुनरावेदन तहबाट सुरु फैसलाको परिणाम परिवर्तन हुन सक्ने सम्भावना त्यत्तिकै रहेको हुन्छ। माथिल्लो तहको अदालतबाट सुरु इन्साफ उल्टी भई प्रतिवादीले सफाई पाउने ठहर भएमा वा कैदको सजायमा परिवर्तन भएमा कार्यान्वयन भइसकेको कैदको सजाय फिर्ता हुन सक्ने। नत त्यसको कुनै क्षतिपूर्ति हुन सक्छ। त्यसैले सुरु तहबाट कैदको सजाय हुने ठहरी फैसला भएको भएपनि व्यक्तिको स्वतन्त्रतामा नै प्रभाव पर्ने कैद जस्तो गम्भीर सजाय पुनरावेदन तहबाट जाँच भएर अन्तिम नभई

कार्यान्वयन गर्नु हुँदैन भन्ने न्यायिक मान्यता रहेको छ।

७. अर्कोतर्फ एक तह पुनरावेदन गर्न पाउने व्यक्तिको कानूनी हक भएपनि त्यसलाई निरपेक्षरूपमा प्रयोग गर्न नपाइने भएकाले यसको प्रयोगको विधि पनि कानूनले नै निर्धारण गरेको हुन्छ, जसलाई अनिवार्यरूपले पालना गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता पनि स्थापित रहेको छ। अ.बं. १९४ नं. को व्यवस्थाअनुसार तल्लो तहको अदालतबाट भएको सजायबमोजिम आफूलाई समर्पण गरेपश्चात् मात्र आफूलाई चित्त नबुझेको कुरामा उजुरी वा पुनरावेदन गर्न पाउन मिल्ने हुन्छ। उक्त व्यवस्था तल्लो अदालतको फैसला कार्यान्वयन नगरी यथाअवस्थामा राखिनेसम्म हो। फैसलाअनुसार आफूलाई समर्पण नगरी वा अदालतमा उपस्थित नै नभई यो सुविधा उपलब्ध हुँदैन। सारमा भन्ने हो भने तल्लो अदालतले सजाय गरेको व्यक्तिले आफूलाई अदालतमा समर्पण गरेको अवस्थामा अदालतले निश्चित आधार र सर्तका आधारमा निश्चित समयसम्मको लागि तल्लो अदालतको उक्त सजायको स्थगत गर्दछ। यीनै मान्यताहरूको पृष्ठभूमिमा अ.बं. १९४ नं. को कानूनी व्यवस्था आधारित रहेको र यसै मान्यतालाई हाम्रो न्यायिक प्रणालीले अवलम्बन गरी आएको पाइन्छ।

८. यस सम्बन्धमा अन्य देशमा के कस्तो व्यवस्था रहेको छ भन्ने सम्बन्धमा पनि संक्षिप्त उल्लेखन हुन प्रासङ्गिक हुन्छ। संयुक्त राज्य अमेरिकामा The Bail Reform Act of १९८४ को जमानतसम्बन्धी Section ३१४३, अन्तर्गत Release or Detention of Defendant Pending Sentence or Appeal मा अदालतबाट फौजदारी अपराधमा कसुरदार ठहरिएको व्यक्तिलाई पुनरावेदन तहमा मुद्दा विचाराधीन रहेको अवस्थामा (Pending Appeal) जमानतको सुविधा प्राप्त हुन सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। जसअन्तर्गत ज्यान वा जन्मकैदको सजाय, दश वर्षसम्म कैदको सजाय हुने

निश्चित किसिमका लागु औषधसम्बन्धी अपराध तथा आतंकसम्बन्धी अपराधमा बाहेक विचाराधीन रहेको कसुरदार ठहरिएको व्यक्तिलाई जमानतमा छाड्दा भागी जाने सम्भावना छैन तथा समाजलाई खतरा छैन वा पुनरावेदन वा निवेदनमा तथ्य वा कानूनसम्बन्धी महत्वपूर्ण प्रश्न उठाइएको छ जसबाट फैसला उल्टिने वा पुनः पुर्पक्ष सुरु गर्नुपर्ने अवस्था छ वा ठहर भएको कैद सजाय भुक्तान भइसकेको छ एवम् मुद्दा ढिलाई गर्ने उद्देश्यले पुनरावेदन दायर गरिएको होइन भन्ने अदालतलाई लागेमा पुनरावेदन तहमा जमानतको अधिकार प्राप्त हुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। बेलायतमा कसुरदार ठहरिएका व्यक्तिलाई जमानतको सुविधा अदालतको स्वविवेकमा निर्भर रहेको पाइन्छ। त्यहाँको Bail Act १९७६ को Section ४ मा Bail for accused person and others अन्तर्गत जमानतको अधिकार प्राप्त हुने अवस्थाको बारेमा उल्लेख भई केही अपवादका निश्चित अवस्थामा बाहेक कसुरदार ठहरिएका व्यक्तिलाई जमानतको अधिकार प्राप्त हुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। भारतमा त्यहाँको Criminal Procedure Code १९७३ को Section ३८९ मा उच्च न्यायालयले कसुरदार ठहर भइसकेको व्यक्तिको सजाय निलम्बन (Suspension) गरेर जमानतमा छोड्न सक्ने व्यवस्था भई जमानतयोग्य मुद्दामा वा जमानतमा पुर्पक्षमा रहेको प्रतिवादीको हकमा तीन वर्षसम्म कैदको सजाय भएकोमा पुनरावेदन गर्ने अवधिसम्मलाई मात्र जमानतमा छाड्न पुनरावेदन तहको अदालतलाई अधिकार प्रदान भएको देखिन्छ।

९. तल्लो अदालतको सजायलाई माथिल्लो अदालतले केही निश्चित सर्त र अवस्थामा स्थगन गर्न सक्ने अ.बं. १९४ मा भएको व्यवस्था एवम् यस सम्बन्धमा अन्य मुलुकको कानूनी व्यवस्थाको संक्षिप्त उल्लेखनपश्चात् अब प्रस्तुत विवादमा उक्त अ.बं. १९४ नं. मा उल्लेख भएको "पुनरावेदन" भन्ने शब्दावलीको तात्पर्य केवल "पुनरावेदन" मात्र हो वा पुनरावेदनसरहका

अन्य निवेदन वा उजुरी तथा दोहोऱ्याई हेरिपाउँ वा पुनरावेदनको अनुमति पाउँ भन्ने निवेदनसमेत समाहित हुन सक्ने हो भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने भएको छ । यस अदालतका सहरजिष्ट्रारबाट यी निवेदकलाई अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्रदान नगर्ने भनी आदेश गर्दा मुख्यरूपमा यस अदालतबाट प्रतिपादन भएको दुईवटा नजिर सिद्धान्तलाई आधार लिइएको देखिएकाले उक्त विषयमा अवलोकन हुन सान्दर्भिक हुन्छ ।

१०. निवेदक माधव घिमिरे वि. काठमाडौं जिल्लासमेत भएको ने.का.प. २०७३ अंक ६, असोज नि.नं. ९६०९ मा प्रतिपादित सिद्धान्त हेर्दा उक्त मुद्दामा “मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको २०८ नं. ले व्यवस्था गरेअनुरूप फैसला भएको मितिले ६ महिनाभित्रमा थाहा पाएको ३५ दिनभित्र निवेदनसाथ उपचारको माग गरेको अवस्था पनि होइन । पुनरावेदनको रोहमा सम्म अ.बं. १९४ नं. को व्यवस्था आकर्षित हुने देखिएको र कैद सजाय ठहर भई अन्तिम भई बसेको फैसलाउपर चुनौति गरी रिट निवेदन दायर गर्दा अ.बं. १९४ नं. को व्यवस्था आकर्षित हुने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था भएको पनि देखिँदैन । जुन प्रयोजनको लागि अ.बं. १९४ नं. बनेको छ सोही प्रयोजनको लागि उक्त कानूनी व्यवस्था आकर्षित गर्नुपर्ने देखिँदा उक्त कानूनी व्यवस्थाको अनुचित विस्तार गरी अन्य क्षेत्रमा लागू गर्न सकिने नदेखिने” भनी बोलिएको देखिन आउँछ । उक्त मुद्दामा रिट निवेदक माधव घिमिरे प्रतिवादी भएको ठगी मुद्दामा काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट निवेदकका नाममा बेरीतपूर्वक म्याद तामेल भएको कारण एकतर्फिरूपमा निवेदकलाई कैदको सजाय भई कैद असुल गर्न भनी पक्राउ गरी थुनामा राखिएकोले बेरीतको तामेली म्याद र एकतर्फिरूपमा भएको फैसला बदर गरी पाउन निवेदकले थुनामा रही रिट निवेदन दायर गरेको र सोही रिट निवेदनको कारवाही चलाउन अ.बं. १९४ नं. को सुविधा माग गरेको देखिन्छ ।

११. त्यस्तै दोहोऱ्याई हेरिपाउँ भन्ने निवेदनले पुनरावेदनको रूप ग्रहण गरिसकेको अवस्था नहुँदा निजले अ.बं. १९४ को सुविधा प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था नदेखिएकोले सो सुविधा प्रदान नहुने भनी सहरजिष्ट्रारबाट भएको आदेश मनासिब नै देखिने भनी मिति २०७४।११।९ मा यसै अदालतबाट निवेदक डिलबहादुर मोक्तान वि. नेपाल सरकार भएको लागु औषध गाँजा मुद्दामा (०७३-RE-०१९५) आदेश भएको देखिँदा दोहोऱ्याई पाउँ भन्ने निवेदनले “पुनरावेदनको रूप ग्रहण नगरेको” भन्ने कारणले अ.बं. १९४ को सुविधा दिन इन्कार गरेको पाइयो ।

१२. अ.बं. १९४ को व्यवस्थाको समग्र अध्ययन गर्दा उक्त व्यवस्थाले तल्लो अदालतको फैसलाउपर माथिल्लो अदालतमा पुनरावेदन गर्दा आकर्षित हुने भन्ने स्पष्ट नै छ । तर उक्त नं. मा दोहोऱ्याई हेरिपाउँ वा सोसरहका निवेदन सम्बन्धमा त्यस्तो सुविधा आकर्षित नहुने भनी कतै बोलेको पाइँदैन । केवल पुनरावेदन भन्ने शब्दावली मात्र उक्त नम्बरमा उल्लेख भएको भन्ने एक मात्र आधारमा उक्त व्यवस्थाको व्याख्या गरिनु हुँदैन । अदालतले ऐन कानूनमा उल्लेख भएको कुनै व्यवस्थाको व्याख्या गर्दा कुनै एउटा दफाको समग्र प्रावधानलाई नहेरी केवल त्यसभित्रको सीमित वाक्य, वाक्यांश वा शब्दका आधारमा मात्र व्याख्या गर्ने हो भने त्यस कानूनको अपव्याख्या हुन जाने भई विधायिकी मनसाय पराजित हुने भएकोले प्रस्तुत सन्दर्भमा मुलुकी ऐन, अ.बं. १९४ को व्याख्या गर्दा त्यसको समग्रतामा हेरिनु उपयुक्त हुन्छ । मूलतः अ.बं. १९४ नं. को देहाय ४ र ५ मा स्पष्टरूपमा के कस्तो अवस्थामा तल्लो अदालतको कैद सजायउपर धरौट वा जमानतमा छाड्न इन्कार गर्न सकिने भनी उक्त नं. बमोजिमको सुविधालाई प्रष्टरूपमा सीमित गरिएको छ । उक्त नं. मा लेखिएको बाहेकको अवस्थाको परिकल्पना गरी अदालतले त्यसको समग्रतालाई सीमित गर्न मिल्दैन । अ.बं. १९४ को

देहाय दफा १ र २ मा उल्लेख भएको “पुनरावेदन गर्ने म्यादसम्मलाई” र “पुनरावेदन दर्ता भएकोमा किनारा नभएसम्मलाई” भन्ने शब्दावलीको आधारमा मात्र केबल पुनरावेदन पत्रलाई मात्र सीमित गरेको हो भनी सोही दफाको देहाय दफा ४ र ५ को अवस्थाबाहेकका धरौट वा जमानी लिनु पर्ने प्रकृतिका दोहोऱ्याई पाउँ भन्ने निवेदन, पुनरावलोकनको निस्सा प्राप्त मुद्दा र पुनरावेदनको अनुमतिका निवेदनका मुद्दालाई बाहेक गरेको भनी अर्थ गर्न मिल्दैन। उक्त अ.बं. १९४ नं. को समग्र बनावटले स्पष्टतः दोहोऱ्याई पाउँ जस्ता निस्सा प्रदान भएमा पुनरावेदनको रोहमा हेरिने प्रकृतिको निवेदनमा धरौट जमानत लिन नमिल्ने भनी रोक लगाएको देखिँदैन। अ.बं. १९४ नं. को व्यवस्था मुद्दाको प्रक्रियामा के कस्तो अवस्थामा धरौट जमानी लिने भन्ने जमानी (bail) सँग सम्बन्धित दफा देखिएकोले जमानीको सिद्धान्त र अ.बं. १९४ को भावनाविपरीत पुनरावेदनमा मात्र धरौट वा जमानी स्वीकार गर्ने भन्न मिल्ने हुँदैन।

१३. अ.बं. ११८ को व्यवस्था मुद्दाको प्रारम्भिक अवस्था अर्थात् थुनछेक आदेश हुँदाको अवस्थामा के कस्तो मुद्दामा थुनामा राखी पुर्पक्ष गरिने र के कस्तोमा धरौट वा जमानत लिने भन्ने विषयसँग सम्बन्धित देखिएकोमा अ.बं. १९४ को व्यवस्था एक तहको फैसलापश्चात्को सुनुवाइमा के कस्तो अवस्थामा धरौट वा जमानत लिने भन्ने विषयसँग सम्बन्धित भई पुनरावेदन पत्र दायर गर्दा वा सोही प्रकृतिका निवेदनहरूमा समेत आकर्षित हुने भन्ने कुरा उक्त दफाको व्यवस्थाबाट स्पष्ट हुन्छ। यसरी पुनरावेदन पत्र दर्ता गर्दा होस् वा दोहोऱ्याई पाउँ भन्ने निवेदन एवम् पुनरावलोकनको निस्सा प्रदान भएका मुद्दा र सोहीसरहका अन्य अनुमतिका निवेदनहरूसँग समेत कतिपय अवस्थामा धरौट र जमानी लिई निवेदन दर्ता गर्नुपर्ने, अन्यथा त्यस प्रकृतिका निवेदनहरूमा लागेको कैद जरिवानाबापत पहिला थुनामा राखी मुद्दाको

पुर्पक्ष गर्नुपर्ने हुँदा त्यसले अन्ततः न्यायमा विचलन (Miscarriage of Justice) लाई बढावा दिने र स्वच्छ न्याय प्राप्तिमा अवरोधको सिर्जना गर्ने अवस्था आउन सक्छ। विधायिकाले कानूनी व्यवस्थाबाट मुद्दाको पक्षलाई कुनै कानूनी सुविधा प्रदान गरिरहेको अवस्थामा अदालतले त्यस्तो सुविधालाई वाक्य र वाक्यांशको अपव्याख्या गरी सीमित गर्न मिल्ने हुँदैन। यो कानून व्याख्याको सामान्य नियम पनि भएकाले अदालतले एउटा पदावलीलाई आधार मानी कानूनी व्यवस्थाको व्याख्या गर्नु मनासिब हुँदैन।

१४. तल्लो अदालतको फैसलाउपर यस अदालतमा पुनरावेदन नलाग्ने स्थितिमा न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा १२(१) को देहाय क, ख, ग, घ को अवस्था देखिए दोहोऱ्याई हेर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ। उक्त कानूनी व्यवस्था उच्चतम् अदालतलाई प्रदान गरिएको एक किसिमको विशिष्ट अधिकारक्षेत्र मानिन्छ। जसले तल्लो अदालतबाट भएका फैसलामा रहेको त्रुटिहरू सच्याई समग्रमा न्यायमा विचलन (Miscarriage of Justice) को अवस्थालाई रोक्दछ। दोहोऱ्याई पाउने निवेदनमा मुद्दाका पक्षहरूलाई सहजरूपको पुनरावेदकीय अधिकार (Substantive Right of Appeal) नभई एक किसिमको सुविधा (Privilege) दिएको हुन्छ। यस अर्थमा दोहोऱ्याई पाउँ भन्ने विषयमा पुनरावेदकीय अधिकार जस्तो मुद्दाका पक्षहरूको निहीत अधिकार (Vested Right) र कानूनी अधिकार (Statutory Right) स्वरूपको हुँदैन। तर त्यस्तो निवेदन पनि मुद्दाकै रूपमा अदालतमा दायर गरिने र त्यस्ता निवेदन पनि न्यायिक मन प्रयोग गरी न्यायिक मूल्य र मान्यताबमोजिम निरूपण हुनुपर्ने भन्ने कुरामा पनि विवाद हुन सक्नेन।

१५. तल्लो अदालतको फैसलाउपर दायर हुने दोहोऱ्याउने निवेदनमा पक्षको पुनरावेदकीय अधिकार नभए पनि कानूनले सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान

गरेको विशिष्ट अधिकारअन्तर्गत सर्वोच्च अदालतमा दोहोऱ्याई पाउने निवेदन देहायको अवस्थामा दिन सकिने कानूनी व्यवस्था न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा १२(१) मा व्यवस्थित गरिएको छः

- (१) उच्च अदालतको फैसला वा अन्तिम आदेशमा गम्भिर संवैधानिक वा कानूनी त्रुटि भएको,
- (२) सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित कानूनी सिद्धान्त वा नजिरको पालन नगरेको वा गलत किसिमले व्याख्या गरी प्रयोग गरेको,
- (३) सरकारी वा सार्वजनिक सम्पत्तिसम्बन्धी विवाद समावेश भएको मुद्दामा मिसिल संलग्न प्रमाणको उचित मूल्याङ्कन नभएको कारणले सरकारी वा सार्वजनिक सम्पत्ति हिनामिना भएको वा त्यस्तो सम्पत्तिमा क्षति पुगेको, वा
- (४) बालक, महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, मानसिक रोगबाट पीडित वा पचहत्तर वर्ष उमेर पूरा गरेको व्यक्तिको उचित प्रतिनिधित्व हुन नसकी इन्साफमा तात्त्विक असर गरेको ।

१६. तत्कालीन न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ ले सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन नलाग्ने गरी सुरु तह तथा पुनरावेदन तहबाट भएको फैसलामा तात्त्विक अन्तर नभएका मुद्दाहरू पुनरावेदन तहबाटै अन्तिम हुने गरी गरेको संशोधन पनि यहाँ उल्लेखनीय छ । मिति २०६७।१२।१५ मा भएको संशोधनले तीन वर्ष वा सोभन्दा बढी कैद सजाय भएका मुद्दामा मात्र सुरु अदालत, निकाय वा अधिकारीले गरेको निर्णयउपर पुनरावेदनको रोहमा निर्णय गर्दा केही वा पूरै उल्टी भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था गरी तीन वर्षभन्दा कम कैद भएको मुद्दामा सुरु निर्णयउपर पुनरावेदनको रोहमा निर्णय गर्दा केही वा पूरै उल्टी भए पनि सो निर्णय नै अन्तिम भई

सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन नलाग्ने व्यवस्था गरेको देखियो ।

१७. तत्कालीन न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९(१)(ग) को उक्त व्यवस्था हाल प्रचलित न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ९(१)(ग) मा व्यवस्थित भएको सन्दर्भमा तीन वर्षभन्दा कम कैदको सजाय भएका मुद्दामा पुनरावेदन तहको फैसला नै अन्तिम भएकाले सो फैसलाउपर यस अदालतमा पुनरावेदन लाग्न नसकी दोहोऱ्याई हेरिपाउँ भन्ने निवेदनको रोहमा नै यस अदालतमा प्रवेश गर्नुपर्ने अवस्था रहेको देखिन आयो । यस अवस्थामा अ.बं. १९४ नं. ले निषेध गरेको अवस्थाका मुद्दाबाहेकका अन्य मुद्दामा पनि सो नं. ले प्रदान गरेको सुविधा प्रदान गर्न इन्कार गर्नु हो भने न्यायको उद्देश्य नै पराजित हुन जान्छ ।

१८. तल्लो अदालतबाट कसुरदार ठहरेको व्यक्तिलाई अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्रदान गर्दा सो नं. ले निषेध गरेको सर्तका अतिरिक्त फैसला अन्तिम हुँदा निजले फैसलाको अवज्ञा गर्ने सम्भावना भए नभएको, समाजमा पुनः अपराध गर्ने सम्भावना भए नभएको एवम् प्रमाणमा हस्तक्षेप गर्ने सम्भावना भए नभएको जस्ता अवस्थालाई सूक्ष्मरूपमा हेरिनु पर्दछ । तर तल्लो अदालतको फैसलालाई सम्मान गरी आफूलाई अदालतसमक्ष समर्पण गरी मुद्दा दोहोऱ्याई हेरिपाउँ भन्ने निवेदनको रोहमा यस अदालत प्रवेश गर्ने व्यक्तिले अदालतको आदर गरेको नै मान्नु पर्दछ । यस्तो अवस्थाको व्यक्तिलाई मुद्दाको अन्तिम फैसला हुने समयसम्म अ.बं. १९४ नं. बमोजिमको सुविधा प्रदान गर्दा नै वास्तविक अर्थमा उक्त कानूनी व्यवस्थाको उद्देश्य पूरा भएको मानिन्छ ।

१८. ने.का.प. २०६९ अंक १० नि.नं. ८८९४ मा प्रकाशित निवेदक मोदक पराजुलीको हकमा अभिमन्यु लामिछाने वि. उदयपुर जिल्ला अदालतसमेत भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट "मुद्दा दोहोऱ्याई हेरिपाउँ भनी दायर

भएको निवेदनमा निस्सा प्रदान भएमा त्यसको हैसियत पुनरावेदनसरह भई मुद्दाको सुनुवाइ हुन्छ र तल्लो अदालतको फैसला उल्टी बदर पनि हुनसक्ने अवस्था हुन्छ । पहिलेको फैसलाअनुसार लागेको कैदबापतमा यस अदालतबाट जेथा जमानत स्वीकार गरिसकिएकाले यसरी जमानत स्वीकार गरी मुद्दा दोहोर्‍याइ पाउँ भन्ने निवेदन दर्ता गर्नुको मतलब जिल्ला अदालतको फैसला कानूनबमोजिम माथिल्लो तहको अदालतमा विचाराधीन रही परीक्षणको रूपमा रहिरहेको र उक्त अदालतबाट कैद सजाय हुने गरी भएको फैसला उल्टी बदर हुन पनि सक्ने सम्भावना रहेको भनी मान्नुपर्ने हुन्छ । कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अति नै प्यारो र महत्त्वपूर्ण हुन्छ । कैदमा बसेको अवस्था भनेको निश्चितरूपमा उसको वैयक्तिक स्वतन्त्रतामा बन्देज लागेको अवस्था हो । अहिलेको समयमा फौजदारी कानूनको उल्लङ्घन गरेबापत हुने कडा सजायको रूप भनेको मूलतः कैदको सजाय हो । व्यक्तिको जीवनमा थुनामा बसेको दाग लाग्नु भनेको गम्भीर कुरा हुन्छ । यस अवस्थामा कुनै व्यक्तिउपर लागेको कैद सजायबापत धरौट राखी त्यस्तो कैद सजायउपर चुनौती भई विचाराधीन रहेको अवस्थामा सोही कैद असुल गर्न कैदमा पठाउनु न्यायोचित हुन सक्ने । मुद्दा दोहोर्‍याइ पाउँ भन्ने निवेदन परेकै आधारले फैसला कार्यान्वयन नरोकिने तर पुनरावेदन तहको अदालतले अन्यथा आदेश दिएमा फैसला कार्यान्वयन रोकिने अवस्था हुँदा सर्वोच्च अदालतले तल्लो तहको अदालतबाट लागेको कैदबापतमा अ.बं.१९४ नं.बमोजिम जेथा जमानत स्वीकार गरी निवेदन दर्ता गर्नु भनेको उक्त कैदको लगत कार्यान्वयन स्थगन भएको रूपमा लिनु पर्ने हुन्छ । कागज गरेर अदालतमा समर्पण गरिरहेको व्यक्तिले आफूले दायर गरेको निवेदनको तारिखमा उपस्थित हुने र सुनुवाइमा सहभागी हुन पाउने

अधिकार पनि हो । यस अदालतले निजको स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारको प्रत्याभूति दिई त्यस्तो अधिकारको उपभोगको सुनिश्चितता पनि प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो मूल्य र मान्यताको प्रतिकूल हुने किसिमका कामकारवाहीलाई कुनै किसिमले पनि उचित ठहर्‍याउनु युक्तियुक्त र न्यायसङ्गत हुन सक्दैन । अदालतमा समर्पण गरी आफूउपर सजाय भएको फैसलाउपर कानूनबमोजिम उपचार माग्ने कार्यमा संलग्न रहेको व्यक्तिलाई पहिले नै कैद भुक्तान गराउनु न्यायिक मूल्य र मान्यताअनुरूप हुनेसमेत देखिँदैन" भनी बृहद् व्याख्या भएको पाइन्छ ।

२०. पूर्ण इजलासबाट प्रतिपादित उक्त सिद्धान्तअनुसार मुद्दा दोहोर्‍याइ पाउँ भन्ने निवेदन दर्ता भई निस्सा प्रदानपश्चात् तल्लो तहको फैसला परीक्षणको रूपमा रही रहने र तल्लो तहको अदालतबाट कैद सजाय हुने गरी भएको फैसला उल्टी बदर हुनसक्ने सम्भावना रहेको देखिएको अवस्थामा दोहोर्‍याइ पाउने निवेदन भनेको पुनरावेदनसरहकै निवेदनको रूपमा लिनुपर्ने र निस्सा प्रदानको स्थिति पुनरावेदनसरह हुने र जेथा जमानत स्वीकार गर्नु भनेको कैदको लगत कार्यान्वयनको स्थगन भएकोले सो अवस्थालाई फैसला अन्तिम भएको अर्थमा लिन नमिल्ने हुन्छ ।

२१. त्यस्तै ने.का.प. २०५६, अंक १०, निर्णय नं. ६७९१ मा प्रकाशित निवेदक कर कार्यालयका कर अधिकृत श्रीराम पन्त विपक्षी स्याकार कम्पनी प्रा.लि. को तर्फबाट अधिकारप्राप्त पदमज्योती भएको आयकर मुद्दामा यस अदालतको ५ सदस्यीय बृहद् पूर्ण इजलासबाट " मुद्दाकै कारणबाट सृजित हुने त्यस्ता निवेदनहरूको निरूपण वा टुङ्गो अनुमति दिने वा नदिने भन्ने विषय न्यायिक प्रक्रियाअनुरूप न्यायाधीशकै इजलासबाट गरिने भन्नेमा विवाद नभएको र तल्लो अदालत वा निकायमा परेको मुद्दाकै

सिलसिलामा त्यस्ता निवेदनहरू कानूनबमोजिम पर्न आउने हुनाले त्यस्ता निवेदनले मुद्दाको रूप लिई नसकेको भन्ने अर्थ गर्न नमिल्ने” भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ । यस मुद्दामा प्रतिपादन भएको सिद्धान्तअनुसार तल्लो अदालतमा परेको मुद्दासँग सम्बन्धित निवेदन पनि मुद्दाकै रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने भन्ने स्पष्ट छ ।

२२. प्रस्तुत मुद्दाको सन्दर्भमा मिति २०७४।४।२ मा यस अदालतका सहरजिष्ट्रारले यी निवेदकलाई अ.बं. १९४ नं. बमोजिम सुविधा दिन इन्कार गरी दरपीठ गर्दा यसै अदालतबाट नि.नं. ९६०९ र ०७३-RE-०१९५ नं. मा डिलबहादुर मोक्तानको मुद्दामा भएको आदेश तथा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ८०क. समेतको आधार देखाई दरपीठ गरेको देखियो । मूलतः अ.बं. १९४ नं. मुद्दाको रोहमा पुनरावेदन आएकोमा सुविधा दिन मिल्ने, मुद्दा दोहोऱ्याई हेरिपाउँ भन्ने निवेदनको रोहमा सो अ.बं. १९४ नं. को सुविधा दिन नमिल्ने भन्ने सो सहरजिष्ट्रारको आदेशको सारमा पाइएकोमा यसै अदालतबाट श्रीराम पन्त वि. स्याकार कम्पनीको आयकर मुद्दा (ने.का.प. २०५६ अंक १०, नि.नं. ६७९१ पाँच सदस्यीय पूर्ण इजलास) मा पुनरावेदनको अनुमतिको निवेदनलाई पनि मुद्दाको रूपमा अंगिकार गरी व्याख्या भइसकेको देखिँदा प्रस्तुत निवेदनले मुद्दाको रूप ग्रहण गर्न सक्दैन भन्ने अर्थ गरी सुविधा दिन इन्कार गर्न मिल्ने देखिएन । त्यस्तै यसै अदालतबाट माधवराज घिमिरे वि. नेपाल सरकार भएको ठगी मुद्दा (नि.नं. ९६०९) मा रिट क्षेत्रमा अ.बं. १९४ नं. को सुविधा विस्तार गर्न नमिल्ने भनी र ०७३-RE-०१९५को निवेदनमा मिति २०७३।१।१९ मा दोहोऱ्याई पाउँ भन्ने निवेदनमा भएको आदेशमा अ.बं. १९४ नं. को सुविधा दिन मिल्दैन भन्ने आदेश भएको पाइयो । माथि उल्लिखित निर्णय नं. ६७९१ र नि.नं. ९६०९ को बीचमा केही तात्त्विक भिन्नता

देखिई दुवै मुद्दामा उल्लेख भएका आदेशहरू आपसमा अमिल्दो भई परस्पर बाझिएको देखिँदा कुन सिद्धान्त कायम रहने भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने भएको छ ।

२३. धरौट तारेख दिने गरी अदालतमा समर्पण गरिरहेको व्यक्तिले आफूले दायर गरेको निवेदनको तारिखमा उपस्थित हुने र मुद्दाको सुनुवाइमा समेत सहभागी हुने हुन्छ । त्यसरी अदालतमा समर्पण गरी आफूउपर सजाय भएको फैसलाउपर कानूनबमोजिम उपचार माग्ने कार्यमा संलग्न रहेको व्यक्तिलाई पहिले नै कैद भुक्तान गराउनु न्यायिक मूल्य र मान्यताअनुरूप हुँदैन । अदालत जहिलेसुकै पनि गतिशील, विवेकशील, न्यायिक समझ र मगजबाट परिचालित हुन्छ । अदालतले संस्कार र परम्पराहरूलाई पछ्याउनु पर्दा अनुदार हुनु हुँदैन । संविधान तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तले व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रतालाई ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ । माथि उल्लिखित अ.बं. १९४ नं. का केही व्यवस्थाले सुविधा दिन इन्कार गर्ने र केही व्यवस्थाले सुविधा दिने गरेको देखिन्छ । व्यक्तिको जीवनमा थुनामा बसेको दाग लाग्नु भनेको गम्भिर कुरा हुन्छ । यस अवस्थामा कुनै व्यक्तिउपर लागेको कैद सजायउपर धरौटी राखी त्यस्तो कैद सजायउपर चुनौति भई विचाराधीन रहेको अवस्थामा सोही कैद असुल गर्न कैदमा पठाउनु न्यायोचित हुन नसक्ने भनी (ने.का.प. २०६९, अंक १०, नि.नं. ८८९४) मा यस अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादन भएको देखिन्छ । उपचारको बाटोमा हिँडेको व्यक्तिलाई उपचारको प्रक्रियाले पूर्णता नपाउँदै उपचार विहीन बनाउनु उपयुक्त हुँदैन । मुद्दाको कारणबाट सबै मुद्दामा परेका निवेदनलाई पनि मुद्दाकै रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । अ.बं. १९४ नं. को पुनरावेदन भन्ने प्राविधिक शब्दावलीको आधारमा न्यायको उपचारको मार्ग बन्द गर्न एवम् न्यायबाट वञ्चित गर्न मिल्दैन ।

२४. यसै प्रसङ्गमा अ.बं. १९३क नं. मा उल्लेख भएको यसै विषयवस्तुसँग सम्बन्धित

व्यवस्थाको उल्लेखन हुन सान्दर्भिक हुन्छ । सो नं. को देहाय २ को व्यवस्थाअनुसार "फौजदारी मुद्दामा प्रतिवादीलाई सजाय गर्ने गरी फैसला भएमा देहायबमोजिम नभई सो फैसलाउपर पुनरावेदन वा उजुरीसरहको निवेदन लाग्ने छैन" भन्ने उल्लेख भई देहाय दफा १ मा "फैसलाले कैदको सजाय पाउने व्यक्ति सोअनुसार कैदमा रहेको भनी सम्बन्धित कारागारले प्रमाणित गरी दिएको निस्सा दाखिल नभई सो फैसलाउपर निजको पुनरावेदन वा उजुरीसरहको निवेदन लाग्ने छैन" भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । त्यस्तै देहाय दफा २ मा "फैसलाले जरिवाना लागेको व्यक्तिले सोअनुसार जरिवाना बुझाएको वा सोबापत जेथा जमानत राखेको निस्सा पेस नगरेसम्म सो फैसलाउपर निजको पुनरावेदन वा उजुरीसरहको निवेदन लाग्ने छैन" भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । त्यस्तै देहाय दफा ३ मा "माथि दफा १ र २ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यसै महलको १९४ नं. मा लेखिएको कुरामा सोहीबमोजिम हुन्छ" भन्ने उल्लेख भएको पाइयो ।

२५. अ.बं. १९३क नं. को उक्त व्यवस्थाले मूलरूपमा २ वटा कुरालाई इंगित गरेको छ पहिलो, प्रतिवादीलाई कैदको सजाय हुने ठहरी तल्लो अदालतबाट भएको फैसलाउपर पुनरावेदन गर्नुपर्दा फैसलाअनुसार कैदमा बसेको भनी सम्बन्धित कारागारले प्रमाणित गरिदिएको हुनुपर्ने एवम् दोस्रो, तल्लो अदालतको फैसलाले जरिवाना लागेकोमा सो फैसलाउपर पुनरावेदन गर्दा सो जरिवाना बुझाएको वा सोबापत जेथा जमानत राखेको हुनुपर्ने हुन्छ । तर सोही नं. को देहाय दफा ३ मा उल्लेख भएको प्रतिबन्धात्मक व्यवस्थाले उक्त दफा १ र २ को व्यवस्थालाई सीमित गरी अ.बं. १९४ नं. मा लेखिएको कुराको हकमा सोही नं. बमोजिम हुने भनी बोलिएको पाइन्छ ।

२६. अ.बं. १९३क नं. को देहाय दफा २(१) मा उल्लेख भएको फैसलाले कैद सजाय पाउने

ठहरेको व्यक्तिको सम्बन्धमा अ.बं. १९४ नं. ले निषेध गरेको मुद्दा र अवस्थाबाहेक पुनरावेदन वा सोसरहको निवेदनको रोहमा त्यस्तो फैसला तत्काल कार्यान्वयन नगरी कैद सजाय स्थगन गर्ने र धरौट वा जमानीमा छाड्न सक्ने भन्ने कुरा उल्लिखित अ.बं. १९३क नं. देहाय २ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको व्यवस्थाबाट समेत स्पष्ट हुन्छ । तर सोही १९३क नं. को देहाय दफा २(२) मा उल्लेख भएको फैसलाले जरिवाना लागेको व्यक्तिका सम्बन्धमा पनि अ.बं. १९४ नं. को व्यवस्था आकर्षित हुने हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा पनि यस इजलासबाट निरूपण हुन वाञ्छनीय देखिएकाले सो सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने भएको छ ।

२७. यस सम्बन्धमा सर्वप्रथम अ.बं. १९८ नं. को व्यवस्थाको अवलोकन हुन सान्दर्भिक हुन्छ । अ.बं. १९८ नं. मा उल्लेख भएको व्यवस्था सुरु तहमा प्रतिवादीलाई थुनामा राखी वा धरौट तथा जमानतमा राखी मुद्दा पुर्पक्ष गर्ने भन्ने व्यवस्थासँग सम्बन्धित छ । उक्त नं. को देहाय २ र ३ को व्यवस्थाले तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसुरदार देखिने भएमा वा त्यस्तो प्रमाणबाट कसुरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म अभियुक्तलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्ने व्यवस्था गरी के कस्तो मुद्दा र अवस्थामा थुनामा नै राखी मुद्दा पुर्पक्ष गर्नुपर्ने भन्ने उल्लेख छ । सोही नं. को देहाय ५ मा दफा २ वा ३ बमोजिम हुनेमा बाहेक तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कुनै अभियुक्त कसुरदार हो भन्ने विश्वास गर्नुपर्ने कुनै मनासिब आधार भएमा निजसँग धरौट वा जमानत लिई मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्छ भन्ने उल्लेख छ । त्यस्तै सो नं. को देहाय दफा ४ मा उल्लेख भएबमोजिमको अवस्था रहेमा अभियुक्तसँग धरौट वा जमानत लिई थुनामा नराखे पनि हुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यसरी अ.बं. १९८ नं. को व्यवस्थाले सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको सुरु तहमा पुर्पक्ष गर्दा अभियुक्तलाई के कस्तो अवस्था, कारण वा आधारमा थुनामा राखी

मुद्दाको काम कारवाही गर्ने र के कस्तो कारण आधार र अवस्था भएमा धरौट वा जमानतमा राखिने भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

२८. अ.बं. ११८ नं. को व्यवस्था मुद्दाको प्रारम्भिक अवस्थामा पुर्पक्षको क्रममा अभियुक्तलाई थुनामा राखी वा धरौट जमानत लिई मुद्दाको काम कारवाही गर्ने भन्ने विषयसँग सम्बन्धित रहेकोमा अ.बं. ११४ नं. को व्यवस्था सुरु तहको फैसलापश्चात् पुनरावेदन गर्दा के कस्तो अवस्थामा सुरु फैसला तत्काल कार्यान्वयन नगरी सजाय स्थगन गर्ने व्यवस्थसँग सम्बन्धित रहेको भन्ने कुरा माथिका प्रकरणहरूमा उल्लेख भइसकेको छ। अ.बं. ११८ नं. को देहाय ४ र ५ बमोजिम पुर्पक्षको क्रममा धरौट वा जमानत राखी मुद्दाको कारवाही भएको अवस्थामा अ.बं. ११४ को देहाय ३ अनुसार अड्डाको तजबिजले सो धरौट वा जमानतीको बढीमा पच्चीस प्रतिशतसम्म थप धरौट वा जमानती लिनुपर्ने भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। उल्लिखित अ.बं. ११४ नं. को देहाय ३, अ.बं. ११८ नं. को देहाय दफा २, ३, ४ र १० तथा अ.बं. ११३क नं. को देहाय दफा २(२) र (३) को व्यवस्थालाई समष्टिगतरूपमा विचार गर्दा सुरु अदालतमा सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अ.बं. ११८ नं. बमोजिम धरौट वा जमानतीमा मुद्दा पुर्पक्षमा रहेको व्यक्तिलाई सुरु फैसलाले जरिवानाको सजाय भएको अवस्थामा सो फैसलाउपर पुनरावेदन गर्दा फैसलाले ठहराएको जरिवाना तत्काल नबुझाई सुरु तहको अदालतमा राखेको धरौट वा जमानतको बढीमा पच्चीस प्रतिशतसम्म थप धरौट वा जमानती माग गर्नुपर्ने देखिन्छ।

२९. अ.बं. ११३क नं. को देहाय दफा २ को उपदफा १ र २ मा फैसलाले कैद सजाय पाउने व्यक्ति सोअनुसार कैदमा रहेको भनी सम्बन्धित कारागारले प्रमाणित गरेको निस्सा दाखिल नभई वा फैसलाले जरिवाना लागेको व्यक्तिले सोअनुसार जरिवाना

बुझाएको वा सोबापत जेथा जमानत राखेको निस्सा पेस नगरेसम्म सो फैसलाउपर पुनरावेदन वा उजुरीसरहको निवेदन नलाग्ने भन्ने व्यवस्थालाई सोही दफाको उपदफा ३ ले सीमित गरी सो दफा १ र २ मा जुनसुकै कुरा लेखिए पनि अ.बं. ११४ नं. मा लेखिएको कुरामा सोहीबमोजिम हुने भनी स्पष्ट व्यवस्था भएको सन्दर्भमा अ.बं. ११४ नं. को सुविधा जरिवानाको सजाय भएको व्यक्तिको हकमा आकर्षित नहुने भनी अर्थ गर्न मिल्दैन। विधायिकाले अ.बं. ११३क को देहाय दफा २ को उपदफा १ र २ को व्यवस्था सम्बन्धमा अ.बं. ११४ नं. मा लेखिएको कुरामा सोहीबमोजिम हुने भनी गरेको व्यवस्थाको लाभ पुर्पक्षको क्रममा धरौट वा जमानतीमा रहेका व्यक्तिमध्ये फैसलाले कैद सजाय गर्ने ठहराएको हकमा मात्र आकर्षित हुने नभई त्यस्तो फैसलाले जरिवानाको सजाय गरेको व्यक्तिको हकमा समेत आकर्षित हुने देखिएको छ।

३०. उक्त अ.बं. ११३क नं. को देहाय दफा २ को उपदफा ३ को प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था निरपेक्षरूपमा प्रत्येक फौजदारी मुद्दामा आकर्षित हुन सक्ने। यो व्यवस्था भनेको अ.बं. ११४ नं. बमोजिम सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा सुरु तहमा पुर्पक्षको क्रममा थुनामा बस्नु नपर्ने मुद्दा भएमा वा नबसेको भएमा एवम् सो नं. ले निषेध गरेको अवस्थाबाहेकका मुद्दामा अ.बं. ११८ नं. बमोजिम धरौट, जमानत वा साधारण तारेखमा रही मुद्दाको काम कारवाही भएको अवस्थामा मात्र आकर्षित हुन्छ। अर्थात् व्यक्तिवादी फौजदारी मुद्दामा सुरु अदालतको फैसलाले ठहराएको जरिवाना बुझाएको वा सोबापतमा जेथा जमानत राखेको निस्सा अनिवार्यरूपमा पेस गरेको अवस्थामा मात्र पुनरावेदन वा सोसरहको उजुरी लाग्न सक्छ। माथि उल्लेख भएको विवेचनाबाट अ.बं. ११३क को देहाय दफा २(२) मा उल्लेख भएको फैसलाले जरिवाना लागेको व्यक्तिका सम्बन्धमा पनि माथि उल्लिखित अवस्थामा अ.बं. ११४ नं. सुविधा आकर्षित हुने भन्ने यस

इजलासको निष्कर्ष रहेको छ ।

३१. अ.बं. १९४ नं. को दफा १ र २ मा उल्लेख भएको सुविधा प्राप्त गर्ने आधारको रूपमा पुर्पक्षलाई थुनामा बस्नु नपर्ने मुद्दा भएमा वा नबसेको भएमा भन्ने व्यवस्थाको प्रयोगमा सबै तहका अदालतको कारवाहीमा एकरूपता हुन मनासिब देखिएकाले सो सम्बन्धमा समेत यस इजलासबाट विचार हुन मनासिब देखिन आएको छ । अ.बं. १९४ नं. देहाय दफा १ र २ मा उल्लेख भएको व्यवस्थाअन्तर्गत फौजदारी मुद्दामा फैसला गर्ने अदालतले ३ वर्षसम्म कैद सजाय भएको मुद्दामा पुनरावेदन गर्ने म्यादसम्मलाई र पुनरावेदन सुन्ने अदालतले भए १० वर्षसम्म कैदको सजाय भएकोमा पुनरावेदन गर्ने म्यादसम्मलाई र पुनरावेदन दर्ता भएकोमा किनारा नभएसम्मलाई भन्ने कुरा आफैँमा स्पष्ट भएकाले सो सम्बन्धमा कुनै व्याख्याको आवश्यकता देखिँदैन । अ.बं. १९८ नं. मा के कस्ता मुद्दामा पुर्पक्षलाई थुनामा बस्नु पर्ने र कस्तोमा नपर्ने भन्ने कुरा उल्लेख गरिए पनि अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्रदान गर्ने सम्बन्धमा सो १९८ नं. ले गरेको वर्गीकरणलाई मात्र आधार नलिई सोही १९४ नं. को देहाय ४ र ५ लाई समेत आधार लिइने हुँदा सो सम्बन्धमा पनि कुनै द्विविधा भएको पाइँदैन । तर अ.बं. १९४ नं. देहाय १ र २ मा प्रयुक्त पुर्पक्षलाई थुनामा नबसेको भएमा भन्ने शब्दावलीलाई गणितीय सूत्र मानी अ.बं. १९४ नं. सुविधा प्रदान नगर्ने आधारको रूपमा ग्रहण गर्न विवेकसम्मत एवम् मनासिब हुँदैन । पुर्पक्षलाई थुनामा नबसेको भएमा भन्ने एक मात्र आधारलाई निरपेक्षरूपमा लागू गर्ने हो भने पुर्पक्षको लागि थुनामा बसेको व्यक्तिलाई सुरु तहको फैसलाले सफाई दिएको तर उच्च अदालतले सो फैसला उल्टी गरी न्यून मात्रामा कैद सजाय गरेको फैसलाउपर यस अदालतमा पुनरावेदन गर्नु पर्दा धरौट वा जमानतको सुविधा प्राप्त नगरी थुनामा रहेरै पुनरावेदन गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्छ । त्यसको विपरीत पुर्पक्षका

लागि थुनामा नबसेकै कारण सुरु फैसलाले १० वर्ष कैद सजाय भएको व्यक्तिलाई धरौट वा जमानतको सुविधा प्रदान गर्नुपर्ने अवस्था हुन सक्छ । यस अवस्थामा थुनामा नबसेको भएमा भन्ने शब्दावलीलाई पनि सापेक्षितरूपमा अर्थ गरी उक्त सुविधा पाउने वा नपाउने भन्ने निष्कर्षमा पुगिएमा मात्र अ.बं. १९४ नं. को समग्र भावना र उद्देश्य पूरा हुनसक्ने देखिन्छ । अ.बं. १९४ नं. को देहाय ४ र ५ मा उल्लेख भएका गम्भीर प्रकृतिको अपराधमा कम कैद सजाय भएको अवस्था भए पनि धरौट वा जमानतमा छाड्न नहुने गरी प्रष्ट सीमा तोकिएको सन्दर्भमा उक्त देहाय दफा १ र २ मा उल्लेख भएको कैदको उपल्लो सीमाभित्र रही दफा ४ र ५ को मार्ग निर्देशबमोजिम कस्तो व्यक्तिलाई उक्त सुविधा प्रदान गर्ने वा नगर्ने भन्ने निष्कर्षमा पुग्न कानूनसम्मत हुने देखिन्छ ।

३२. थुनामा नबसेको भन्ने अ.बं. १९४ नं. को देहाय १ र २ मा उल्लेख भएको वाक्यांशको अर्थ अदालतको आदेशलाई बेवास्ता गरी वा अनादर गरी वा फरार भई वा छलकपट गरेर थुनामा नबसेको भन्ने अर्थ गर्न मनासिब हुँदैन । अदालतको आदेशानुसार थुनामा नबसी सोको सद्दा धरौट वा जमानत दिई वा साधारण तारेखमा रही अदालतको आदेशलाई सम्मान गरेको अभियुक्तको हकमा थुनामा नबसेको भन्ने वर्गीकरणमा राखी सोहीबमोजिम अ.बं. १९४ नं. बमोजिमको सुविधा प्राप्त हुने वा नहुने भन्ने निष्कर्षमा पुग्न वाञ्छनीय हुने भन्ने यस इजलासको निष्कर्ष रहेको छ ।

३३. सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम २५(११) मा "तलको कुनै अदालत वा कुनै अर्ध न्यायिक अधिकारी वा निकायबाट कानूनबमोजिम सजाय पाएको कुनै व्यक्तिले सो आदेश वा फैसलाउपर पुनरावेदन गरेको वा सो आदेश वा फैसला बदर गराउन निवेदन पत्र दिएको वा सर्वोच्च अदालतको कुनै फैसला वा अन्तिम आदेशको पुनरावलोकन गराउनको लागि

निवेदन पत्र परेकोमा पुनरावेदक वा निवेदकले अदालतको फैसलाबमोजिम सजायको आदेश वा फैसलाअनुसार सजाय भोगेको वा भोगिरहेको वा सोबापत कानूनबमोजिम धरौट वा जमानत दिएको निस्सा पेस गर्नुपर्छ । त्यस्तो निस्सा पेस नगरेमा त्यस्तो पुनरावेदन वा निवेदन दर्ता हुने छैन” भन्ने उल्लेख भई उक्त नियमावलीको व्यवस्था अ.बं. १९३क नं. सँग सम्बन्धित रही उक्त व्यवस्थाको सम्बन्धमा समेत अ.बं. १९४ नं. ले निषेध गरेको अवस्था र सर्तबाहेकको अवस्थामा उक्त १९४ नं. को सुविधा कानूनबमोजिम आकर्षित हुन सक्ने देखिन आयो ।

३४. यस अवस्थामा सुरुमा पुर्पक्षका लागि थुनामा रहेको मुद्दामा तल्लो अदालतले प्रतिवादीलाई सफाई दिने ठहर भएकोमा उच्च अदालतले त्यस्तो फैसला उल्टी गरी प्रतिवादीलाई कैद सजाय गरेको मुद्दामा पनि अ.बं. १९४ नं. को देहाय ३ बमोजिम पुनः धरौट जमानत माग गरी अ.बं. १९४ नं. बमोजिम सुविधा दिन मिल्ने भएबाट त्यस्तोमा जिल्ला अदालतको हकमा इजलासबाट आदेश गराई त्यस्तो आदेशबमोजिम निकासालिन र उच्च अदालत र यस अदालतको हकमा रजिष्ट्रारले उपर्युक्तानुसारको निकासालिन दिनुपर्ने गरी परिपत्र गर्न आवश्यक देखिएको छ । त्यस्तै अ.बं. १९८ नं. बमोजिम धरौट वा जमानत मागिएको मुद्दाहरूमा सोही १९८ नं. को देहाय ४, ५ र १० ले तोकेको धरौटी रकममा बढीमा २५ प्रतिशतसम्म थप गरी धरौट मागी अ.बं. १९४ नं. को सुविधा दिने व्यवस्था गर्न सबै अदालतहरूलाई परिपत्र गर्न र व्यक्तिवादी फौजदारी मुद्दाको प्रतिवादी भएका हकमा भने अ.बं. १९३क नं. बमोजिम गर्नु भनी परिपत्र गर्नुपर्ने देखिन आयो ।

३५. अब कैदको सजाय पाउने ठहरेको व्यक्तिले अदालतमा रिट निवेदन दायर गरेको अवस्थामा त्यस्तो व्यक्तिलाई अ.बं. १९४ नं. सुविधा प्राप्त हुनसक्ने

हो, होइन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने भएको छ । माथिका प्रकरणहरूमा अ.बं. १९४ नं. को व्याख्या सीमित शब्दावलीको आधारमा गर्न नहुने भनी उल्लेख भइसकेको छ । कैदमा बसी अदालतमा रिट निवेदन दायर गर्ने व्यक्तिले अ.बं. १९४ नं. सुविधा पाउने वा नपाउने सम्बन्धमा हेर्दा त्यस्तो मुद्दाको उठान, प्रकृति र स्वरूपबाट सो सुविधा पाउने वा नपाउने भन्ने कुरा न्यायिक मनको प्रयोग गरी निरूपण गर्नुपर्ने हुन्छ । तर कैदको सजाय भएका प्रत्येक व्यक्तिले निरपेक्षरूपमा अ.बं. १९४ नं. सुविधा प्राप्त गर्न सक्ने हुँदैन । न त अ.बं. १९४ को उद्देश्य नै त्यस्तो हो । त्यसकारण यसलाई सापेक्षितरूपमा हेरिनु पर्दछ । मूलतः फौजदारी मुद्दामा सुरु तहको अदालतबाट बेरीतपूर्वक म्याद तामेल भई वा सुनुवाइको अवसर प्राप्त नगरी वा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीत सुनुवाइ भई कैदको सजाय हुने ठहरी फैसला भई उक्त फैसला अन्तिम भएको रहेछ भने पनि निजले सुनुवाइको अवसर प्राप्त गरेको छैन भन्ने अदालतलाई लागेमा त्यस्तो व्यक्तिले त्यसरी प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको विपरीत फैसला भएको भनी सो फैसलालाई चुनौति दिई अदालतमा रिट निवेदन दायर गर्न ल्याएमा र उपर्युक्त अवस्था देखिन आएमा रिट निवेदनको कारवाहीमा सरिक हुने प्रयोजनका लागि अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्रदान गर्न मिल्ने नै हुन्छ ।

३६. उल्लिखित अवस्थाबाहेकको अवस्थामा अर्थात् कानूनबमोजिम अदालतको फैसलाले कैद ठहर भएका प्रत्येक व्यक्तिले रिट निवेदन दायर गर्न ल्याएको अवस्थामा रिट दायर गर्न ल्याएकै कारण अ.बं. १९४ नं. बमोजिमको सुविधा प्राप्त गर्ने भनी अर्थ गर्न मिल्ने हुँदैन । सो हदसम्म अ.बं. १९४ नं. को प्रयोगलाई व्यापक बनाउन मिल्ने पनि हुँदैन ।

३७. माथि उल्लेख भएको अ.बं. १९४ नं. को व्यवस्था तथा सो व्यवस्थाको विवेचना, सोही नं. ले के कस्तो मुद्दामा सुविधा प्राप्त हुने र के कस्तो अवस्थामा नहुने भन्ने सम्बन्धमा गरिएको स्पष्ट वर्गीकरण एवम्

माथि उल्लिखित यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट ने.का.प. २०५६, अंक १० नि.नं. ६७९१ एवम् ने.का.प. २०६९ अंक १० नि.नं. ८८९४ नं. मा प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तहरूले नै न्यायको मार्गलाई प्रशस्त गरेको तर यस अदालतबाट ने.का.प. २०७३ अंक ६, असोज नि.नं. ९६०९ मा प्रतिपादित र ०७३-RE-०१९५ को निवेदनमा प्रतिपादित सिद्धान्तले न्यायको मार्गलाई संकुचन गरेको हुँदा न्यायको मार्गलाई संकुचन गर्ने उक्त सिद्धान्तहरूलाई आजैको मितिबाट अमान्य (Overruled) घोषित गरिदिएको छ । यसर्थ यस अदालतका सहरजिष्ट्रारको मिति २०७४।४।२ को आदेशमा लिइएका आधार र सिद्धान्तहरूले मान्यता नपाउने भई उक्त सिद्धान्तहरूका आधारमा भएको सहरजिष्ट्रारको उक्त आदेश बदर गरिदिएको छ । अब यी निवेदनको दर्ता भएको निवेदनमा अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्रदान गरी कानूनबमोजिम गर्नु ।

३८. अब आइन्दा अ.बं. १९४ नं. को सुविधाको माग गरी परेका निवेदनमा यस मुद्दामा प्रतिपादित सिद्धान्तअनुसार देहायबमोजिम गर्नु भनी यस अदालतका मुख्य रजिष्ट्रारमा नाममा देहायको निर्देशनसमेत जारी गरिदिएको छ ।

१. तल्लो अदालत, निकाय वा पदाधिकारीले कैद सजाय हुने ठहर गरेको फैसलाउपर यस अदालतमा परेको पुनरावेदन, मुद्दा दोहोर्न्याई हेरिपाउँ भन्ने निवेदन, पुनरावलोकन गर्ने निस्सा प्राप्त गरेको मुद्दा वा पुनरावेदनको अनुमतिको निवेदनसाथ अ.बं. १९४ नं. को सुविधा माग भएको अवस्थामा उक्त नं. ले निषेध गरेको अवस्था र मुद्दाबाहेकका अवस्थामा कानूनबमोजिम अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्रदान गर्नु ।

२. सुरूमा पुर्पक्षका लागि थुनामा रहेको मुद्दामा तल्लो अदालतले प्रतिवादीलाई सफाई दिने ठहर भएकोमा उच्च अदालतले त्यस्तो

फैसला उल्टी गरी प्रतिवादीलाई कैद सजाय गरेको मुद्दामा अ.बं. १९४ नं. को देहाय ३ बमोजिम पुनः धरौत जमानत माग गरी अ.बं. १९४ नं. बमोजिम सुविधा दिनु ।

३. नेपाल सरकार वादी भई पुर्पक्षको लागि थुनामा रहेका प्रतिवादीहरू बाहेकका अ.बं. १९८ नं. बमोजिम आदेश भएका मुद्दाहरूमा तल्लो अदालतले कैद वा जरिवाना गरेको अवस्थामा अ.बं. १९४ को देहाय १, २ र ३ बमोजिम सुविधा दिनबाट इन्कार नगर्नु र व्यक्तिवादी फौजदारी मुद्दाको हकमा अ.बं. १९३क नं. बमोजिम गर्न भनी सबै अदालतहरूलाई परिपत्र गर्नु ।

४. फौजदारी मुद्दामा बेरीतपूर्वक म्याद तामेल भएको कारण पक्षको प्रतिनिधित्व हुन नसकी वा प्राकृतिक न्यायको विपरीत फैसला भएको र त्यस्तो मुद्दामा कैदको सजाय भई सो फैसला अन्तिम भएको अवस्थामा त्यस्तो पक्षले उक्त फैसलालाई चुनौती दिई अदालतमा रिट निवेदन दिई अ.बं. १९४ नं. को सुविधा माग गरेको अवस्थामा त्यस्तो रिट निवेदनमा समेत उपर्युक्तानुसारको अवस्था रहेको देखिए कानूनबमोजिम अ.बं. १९४ नं. को सुविधा प्रदान गर्नु ।

उक्त रायमा हाम्रो सहमति छ ।

न्या. दीपकराज जोशी

न्या. ओमप्रकाश मिश्र

न्या. चोलेन्द्र शमशेर ज.ब.रा.

न्या. दीपककुमार कार्की

न्या. केदारप्रसाद चालिसे

न्या. सारदाप्रसाद घिमिरे

इजलास अधिकृत: हर्कबहादुर क्षेत्री

इति संवत् २०७४ साल साउन ३२ गते रोज ४ शुभम् ।

निर्णय नं. १८३५

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री ओमप्रकाश मिश्र
माननीय न्यायाधीश श्री जगदीश शर्मा पौडेल
माननीय न्यायाधीश श्री दीपक कुमार कार्की
आदेश मिति : २०७३।०९।२८
०७०-NF-०००९

मुद्दा : उत्प्रेषण / परमादेश

निवेदक: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका
वडा नं. ३३ मैतीदेवी, धोवीखोला ब्लक नं. ३७
एन दिगम्बर मार्ग प्रधान कार्यालय र कारखाना
जिल्ला मोरङ टंकी सिनवारी गा.वि.स. वडा
नं. ५ भएको स्वस्तिक फुटवेयर इण्डस्ट्रिजको
प्रोपराइटर रिपिन अग्रवाल

विरुद्ध

विपक्षी : नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गतको
भन्सार विभाग, काठमाडौंसमेत

- आर्थिक अध्यादेश र कानूनले तोकेको प्रक्रिया नपुन्याई नवीकरण गर्न निवेदन दिएकै भरमा मात्र सो सम्बन्धमा कारवाही गर्न भन्सार विभाग बाध्य हुने भन्ने पनि देखिँदैन । अड्डामा कानूनले तोकेको प्रक्रिया र सर्तबमोजिम समयमा नै निवेदन पेस नगरेसम्म अड्डाको गल्तीले विलम्ब भई नवीकरण नभएको भन्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ६)

- अधिकारको दाबी गर्दा कर्तव्यको पालना गर्नु नितान्त आवश्यक मानिन्छ । कानूनले निर्धारण गरेको विधि र प्रक्रिया

पूरा गरी हनन भएको हक अधिकारको उपचारको माग गर्नु कानूनसम्मत हुन्छ । कानूनअनुरूपको व्यापार व्यवसाय सञ्चालन गर्न कानूनले निश्चित गरेका सर्त स्वीकार गरी सम्बन्धित निकायबाट इजाजत पत्र प्राप्त गरेपछि तोकिएको सर्तको पालना गर्नु पक्षको कर्तव्य हुने ।

- कार्यालयको काम कारवाहीका सिलसिलामा अड्डाबाट निर्देशित मार्ग पूरा गर्नु पनि पक्षको कर्तव्य हुन जान्छ । निवेदकले सुविधा उपभोग गर्ने गरी प्राप्त गरेको वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत समयमा नवीकरण गराउनुपर्नेमा सोमा उल्लिखित सर्त पालना नगरी सुविधा उपभोग गर्न पाउने भन्ने हुँदैन । वण्डेड वेयर हाउसको इजाजतबाट निकासीमूलक व्यापार व्यवसाय सञ्चालन गर्दा लाग्ने भन्सार महसुल, करमा सुविधा प्राप्त हुनेमा इजाजत पत्रवालाले सर्त पालना नगरी लामो समयसम्म त्यस्तो सुविधा लिई निकासीमूलक व्यवसाय गर्न छुट पाउने भन्न कानूनतः मिल्ने नदेखिने ।

(प्रकरण नं. ७)

- आफूले गर्नुपर्ने कर्तव्य पूरा नगरी अड्डालाई आफूले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्वको भागिदार बनाउन मिल्ने होइन । नवीकरण गर्ने सर्तअनुसार प्राप्त गरेको इजाजत पत्र समयमा नै नवीकरण गर्न आवश्यक पर्ने प्रक्रिया अवलम्बन नगरी अड्डामा निवेदन दिएकै भरमा अड्डाले स्वस्फूर्तरूपमा कर्तव्य पूरा गर्नुपर्छ भन्ने अर्थ गर्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ७)

- कुनै पनि ऐनले अघि भोगी वा प्राप्त गरी

सकेको सुविधा हकसम्बन्धी काम कुरामा प्रतिकूल असर पार्न सक्ने । अधिको ऐनबाट प्राप्त हक र सुविधामा असर पर्ने गरी निर्माण भएको ऐनको पश्चात्दर्शी असर हुन जाने ।

- आर्थिक ऐन, २०६४ लागू हुनुपूर्व नै निर्माण भएका आर्थिक अध्यादेशमा इजाजत पत्रसम्बन्धी व्यवस्था रहेको र थप २५% महसुल लागूसमेतका व्यवस्थाअनुसार भन्सार विभागले प्रक्रिया अगाडी बढाएको देखिएको अवस्थामा पछि बनेका आर्थिक ऐन नियमबमोजिम निवेदकले प्राप्त गरेको सुविधा र दायित्वमा प्रतिकूल प्रभाव पारेको भन्न मिल्ने देखिँदैन । सुविधालाई अधिकारको रूपमा ग्रहण गर्न नमिल्ने ।
- अवैध कामको परिणामबाट कसैले कुनै वहानामा उन्मुक्ति पाउन सक्दैन । इजाजत पत्र नवीकरण गर्ने समय समेत भुक्तानी भई नवीकरण नै हुन नसक्ने अवस्थामा नवीकरण ढिला गराएबापतको विलम्ब शुल्क वा जरिवाना लिई नवीकरण गरी दिन विपक्षी भन्सार विभाग बाध्य नहुने ।

(प्रकरण नं. ८)

- कानूनबमोजिम तोकिएको प्रक्रिया पालन नगरेमा कानूनले प्रदान गरेको सुविधा पाउन सक्ने हुन सक्दैन । अधिकारको प्राप्ति सोमा उल्लिखित सर्तको परिपालनमा निर्भर गर्दछ । सर्तको परिपालन नभएको अवस्थामा सो इजाजत पत्रका आधारमा गरिने कार्य अवैध हुन पुग्ने ।

(प्रकरण नं. ८)

निवेदकको तर्फबाट :

विपक्षीको तर्फबाट : विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता हरिशंकर

झवाली

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

- न्सार नियमावली, २०६४ को नियम ९(६)

फैसला

न्या. ओमप्रकाश मिश्र : न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ११ को उपदफा १ को खण्ड (ख) बमोजिम पुनरावलोकनको निस्सा प्रदान भई निर्णयार्थ पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार रहेको छ:

निवेदक स्वदेशी पुँजीको लगानीमा शत प्रतिशत निकासीमूलक उद्योगको रूपमा स्थापित भएको साझेदारी फर्म हो । यसले तेस्रो मुलुक र भारतबाट कच्चा र अर्धकच्चा पदार्थहरू वण्डेड वेयर हाउसअन्तर्गत भन्सार नलगाइने सर्तमा आयात गरी आफ्नो शत प्रतिशत उत्पादन विदेशी बजारमा निर्यात गर्दै आएको छ ।

वण्डेड वेयर हाउसको सम्बन्धमा आर्थिक अध्यादेश, २०६० को कानूनी व्यवस्थाअन्तर्गत भन्सार विभागबाट मिति २०६०।१।१७ मा नं. १००९।१०६।६१ को इजाजत पत्र प्राप्त भएको थियो । इजाजत पत्रमा कारोबार सञ्चालन गर्ने मिति २०६०।१।२४ भनी उल्लेख भए पनि आ.ब.२०६१।०६।२ देखि मात्र कारोबार प्रारम्भ भएको हो । वण्डेड वेयर हाउस इजाजत पत्र वर्षेनी नवीकरण गराउनु पर्ने कानूनी प्रावधान नभई इजाजत पत्रको पुछारमा नोटको रूपमा प्रत्येक आ.ब.को आश्विन मसान्तसम्म नवीकरण गराउनु पर्ने भन्ने उल्लेख छ । देशमा द्वन्द्व चलिरहेको कारण कारोबार नभएको कारणले नवीकरण गराउनेतर्फ तत्काल दृष्टि पुग्न सकेको थिएन । कारोबार सुरु भएपछि आ.व. २०६१।०६।२ भित्रै मिति २०६२।३।२४ मा विपक्षी भन्सार विभागसमक्ष नवीकरणका लागि निवेदन

दिइएकोमा सोउपर कुनै निर्णय नगरिएको अवस्थामा विपक्षीमध्येको भन्सार कार्यालयबाट बैंक जमानीमा भारतबाट कच्चा र अर्धकच्चा पदार्थ आयात गर्न अनुमति दिएकोले आयात गरी उत्पादित पदार्थ निर्यात गर्दै आएको हो । हाल वण्डेड वेयर हाउससम्बन्धी व्यवस्था भन्सार ऐन, २०६४ र भन्सार नियमावली, २०६४ द्वारा निर्देशित एवम् व्यवस्थित छ । आ.व.२०६०।०६।१ र आ.ब. २०६१।०६।२ का आर्थिक अध्यादेशहरूमा वण्डेड वेयर हाउससम्बन्धी इजाजत पत्र नवीकरण गराउनु पर्ने प्रावधान थिएन । इजाजत पत्र नवीकरण गर्दा दस्तुर लिने कानूनी व्यवस्था आर्थिक अध्यादेश, २०६२ ले मात्र गरेको हो ।

नवीकरणको लागि मिति २०६२।३।२४ मा निवेदन दिएकोमा नवीकरणको निर्णय भएको थिएन । पुनः मिति २०६६।३।८ मा निवेदन दिँदा आ.ब. २०६५।०६।६ सम्मको निमित्त लाग्ने दस्तुर लिई नवीकरणको माग गरेको र विपक्षी भन्सार विभागको मौखिक आदेशानुसार मिति २०६६।५।१४ मा नवीकरण दस्तुर र बिलम्ब दस्तुरसमेत गरी रु.३६,०००।- दाखिलसमेत गरी सकेको थिएँ । पछि विपक्षी भन्सार विभागबाट भन्सार महसुल र जरिवाना असुल गर्नको लागि भन्सार कार्यालयहरूलाई मिति २०६६।९।१९ मा पत्र लेखिएको रहेछ । आ.ब. २०६६।०६।७ सम्मको नवीकरणका दस्तुर र विलम्ब दस्तुर दाखिल गरी सकेको र मिति २०६२।३।२४ मै नवीकरणको लागि माग गरी सकेकामा सो निवेदनउपर कारवाही हुँदै जाँदा विपक्षी भन्सार विभागमा माग गरिएबमोजिम मिति २०६७।१।१० मा स्पष्टीकरण दिइसकेको हो । तर मिति २०६७।२।३ मा भन्सार विभागबाट निम्नबमोजिमको दुई निर्णय भएको जानकारी विपक्षी भन्सार कार्यालयबाट दिइयो ।

(क) अनुगमन तथा इन्टेलिजेन्स शाखाको च.नं. २३४ मिति २०६६।९।१९ को पत्रबाट

दिइएको निर्देशन कार्यान्वयन गर्न लेखी पठाउने र सोको कार्यान्वयनपश्चात् नवीकरण गर्ने ।

(ख) कार्यालयको गल्ती र लापरवाहीको कारण उद्योगी व्यवसायीहरूमा पर्न जाने गम्भीर असरसमेतलाई दृष्टिगत गरी अब आइन्दा यस्ता गल्ती लापरवाही दोहोरिन नदिन कार्यालयलाई लेखी पठाउने ।

भन्सार विभागको मिति २०६६।९।१९ को पत्रादेश के कुन कानून, कारण र आधारमा आधारित भई लेखिएको हो भन्ने कुरा स्पष्ट नहुँदा उक्त आदेश आत्मनिष्ठ, विषयगत तथा स्वेच्छिक रहेको छ । उद्योगको कारोबार आ.ब. २०६१।०६।२ देखि मात्र प्रारम्भ भएको र इजाजत पत्र जारी वा नवीकरण गर्दा दस्तुर लाग्ने व्यवस्था आर्थिक ऐन, २०६३ र २०६४ ले मात्र गरेको अवस्थामा उक्त मिति २०६६।९।१९ को पत्र स्वतः गैरकानूनी छ । भन्सार विभागको टिप्पणीमा उपमहानिर्देशकद्वारा व्यक्त भएको रायमा कार्यालयको गल्ती औल्याइएको पाइन्छ । उल्लिखित निर्णयबाट निवेदक उद्योगको गल्ती नभई स्वयम् भन्सार विभाग र कार्यालयको रहेको स्पष्ट छ । आ.व. २०६४।०६।५ मा मिति २०६४।५।१४ देखि लागू भएका भन्सार ऐन, २०६४ मा वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा लिन चाहने व्यक्तिलाई नेपाल सरकारले वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा दिन उपयुक्त देखेमा तोकिएबमोजिमको सर्तका अधीनमा रही वण्डेड वेयर हाउस सञ्चालन गर्ने गरी तोकिएबमोजिमको सुविधा दिनसक्ने व्यवस्था रहेको छ । भन्सार नियमावली, २०६४ को नियम ९ मा वण्डेड वेयर हाउससम्बन्धी व्यवस्था गर्दा नियम ९(४) मा नवीकरण गराउनु पर्ने म्याद दस्तुर तथा नियम ९(५) मा म्याद गुज्रेमा प्रत्येक आ.व. का लागि लाग्ने थप दस्तुर तिरी नवीकरण गराउने र सोको लागि लाग्ने दस्तुरसमेत तोकिएको पाइन्छ । ऐ. नियम ९(६) मा

इजाजत पत्र नवीकरण नगरेको अवधिमा वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत पत्रवालाले वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा उपभोग गर्न नपाउने भनी व्यवस्था गरियो। यो व्यवस्था सर्वप्रथम मिति २०६५।१।१५ देखि लागू भएकोले सोभन्दा पूर्व अवधिका लागि उल्लिखित नकारात्मक व्यवस्था लागू हुने प्रश्न नै उत्पन्न हुने हो। तर, जसले नवीकरणका लागि निवेदन दिएको तर नवीकरण सम्बन्धमा निर्णय भई नसकेको हकमा आकर्षित हुने कानून होइन। यी कारण र आधारबाट विपक्षी विभागको मिति २०६६।९।१९ को पत्रादेश र मिति २०६७।२।३ को निर्णय एवम् सोही मितिको भन्सार कार्यालयलाई सम्बोधित गरिएको पत्र र सो पत्रको आधारमा भन्सार कार्यालय, विराटनगरले लेखेको मिति २०६६।९।३०, २०६७।४।१८, २०६७।६।४ र २०६७।८।८ को पत्रसमेत उल्लिखित अर्थसम्बन्धी कानून, प्राकृतिक न्याय र कानूनका सिद्धान्तसमेतका विपरीत हुनुका साथै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(२), १२(३) (च), १३(१), १९(१) समेतको संवैधानिक व्यवस्था र प्रत्याभूतिको प्रतिकूल भएको र ऐनको दफा ६२(१) मा पुनरावेदनसम्बन्धी व्यवस्था भए पनि सोअन्तर्गत विभागको निर्णय र आदेशउपर पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था नभएको हुनाले कानूनी उपचार अपर्याप्त र प्रभावहीन भएकोले ऐ. धारा ३२ र १०७(२) अन्तर्गत उत्प्रेषणलगायतका जो चाहिने उपयुक्त रिट, आज्ञा, आदेश र पुर्जो जारी गरी उल्लिखित निर्णय र पत्रादेशहरूलाई बदर गरी निवेदकको इजाजत पत्र नवीकरण गर्नेसम्बन्धी आदेशलाई तुरुन्त कार्यान्वयन गराउनु भनी परमादेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने रिट

निवेदन।

विपक्षीहरूबाट १५ दिनभित्र लिखित जवाफ माग गर्नुका साथै अन्तरिम आदेशसमेत माग भएको र उक्त आदेशको लागि दुवै पक्ष राखी छलफल गर्न उपयुक्त देखिएको हुँदा अन्तरिम आदेशको छलफलको लागि मिति २०६७।९।१६ को तारिख तोकी विपक्षीलाई सूचना दिई नियमानुसार गरी पेस गर्नु भन्नेसमेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६७।९।१२ को आदेश।

प्रत्यर्थी रिट निवेदक स्वस्तिक फुटवेयर इण्डस्ट्रिज प्रा.लि. का प्रोप्राइटर रिपिन अग्रवालको नाममा वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत प्राप्त प्रमाण पत्र प्रत्येक आ.व. को आश्विन मसान्तसम्म नवीकरण नगराएमा स्वतः खारेज हुने गरी मिति २०६०।१०।२४ देखि लागू हुने जारी गरिएको हो। प्रत्यर्थी रिट निवेदकले मिति २०६२।३।२४ मा मात्रै नवीकरणको लागि निवेदन दर्ता गरेकाले गुज्रेको अवधिको हकमा नवीकरण नगरिएको हो। लामो समयपश्चात् प्रत्यर्थी रिट निवेदकले नवीकरणको लागि मिति २०६६।३।८ मा विभागमा पुनः निवेदन दर्ता गरेकोमा तत्समयमा भन्सार ऐन, २०६४ तथा नियमावली २०६४ जारी भई कार्यान्वयन भइसकेकाले सो कानूनबमोजिम नै इजाजत पत्र नवीकरण नगरेका विपक्षीबाट भन्सार महसुल र जरिवानासमेत गरी जम्मा रु.१,२५,८९,१३४।- असुलउपर गर्नेतर्फ कारवाही अगाडि बढाइएको हो भन्नेसमेत व्यहोराको मिति २०६७।१०।२८ मा विपक्षी भन्सार विभागको तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफ।

यसमा वण्डेड वेयर हाउस इजाजत पत्रवाला निवेदक इण्डस्ट्रिजले सो इजाजत पत्र नवीकरणको लागि मिति २०६२।३।२४ मा निवेदन दर्ता गराएको तथा आ.व. २०६१।०६।२ देखि आ.व. २०६६।०६।७ सम्मको महसुल नवीकरण र जरिवाना रकम मिति २०६६।४।१४ को र.नं. १६८९ र मिति

२०६६।५।१४ को आम्दानी रसिदबाट भन्सार विभागमा दाखिला गरेको देखिएकोले पछि प्रस्तुत मुद्दाको अन्तिम सुनुवाइका बखत प्रस्तुत विषय ठहर निर्णय हुने नै हुँदा सो अवधिसम्मका लागि सुविधा र सन्तुलनको सिद्धान्तका आधारमा अन्तरिम आदेश जारी गर्नु उपयुक्त हुने देखियो। अतः विपक्षी नं. १ को मिति २०६७।२।३ को निर्णय, मिति २०६७।२।६ को पत्र एवं विपक्षी नं. २ को मिति २०६७।४।१८ र मिति २०६७।६।४ का पत्रहरूलाई तत्काल कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु, निवेदकलाई वण्डेड वेयर हाउसअन्तर्गत आयातीत र उत्पादित वस्तुको लगत राखी कारोबार सुविधा यथावत् प्रदान गर्नु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४९(१) बमोजिम विपक्षीहरूका नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरिएको छ भन्नेसमेत व्यहोराको यस अदालतबाट जारी भएको मिति २०६७।१०।२५।३ को आदेश।

प्रत्यर्थी रिट निवेदक स्वस्तिक फुटवेयर इण्डस्ट्रिज प्रा.लि. का प्रोपराइटर रिपिन अग्रवालको नाममा प्रत्येक आ.व. को आश्विन मसान्तसम्म नवीकरण नगराएमा स्वतः खारेज हुने गरी वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत पत्र २०६०।१०।१४ देखि लागू हुने गरी जारी गरिएको हो। समयवधि गुजारी रिट निवेदकले मिति २०६२।३।२४ मा नवीकरणका लागि निवेदन दर्ता गरेकाले विपक्षीको जिकिरबमोजिम आर्थिक अध्यादेश, भन्सार ऐन नियमबमोजिम तत्सम्बन्धी व्यवस्था नगरिएको अवस्थामा इजाजतको प्रमाण पत्रमा नै उल्लेख गरिएकोले सो गुज्रेको अवधिको हकमा नवीकरण नगरिएको हो। समयभित्रै नवीकरण नगरी वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा उपभोग गरी निकासी / पैठारी गरी रहेकोले भन्सार नियमावली, २०६४ को नियम ९ को उपनियम ६ बमोजिम भन्सार महसुल र जरिवाना प्रत्यर्थी निवेदकबाट असुलउपर गर्ने निर्णय गरिएको हुँदा विपक्षीले अनावश्यक दुःख दिने नियतले यस कार्यालयसमेतलाई विपक्षी बनाई सम्मानित

अदालतमा दायर गरेको रिट निवेदनको कुनै तुक नभएकोले उक्त रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको विपक्षी भन्सार कार्यालय, विराटनगरबाट मिति २०६७।११।१६मा पेस हुन आएको लिखित जवाफ।

निवेदक उद्योगले आफूले वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा लिँदा मञ्जुर गरेको सर्त र कानूनले बिनाइजाजत वा नवीकरण वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा भोग्न नपाउने भए पछि नवीकरण नगराई भोगेको सुविधा वैध हो भन्न र कानूनबमोजिम इजाजत पत्र नवीकरण नै नगरी सुविधा भोगी रहन छुट दिन मिल्ने भन्ने कुरासमेत आएन। तसर्थ निवेदकको रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। फलस्वरूप मिति २०६७।१०।२५।३ मा यस अदालतबाट जारी भएको अन्तरिम आदेश स्वतः निस्किय हुन्छ भन्नेसमेत व्यहोराको यस अदालत संयुक्त इजलासबाट मिति २०६९।१।८ मा भएको फैसला।

निवेदक इन्डस्ट्रिजको नाउँमा रहेको बाहेक वेयर हाउसको इजाजत तोकिएको समयमा नवीकरण नगराई वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा उपभोग गरेको आधारमा सो कार्यालाई कसुरजन्य कार्य मानी जरिवानासमेत गरेको भनी पत्राचार गरेको कार्य गैरकानूनी छ। मेरो शतप्रतिशत निर्यात भएको निर्विवाद तथ्यको बाबजुद इन्डस्ट्रिजले पाउने सुविधाबाट अप्रत्यक्षरूपमा बन्देज लगाउने गरी भएको यस अदालत संयुक्त इजलासको आदेश *ने.का.प. २०६८ अंक १ नि.न.८५४२* समेतमा प्रतिपादित सिद्धान्तविपरीत छ। मसँग असुल गर्न खोजिएको राजश्व वा जरिवाना कुन कानूनसँग सम्बन्धित रहेको वा कुन कानूनको आधारमा उक्त असुलीको नर्णय भएको हो सो सम्बन्धमा भन्सार विभागको निर्णय मौन रहेको छ। औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९ को दफा १५ र १५(प) बमोजिम निर्यातमूलक उद्योगको लागि आयात हुने कच्चा पदार्थमा आयात कर्ता उद्योगले कुनै

महसुल कर आदी राजस्व रकम बेहोर्नु नपर्ने औद्योगिक एवं वाणिज्य नीतिलाई कानूनको रूपमा प्रयोग गरेको छ। इजाजत नवीकरण बेगर सुविधा उपभोग गर्न नमिल्ने भनी उल्लेख गरेको व्यवस्था भन्सार नियमावली २०६५ लागू भएपछिको हो। म निवेदकसँग २०६९ देखिको आयातमा महसुल रकम माग गरेको विषय नै पश्चात्दर्शी भएकोले न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ११ को उपदफा १ को खण्ड (ख) बमोजिम प्रस्तुत मुद्दा पुनरावलोकन गरी हेरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको निवेदक रिपीन अग्रवालको यस अदालतमा परेको निवेदन।

यसमा स्वस्तिक फुटवेयर इण्डस्ट्रिजका प्रा. लि. ले २०६०।१०।२४ देखि लागू हुने गरी वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत प्राप्त गरेकोमा प्रत्येक आर्थिक वर्षको असोज मसान्तसम्ममा नवीकरण गराउनुपर्ने स्पष्ट कानूनी प्रावधान नभएको र विविध कारणवश केही ढिला हुन गएको भनी निवेदकले स्वीकार गरी २०६२ असार २४ मा नवीकरणको लागि निवेदन दिएको भन्ने कुरा भन्सार विभागको लिखित जवाफबाट समेत स्वीकार गरेको देखिन्छ। निवेदकले नवीकरणको सम्बन्धमा दिएको निवेदनउपर तत्काल कुनै प्रक्रिया अगाडि नबढाई बस्ने भन्सार विभाग / कार्यालयको कामबाट निवेदकलाई असर पर्न गएको देखिन्छ। भन्सार ऐन, २०६४ तथा भन्सार नियमावली, २०६४ मिति २०६५।१।१५ देखि मात्र लागू भएको पाइन्छ। भन्सार नियमावली, २०६४ को नियम ९(४) मा नवीकरण गराउनुपर्ने म्याद र दस्तुर सम्बन्धमा, ऐ. नियम ९(५) मा नवीकरण गराउने म्याद गुज्रेमा प्रत्येक आ.व. का लागि लाग्ने थप दस्तुर तिरी नवीकरण गराउने सम्बन्धमा र ऐ. ९(६) मा इजाजत नवीकरण नगरेको अवधिमा त्यस्तो वण्डेड वेयर हाउसले इजाजत पत्रवाला वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा उपभोग गर्न नपाउने भनी व्यवस्था भएको पाइन्छ। उपर्युक्त ऐन तथा नियमावली मिति

२०६५।१।१५ देखि मात्र लागू भएको अवस्थामा उक्त कानूनी व्यवस्थालाई आधार लिई पूर्व कानूनले स्पष्ट नबोलेको अवस्थामा कानून बन्नुभन्दा अगाडिका कुरामा पछि बनेको कानूनी प्रावधानबमोजिम मिति २०६७।२।३ मा भन्सार विभागले निर्णय गरेको देखियो। विवादित अवस्थामा जुन कानून प्रचलन थियो सोही कानूनी प्रावधानअनुरूप तत्काल निर्णय गर्नुपर्नेमा आफूसमक्ष नवीकरणका लागि परेको निवेदनउपर कारवाही नगरी थाती राखीपछि बनेको कानूनको आधारमा पश्चात्दर्शी असर पर्ने गरी निवेदकबाट विलम्ब शुल्क तथा जरिवाना लिई नवीकरण गर्ने गरी भएको भन्सार विभागको निर्णय उपर परेको निवेदनमा सोको प्रतिकूल हुने गरी विलम्ब शुल्क तथा जरिवाना नलिई नवीकरण गर्न भन्सार विभाग बाध्य हुने कुरा भएन भनी रिट खारेज हुने ठहर गरेको यस अदालतको संयुक्त इजलासको मिति २०६९।९।८ को फैसला ने.का.प. २०५९ कात्तिक मंसिर नि.नं. ७११२ पृ. ४६५, ने.का.प. २०६०, वैशाख, जेठ नि.नं. ७१८१ पृ. १४१ मा प्रतिपादित सिद्धान्तविपरीत भई अड्डाको गल्तीले पक्षको अहित हुनु नपर्ने भनी विभिन्न मुद्दाहरूमा यस अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तसमेतलाई मध्यनजर राखी न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ११(१)(ख) को अवस्था विद्यमान रहेको देखिँदा प्रस्तुत मुद्दा पुनरावलोकन गरी हेर्ने निस्सा प्रदान गरी दिएको छ। सम्बन्धित मिसिल झिकाई विपक्षीहरूलाई सोको सूचना दिई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतबाट मिति २०७०।४।११ को आदेश।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको निवेदनसहितको मिसिल अध्ययन गरियो। विपक्षी भन्सार विभागसमेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री हरिशंकर ज्ञवालीले निवेदकलाई २०६०।१०।२४ बाट उद्योग सञ्चालन गर्ने गरी वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा

दिइएको हो। उक्त इजाजत पत्र प्रत्येक वर्षको आश्विन मसान्तसम्ममा नवीकरण गराउनु पर्ने सर्त राखिएको छ। इजाजत पत्रको नवीकरण गर्नुपर्ने व्यवस्था २०६१ को आर्थिक अध्यादेशले ल्याएकोले नवीकरण नगरी सुविधा दिँदै जाने कुरा कानूनतः मिल्दैन। इजाजत लिएपछिको पहिलो वर्षको असोज मसान्तभित्र नवीकरण गराउनु पर्नेमा मिति २०६२।३।२४ मा मात्र निवेदन परेको छ। निवेदकले समयमा नवीकरण नगरी एकैचोटी २०६६ सालमा आएर भन्सार नियमावलीअनुसारको जरिवाना तिरेर वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत पत्र नवीकरण गर्न पाउने भन्न कानूनबमोजिम मिल्दैन। कानूनले तोकेबमोजिम इजाजत पत्र नवीकरण नगरी वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा उपभोग गरी रहन नमिल्ने हुँदा यस अदालत संयुक्त इजलासबाट भएको फैसला सदर कायम हुनुपर्छ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

उल्लिखित बहस जिकिर सुनी हेर्दा यस अदालत संयुक्त इजलासबाट मिति २०६१/१/८ मा भएको आदेश मिलेको छ छैन र पुनरावलोकनकर्ताको पुनरावलोकनको जिकिर पग्न सक्ने हो होइन सो सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने देखियो।

यसमा मूलतः निवेदकले सञ्चालन गरेको शत प्रतिशत निकासीमूलक उद्योगले मिति २०६०।१०।२३ मा भन्सार नलाग्ने सर्तमा कच्चा पदार्थ आयात गर्नको लागि वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा लिन इजाजत पत्र लिएकोमा इजाजत लिँदा प्रचलनमा रहेको कानूनमा इजाजत नवीकरण गर्ने व्यवस्था नरहेको र उद्योगले कारोबार सुरु गरेपछि इजाजत पत्र नवीकरणको लागि निवेदन दिएकोमा सोउपर कुनै निर्णय नै नगरी इजाजत नवीकरण नगरेको भनी बैंक ग्यारेन्टी सुविधामा पैठारी गरेका मालवस्तुहरूमा लाग्ने कर र जरिवानासमेत दाखिला गर्न दिएको आदेश अन्यायपूर्ण हुँदा बदर गरी निवेदक उद्योगको वण्डेड वेयर हाउसको सुविधासम्बन्धी इजाजत पत्र नवीकरण गरी दिनु भनी

विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने मुख्य रिट निवेदन व्यहोरा देखियो। विपक्षी निवेदकको वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत पत्र आर्थिक अध्यादेश, २०६० बमोजिम मिति २०६०।१०।२४ देखि लागू हुने गरी जारी गरिएको हो। इजाजत पत्रमा नै नवीकरणको समयअवधि तोकिएकोमा सो अवधि गुजारी मिति २०६२।३।२४ मा निवेदन दिएपनि समय अवधि गुज्रेको कारण नवीकरण नगरिएको हो। निवेदकले पुनः २०६६।३।८ मा नवीकरणको निवेदन दिएको भए पनि भन्सार ऐन, २०६४ तथा नियमावली २०६४ जारी भई लागू भइसकेको हुँदा कानूनबमोजिम नै भन्सार महसुल र जरिवाना असुलको कारवाहीको प्रक्रिया अघि बढाइएको हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ। खारेज गरिपाउँ भन्ने विपक्षीहरूको लिखित जवाफ रहेको देखियो।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा, निवेदक स्वस्तिक फूटवेयर इण्डस्ट्रिज प्रा.लि.लाई भन्सार विभागबाट भारत तथा तेस्रो मुलुकबाट आयात गरी ल्याइने कच्चा पदार्थबाट तयारी सामान तयार गरी भारत निकासी गर्न आर्थिक अध्यादेश, २०६० बमोजिम ०६०।१०।२३ को निर्णयअनुसार वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत पत्र प्रदान गरेको देखिन्छ। सो इजाजत पत्रमा नै मिति २०६०।१०।२४ बाट कारोबार सुरु हुने समयअवधि र प्रत्येक आर्थिक वर्षको आश्विन मसान्तसम्म इजाजत पत्र नवीकरण गर्ने समय अवधिसमेत किटान गरी तोकिएको अवधिभित्र नवीकरण नगराएमा इजाजत पत्र स्वतः खारेज हुने गरी इजाजत पत्र जारी भएको देखिन्छ। यस्तो अवस्थामा कुनै कारणले इजाजत पत्र नवीकरण गर्न विलम्ब हुन गएको भन्ने भनाईले अर्थ राख्ने नभई इजाजत पत्रले निर्दिष्ट गरेको समयभित्र नवीकरण गर्न जानु नै पर्ने देखियो।

३. निवेदकले इजाजत पत्रमा उल्लिखित समयअवधिभित्र वण्डेड वेयर हाउसको उक्त इजाजत पत्र नवीकरण गर्न पहल गरेको मिसिलबाट

देखिएन । इजाजत पत्र जारी भएको लामो समयपछि मिति २०६२।३।२४ मा नवीकरण गरिपाउँ भनी निवेदक कम्पनीले भन्सार कार्यालय, विराटनगरमा निवेदन दिएको भन्ने देखिन्छ । भन्सार कार्यालयमा निवेदन दिएपछि नवीकरण सम्बन्धमा आवश्यक पहल निवेदकतर्फबाट गरेको भन्ने देखिएन । वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा लिने गरी प्राप्त इजाजत पत्र नवीकरण नगरी त्यस्तो सुविधा उपभोग गर्न मिल्ने भन्ने कुरा उक्त इजाजतपत्रको अवलोकनबाट देखिँदैन । समावधि भिन्न नवीकरण नगरेमा सो समयपछि स्वतः खारेज हुने सर्त स्वीकार गरी निवेदकले उक्त इजाजत पत्र प्राप्त गरेको देखिन्छ । लामो समयसम्म नवीकरण गर्ने कार्यप्रति सजग नरहेको भनी निवेदकलाई मिति २०६६।१२।१९ मा भन्सार विभागबाट सो सम्बन्धमा सोधिएको स्पष्टीकरणको जवाफमा आर्थिक मन्दीलगायत विभिन्न कारणले नवीकरण गराउन नसकिएको, आफूबाट मूल भएको, विभागले पनि सो इजाजत पत्र नवीकरण गराउन पर्छ भनी स्मरण नगराएको कारण उल्लेख गरी मिति २०६७।१।१० मा निवेदकले स्पष्टीकरण दिएको देखियो । अतः निवेदकलाई जानकारी नै नगरी भन्सार विभागले थप दस्तुर लिने निर्णय गरेको भन्न मिल्ने देखिएन ।

४. इजाजत पत्र लिएको लामो समयसम्म नवीकरण नगराई बैंक ग्यारेन्टीमार्फत निकासी पैठारीको काम गरेको भन्ने निवेदन व्यहोराबाट देखिन्छ । वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा प्राप्त गर्न प्राप्त गरेको इजाजत पत्रको म्याद समाप्त भएपछि भारत तथा अन्य मुलुकबाट आयात गरिएको कच्चा पदार्थ र कच्चा पदार्थबाट तयारी समान निर्यात गर्दा लाग्ने कर, भन्सार, महसुल दाखिल गरी निकासी पैठारी गरेको भन्ने पनि देखिँदैन ।

५. निवेदकले वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा लिन मिति २०६०।१०।२३ मा भन्सार विभागबाट इजाजत पत्र पाएको तथ्यमा विवाद

छैन । तत्कालीन अवस्थामा रहेको आर्थिक अध्यादेश २०६०, ०६१, ०६२ लगायत ०६३, ०६४ समेतका आर्थिक अध्यादेशको नियम ८(५) मा वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत पत्र जारी गर्ने र सोसम्बन्धी अन्य प्रक्रिया भन्सार विभागले तोकेबमोजिम हुनेछ भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ । भन्सार विभागबाट जारी भएको वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा दिँदा सो इजाजत पत्रमा नै नवीकरण गराउनुपर्ने र सो वण्डेड वेयर हाउसको सञ्चालन हुने मितिसमेत किटान गरी निजलाई सो सुविधा उपभोग गर्न इजाजत दिएको देखिन्छ ।

६. भन्सार नियमावली, २०६४ को नियम ९ (६) मा वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत पत्र नवीकरण नगरेको अवधिमा सो वण्डेड वेयर हाउसको इजाजतवालाले वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा नपाउने भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । भन्सार नियमावली, २०६४ कार्यान्वयनमा आएपश्चात् निवेदकले २०६६।३।८ र ०६६।१०।३ मा नवीकरणका लागि निवेदन दिएको र नवीकरण नगराई ०६७ सम्म पनि वण्डेड वेयर हाउसको सुविधामा व्यवसाय गर्दै आएको भन्ने देखिन्छ । यसरी भन्सार ऐन र नियमावली २०६४ लागू भएपछि मात्र वण्डेड वेयर हाउससम्बन्धी व्यवस्था नगरी आर्थिक अध्यादेश २०६०, २०६१, २०६२ समेतबाट सो व्यवस्था गरेको र सोही व्यवस्थाअनुसार भन्सार विभागबाट निवेदक कम्पनीलाई सो सुविधा उपलब्ध गराएको देखिएकोले पश्चात्दर्शी कानूनको आधारमा थप दस्तुर लिने निर्णय गरेको भन्ने जिकिर कानूनसम्मत देखिएन । आर्थिक अध्यादेश र कानूनले तोकेको प्रक्रिया नपुऱ्याई नवीकरण गर्न निवेदन दिएकै भरमा मात्र सो सम्बन्धमा कारवाही गर्न भन्सार विभाग बाध्य हुने भन्ने पनि देखिँदैन । अड्डामा कानूनले तोकेको प्रक्रिया र सर्तबमोजिम समयमा नै निवेदन पेस नगरेसम्म अड्डाको गल्तीले विलम्ब भई नवीकरण नभएको भन्न मिल्ने हुँदैन । निवेदकले मिति

२०६०।१०।२३ मा वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा लिन प्राप्त गरेको इजाजत पत्र प्रत्येक आर्थिक वर्षको आश्विन मसान्तसम्म अनिवार्य नवीकरण गर्नुपर्ने सर्त स्वीकार गरी वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा पाएको देखिन्छ। उक्त सर्तअनुसार आफूले प्राप्त गरेको वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत पत्र नवीकरण नगरी मिति २०६२।३।२४ मा निवेदन पेस गरेबाट अड्डाको गल्ती भन्ने अर्थ गर्न मिल्दैन।

७. अधिकारको दाबी गर्दा कर्तव्यको पालना गर्नु नितान्त आवश्यक मानिन्छ। कानूनले निर्धारण गरेको विधि र प्रक्रिया पूरा गरी हनन भएको हक अधिकारको उपचारको माग गर्नु कानूनसम्मत हुन्छ। कानूनअनुरूपको व्यापार व्यवसाय सञ्चालन गर्न कानूनले निश्चित गरेका सर्त स्वीकार गरी सम्बन्धित निकायबाट इजाजत पत्र प्राप्त गरेपछि तोकिएको सर्तको पालना गर्नु पक्षको कर्तव्य हुन्छ। आफूले गर्नुपर्ने कर्तव्य पूरा नगरी अड्डालाई आफूले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्वको भागिदार बनाउन मल्ने होइन। नवीकरण गर्ने सर्तअनुसार प्राप्त गरेको इजाजत पत्र समयमा नै नवीकरण गर्न आवश्यक पर्ने प्रक्रिया अवलम्बन नगरी अड्डामा निवेदन दिएकै भरमा अड्डाले स्वस्फूर्तरूपमा कर्तव्य पूरा गर्नुपर्छ भन्ने अर्थ गर्न मिल्दैन। कार्यालयको काम कारवाहीका सिलसिलामा अड्डाबाट निर्देशित मार्ग पूरा गर्नु पनि पक्षको कर्तव्य हुन जान्छ। निवेदकले सुविधा उपभोग गर्ने गरी प्राप्त गरेको वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत समयमा नवीकरण गराउनुपर्नेमा सोमा उल्लिखित सर्त पालना नगरी सुविधा उपभोग गर्न पाउने भन्ने हुँदैन। वण्डेड वेयर हाउसको इजाजतबाट निकासीमूलक व्यापार व्यवसाय सञ्चालन गर्दा लाग्ने भन्सार महसुल, करमा सुविधा प्राप्त हुनेमा इजाजत पत्रवालाले सर्त पालना नगरी लामो समयसम्म त्यस्तो सुविधा लिई निकासीमूलक व्यवसाय गर्न छुट पाउने भन्न कानूनतः मिल्ने देखिएन।

८. कुनै पनि ऐनले अघि भोगी वा प्राप्त गरी सकेको सुविधा हकसम्बन्धी काम कुरामा प्रतिकूल असर पार्न सक्तैन। अधिको ऐनबाट प्राप्त हक र सुविधामा असर पर्ने गरी निर्माण भएको ऐनको पश्चात्दर्शी असर हुन जान्छ। प्रस्तुत मुद्दामा वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत पत्र जारी गर्ने र सोसम्बन्धी अन्य प्रक्रिया भन्सार विभागले तोकेबमोजिम हुनेछ भनी आर्थिक अध्यादेश २०६०, २०६१ समेतका अध्यादेशको नियम ८(५) मा व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी नियम ८(७) मा १ महिनाभित्र बैंक ग्यारेन्टी फुकुवा गर्नुपर्ने, ऐ. नियम ८(९) मा १ महिनाभित्र कुनै कारणले बैंक ग्यारेन्टी फुकुवा नभएमा पैठारी गरेको दिनमा लाग्ने भन्सार महसुलमा २५% थप गरी हुने भन्सार महसुल र स्थानीय विकास शुल्क असुल गरिनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। निवेदक कम्पनीलाई तोकेको अवधिमा इजाजत पत्र नवीकरण नगराई इजाजत पत्रको अवधि समाप्त भएपछि बैंक ग्यारेन्टी फुकुवा गर्ने अधिकार नभएको भनी २५% थप रकम असुल गर्ने प्रक्रिया भन्सार विभागले प्रारम्भ गरेको देखियो। आर्थिक ऐन, २०६४ लागू हुनुपूर्व नै निर्माण भएका आर्थिक अध्यादेशमा इजाजत पत्रसम्बन्धी व्यवस्था रहेको र थप २५% महसुल लाग्नेसमेतका व्यवस्थाअनुसार भन्सार विभागले प्रक्रिया अगाडी बढाएको देखिएको अवस्थामा पछि बनेका आर्थिक ऐन नियमबमोजिम निवेदकले प्राप्त गरेको सुविधा र दायित्वमा प्रतिकूल प्रभाव पारेको भन्न मिल्ने देखिँदैन। सुविधालाई अधिकारको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्दैन। कानूनबमोजिम तोकिएको प्रक्रिया पालन नगरेमा कानूनले प्रदान गरेको सुविधा पाउन सक्ने हुन सक्दैन। अधिकारको प्राप्ति सोमा उल्लिखित सर्तको परिपालनमा निर्भर गर्दछ। सर्तको परिपालन नभएको अवस्थामा सो इजाजत पत्रका आधारमा गरिने कार्य अवैध हुन पुग्दछ। अवैध कामको परिणामबाट कसैले कुनै वहानामा उन्मुक्ति पाउन सक्दैन। इजाजत पत्र

नवीकरण गर्ने समयसमेत भुक्तानी भई नवीकरण नै हुन नसक्ने अवस्थामा नवीकरण ढिला गराएबापतको विलम्ब शुल्क वा जरिवाना लिई नवीकरण गरी दिन विपक्षी भन्सार विभाग बाध्य हुने अवस्था पनि छैन । आफूले प्राप्त गरेको इजाजत पत्रमा निर्दिष्ट भएको प्रत्येक आर्थिक वर्षको आश्विन मसान्तसम्ममा नवीकरण गराई सक्नु पर्ने समयमा विलम्ब गरी इजाजत पत्र नवीकरणको लागि निवेदन लिई गएको कुरामा निवेदकले समेत रिट निवेदनमै स्वीकार गरेको देखिन्छ । विलम्ब गरी आएकोले नवीकरण नरिएको र आ.व. २०६९।०६२ देखि आ.व. २०६५।०६६ सम्मको अवधिमा निवेदक उद्योगले वण्डेड वेयर हाउसको इजाजत पत्र नवीकरण नगराई सो सुविधाअन्तर्गत आयात गरेका कच्चा पदार्थ वा मालवस्तुमा प्रचलित ऐनअनुसार लाग्ने महसुल तथा जरिवानाहरू असुल गर्न भन्सार विभागबाट मिति २०६६।०९।१९ मा भन्सार कार्यालयलाई पत्र लेखिएको अवस्था देखिन्छ । यस्तो स्थितिमा पश्चात्दर्शी कानूनको प्रयोग र अड्डाको गल्ती भन्न मिल्ने देखिएन । तसर्थ यस अदालतबाट पुनरावलोकनको अनुमति प्रदान गर्दा उल्लेख भएका कानूनी सिद्धान्तमा समावेश भएको तथ्य प्रस्तुत मुद्दाको तथ्यसँग अन्तर सम्बन्धित रहेको नदेखिएकाले अनुमति प्रदान गर्दा उल्लेख गरिएका आधार र कारण सँग सहमत हुन सकिएन । निवेदकको रिट निवेदन खारेज हुने ठहराएको यस अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०६९।१।८ को आदेश मिलेकै देखियो ।

९. अतः माथि विवेचित तथ्य र कानूनी व्यवस्थासमेतबाट निवेदक उद्योगले आफूले सुविधा लिँदा मञ्जुर गरेको सर्त र कानूनले निर्धारण गरेको विधि र प्रक्रिया बिना वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा उपभोग गर्न पाउने नदेखिँदा नवीकरण नगराई उपभोग गरेको सुविधा कानूनसम्मत हो भन्न र कानूनबमोजिम इजाजत पत्र नवीकरण नै नगरी वण्डेड वेयर हाउसको सुविधा उपभोग गर्न छुट दिन मिल्ने भन्ने अवस्था

नहुदा रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं ।

न्या. जगदीश शर्मा पौडेल

न्या. दीपक कुमार कार्की

इजलास अधिकृत: दिलीपराज पन्त

इति संवत् २०७३ साल पुस २८ गते रोज शुभम् ।

निर्णय नं. ९८३६

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री जगदीश शर्मा पौडेल
माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा
माननीय न्यायाधीश डा. आनन्दमोहन भट्टराई
फैसला मिति : २०७३।०८।१६

०७२-CF-०००६

मुद्दा: कर्तव्य ज्यान

पुनरावेदक / वादी : रामेछाप राकाथुम गा.वि.स. वडा

नं. १ बस्ने केदार माझी

विरूद्ध

विपक्षी / प्रतिवादी : कामसिंह माझीको जाहेरीले नेपाल सरकार

- कस्तो प्रकृतिको वारदातलाई भवितव्य मान्नुपर्ने हो त भन्ने सन्दर्भमा मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धीको महलको ५ नं. मा भएको व्यवस्थालाई समेत हेर्न सकिन्छ । उक्त व्यवस्थालाई हेर्दा "ज्यान लिने इविलाग वा मनसाय नभई कसैले आफूले गरेको कर्तव्यले मानिस मर्लाजस्तो नदेखिएको कुनै काम गर्दा त्यसैद्वारा केही भई कुनै मानिस मर्न गएको भवितव्य ठहर्छ" भनी उल्लेख भएको र त्यसलाई सोही महलको ६ नं. मा थप स्पष्ट पाउँ देहाय १-५ सम्म एउटा कामको लागि सावधानीसँग हातहतियार उठाएकोमा केही व्यहोराले अर्कालाई लागेमा, होस नपुन्याई वा हेलचेक्रयाई गरी कुनै काम गरी भवितव्य परेमा, रक्षा शिक्षाको क्रममा कुटपिट गर्दा भवितव्य परेकोमा भवितव्य हुनेजस्ता अवस्थाको बारेमा उल्लेख गरेको देखिन्छ। उपर्युक्त कानूनी व्यवस्थासमेतका आधारमा हेर्दा प्रस्तुत मुद्दाको वारदातमा प्रतिवादीद्वारा मृतकका टाउकामा प्रहार गरी मृतक भुईँमा ढलेपछि पनि पुनः पेटमा प्रहार गरी मृतकको मृत्यु भएको देखिएको र त्यसमा विवाद भएको अवस्था नदेखिएको हुँदा टाउकोमा भएको प्रहारले मृतक भुईँमा ढलेपछि पनि पुनः निज मृतकको पेटमा भएको प्रहारले प्रतिवादीको मृतकलाई मार्नेसम्मको मनसाय नभएको भनी पुष्टि गर्नसक्ने अवस्था नभएकाले त्यसलाई भवितव्य भनी भन्न सकिने अवस्था देखिन नआउने।

(प्रकरण नं. ९)

- अ.बं. १८८ मा उल्लिखित प्रावधान समेतका आधारमा कानूनबमोजिम सजाय

गर्दा चर्को पर्ने भई कम सजायको राय व्यक्त गर्दा सामान्यतः अ.बं. १८८ नं. बमोजिम राय व्यक्त गर्दा सो रायको पनि मनासिब आधार हुनुपर्ने भई अभिव्यक्त रायको पुष्ट्याई (Justification) गर्नुपर्ने।

(प्रकरण नं. ११)

पुनरावेदक वादीको तर्फबाट :

विपक्षी प्रतिवादीको तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ताद्वय कृष्णजिवि घिमिरे र रेवतीराज त्रिपाठी

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प. २०६१, नि.नं.७३९९
- ने.का.प. २०६३, नि.नं.७७५२
- ने.का.प. २०६९, नि.नं.८८५३

सम्बद्ध कानून :

- मुलुकी ऐन, अ.बं.१८८ नं.

सुरु फैसला गर्ने:-

मा.जि.न्या.श्री कैलास के.सी.

पुनरावेदन तहमा फैसला गर्ने:

मा.न्या.श्री टिकाबहादुर हमाल

मा.न्या. श्री मिहिरकुमार ठाकुर

सर्वोच्च अदालतमा फैसला गर्ने:

मा.न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह

माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ

फैसला

न्या. जगदीश शर्मा पौडेल : सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३ को उपनियम घ बमोजिम पूर्ण इजलासको दायरीमा दायर भई पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छ:-

रामेछाप जिल्ला काराथुम १ खैरनीस्थित

पूर्व सिंचाई कुलो, पश्चिम सुनकोशी नदी, उत्तर मोटर बाटो र दक्षिण टोकलापुरको खेतको चार किल्लाभित्र टाउकोमा पछ्यौरा, कानमा टप, नाकमा बुलाकी, घाँटीमा पोतेसमेत लगाएकी महिला पूर्व खुट्टा, पश्चिम टाउको मृत अवस्थामा रहेको, निजले प्रयोग गरेको जाँड खाने बटुका, जाँड छान्ने झुल, प्लाष्टिकको बाल्टीन, डोको, नाम्लोसमेत सोही ठाउँमा रहेको भन्नेसमेत व्यहोराको घटनास्थल लास जाँच प्रकृति मुचुल्का र सोही स्थानमा २ इन्च मोटाई १.२५ से.मी. लम्बाई भएको च्याप्टीड चलाउने बहाना बरामद भएको भन्नेसमेत व्यहोराको खानतलासी तथा बरामदी मुचुल्का।

मिति २०६६।६।१ गते दिउँसो १२ बजेको समयमा राकाथुम १ स्थित खैरनी सुनकोशी नदी किनारामा मेरी श्रीमती वर्ष ६३ की चमेली माझी जाँड बेची रहेकीमा ऐ. घर भई हाल सिन्धुली कुशेश्वर १ दुम्जा बस्ने केदार माझीले श्याम माझीसँग झगडा गरी मेरी श्रीमती रहेको चौतारोमा पुगी डुङ्गा चलाउने बहानाले मेरी श्रीमतीलाई टाउको तथा पेटमा प्रहार गरी घटनास्थलमा नै श्रीमतीको मृत्यु भएकोले निज केदार माझीलाई प्रकाउ गरी कानूनबमोजिम कारवाही गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराका मृतकका पति कामसिंह माझीको जाहेरी।

Cause of death is due to cervical injury massive internal hemorrhage भन्ने पोष्टमार्टम रिपोर्ट।

मिति २०६६।६।१ गते बिहान ११ बजेको समयमा म सिन्धुलीस्थित घरबाट राकाथुमस्थित घरतर्फ आउने क्रममा सुनकोशीमा डुङ्गा तरी रामेछापतर्फ आएपछि मलाई डुङ्गा चलाउने श्याम माझीले मुख छोडी ढुंगाले हानेपछि निजलाई कुटपिट गरी निजको डुङ्गाको बहाना बोकी सो ठाउँबाट अं. ५० मिटर टाढा रहेको पिपलको चौतारोमा पुग्दा मृतक त्यहीं रहिछिन् र निजले मलाई तिमीहरू किन झगडा

गरेको भन्दा मलाई रिस उठी मैले बोकेको बहानाले निज मृतक चमेली माझीको टाउकोमा हान्दा सोही ठाउँमा लडिन् र पुनः निजको पेटमा हान्दा निजको मृत्यु भएको हो भन्नेसमेत व्यहोराको प्रतिवादी केदार माझीले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान।

मिति २०६६।६।१ गते दिउँसो ११ बजे म र केदार माझी राकाथुमतर्फ आउने क्रममा सुनकोशी नदी डुङ्गाबाट तरी रामेछापतर्फको किनारमा पुग्नासाथ श्याम माझी र केदार माझीबीच झगडा हुँदा निज केदारले श्यामलाई कुटपिट गर्‍यो र मैले छुट्याई दिई म आफ्नो खेततर्फ लागें। केदार माझी डुङ्गाको बहाना बोकी पिपलबोटतिर लागे, दिउँसो १२ बजेको समयमा पिपलबोट चौतारीमा मृतक र केदार माझीको बीचमा विवाद भई केदारले निज मृतकलाई बहानाले हानेको देखी दौड्दै जाँदा मृतक बेहोस अवस्थामा थिइन् र तत्कालै मृत्यु भएको हो भन्नेसमेत व्यहोराको रामबहादुर माझीले अनुसन्धानमा गरी दिएको कागज।

जाहेरीमा उल्लिखित मिति र समयमा म सुनकोशीमा डुङ्गा तान्ने काम गरिरहेको अवस्थामा प्रतिवादी केदार माझीले मसँग विवाद गरी मलाई कुटपिट गरी बेहोस पारी केही पर रहेकी मेरी हजुरआमा नाता पर्ने चमेली माझीलाई डुङ्गा चलाउने बहानाले हिकार्ई मारेछन्, मलाई उपचार गराई घरमा ल्याएपछि निजले कर्तव्य गरी मारेको कुरा थाहा पाएको हो भन्ने श्यामबहादुर माझीले अनुसन्धानमा गरेको कागज।

मिति २०६६।६।१ गते केदार माझीले चमेली माझीलाई मान्यो भन्ने हल्ला सुनी हेर्न गई बुझ्दा केदार माझीले मृतक चमेलीलाई डुङ्गा चलाउने बहानाले टाउको र पेटमा हानी मारेको कुरा तत्काल थाहा पाएको हो भनी सुरेश माझीले र देवचन्द्र माझीले अनुसन्धानमा गरी दिएको कागज।

मिति २०६६।६।१ गते केदार माझी र श्याम माझीको बीचमा झगडा भयो र त्यसको केही समयपछि केदार माझीले चमेली माझीलाई डुङ्गा

चलाउने बहानाले कुट्यो भनेको सुन्नासाथ त्यहाँ जाँदा प्रतिवादीले मृतकलाई बहानाले हानेको देखी नकुट भन्दै दौड्दै जाँदा मृतक चमेलीको घटनास्थल नै मृत्यु भइसकेको रहेछ । कुटपिट गरी मारुपर्ने कारण थाहा भएन भनी मेघबहादुर माझी, रामबहादुर माझी, कर्णबहादुर माझीसमेतले गरी दिएको घटनाविवरण कागज ।

घटनास्थल लास जाँच मुचुल्का, बरामदी मुचुल्का, जाहेरी दरखास्त, पोष्टमार्टम रिपोर्ट प्रतिवादीको बयान, अनुसन्धानको क्रममा बुझिएका मानिसहरूको कागजसमेतका आधार प्रमाणबाट प्रतिवादी केदार माझीले मिति २०६६।६।१ मा रामेछाप जिल्ला राकाथुम १ खैरनीघाटस्थित पिपलबोट भन्ने स्थानमा जाँड बेचिरहेकी मृतक चमेली माझीलाई डुङ्गा चलाउने बहानाले कुटपिट गरी निज मृतक चमेली माझीको घटनास्थलमा नै मृत्यु भएको तथ्य सिद्ध हुन आएकोले निज प्रतिवादी केदार माझीलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. बमोजिम सजाय होस् भन्ने अभियोग पत्र ।

मैले मिति २०६६।६।१ गते डुङ्गा चलाउने बहानाले जाँड बेचिरहेकी चमेली माझीलाई रामेछाप राकाथुम १ स्थित खैरनी घाटमा एक पटक टाउकोमा र एक पटक पेटमा हान्दा सोही स्थानमा नै मृतक चमेली माझीको मृत्यु भएको हो भन्नेसमेत व्यहोराको प्रतिवादी केदार माझीको अदालतमा भएको बयान ।

यस अदालतको मिति २०६६।६।२५ को आदेशानुसार प्रतिवादी केदार माझी पुर्षको निमित्त थुनामा रहेको र यस अदालतबाट पटक पटक आदेश हुँदासमेत साक्षी बकपत्रको लागि उपस्थित नभएको ।

प्रतिवादी केदार माझीलाई मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलको १ नं. विपरीतको कसुर गरेकोमा निजलाई सोही महलको १३(३) नं. बमोजिम सर्वश्वसहित जन्मकैदको सजाय हुने ठहर्छ र उक्त ऐनबमोजिम सजाय दिँदा चर्को पर्ने चित्तमा लागेकोले

निजलाई १० वर्ष मात्र कैदको सजाय हुनुपर्ने देखी अ.बं. १८८ नं. बमोजिम आफ्नो रायसहित साधक जाहेर गर्नु भन्ने मिति २०६६।१२।१२ को रामेछाप जिल्ला अदालतको फैसला ।

मृतकलाई कर्तव्य गरी मारुपर्ने कुनै पूर्व कारण र योजनावद्ध कार्य गरेको भनी नदेखाई हचुवा तवरबाट ज्यानसम्बन्धीको १३(३) नं. को कसुर गरेको ठहर्नुअन नमिल्ने हुँदा सुरु फैसला गर्दा कुनै विचार गरिएको छैन । न्यायिक मनको अभाव रहनुका साथै तथ्य, कानून र प्रतिपादित सिद्धान्तसमेत प्रतिकूल रही त्रुटिपूर्ण रहेकोले सुरु फैसला बदर गरी इन्साफ गरी न्याय गरिपाउँ भन्ने प्रतिवादी केदार माझीको पुनरावेदन पत्र ।

प्रतिवादीको प्रहरी र अदालतसमक्ष भएको कसुरमा साबिती बयान लास जाँच मुचुल्का तथा अटोप्सी रिपोर्टसमेतबाट समर्थित भएको हुँदा प्रतिवादी केदार माझीलाई ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(३) नं. बमोजिम सर्वश्वसहित जन्मकैदको सजाय गरी प्रतिवादीको मृतकसँग पूर्वरिसइवी रहेको भन्ने नदेखिएको र मृतकले प्रतिवादीलाई सन्केका हुन् भनेकीले रिस उठी काठको बहानाले मृतकलाई प्रहार गर्दा मृतकको मृत्यु भएको वारदातको परिस्थितिलाई विचार गर्दा सर्वश्वसहित जन्मकैदको सजाय गर्दा चर्को पर्ने देखिएकोले अ.बं. १८८ नं. बमोजिम १० वर्ष मात्र कैद सजाय हुने भनी रायसमेत व्यक्त गरेको रामेछाप जिल्ला अदालतको मिति २०६६।१२।१२ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने र अ.बं. १८६ नं. बमोजिम साधक जाहेरी गर्नेसमेत ठहर्छ भन्ने पुनरावेदन अदालत, जनकपुरको मिति २०६८।१।२८ को फैसला ।

यस अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू र अ.बं. १८८ मा उल्लिखित प्रावधानसमेतका आधारमा कानूनबमोजिम सजाय गर्दा चर्को पर्ने भई अ.बं. १८८ नं. बमोजिम कम सजायको राय व्यक्त गर्दा

सो रायको पनि मनासिब आधार हुनुपर्ने भई अभिव्यक्त रायको पुष्ट्याई (Justification) हुनुपर्नेमा प्रस्तुत मुद्दामा सुरु र पुनरावेदन तहका अदालतले आफूले उपर्युक्त अ.बं. १८८ नं. बमोजिम सजाय घटाउने राय व्यक्त गर्दा मनासिब आधारहरूको उल्लेखन गरेको पनि नपाइएको र ज्यानसम्बन्धी महलको ५ नं. बमोजिम उक्त वारदात भवितव्यजस्तो पनि नदेखिई मृतकलाई टाउकोलगायत पेटमा पटकपटक प्रहार गरी मृतकको मृत्यु भएको देखिएसमेतका आधार र कारणबाट यी प्रतिवादी केदार माझीलाई ठहर भएको सजाय घटाउनुपर्ने अवस्था नदेखिँदा अ.बं. १८८ नं. बमोजिम दश वर्ष मात्र कैद सजाय हुनुपर्ने भनी सुरुको रायलाई सदर गरेको पुनरावेदन अदालतको रायसँग सहमत हुनसक्ने अवस्था देखिएन। प्रतिवादी केदार माझीलाई ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. बमोजिम सर्वश्वसहित जन्मकैद गरी अ.बं. १८८ नं. बमोजिम उक्त सजाय चर्को पर्ने भनी १० वर्ष मात्र कैद सजाय गर्ने गरी व्यक्त गरेको रायसमेतलाई सदर गरेको पुनरावेदन अदालत, जनकपुरको मिति २०६८/११/२८ को फैसला ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) बमोजिम सर्वश्वसहित जन्मकैद गरेको हदसम्म सदर हुने ठहर्छ भन्नेसमेत व्यहोराको यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट साधकको रोहमा मिति २०६९/१२/२३ मा भएको फैसला।

मृतकसँग पूर्वरिसइवी साँध्न भनी पूर्वतयारी गरेको भन्ने पनि देखिँदैन। मृतकले बेमतलबमा गाली गरेको कारण तत्काल रिस थाम्न नसकी आवेगमा आई हातैमा हतियार भएको अवस्थामा छेक्न खोज्दा लाग्न गई मृतकको मृत्यु भएकोतर्फ विचार नै पुगेको देखिँदैन। यो नसोचिएको आकस्मिक घटना भएको कुरा मिसिल संलग्न प्रमाणहरूबाट पुष्टि भइरहेको छ। जाहेरवाला, बरामदी मुचुल्काका मानिसहरू मौकामा कागज गर्ने व्यक्तिहरू पोष्टमार्टम गर्ने डाक्टर घटनास्थल तथा लास जाँच मुचुल्काका व्यक्तिहरूलाई समेत अदालतमा

झिकाई बुझिएको अवस्था छैन। प्रतिवादीले मृतकलाई मारुनुपर्नेसम्मको पूर्वरिसइवी पनि मिसिलबाट खुलेको छैन। त्यसैगरी प्रतिवादीले मृतकलाई कर्तव्य गरी मारुनुपर्नेसम्मको कुनै कारण खुल्न नसकेको मार्नका लागि पूर्वतयारी योजनासमेत केही नभएको मनसायको नितान्त अभाव रहेको उद्योग दुरुत्साहन र षड्यन्त्र जस्तो कुनै घटना नदेखिएको अवस्थामा हचुवाका भरमा मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(१) बमोजिम सजाय गरेको मिलेको नहुँदा भवितव्य अथवा ज्यानसम्बन्धीको १४ नं. बमोजिमको व्यवस्थालाई समेत विचारै नगरी भएको पुनरावेदन अदालत, जनकपुरको फैसला उल्टी गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको प्रतिवादीको यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन पत्र।

साधकको रोहमा फैसला नहुँदै पुनरावेदन परेको अवस्थामा साधकको रोहमा नभई पुनरावेदनको रोहमा इन्साफ गर्नुपर्नेमा साधकको रोहमा फैसला भइसकेपछि आज पुनरावेदनको रोहमा पेसी चढेको देखिँदा पुनरावेदनको रोहमा इन्साफ (फैसला) गर्न यस संयुक्त इजलासबाट नमिल्ने देखिएबाट पूर्ण इजलासबाट उक्त पुनरावेदनको सम्बन्धमा निर्णय हुन उपयुक्त देखिएकोले संयुक्त इजलासको लगत कट्टा गरी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३ को उपनियम (घ) बमोजिम निर्णयार्थ पूर्ण इजलासमा नियमानुसार पेस गर्नु भन्नेसमेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०७३/१/८ मा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट भएको आदेश।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेसी सुचीमा चढी इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा विपक्षी वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित हुनुभएका विद्वान् सहन्यायाधिवक्ताद्वय श्री कृष्णजिवी घिमिरे र श्री रेवतीराज त्रिपाठीले पुनरावेदन अदालतले मुलुकी ऐन, अ.बं. १८८ नं. बमोजिम सजाय घटाउने राय व्यक्त गर्दा मनासिब आधारहरूको उल्लेख गरेको पनि

पाइँदैन । ज्यानसम्बन्धीको महलको ५ नं. बमोजिम उक्त वारदात भवितव्यजस्तो पनि देखिएको छैन । मृतकलाई टाउकोलगायत पेटमा पटक पटक प्रहार गरी मृतकको मृत्यु भएको देखिएको अवस्थामा मुलुकी ऐन, अ.बं. १८८ नं. बमोजिम सजाय घटाउने गरेको पुनरावेदन अदालत, जनकपुरको फैसला मिलेको छैन सजाय घटाउने गरी भएको राय बदर हुनुपर्छ भनी बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विद्वान् सहन्यायाधिवक्ताहरूले गर्नुभएको बहस जिकिरसमेत सुनी मिसिल संलग्न प्रतिवादीको पुनरावेदन पत्रसहितका मिसिल कागजातहरूसमेत अध्ययन गरी हेर्दा प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीले अभियोग दाबीबाट सफाई पाउनुपर्ने हो होइन पुनरावेदन अदालत, जनकपुर तथा यस साधकको रोहमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट भएको फैसला मिलेको छ छैन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रतिवादी केदार माझीले चमेली माझीलाई डुंगा चलाउने बहानाले कुटपिट गरी निज चमेली माझीको घटनास्थलमा नै मृत्यु भएकाले प्रतिवादी केदार माझीलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. बमोजिम सजाय होस् भन्ने अभियोग मागदाबी भएको प्रस्तुत भएकोमा सुरु रामेछाप जिल्ला अदालतबाट प्रतिवादी केदार माझीलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. बमोजिम सर्वश्वसहित जन्मकैदको सजाय ठहर गरी अ.बं. १८८ नं. बमोजिम १० वर्ष कैदको सजायको रायसमेत व्यक्त गरेकोमा पुनरावेदन अदालतबाट सो कैद सजाय र रायसमेत सदर भएकोमा साधकको रोहमा दायर भई यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट फैसला हुँदा प्रतिवादी केदार माझीलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. बमोजिम सजाय ठहर गरेको फैसला सो हदसम्म मिलेकै देखिएको र मुलुकी ऐन अ.बं. १८८ नं. बमोजिम १० वर्ष कैद गर्न मनासिब देखिएको भनी व्यक्त राय मिलेको नदेखिएको

भनी फैसला भएकोमा साधकको रोहमा फैसला नहुँदै पुनरावेदन परेको अवस्थामा साधकको रोहमा नभई पुनरावेदनको रोहमा इन्साफ गर्नुपर्नेमा साधकको रोहमा फैसला भइसकेपछि पूर्ण इजलासबाट उक्त पुनरावेदनको सम्बन्धमा निर्णय हुन उपयुक्त देखिएको भनी यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट आदेश भई सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३ को उपनियम (घ) बमोजिम यस इजलासमा निर्णयार्थ पेस हुन आएको देखियो ।

३. मिति २०६६।६।१ गते दिउँसो १२ बजेको समयमा राकाथुम १ स्थित खैरनी सुनकोशी नदी किनारामा मेरी श्रीमती वर्ष ६३ की चमेली माझी जाँड बेची रहेकीमा ऐ. घर भई हाल सिन्धुली कुशेश्वर १ दुम्जा बस्ने केदार माझीले श्याम माझीसँग झगडा गरी मेरी श्रीमती रहेको चौतारोमा पुगी ढुङ्गा चलाउने बहानाले मेरी श्रीमतीलाई टाउको तथा पेटमा प्रहार गरी घटनास्थलमा नै श्रीमतीको मृत्यु भएकोले निज केदार माझीलाई पक्राउ गरी कानूनबमोजिम कारवाही गरिपाउँ भनी प्रतिवादीका उपर किटानी जाहेरी परेको देखिन्छ । पोष्टमार्टम रिपोर्ट हेर्दा मृतकको मृत्युको कारण Cause of death is due to cervical injury massive internal herorrhage भन्ने देखिन आएको छ भने घटनास्थलमा २ इन्च मोटाई १.२५ से.मी. लम्बाई भएको च्याफ्टीड चलाउने बहाना बरामद भएको देखिन्छ भने प्रस्तुत वारदातमा यी प्रतिवादीबाहेक अन्य कुनै व्यक्तिको संलग्नता नदेखिई एकलो यी प्रतिवादीको कर्तव्यबाट मृतकको मृत्यु भएको तथ्य यी प्रतिवादीको अनुसन्धानको क्रममा भएको साबिती बयान र निजले अदालतमा आएर गरेको साबिती बयानबाट पुष्ट्याई भएको देखिन्छ ।

४. कुटपिट गरी मृतकको मृत्यु भएको हो भन्ने प्रतिवादीको साबिती बयान तथा वारदात हुनुपूर्व श्याम माझीसँगको यी प्रतिवादीको झगडाको प्रत्यक्ष साक्षी जसले श्याम माझीसँगको झगडामा दुवैलाई

छुट्याइदिने र यस वारदातका पनि प्रत्यक्ष साक्षी रहेको रामबहादुर माझीले अनुसन्धानको क्रममा र अदालतसमेतमा आई यी प्रतिवादीको बहानाको प्रहारद्वारा मृतकको मृत्यु भएको हो भनी लेखाई दिएको अवस्था र प्राथमिक स्वास्थ्य चौकी, मन्थलीको शव परीक्षण प्रतिवेदनमा "Bleeding From nostrils भन्ने र Bruises on lt. thigh. २० c.m. Long bruise on left chest and abdomen s/o impression of blunt long weapon भन्नेसमेत उल्लेख भएको देखिँदा यी प्रतिवादीकै एकल प्रहारबाट मृतकको मृत्यु भएको भन्ने तथ्य स्थापित हुन आई प्रतिवादी उपरको किटानी जाहेरी पुष्टि हुन आएको देखिन्छ ।

५. प्रतिवादी केदार माझीले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान हेर्दा मिति २०६६।६।१ गते बिहान ११ बजेको समयमा म सिन्धुलीस्थित घरबाट राकाथुमस्थित घरतर्फ आउने क्रममा सुनकोशीमा डुङ्गा तरी रामेछापतर्फ आएपछि मलाई डुङ्गा चलाउने श्याम माझीले मुख छोडी ढुंगाले हानेपछि निजलाई कुटपिट गरी निजको डुङ्गाको बहाना बोकी सो ठाउँबाट अं. ५० मिटर टाढा रहेको पिपलको चौतारोमा पुग्दा मृतक त्यहीं रहिछिन् र निजले मलाई तिमीहरू किन झगडा गरेको भन्दा मलाई रिस उठी मैले बोकेको बहानाले निज मृतक चमेली माझीको टाउकोमा हान्दा सोही ठाउँमा लडिन् र पुनः निजको पेटमा हान्दा निजको मृत्यु भएको हो भन्नेसमेत व्यहोरा उल्लेख गरेको देखिन्छ भने श्याम माझी र केदार माझीबीच झगडा हुँदा छुट्याई दिई खेततिर लागेको र पिपलबोट चौतारीमा मृतक र केदार माझीको बीचमा विवाद भई केदारले निज मृतकलाई बहानाले हानेको देखी दौडदै जाँदा मृतक बेहोस अवस्थामा थिइन् र तत्कालै मृत्यु भएको हो भनी रामबहादुर माझीले अनुसन्धानमा र सो भनाईलाई समर्थन हुने गरी अदालतमा गरिदिएको बकपत्र, शवपरीक्षण प्रतिवेदन (Autopsy Report) ले समेत मृतकको टाउको, छाती र पेटमा चोट पुग्ने

गरी भएको प्रहार र मस्तिष्कको चोटको कारण भएको आन्तरिक रक्तस्रावको कारणबाट मृतकको मृत्यु भएको भनी उल्लेख गरेको देखिएबाट यी प्रतिवादी निर्दोष रहेछन् भन्न मिल्ने देखिएन । यी प्रतिवादीकै एकल प्रहारको कारणबाट मृतकको मृत्यु भएको देखिएको अवस्थामा यी प्रतिवादी केदार माझीलाई ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. बमोजिम सर्वश्वसहित जन्मकैदको सजाय गर्ने गरी भएको मिति २०६६।१२।१२ को सुरु रामेछाप जिल्ला अदालतको फैसलालाई सदर गरेको पुनरावेदन अदालत, जनकपुरको मिति २०६८।१।२८ को फैसला यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०६९।१२।२३ मा भएको फैसला मिलेकै देखिन आयो ।

६. खासगरी सुरु रामेछाप जिल्ला अदालतले मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(३) नं. बमोजिम सर्वश्वसहित जन्मकैदको सजाय ठहर गरी सो सजाय चर्को पर्ने हुँदा अ.बं. १८८ नं. बमोजिम १० वर्ष मात्र कैद सजाय हुने गरी व्यक्त गरेको रायलाई पुनरावेदन अदालत, जनकपुरबाट पनि सदर भएको देखिन्छ भने यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट उक्त राय मनासिब नभएको भनी फैसला भएको देखिन्छ । यस अदालतको संयुक्त इजलासको फैसलाले उक्त वारदातको जरियाको रूपमा रहेको यस वारदातपूर्वको कुटपिटलाई लिएको देखिन्छ । सुनकोशी नदी डुंगाबाट तरेपछि श्यामबहादुर माझी र यी प्रतिवादी केदार माझीका बीच कुटपिट भई श्यामबहादुर माझी घाइते भएका र यी प्रतिवादीसँग गएका रामबहादुर माझीले सो वारदातमा श्यामबहादुर माझी र यी प्रतिवादीलाई छुट्याई दिएपछि यी प्रतिवादीले श्यामबहादुर माझीको बहाना बोकेर अन्दाजी ५० मिटर अघि आई चौतारीमा जाँड बेचदै गरेकी मृतक चमेली माझीसँग उक्त श्यामबहादुर माझीसँगको कुटपिटको सम्बन्धमा कुरा हुँदा विवाद भई यी प्रतिवादीले श्यामबहादुर माझीकी हजुरआमा नातापर्ने ६३ वर्षिया

चमेली माझीको टाउकोमा बहानाले प्रहार गरेको र त्यो प्रहारबाट निज मृतक चमेली भुइँमा ढलेपछि पुनः सोही बहानाले पेटमा हानेपछि मृतकको मृत्यु भएको कुरालाई यी प्रतिवादीले अनुसन्धानको क्रममा स्वीकार गरेको र पछि अदालतसमेतमा उपस्थित भई त्यसलाई समर्थन गरी बयान गरेको र प्रतिवादीसँगै रहेका रामबहादुर माझीसमेतले पनि यी प्रतिवादीले मृतकलाई बहानाले प्रहार गरेको देखी दौडदै जाँदा मृतक बेहोस अवस्थामा भएको र तत्कालै मृतकको मृत्यु भएको भनी अनुसन्धानमा गरिदिएको कागजले पनि उक्त वारदातमा यी प्रतिवादीको संलग्नता र निजको प्रहारले मृतकको मृत्यु भएको कुरालाई पुष्ट्याई गरिरहेको देखिन्छ ।

७. यस सन्दर्भमा अ.बं. १८८ नं. को व्यवस्थालाई हेर्दा "ऐनले सर्वश्वसहित जन्मकैद वा जन्मकैद गर्नुपर्ने भएका मुद्दामा साबित ठहरे पनि इन्साफ गर्ने हाकिमका चित्तले भवितव्य हो कि भन्नेसम्मको शंकाले वा अपराध गरेको अवस्था विचार गर्दा कसुरदारलाई ऐनबमोजिम सजाय दिँदा चर्को हुने भई घटी सजाय हुनुपर्ने चित्तले देखेमा ऐनले गर्नुपर्ने सजाय ठहर्नाई आफ्ना चित्तले देखेको कारणसहितको खुलासा राय पनि साधक तोकमा लेखी जाहेर गर्न हुन्छ । अन्तिम निर्णय दिनेले पनि त्यस्तो देखेमा ऐनले हुने सजायमा घटाई तोकन हुन्छ" भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । वारदातको घटनाक्रमलाई हेर्दा मृतक चमेलीसँग सम्बन्धित वारदातपूर्व पनि यी प्रतिवादीले श्यामबहादुर माझीलाई बहानाले हिक्राई घाइते बनाएको, मृतकलाई सामान्य विवादको क्रममा बहानाले टाउकोमा हिक्राएको र टाउकोमा हिक्राई सो प्रहार सहन नसकी मृतक भुइँमा ढलेपछि पुनः पेटमा बहानाले हिक्राएको तथ्य पुष्टि भएको देखिन्छ । अर्कोतर्फ जाहेरी व्यहोराअनुसार मृतकको उमेर ६३ वर्ष देखिएको र यस्ती ६३ वर्षकी वृद्धालाई टाउकोमा प्रहार गरी ढलेपछि पनि क्रूरतापूर्वक पुनः पेटमा बहानाले प्रहार गरी मृतकको मृत्यु भएको

देखिएबाट उक्त वारदातको अवस्थालाई भवितव्य हो कि भनी शंका गर्न सकिने अवस्था पनि देखिएन ।

८. अ.बं. १८८ नं. मा भएको व्यवस्थाअनुसार कसुरदारलाई ऐनबमोजिम सजाय दिँदा चर्को पर्ने भई घटी सजाय हुनुपर्ने देखेमा ऐनले गर्नुपर्ने सजाय ठहर्नाई आफ्ना चित्तले देखेको कारणसहितको राय व्यक्त गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ । उपर्युक्त व्यवस्थानुसार सर्वश्वसहित जन्मकैद वा जन्मकैद गर्नुपर्ने भएका मुद्दामा साबित ठहरे पनि भवितव्य हो कि भन्नेसम्मको शंकाको अवस्था विद्यमान हुनुपर्छ । राय व्यक्त गर्दा मूलतः भवितव्य हो कि भन्नेसम्मको शंकाको अवस्था विद्यमान भएको मुद्दामा मात्र घटी सजाय गर्नुपर्ने कारणसहितको राय व्यक्त गर्नुपर्ने गरी यससम्बन्धी व्यवस्थालाई सीमित गरिएको पाइन्छ ।

९. अब, कस्तो प्रकृतिको वारदातलाई भवितव्य मान्नुपर्ने हो त भन्ने सन्दर्भमा मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको ५ नं. मा भएको व्यवस्थालाई समेत हेर्न सकिन्छ । उक्त व्यवस्थालाई हेर्दा "ज्यान लिने इविलाग वा मनसाय नभई कसैले आफूले गरेको कर्तव्यले मानिस मर्लाजस्तो नदेखिएको कुनै काम गर्दा त्यसैद्वारा केही भई कुनै मानिस मर्न गएको भवितव्य ठहर्छ" भनी उल्लेख भएको र त्यसलाई सोही महलको ६ नं. मा थप स्पष्ट पाउँदै देहाय १-५ सम्म एउटा कामको लागि सावधानीसँग हातहतियार उठाएकोमा केही व्यहोराले अर्कालाई लागेमा, होस नपुर्चाई वा हेलचेक्रयाई गरी कुनै काम गरी भवितव्य परेमा, रक्षा शिक्षाको क्रममा कुटपिट गर्दा भवितव्य परेकोमा भवितव्य हुनेजस्ता अवस्थाको बारेमा उल्लेख गरेको देखिन्छ । उपर्युक्त कानूनी व्यवस्थासमेतका आधारमा हेर्दा प्रस्तुत मुद्दाको वारदातमा प्रतिवादीद्वारा मृतकका टाउकामा प्रहार गरी मृतक भुइँमा ढलेपछि पुनः पेटमा प्रहार गरी मृतकको मृत्यु भएको देखिएको र त्यसमा विवाद भएको अवस्था नदेखिएको हुँदा टाउकोमा भएको प्रहारले मृतक भुइँमा ढलेपछि पनि

पुनः निज मृतकको पेटमा भएको प्रहारले प्रतिवादीको मृतकलाई मार्नेसम्मको मनसाय नभएको भनी पुष्टि गर्नसक्ने अवस्था नभएकाले त्यसलाई भवितव्य भनी भन्न सकिने अवस्था देखिन आएन ।

११. यसका साथै यसै अदालतबाट शान्ति वि.क. विरुद्ध नेपाल सरकार भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा (ने.का.प. २०६१ नि.नं. ७३९९) प्रतिपादित सिद्धान्तअनुसार अ.बं. १८८ नं. को प्रयोगका सम्बन्धमा समान प्रकृतिको अपराध र समानस्तरका अपराधी भएको मुद्दामा फरक सजाय निर्धारण गर्नु नहुने र एकरूपता कायम गर्न मार्गदर्शनका रूपमा १४ वटा आधारहरूको निर्धारण गरिएको देखिन्छ । यसैगरी नेपाल सरकार विरुद्ध जुगत सदासमेत भएको मुद्दामा (ने.का.प. २०६३, नि.नं. ७७५२) थप केही आधारहरू उल्लेख गरिएको छ भने वीरमान लुङ्गेली (मगर) विरुद्ध नेपाल सरकार भएको मुद्दामा (ने.का.प. २०६९, नि.नं. ८८५३) चित्तमा लाग्ने कुरा मनोगत नहुने भएकोले चित्तमा लागेकोले सजाय घटाइयो भन्नु अ.बं. १८८ नं. को लागि पर्याप्त नहुने भन्ने कुरालाई स्वीकार गरिएको देखिन्छ ।

११. यस अदालतबाट प्रतिपादन भएका उपर्युक्त सिद्धान्तहरू र अ.बं. १८८ मा उल्लिखित प्रावधानसमेतका आधारमा कानूनबमोजिम सजाय गर्दा चर्को पर्ने भई कम सजायको राय व्यक्त गर्दा सामान्यतः अ.बं. १८८ नं. बमोजिम राय व्यक्त गर्दा सो रायको पनि मनासिब आधार हुनुपर्ने भई अभिव्यक्त रायको पुष्ट्याई (Justification) गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रस्तुत मुद्दामा सुरु र पुनरावेदन तहका अदालतले आफूले उपर्युक्त अ.बं. १८८ नं. बमोजिम सजाय घटाउने राय व्यक्त गर्दा मनासिब आधारहरूको उल्लेख गरेको नदेखिनुका साथै मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको ५ नं. बमोजिम उक्त वारदात भवितव्यजस्तो पनि नदेखिएको र मृतकलाई टाउकोलगायत पेटमा पटक पटक प्रहार गरी मृतकको मृत्यु भएको देखिएसमेतका आधार र

कारणबाट यी प्रतिवादी केदार माझीलाई ठहर भएको सजाय घटाउनुपर्ने अवस्था नदेखिएकोले मुलुकी ऐन अ.बं. १८८ नं. बमोजिम दश वर्ष मात्र कैद सजाय हुनुपर्ने भनी सुरुको रायलाई सदर गरेको पुनरावेदन अदालतको रायसँग सहमत हुन नसकेको यस अदालतको संयुक्त इजलासको मिति २०६९/१२/२३ को फैसलालाई समेत अन्यथा गर्नुपर्ने देखिएन ।

१२. तसर्थ माथि विवेचना गरिएका आधार कारण र प्रमाणहरू समेतबाट प्रतिवादी केदार माझीलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको १३(३) नं. बमोजिम सर्वस्वसहित जन्मकैद हुने ठहर्‍याएको पुनरावेदन अदालत, जनकपुरको मिति २०६८/१/२८ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । पुनरावेदन अदालत, जनकपुरले मुलुकी ऐन, अ.बं. १८८ नं. बमोजिम १० वर्ष कैद गर्ने व्यक्त गरेको राय मान्य नहुने ठहर्छ । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी नियमानुसार मिसिल अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं ।

न्या. ईश्वरप्रसाद खतिवडा

न्या.डा. आनन्दमोहन भट्टराई

इजलास अधिकृत: रामप्रसाद बस्याल

इति संवत् २०७३ साल मङ्सिर १६ गते रोज ५ शुभम् ।

निर्णय नं. ९८३७

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री सारदाप्रसाद घिमिरे
माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाशमान सिंह राउत
फैसला मिति : २०७३।०६।०६
०७२-NF-०००९
विषय: अवहेलना

निवेदिका / विपक्षी : स्वास्थ्य तथा जनसंख्या
मन्त्रालयका पूर्व सचिव काठमाडौं जिल्ला
काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ५ बस्ने
डा. सुधा शर्मा

विरुद्ध

विपक्षी / निवेदिका : बैतडी जिल्ला दशरथ चन्द
नगरपालिका वडा नं. ४ बस्ने यज्ञदेव भट्ट

- मूलतः पुरानो विज्ञापनअनुसार लिइएको परीक्षाको नतिजा प्रकाशन समयमै नहुनुमा निवेदिकाले जिम्मेवारीको पालना नगरेको कारण नै हो भनी मान्न मिल्दैन, यसबीचमा भएका प्रशासनिक संरचनामा भएका परिवर्तन र संरचना परिवर्तनअनुरूप भइरहने पदीय जिम्मेवारी हेरफेर पनि उत्तिकै जिम्मेवार देखिने ।
- जुन निकायको काम कारवाहीबाट आफूलाई असर परेको हो, सो निकायलाई नै विपक्षी नबनाई लामो समयको अन्तरालमा सचिव पदमा बहाल रहेकै भरमा विवादित पदमा नतिजा प्रकाशन गर्ने जवाफदेहिता निवेदिकाकै हो भनी मान्न नसकिने ।

(प्रकरण नं. ६)

- लामो समयसम्म टुङ्गो नलागी अन्यायमा रहेको विषयमा छोटो समयको जिम्मेवारी बहन गरेको व्यक्ति एकलैलाई मात्र सम्पूर्ण दोष दिनु न्यायोचित हुँदैन । निवेदिका सचिव पदमा रहँदाको अवधिमा अदालतको आदेशको अवज्ञा गर्ने गरी जानीजानी मनसायपूर्वक काम कारवाही गरेको कहींकतैबाट नदेखिने ।

(प्रकरण नं. ७)

- अवहेलनाको प्रकृतिबाट कुनै निर्णय बदर गराउन प्रदान गरिने कानूनी उपचार भन्ने देखिँदैन । अदालतको निर्णय वा आदेशबमोजिम कारवाही भएको छ छैन, र नभएको भए किन नभएको हो भन्नेसम्म हेरिने । कुनै निकायबाट भए गरेका काम कारवाही त्रुटिपूर्ण भए सो बदर गराउन वा प्रचलन गराउनको लागि रीतपूर्वकको उपचारको मार्ग अवलम्बन गरी आउनुपर्ने ।

(प्रकरण नं. ९)

निवेदिका विपक्षीको तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता
बालकृष्ण न्यौपाने

विपक्षी निवेदिकाको तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ
अधिवक्ताहरू हरिहर दाहाल र शम्भु थापा तथा
विद्वान् अधिवक्ता पदम गिरी

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प. २०५५, अंक १०, नि.नं.६६०८
- ने.का.प. २०६६, अंक ९, नि.नं.८२२६
- ने.का.प. २०७१, अंक १, नि.नं.९१०५

सम्बद्ध कानून :

संयुक्त इजलासमा फैसला गर्ने:

मा.न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह
माननीय न्यायाधीश श्री बैद्यनाथ उपाध्याय

फैसला

न्या. सारदाप्रसाद घिमिरे : यस अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०७०।१।१९ को फैसलाउपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ११(१)(क) र (ख) बमोजिम पुनरावलोकनको लागि परेको निवेदनमा पुनरावलोकनको अनुमति प्राप्त भई दर्ता हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छ:-

लोक सेवा आयोगबाट मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय, सुर्खेतलाई अधिकार प्रत्यायोजन भएअनुसार मिति २०४६।१।१२४ मा तथ्याङ्क सहायक (रा.प.अनं. प्रथम श्रेणी, प्राविधिक) तर्फ ९ पदको विज्ञापन भएको थियो। उक्त पदमा म निवेदिका उम्मेदवार हुन योग्य हुँदा कानूनका म्यादभित्रै मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय, सुर्खेतमा दरखास्त दिई मिति २०४७।१।२३ मा सम्पन्न अन्तर्वार्तामा सहभागी भएकोमा लामो समयसम्म नतिजा प्रकाशित नभएकोले सर्वोच्च अदालतमा संवत् २०६५ सालको WO-०५१० नं. को उत्प्रेषणयुक्त परमादेशको रिट निवेदन दर्ता गरें। सो निवेदनमा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६६।३।२३ मा विज्ञापन रद्द भएको भए सो व्यहोरा र नभएको भए जाँच लिइसकेको परीक्षाको कानूनबमोजिम परीक्षाफल प्रकाशन गर्नु भनी विपक्षीको नाममा परमादेश जारी हुने भनी आदेश भएको थियो। सो आदेशको कार्यान्वयनको लागि विपक्षीको कार्यालयमा सम्पर्क राख्दा तहाँबाट आदेशबमोजिमको कार्य नगरी आफ्नो दायित्वबाट पन्छिने र नतिजा प्रकाशित गर्नेतर्फ कुनै चासोसमेत नदिने कार्य भयो। यसबाट मिति २०६६।३।२३ को आदेशको अवहेलना भएकोले अवहेलनामा कारवाही गरिपाउँ भनी ०६६-MS-००२० नं.को निवेदन सर्वोच्च अदालतमा दर्ता गरेकोमा सो निवेदनमा मिति २०६७।१।१७ मा भएको निर्देशनात्मक आदेश कार्यान्वयनको लागि फैसला

कार्यान्वयन निर्देशनालयको पत्रसाथ पटकपटक विपक्षीसमक्ष जाँदा कुनै सुनुवाइ नभएकोले निजको उक्त कार्यद्वारा अदालतको पुनः अवहेलना हुन गएको छ। सम्मानित अदालतबाट न्यायपूर्ण फैसला भए पनि त्यसको कार्यान्वयन विपक्षीबाट नभएकोले न्यायको लागि प्रस्तुत निवेदन गर्न आएको छु। विपक्षीद्वारा विज्ञापित पदको परीक्षा लिई नतिजा प्रकाशित नगरी बस्न मिल्दैन। विपक्षीद्वारा परीक्षा रद्द भएको अवस्था भन्न नसकेको अवस्थामा परमादेश र अवहेलनाको निवेदनमा भएको आदेशबमोजिम उल्लिखित पदको नतिजा प्रकाशित नगरी अटेर र अवज्ञा गर्ने प्रवृत्तिले सम्मानित सर्वोच्च अदालतको अवहेलना हुनुको साथै अदालतप्रतिको जनआस्थामा नकारात्मक प्रभाव पर्ने र अदालतको फैसला वा आदेशको अवज्ञा गर्ने यस्तो कार्य फौजदारी कसुरअन्तर्गत पर्ने भई यसबाट सम्मानित सर्वोच्च अदालतको मिति २०६६।३।२३ को परमादेश र मिति २०६७।१।१७ को अवहेलना मुद्दामा भएको आदेशको अवहेलना भएको हुँदा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०२(३), सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ को दफा ७(१), सर्वोच्च अदालतबाट ने.का.प. २०४९ अङ्क ९ नि.नं. ४६०६ मा प्रतिपादित नजिरसमेतको आधारमा विपक्षीलाई हदैसम्म अदालतको अवहेलनामा सजाय गरी मिति २०६६।३।२३ को परमादेशको आदेश र मिति २०६७।१।१७ को अवहेलनाको मुद्दामा भएको आदेशको पालना गराइ पाउँ भन्ने व्यहोराको यज्ञदेव भट्टको निवेदन माग।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदिकाको मागबमोजिम अवहेलनामा किन कारवाही गर्नु नपर्ने हो ? सर्वोच्च अदालतको मिति २०६६।३।२३ को परमादेशको आदेश के कति कारणले हालसम्म कार्यान्वयन हुन नसकेको हो ? सो आदेशको कार्यान्वयनको हालको अवस्था के कस्तो छ ? सबै विवरण खुलाई सोको कारणसहित यो आदेशप्राप्त

भएका मितिले बाटाको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र बयान सरहको लिखित जवाफ लिई वा बयान गर्नका लागि उपस्थित हुनु भनी विपक्षी डा. सुधा शर्मालाई सूचना पठाई निज उपस्थित भएपछि नियमबमोजिम पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६८।८।२९ को आदेश।

सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६६।३।२३ र २०६७।१२।१७ मा भएको आदेशको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा लोक सेवा आयोग र सामान्य प्रशासन मन्त्रालयसमेतमा पत्राचार भइसकेको अवस्था छ। सामान्यतया: विज्ञापन भएका पदहरू तोकिएको समयावधिभित्रै टुङ्गो लागिसक्नु पर्नेमा २० वर्षअघिको नतिजा हाल प्रकाशन गर्न परीक्षासँग सम्बन्धित दरखास्त फारामहरू र परीक्षा सञ्चालन समितिले गरेको मूल्याङ्कनलगायतका अभिलेखहरू आवश्यक पर्ने हुँदा उक्त कागजातहरू मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय र यस मन्त्रालयसमेतमा खोजतलास गर्दा फेला नपरेकोले परीक्षाफल प्रकाशन गर्न नसकिएको हो। सो अभिलेख प्राप्त हुन नसकेको अवस्थामा परीक्षाफल प्रकाशन गर्ने वा विज्ञापन रद्द गर्ने भन्ने विषयमा अन्याय भएको अवस्था छ। विषयवस्तु ज्यादै जटिल भएका कारण टुङ्गोमा पुग्न समय लागेको र हालसमेत कारवाहीयुक्त अवस्थामा छ। मिति २०६८।८।२८ मा यस मन्त्रालयका सचिवको जिम्मेवारी हेरफेर भई मेरो जिम्मेवारी जनसंख्यातर्फ मात्र सीमित भएको र यो विषय प्रशासनतर्फको भएकोले कारवाही टुङ्गोमा पुग्न केही ढिलाई हुन गएको हो। सम्मानित अदालतको आदेशको पालना र मर्यादा गर्नुपर्ने कुरामा म सचेत छु। मबाट आदेशको उल्लङ्घन नभएकोले मलाई अदालतको अवहेलनामा सजाय हुनु नपर्ने हुँदा प्रस्तुत निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयका सचिव डा. सुधा शर्माको लिखित जवाफ।

यिनै निवेदिकाले दिएको २०६५ सालको

WO-०५१० नं. को उत्प्रेषणयुक्त परमादेश मुद्दामा मिति २०६६।३।२३ मा र निवेदिकाले नै दिएको ०६६-MS-००२० को अदालतको अवहेलना मुद्दामा मिति २०६७।१२।१७ मा यस अदालतबाट भएको फैसलासहितको मिसिलहरू साथै राखी नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६९।२।३२ को आदेश।

यस अदालतले पटकपटक दिएको आदेशको पालना नगरी अदालतको अवहेलनाजन्य कार्य गरेको देखिँदा सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ को दफा ७(१) बमोजिम विपक्षी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको सचिव डा. सुधा शर्मालाई रु.५,०००।- जरिवाना हुने ठहर्छ भन्ने यस अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०७०।९।९ को फैसला।

म निवेदिकाले अदालतको आदेशको मर्यादा र पालना गरेको स्पष्ट हुँदाहुँदै र अदालतको आदेशको कार्यान्वयनको क्रममा रहेको अवस्थामा मैले सफाई पाउनुपर्ने र अदालतको अवहेलनामा दाबी नपुग्ने गरी फैसला हुनुपर्नेमा मउपर अदालतको अवहेलनाको कसुर कायम गरी रु.५०००।- जरिवाना हुने ठहराएको सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०७०।९।९ को फैसला त्रुटिपूर्ण छ। मिति २०६६।३।२३ मा जारी भएको परमादेश र मिति २०६७।१२।१७ मा अवहेलना मुद्दामा भएको निर्देशनात्मक आदेशको जानकारी पाउनासाथ मैले लोक सेवा आयोग र सामान्य प्रशासन मन्त्रालयलगायतका निकायमा पत्राचार गरी आदेशको पालना गर्ने प्रयास गरेकोमा २० वर्षभन्दा पुरानो विज्ञापन भएको कारणले अभिलेख फेला नपरेकोले कार्यान्वयनमा केही ढिलाई हुन गएको हो। म निवेदिका मिति २०६६।४।९ मा मात्र सचिव पदमा नियुक्ति भएको र २० वर्ष अगाडिको विज्ञापन भई अभिलेख फेला नपरेको कारणले अदालतको आदेशको पालनामा समस्या परेको हो। मिति २०६६।४।९ मा सचिव भई स्वास्थ्यतर्फको जिम्मेवारी

पाएकोमा मिति २०६७।१।२० मा जनसंख्यातर्फको, मिति २०६७।१।२२ मा पुनः स्वास्थ्यतर्फको र मिति २०६८।१।१२ मा पुनः जनसंख्यातर्फको जिम्मेवारी तोकिएको र प्रस्तुत अदालतको आदेशको कार्यान्वयनको विषय स्वास्थ्य मन्त्रालयको प्रशासनतर्फको रहेकोले कार्यान्वयनमा केही ढिलाई हुँदा मेरोतर्फबाट अदालतको अवहेलना भयो भन्न मिल्दैन। मैले मिति २०६८।१।११ मा दिएको राजीनामा २०६८।१।११ मा स्वीकृत भएको, म सचिव हुनुभन्दा अघिको २० वर्ष पुरानो विषयमा म सचिवमा बहाल हुँदा कार्यान्वयनको लागि अनवरत प्रयास गरेको र अदालतको आदेशको पालना नगर्ने मनसाय ममा नरहेको र आफू बहाल रहँदा अभिलेख खोजतलास गरी अदालतको आदेशबमोजिम नतिजा प्रकाशन वा विज्ञापन रद्द गर्न प्रयासरत रहँदा रहेँदै अभिलेख फेला नपरेकोले पालनामा केही ढिलाई भएको र मिति २०६८।१।११ देखि म पदीय जिम्मेवारीमा नरहेकोले संयुक्त इजलासको मिति २०७०।१।१९ को फैसलामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५४ र मुलुकी ऐन, अ.बं. १८४क नं. र सर्वोच्च अदालतबाट ने.का.प. २०६६ अड्क ९ पृ. १५१४ समेतमा प्रतिपादित सिद्धान्तविपरीत भएकोले न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ११(१)(क) र (ख) बमोजिम पुनरावलोकनको अनुमति पाउँ भन्ने डा. सुधा शर्माको निवेदन।

प्रस्तुत मुद्दाको सुरु, रेकर्ड र भए प्रमाण मिसिलसमेत झिकाई आएपछि नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७१।३।५ को आदेश।

यज्ञदेव भट्ट निवेदिका र डा. सुधा शर्मासमेत विपक्षी रहेको ०६६-MS-००२० को अवहेलना मुद्दामा यस अदालतको मिति २०६७।१।१७ को आदेशानुसार स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयका सचिवबाट मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय सुर्खेतको तथ्याङ्क सहायक (रा.प.अनं. प्रथम) पदको नतिजा प्रकाशनसम्बन्धी कारवाहीको

जानकारीसहितको प्रतिवेदन यस अदालतको निरीक्षण तथा अनुगमन महाशाखामा प्राप्त भएको छ छैन? उक्त महाशाखामा बुझी प्राप्त भएको भए साथै राखी नियमबमोजिम पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७२।२।६ को आदेश।

यी निवेदिकालाई अवहेलनामा कारवाही गरिपाउन परेको निवेदनमा विवादित विज्ञापन वर्षौं अगाडिको भएको र लामो अन्तराल भएकोले परीक्षासम्बन्धी फाइल नै प्राप्त हुन नसकी विज्ञापन रद्द भइसकेको भन्ने लिखित जवाफ तथा सर्वोच्च अदालतको रिट तथा मुद्दा महाशाखाको मिति २०७२।२।१४ को पत्रमा उल्लिखित विवरणको सि.नं.१६ मा मिति २०६८।१।२२ को सचिवस्तरको निर्णयानुसार मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालयको मिति २०६९।५।१५ को निर्णयबमोजिम उक्त विज्ञापन रद्द भइसकेको भन्ने देखिन आएको पाइन्छ। विज्ञापन नै रद्द भइसकेपछि यस अदालतबाट मिति २०७०।१।१९ मा फैसला हुँदा यी निवेदिकालाई अवहेलनामा सजाय गरेको कार्य मिलेको देखिएन। अवहेलना जस्तो फौजदारी कसुरमा सजाय गर्दा निजको व्यक्तिगत तवरबाट अदालतको अवहेलना गर्ने मनसाय थियो भन्ने वस्तुनिष्ठ प्रमाण स्थापित गर्ने आधारहरू नदेखिएको अवस्थामा अदालतको आदेशको सदैव पालना गरेको र पालना गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका सेवा निवृत्त यी निवेदिका विपक्षीलाई अवहेलनामा कारवाही गर्ने गरी भएको यस अदालतको संयुक्त इजलासको मिति २०७०।१।१९ को फैसला ने.का.प. २०७१ अड्क १ नि.नं. ९१०५, ने.का.प. २०६६ अड्क ९ पृ. १५१४ र ने.का.प. २०५५ अड्क १० पृ. ५६३ मा प्रतिपादित सिद्धान्तविपरीत भई न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ११(१)(ख) को अवस्था विद्यमान देखिँदा प्रस्तुत मुद्दा पुनरावलोकन गरी हेर्ने निस्सा प्रदान गरिदिएको छ। सम्बन्धित मिसिल झिकाई विपक्षीहरूलाई सोको

सूचना दिई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७२।२।२९ को आदेश।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदिका विपक्षीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री हरिहर दाहाल र श्री शम्भु थापा तथा विद्वान् अधिवक्ता श्री पदम गिरीले यी निवेदिका सुधा शर्माबाट मिति २०६६।३।२३ मा भएको आदेशको पालना नगर्ने बद्नियत राखेको अवस्था छैन, उक्त आदेशको सम्मान नगर्ने मनसाय राखेको अवस्था पनि देखिँदैन। विवादित तथ्याङ्क सहायक पदको विज्ञापन २०४६।११।२४ मा लोक सेवा आयोगले अधिकार प्रत्यायोजन गरेअनुसार मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय, सुर्खेतबाट भएको हो। सो पदपूर्ति लामो समयसम्म अन्योलमा रहँदा यस्तो हुन गएको हो। यी निवेदिका मिति २०६६।४।१९ मा मात्र सचिवमा नियुक्ति भई स्वास्थ्य सचिवको जिम्मेवारी पाएको देखिन्छ। तत्कालीन अवस्थामा लोक सेवा आयोगले अधिकार प्रत्यायोजन गर्ने परम्परा भए पनि हाल त्यस्तो व्यवस्था नभएको हुँदा २० वर्ष पुरानो विज्ञापनको नतिजा प्रकाशनमा अन्योल हुन गएको हो। निवेदिकाले मिति २०६८।९।१९ मा दिएको राजीनामा मिति २०६८।१०।१ देखि लागू हुने गरी स्वीकृत भएको देखिन्छ। सेवामा रहनुजेल यी निवेदिका अदालतको आदेशको अवज्ञा गर्ने कुनै सोच मनसाय राखेको देखिँदैन। निवेदिका सचिवमा कार्यरत रहेको समयमा पनि लोक सेवा आयोगबाट स्वास्थ्य सेवामा नियमित पदपूर्ति भइरहेकै अवस्था छ। निवेदिकाको कारण अदालतको आदेशको पालना नभएको भन्ने कहीँकतैबाट पुष्टि हुँदैन। २० वर्षअघिको विज्ञापन भएको र लामो अन्तरालसम्म परीक्षाफल प्रकाशित नभई अन्योलको अवस्थामा रहेको कारणले निवेदिका सचिव पदमा नियुक्ति भएपछि पनि अन्योल रहेको हो। निवेदिका सचिव पदमा नियुक्ति हुनुभन्दा अगाडि नै

विज्ञापन रद्द भएको र सूचना मात्र मिति २०६९।५।१५ मा प्रकाशन भएको हो। सचिवको पदमा रहँदा पनि बेलाबेलामा जिम्मेवारी हेरफेर भई निवेदिकाको जिम्मेवारी जनसंख्या मन्त्रालयमा मात्र सीमित रहेकोले र विवादित विषय स्वास्थ्य मन्त्रालयको प्रशासनसँग सम्बन्धित रहेको हुँदा यी निवेदिकालाई अवहेलनामा कसुर कायम गरी सजाय गरेको संयुक्त इजलासको फैसला मिलेको छैन। निवेदिकाले आफू सचिव भएपछि पनि अदालतको आदेश र आदेशसँग सम्बन्धित कागजातहरू समयमा प्राप्त गर्न नसकेको र आदेश प्राप्त भएपछि विज्ञापनसँग सम्बन्धित कागजात खोजतलास गर्दा फेला नपरेको कारण आदेशको शीघ्र कार्यान्वयन हुन नसकेको हो। निवेदिका सदैव अदालतको आदेशको पालना र मर्यादा कायम राख्ने व्यक्ति भएकोले यी निवेदिकालाई अवहेलनामा कसुर कायम गरी रु. ५,०००।- जरिवाना हुने ठहराएको यस अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०७०।९।१९ को फैसला उल्टी गरी निवेदन खारेज गरी निवेदिकालाई सफाइ दिइनु पर्दछ भनी गर्नुभएको बहस सुनियो।

साथै विपक्षी रिट निवेदिकाका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बालकृष्ण न्यौपानेले प्रचलित कानूनबमोजिम जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्ने पदाधिकारीले जिम्मेवारी निर्वाह नगरेको र सोउपर अदालतमा प्रवेश गरी अदालतले समेत आदेश जारी गरेको अवस्थामा समेत आदेशको पालना नगरी रिट निवेदिकालाई २० वर्षभन्दा लामो समयदेखि वृत्ति विकासमा बाधा पार्ने कार्य विपक्षी निवेदिकाबाट हुन गएकोले निवेदिकाले अवहेलना गरेको ठहर गरी रु. ५,०००।- जरिवाना गरेको फैसला न्यायसम्मत हुँदा सदर हुनुपर्दछ भनी गर्नुभएको बहस सुनियो।

अब यस अदालत संयुक्त इजलासको मिति २०७०।९।१९ को फैसला मिलेको छ, छैन? तथा निवेदिका डा. सुधा शर्माको निवेदन जिकिर पुग्न सक्छ सक्दैन? भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा लोक सेवा आयोगबाट मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय, सुर्खेतलाई अधिकार प्रत्यायोजन भई सो प्रत्यायोजित अधिकारअनुसार मिति २०४६।११।२४ मा उक्त निर्देशनालयबाट तथ्याङ्क सहायक (रा.प.अनं. प्रथम प्रा.) पदको ९ वटा रिक्त पदको पूर्तिको लागि विज्ञापन भएकोमा सो विज्ञापनअनुसार पदपूर्ति नभएको भनी विपक्षी रिट निवेदिका यज्ञदेव भट्टबाट ०६५-WO-०५१० नं. को रिट निवेदन दायर गरेको देखियो । सो रिट निवेदनमा यस अदालतबाट २०४६ सालमा लोक सेवा आयोगबाट प्रत्यायोजित अधिकारअन्तर्गत प्रकाशित विज्ञापनको परीक्षामा विपक्षी रिट निवेदिका सामेल भएकोमा हालसम्म परीक्षाफल प्रकाशन नहुँदा निज उम्मेदवारको कानून प्रदत्त हकमा आघात पर्ने भएबाट अब सो पदको विज्ञापन रद्द भएको भए सो व्यहोरा र नभएको भए जाँच लिइसकेको परीक्षाको कानूनबमोजिम परीक्षाफल प्रकाशन गर्नु भनी मिति २०६६।३।२३ मा परमादेशको आदेश जारी भएको देखिन्छ । लोक सेवा आयोगबाट प्रत्यायोजित अधिकारअनुसार भएको विज्ञापन अनुसारको पदपूर्तिअन्तर्गतका सम्पूर्ण प्रक्रियाहरू पूरा गरी पदपूर्ति हुनुपर्ने कुरामा दुईमत देखिँदैन । सो विज्ञापित पदको अन्तर्वार्ता मिति २०४७।१।२३ मा सम्पन्न भएको देखिन्छ । त्यसपश्चात् पनि लामो समयसम्म उक्त विज्ञापित पदको नतिजा प्रकाशन नभएपछि विपक्षी निवेदिका यज्ञदेव भट्टले आफ्नो वृत्ति विकासमा असर परेकोले न्यायिक उपचार खोज्ने क्रममा मिति २०६५।११।२० मा उक्त रिट निवेदन यस अदालतमा दर्ता गरेको र मिति २०६६।३।२३ मा माथि उल्लेख भएबमोजिम रिट जारी हुने गरी फैसला भएको देखिन्छ । यसरी प्रस्तुत मुद्दाको विवादित विषय उल्लिखित तथ्याङ्क सहायक पदको पदपूर्ति प्रक्रियाले २० वर्षभन्दा लामो समय पार गरी सक्दा पनि टुङ्गोमा पुग्न नसकेको देखिन्छ ।

विपक्षी निवेदिकाले लामो समयसम्म नतिजा प्रकाशन नभएपछि न्यायिक उपचारको क्रममा दायर गरेको रिट निवेदनमा रिट जारी हुने गरी फैसला भएको, त्यसपछि सो आदेश पालना नभएको भनी पुनः ०६६-MS-००२० नं.को अवहेलना मुद्दा दायर गरेकोमा सो मुद्दामा उक्त रिटमा भएको आदेश कार्यान्वयनको क्रममा रहेकोले अवहेलनाको दाबी नपुग्ने र १५ दिनभित्र मिति २०६६।३।२३ मा भएको आदेशअनुसार परीक्षाफल प्रकाशित गर्ने सम्बन्धमा कारवाही टुङ्गोमा पुऱ्याई यस अदालतलाई जानकारी दिनु भनी आदेश भएकोमा पुनः सो आदेश पालना नभएको भनी ०६८-MS-००१६ नं.को अवहेलनाको निवेदन दिएकोमा दाबीबमोजिम अवहेलना गरेको ठहर गरी मिति २०७०।१।१९ मा भएको फैसलाउपर विपक्षी डा. सुधा शर्माको तर्फबाट पुनरावलोकनको निवेदन पर्न आएको सन्दर्भमा प्रस्तुत विवाद निर्णयार्थ पेस भएको देखिन्छ ।

३. अब विपक्षी निवेदिका यज्ञदेव भट्ट उम्मेदवार रहेको रा.प.अनं. प्रथम श्रेणीको तथ्याङ्क सहायक पदको विज्ञापन मिति २०४६।११।२४ मा भई २० वर्षभन्दा लामो समयसम्म टुङ्गोमा नपुगी निजलाई मर्का परेको र निजले सो विषयमा न्यायिक उपचार प्राप्त गरे पनि कार्यान्वयन हुन नसकेकोमा यी निवेदिका विपक्षी डा. सुधा शर्माको संलग्नता छ छैन र निजलाई अवहेलनाको कसुर कायम गरी रु. ५,०००।- जरिवाना गरेको यस अदालत संयुक्त इजलासको फैसला मिले नमिलेतर्फ हेर्दा यी निवेदिका विपक्षी डा. सुधा शर्मा मिति २०६६।४।१९ मा मात्र स्वास्थ्य सचिवमा नियुक्ति पाएको देखिन्छ । यसबाट २०४६ सालमा विज्ञापन र २०४७ सालमा अन्तर्वार्ता भएको पदको परीक्षाको नतिजा प्रकाशन २० वर्षसम्म नहुनुमा निज डा. सुधा शर्मा सचिव पदमा बहाल हुनुभन्दा पहिलेका पदाधिकारीहरू जिम्मेवार भए पनि सो सन्दर्भमा विवेचना गर्न जरूरी देखिँदैन । आफू सचिव पदमा आउनुभन्दा २० वर्ष अगाडि भएको विज्ञापनको

नतिजा आफू सचिव पदबाट राजीनामा दिइसकेपछि मात्र सर्वोच्च अदालतको मिति २०६७।१२।१७ को आदेशानुसार नेपाल सरकार (सचिवस्तर) को मिति २०६८।११।२२ को निर्णय र मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय, सुर्खेतको मिति २०६९।५।१५ को सूचनाबमोजिम विज्ञापन रद्द गरिएको देखिँदा विवादित विज्ञापनको नतिजा प्रकाशनमा ढिलाई हुनुमा यी निवेदिका नै जिम्मेवार छन् वा छैनन् भन्ने कुरा विचारणीय हुन आएको छ।

४. यसको साथै निवेदिका स्वास्थ्य मन्त्रालयको सचिव रहेको अवधिमा बराबर स्वास्थ्य र जनसंख्यातर्फ सचिवको जिम्मेवारी हेरफेर हुने गरेको र प्रस्तुत विषय स्वास्थ्य मन्त्रालयको प्रशासनतर्फको भएकोले समेत अदालतको आदेशको शीघ्र कार्यान्वयनमा ढिलाई हुन गएको भन्ने यी निवेदिकाको भनाईका सन्दर्भमा निजलाई अदालतको आदेशको अवहेलना गरेको कसुरमा जरिवाना हुने ठहर गरेको फैसला मिले नमिलेको के रहेछ भनी विचार गर्नुपर्ने देखिन्छ।

५. वस्तुतः यी निवेदिका डा. सुधा शर्माको आफ्नो पदीय जिम्मेवारी बारम्बार हेरफेर भएबाट पनि अदालतको आदेश कार्यान्वयन गर्ने क्रममा निज निवेदिकालाई बाधा परेको भन्ने जिकिर लिइएको देखिन्छ। साथै निजले मिति २०६८।१।११ मा दिएको राजीनामा मिति २०६८।१०।१ मा स्वीकृत भएपछि निज सरकारी सेवाको जिम्मेवारीमा नरहेको देखिन्छ। बारम्बार हुने जिम्मेवारी हेरफेरले मन्त्रालयमा दुई सचिवहरूबीच द्वन्द्व भई अदालतको आदेश कार्यान्वयनमा ढिलाई हुन गएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरी निजले मिति २०६८।१।११ मा आफ्नो पदबाट राजीनामासमेत दिएको देखिन आउँछ। यसबाट निज हाल पदीय जिम्मेवारीमा नरहेको र निज सचिवको जिम्मेवारीमा रहनुभन्दा अघि नै सो विज्ञापनको पदपूर्तिसँग सम्बन्धित अभिलेखहरू खोजतलास

गर्दासमेत फेला नपरी हराएको व्यहोरा च.नं. ११२ मिति २०५३।४।९ को मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय, सुर्खेतले स्वास्थ्य मन्त्रालयलाई लखेको पत्रबाट देखिन्छ। यसबाट ती अभिलेख हराउनु र नतिजा प्रकाशनमा ढिलाई हुनुमा यी निवेदिकाको प्रत्यक्ष संलग्नता रहेको नदेखिई निज सचिवको जिम्मेवारीमा आउनुभन्दा अगाडिका कारणहरू नै जिम्मेवार देखिँदा यी निवेदिकाकै संलग्नताबाट उक्त कार्य सम्पन्न गर्न ढिलाई भएको देखिन आएन। जुन विज्ञापनअनुसारको परीक्षाफल प्रकाशन नभई अदालतको अवहेलना भयो भनी दाबी लिइएको हो, सो विज्ञापन नै नेपाल सरकार (सचिवस्तर) को मिति २०६८।११।२२ को निर्णय र मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय, सुर्खेतको मिति २०६९।५।१५ को निर्णयानुसार रद्द गरिएको अवस्थामा यी निवेदिकाले अदालतको आदेशको पालना नगरेको भन्न सकिने अवस्था छैन।

६. मूलतः यति पुरानो विज्ञापनअनुसार लिइएको परीक्षाको नतिजा प्रकाशन समयमै नहुनुमा यी निवेदिकाले जिम्मेवारीको पालना नगरेको कारण नै हो भनी मान्न मिल्दैन, यसबीचमा भएका प्रशासनिक संरचनामा भएका परिवर्तन र संरचना परिवर्तनअनुरूप भइरहने पदीय जिम्मेवारी हेरफेर पनि उत्तिकै जिम्मेवार देखिन्छन्। साथै विवादित तथ्याङ्क सहायक पदको विज्ञापन लोक सेवा आयोगबाट प्रत्यायोजित अधिकारअन्तर्गत रहेर मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय, सुर्खेतले गरेकोले नतिजा प्रकाशन लगायतको जिम्मेवारी पनि सोही निर्देशनालयमा रहेकोमा प्रस्तुत रिट निवेदनमा सो निर्देशनालयलाई विपक्षी बनाइएको समेत देखिँदैन। जुन निकायको काम कारवाहीबाट आफूलाई असर परेको हो, सो निकायलाई नै विपक्षी नबनाई लामो समयको अन्तरालमा सचिव पदमा बहाल रहेकै भरमा विवादित पदमा नतिजा प्रकाशन गर्ने जवाफदेहिता यी निवेदिकाकै हो भनी मान्न सकिएन। साथै यी

निवेदिकाले आफू सचिव पदमा बहाल रहँदा अदालतको आदेशबमोजिम कार्य गर्न तत्परता देखाएको भनी जिकिर लिएको अवस्थामा निजबाट अदालतको आदेश अनादर गरिएको भनी ठहर गर्न मिल्नेसम्मको अवस्था विद्यमान रहेको छैन।

७. यसरी लामो समयसम्म टुङ्गो नलागी अन्योलमा रहेको विषयमा छोटो समयको जिम्मेवारी बहन गरेको व्यक्ति एकलैलाई मात्र सम्पूर्ण दोष दिनु न्यायोचित हुँदैन। निज निवेदिका डा. सुधा शर्मा सचिव पदमा रहँदाको अवधिमा अदालतको आदेशको अवज्ञा गर्ने गरी जानीजानी मनसायपूर्वक काम कारवाही गरेको कहींकतैबाट देखिँदैन। मिति २०६८।१०।१९ मा सेवा निवृत्त भइसकेपछि सर्वोच्च अदालतको मिति २०६६।३।२३ को परमादेश र ०६६-MS-००२० नं.को निवेदनमा मिति २०६७।१२।१७ मा भएको आदेशानुसार नेपाल सरकार (सचिवस्तर) को मिति २०६८।१।१२२ को निर्णय र मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय, सुर्खेतको मिति २०६९।५।१५ को निर्णयानुसार विवादित तथ्याङ्क सहायक पदको विज्ञापन रद्द गरिएको व्यहोरा मिसिल संलग्न उक्त निर्देशनालयको च.नं. २८७ मिति २०६९।५।१७ को स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयलाई लेखेको पत्रबाट देखिन आउँछ। यसरी यी निवेदिका विपक्षी डा. सुधा शर्मा सचिव पदको जिम्मेवारीमा आउनुभन्दा २० वर्षअघि विज्ञापन भई पेन्डिङमा रहेको नतिजा प्रकाशन कार्य निज सचिव पदबाट राजीनामा दिएपछि मात्र विज्ञापन रद्द भएको देखिन्छ। सचिव पदमा रहँदाको पछिल्लो समय जनसंख्या मन्त्रालयको जिम्मेवारीमा रहेको र सुरुवातीको समयमा निवेदिकाबाट अदालतको आदेशको पालना गर्ने प्रयास भएको कारण अभिलेख खोजी भई अभिलेख नभेटिएको कारण देखाउँदै विज्ञापन रद्द गर्नेसम्मको काम कारवाही उल्लिखित मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय, सुर्खेतको च.नं. २८७ मिति

२०६९।५।१७ पत्रबाट देखिन आउँछ।

८. मिति २०६७।१२।१७ मा २०६६-MS-००२० को पहिलो अवहेलना मुद्दामा १५ दिनभित्र मिति २०६६।३।२३ को आदेशबमोजिम नतिजा प्रकाशन सम्बन्धमा कारवाही उठाई टुङ्गोमा पुऱ्याउनु र सोको जानकारी यस अदालतको निरीक्षण तथा अनुगमन महाशाखालाई दिनु भनी विपक्षीमध्येको स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयका नाममा आदेश जारी भएको र सो समयमा उक्त मन्त्रालयको सचिव पद मै बहाल रहेकी यी निवेदिकाले अदालतको आदेश कार्यान्वयन गर्न यथासक्य प्रयास गरेको यससम्बन्धी कागजात क्षेत्रीय निर्देशनालय र मन्त्रालयमा समेत फेला नपरेपछि परीक्षाफल प्रकाशन वा विज्ञापन रद्द गर्ने २ वटा विकल्पमध्ये विज्ञापन रद्द गर्ने विकल्प उपयुक्त हुने देखी लोक सेवा आयोगसँग परामर्श लिएको व्यहोरा उक्त मन्त्रालयको मिसिलसंलग्न च.नं. ७ मिति २०६८।४।१७ को लोक सेवा आयोग केन्द्रीय कार्यालयमा परामर्श माग गरेको पत्र, च.नं. ७/१६७१ मिति २०६८।६।१२ को मन्त्रालयले क्षेत्रीय निर्देशनालयलाई लेखेको पत्र र लोक सेवा आयोग केन्द्रीय कार्यालयको च.नं. २१ मिति २०६८।४।३० को स्वास्थ्य मन्त्रालयलाई लेखेको पत्रबाट देखिन्छ। यसबाट यी निवेदिकाले अदालतको आदेशको पालना गर्ने हरसम्भव प्रयास गरेको नै देखिन आयो।

९. अवहेलनाको प्रकृतिबाट कुनै निर्णय बदर गराउन प्रदान गरिने कानूनी उपचार भन्ने देखिँदैन। अदालतको निर्णय वा आदेशबमोजिम कारवाही भएको छ छैन र नभएको भए किन नभएको हो ? भन्नेसम्म हेरिन्छ। कुनै निकायबाट भए गरेका काम कारवाही त्रुटिपूर्ण भए सो बदर गराउन वा प्रचलन गराउनको लागि रीतपूर्वकको उपचारको मार्ग अवलम्बन गरी आउनु पर्ने हुन्छ। उपर्युक्त उपचारको मार्ग छोडी आएको अवस्थामा हक प्रचलनसमेत हुनसक्ने अवस्था नरहने भनी यस अदालतबाट ने.का.प. २०५५ अङ्क

१० नि.नं. ६६०८ मा सिद्धान्त प्रतिपादन भएबाट यस निवेदनको सन्दर्भमा यी निवेदिकाले विवादित विज्ञापनको नतिजा प्रकाशन गराउन प्रयासरत रहे पनि पुरानो विज्ञापनका अभिलेख नभेटिई नतिजा प्रकाशन हुने स्थिति नरहेको भन्ने देखिएको, नेपाल सरकारको निर्णयबमोजिम सो विज्ञापन नै रद्द भइसकेको भन्ने देखिएको र विज्ञापन गर्ने निकाय मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय, सुर्खेतलाई विपक्षी नबनाएको कारणबाट समेत सो निर्देशनालयउपर आदेश जारी हुनसक्ने अवस्था देखिएन ।

१०. अदालतको अपहेलनाको निवेदनलाई मुद्दाका रूपमा भन्दा सोसम्बन्धी सूचनाको रूपमा ग्रहण गरिन्छ र त्यस सूचनाका आधारमा अपहेलना भयो भएन भन्ने सम्बन्धमा अदालत आफैँले जाँचबुझ गर्दछ । तर त्यस्तो सूचनालाई नै एक मात्र आधार बनाएर निष्कर्षमा पुग्न यसको उद्देश्यविपरीत हुन जाने भनी यस अदालतबाट ने.का.प. २०६६ अङ्क ९ नि.नं. ८२२६ मा सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ ।

११. यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट प्रस्तुत विषयमा यसपूर्व जाँच लिइसकेको परीक्षाको अदालतबाट समेत परीक्षाफल प्रकाशन गर्नु भनी विपक्षीका नाउँमा दुईदुई पटक आदेश जारी हुँदा आदेशबमोजिम नगरी आलटाल गरी बस्ने कार्यले जानी जानी आदेशको पालना नगरेकोले अदालतको आदेशको अवहेलना गरेको स्पष्ट हुने । कुनै पदाधिकारीले राजीनामा दिएको मात्र कारणले निजले पदासीन रहेको अवस्थामा गरिएको अपराधजन्य कार्यबाट उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था हुँदैन । अदालतको आदेश वा फैसलाको कार्यान्वयन गर्नुपर्नेमा आफ्नो कार्यकाल अवधिभर सो आदेशको पालना नगरेकोमा अवहेलनाजन्य कार्य नै हुने (ने.का.प. २०७१ अङ्क १ नि.नं. ९१०५) भनी फैसलाको निर्णयाधार उल्लेख गरी निवेदिकालाई सजाय गरे पनि यी निवेदिका सचिव पदमा रहँदा सो विज्ञापनबमोजिमको यस

अदालतबाट जारी आदेशबमोजिम नतिजा प्रकाशन गर्न प्रयासरत रहेको भन्ने देखिएको, पछि नेपाल सरकारको निर्णयबमोजिम सो विज्ञापन रद्द गरिसकेको भन्ने देखिएको र निवेदिकाले सेवाबाट अवकास पाइसकेको देखिँदा यस्तो अवस्थामा प्रस्तुत मुद्दामा यी निवेदिकालाई अदालतको अवहेलनामा कसुर कायम गरी सजाय गरेको फैसला मिलेको देखिन आएन ।

१२. यसरी निवेदिका मिति २०६६।४।९ मा सचिवमा नियुक्त पाएदेखि नै अदालतको फैसला / आदेशको पालना गर्ने काममा क्रियाशील रहेको देखिएको, स्वास्थ्य मन्त्रालयमा २ जना सचिव रही बराबर जिम्मेवारी हेरफेर भई कहिले स्वास्थ्य र कहिले जनसंख्या मन्त्रालयको मात्र जिम्मेवारी दिइएको मिसिल संलग्न च.नं. ५५ मिति २०६७।१।२० च.नं. ३४९ मिति २०६७।१२।२८ र च.नं. ५९३ मिति २०६८।८।१२ का जिम्मेवारी हेरफेरसम्बन्धी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयको पत्रबाट देखिन आउँछ । बराबर जिम्मेवारी हेरफेर हुँदा र एउटै मन्त्रालयमा २/२ जना सचिव भई अधिकारक्षेत्रको द्वन्द्व हुँदासमेत अदालतको आदेश पालनामा ढिलाई हुन गएको देखिँदा यी निवेदिकाकै कारणले आदेश पालना भएन भनी अदालतको अवहेलना गरेको ठहर्‍याई सजाय गरेको मिलेको देखिन आएन । यसैले यी निवेदिकाले अदालतको आदेशको पालना नगरेको भन्ने आधारमा अदालतको अवहेलना गरेको भनी रु. ५,०००।- जरिवाना गर्ने ठहर्‍याएको मिति २०७०।९।९ को फैसला मिलेको देखिएन ।

१३. अतः माथि विवेचित आधार कारणसमेतबाट निज निवेदिका विपक्षी डा. सुधा शर्मालाई अदालतको अवहेलना गरेको भनी सर्वोच्च अदालत ऐन, २०४८ को दफा ७(१) बमोजिम रु. ५,०००।- जरिवाना हुने ठहराएको मिति २०७०।९।९ को यस अदालत, संयुक्त इजलासको फैसला नमिलेकोले उल्टी भई यी निवेदिकाले अवहेलना गरेको

भन्ने दाबी नपुग्ने र आरोपित कसुरबाट सफाई पाउने ठहर्छ । अरू तपसिलबमोजिम गर्नु ।

तपसिल

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम निवेदिका विपक्षी डा. सुधा शर्माले अवहेलनाको कसुर गरेको ठहर गरी रु.५,०००/- जरिवाना गरेको यस अदालतको संयुक्त इजलासको मिति २०७०।१।९ को फैसला उल्टी भई निज निवेदिकाउपरको अवहेलनाको दाबी नपुग्ने र सफाई पाउने ठहरेकोले निज निवेदिका डा. सुधा शर्माको नाममा रहेको रु. ५,०००/- जरिवानाको लगत कट्टा गरिदिनु भनी काठमाडौं जिल्ला अदालतमा लेखी पठाइदिनु-----१
निज निवेदिका विपक्षी डा. सुधा शर्माले सो जरिवानाबापतको रु. ५,०००/- समेत यस अदालतमा पुनरावलोकनको निवेदन दिँदा र.नं. २४१९२ बाट मिति २०७१।२।२२ मा दाखिला गरेको देखिँदा सो रकम निवेदिकाले कानूनको म्यादभित्र फिर्ता माग्न आएमा नियमानुसार फिर्ता दिनु-----२
दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी अभिलेख शाखामा बुझाइदिनु-----३

उक्त रायमा हामी सहमत छौं ।
न्या. ईश्वरप्रसाद खतिवडा
न्या. प्रकाशमान सिंह राउत

इजलास अधिकृत: विदुर काफ्ले
इति संवत् २०७३ साल असोज ६ गते रोज ५ शुभम् ।

निर्णय नं. ९८३८

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
स.का.मु.प्रधानन्यायाधीश श्री गोपाल पराजुली
माननीय न्यायाधीश श्री सारदाप्रसाद घिमिरे
फैसला मिति : २०७४।०३।०४
०७३-WO-०९५३

विषय:- उत्प्रेषण / परमादेश

निवेदक : कञ्चनपुर जिल्ला, भिमदत्त नगरपालिका
वडा नं. ४ बस्ने महेन्द्रनगर नगर विकास
समिति, कञ्चनपुरको अध्यक्षको सुरेन्द्रबहादुर
विष्ट

विरुद्ध

विपक्षी : नेपाल सरकार, शहरी विकास मन्त्रालय,
सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत

- अख्तियार प्राप्त अधिकारीद्वारा कानूनमा भएको व्यवस्थाबमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन गरी नियुक्ति गरिएको निर्णयले कानूनी अधिकार तथा दायित्व सिर्जना गर्दछ । कानूनबमोजिम नियुक्ति पाउनेले तोकिएको अवधिसम्म प्रचलित कानूनअनुरूप कार्य गर्न पाउने र सोबापत तलब भत्ता सुविधा पाउने वैध अपेक्षा (Legitimate expectation) राख्नु स्वाभाविक हुन जाने ।
- कानूनबमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन गरी अवधि तोकिएको नियुक्ति पत्रमा तोकिएको अवधिसम्म काम गर्न पाउने वैध अपेक्षा राख्न पाउने त्यस्तो नियुक्ति पाउने अधिकारीमा हुने भएकोले विना

कानूनी प्रक्रिया नियुक्तिकर्ताको इच्छा अनुकूलताको सिद्धान्त (Doctrine of pleasure) आकर्षित हुन सक्दैन सरकार तथा सार्वजनिक निकायमा पदासिन अधिकारीहरूका इच्छासमेत कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तअनुरूप हुनु पर्दछ । कानूनविपरीतको इच्छा राख्ने अधिकार नियुक्ति दिने अधिकारीमा हुन्छ भन्न नमिल्ने ।

- नियुक्ति पाउने अधिकारीले कानूनविपरीत कार्य गरेमा जुन निकायमा नियुक्ति गरिएको हो सो पदअनुरूपको योगदान दिन नसकेमा कानूनबमोजिमको प्रक्रिया कुरा गरी नियुक्ति दिने अधिकारीले जुनसुकै बखत हटाउन सक्ने नै हुन्छ । त्यसरी दिइने अवकास स्वेच्छाचारी भने हुन सक्दैन । नियुक्ति पाउने पदाधिकारीको नियुक्ति, निजले प्राप्त गर्ने हक अधिकार र सोको समाप्तीसमेत कानूनद्वारा नै हुनुपर्दछ । कानूनी प्रक्रियाविपरीत न त नियुक्ति नै हुन सक्छ न त नियुक्ति पाउने पदाधिकारीको हक अधिकार नै समाप्ती हुन सक्ने ।

(प्रकरण नं. ६)

निवेदकको तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ता यदुनाथ खनाल
विपक्षीको तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता लोकराज
पराजुली र विद्वान् अधिवक्ता विनोद कार्की
अवलम्बित नजिर :
सम्बद्ध कानून :

आदेश

स.का.मु.प्र.न्या.श्री गोपाल पराजुली:
नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा
३२ र धारा १०७(२) बामोजिम यसै अदालतको

क्षेत्राधिकारभित्रको भई दायर हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार रहेको छ:-

म निवेदक नगर विकास ऐन, २०४५ (संशोधनसहित) को दफा ४ को उपदफा ४.२ को खण्ड (मा.मन्त्रीस्तर) को मिति २०७३।११।१५ को निर्णयअनुसार नगर विकास समिति, कञ्चनपुरको अध्यक्ष भएमा बढीमा २ वर्षका लागि मनोनयन भएको, यसरी मनोनयन भएपछि महेन्द्रनगर नगर विकास समिति, कञ्चनपुरको अध्यक्षको हैसियतले कार्यभार सम्हाली कामकाज गरी आएको, मनोनयन भएको मितिले २ वर्षे कार्यकाल लागि उक्त पदमा रही कामकाज गर्न पाउने कुरामा कुनै विवाद थिएन ।

म निवेदकलाई महेन्द्रनगर नगर विकास समिति, कञ्चनपुरको अध्यक्ष पदमा २ वर्षका लागि मनोनित मेरो कार्य प्रारम्भ गरिसकेको अवस्थामा मेरो कार्यकाल बाँकी रहे भएको अवस्थामा एकाएक मेरो मनोनयन बदर नगरी २ दिनमै पुनः अर्को व्यक्तिलाई अध्यक्ष मनोनयन गर्नुपर्नाको कारण र आधार नै नखुलाई, मलाई सुनुवाइको मौकासमेत नदिई अर्को व्यक्तिलाई मनोनयन गर्न मिल्दैन । सरकारी नियुक्तिद्वारा कसैलाई सार्वजनिक प्रकृतिका आयोग, परिषद्, समिति संस्थान, कोष, बोर्ड, केन्द्र, निगम र कम्पनी आदिको अध्यक्ष, सभापति, महाप्रबन्धक, सञ्चालक, निर्देशक, प्रशासक, महासचिव, सचिव, सदस्य सचिव, कोषाध्यक्ष, सदस्य आदि पदहरूमा नियुक्त गर्दा र त्यस्तो पदबाट हटाउँदासमेत निर्णयकर्ताको निर्णयमा आधार र कारण खोली पारदर्शिता, वस्तुनिष्ठता र इमान्दारिता प्रष्टरूपमा झल्कनु पर्ने सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ को भावना र मनसायविपरीत गर्न कोही कसैलाई छुट छैन ।

म रिट निवेदकलाई मनोनित गर्दा "बढीमा २ वर्ष" भन्ने शब्दका साथ अवधि तोकिएबाटै जुनसुकै बेला पनि (२ दिनमै) हटाउन सक्ने मानी मेरो पदउपरको हक परित्याग गरेको अर्थात् (Waive) गरेको भन्ने

अर्थ लगाउन कुनै हालतमा मिल्दैन। प्रचलित कानून विरुद्ध काम कारवाही गरेमा, सम्बन्धित सार्वजनिक निकायका लागि कुनै योगदान दिन नसकेमा र मलाई दिइएको जिम्मेवारी सुहाउँदो मेरो योग्यता र अनुभव नभएमा नियुक्ति पत्रमा जे जस्तो भाषा लेखेर दिएको भएपनि नियुक्ति दिने अख्तियारी प्राप्त मन्त्रीसमेतका निर्णयबाट सार्वजनिक निकायको स्थायी प्रकृतिका सार्वजनिक पदमा नियुक्ति पाई सो पदमा रहनेसमेतको कानूनी हक मेरो सिर्जनाभएकोमा विवाद छैन। मेरो मनोनयन बदर नगरी अर्को अध्यक्षलाई मनोनयन गरिएको हो त्यो जान्न पाउने अधिकार ममा रहन्छ। यस्तोमा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त लागू हुने शाश्वत सिद्धान्त हो, जो कतै लेखिनु पर्दैन। यस्तोमा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त लागू नहुने अवस्थाको कल्पना विधिकर्ताले गरेको छैन, यदि गन्यो भने त्यसलाई प्रष्ट शब्दमा सम्बन्धित कानूनमा नै लेखिनुपर्दछ।

अतः सम्मानित अदालतबाट नेपालको संविधानको धारा १३३(२)(३) बमोजिम असाधारण अधिकार क्षेत्र ग्रहण गरी म निवेदकहरूलाई संविधान र नगर विकास ऐन, २०४५ द्वारा प्रदत्त हकहितको प्रतिकूल हुने गरी विपक्षी सहरी विकास मन्त्रालय (मन्त्री स्तरीय) मिति २०७३।११।१७ मा विपक्षीमध्येका नरेन्द्र सिंह भण्डारीलाई मनोनयन गर्ने गरी भए गरिएको भनिएको तथा कथित निर्णयले मलाई प्रत्याभूत भए गरिएको हक अधिकारमा गम्भिर असर पर्न गएको र उक्त दुषित, गैरकानूनी, हचुवा निर्णय कार्यान्वयन हुन गएमा म निवेदकको हक अधिकार पूर्णरूपले कुन्ठित हुन गई मलाई अपुरणीय क्षति पुग्न जाने भएकोले उक्त मिति २०७३।११।१७ मा विपक्षीमध्येका नरेन्द्र सिंह भण्डारीलाई मनोनयन गर्न गरी भए गरिएको तथा कथित निर्णय, त्यसपछि सहरी विकास मन्त्रालयबाट भए गरिएका पत्राचारहरू समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी मलाई साबिकबमोजिम नै यथावतरूपमा महेन्द्रनगर नगर विकास समिति, कञ्चनपुरको

अध्यक्षको पदमा काम गर्न दिनु, कुनै अवरोध खडा नगर्नु नगराउनु भन्नेसमेत व्यहोराको परमादेशलगायत अन्य जो चाहिने उपयुक्त आज्ञा आदेश जारी गरिपाउँ साथै मिति २०७३।११।१७ को नेपाल सरकार (मन्त्री स्तरीय) निर्णय कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु यथास्थितिमा राख्नु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली २०४९ को नियम ४१(१) बमोजिम अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदन।

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो, आदेश जारी हुनुनपर्ने कानूनबमोजिमको आधार कारण भए सोसमेत साथै राखी यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा सूचना म्याद जारी गरी लिखित जवाफ प्राप्त भएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेस गर्नु।

साथै निवेदकले अन्तरिम आदेशसमेत माग गरेतर्फ विचार गर्दा यी निवेदकलाई नेपाल सरकार सहरी विकास मन्त्रालयको मिति २०७३।११।१७ को मन्त्रिस्तरीय निर्णय र च.नं. ५०१ मिति २०७३।११।१७ को पत्रबाट महेन्द्रनगर नगर समितिको अध्यक्ष पदमा २ वर्षको लागि मनोनित गरिएकोमा सोही मिति २०७३।११।१७ कै मन्त्रिस्तरीय निर्णय र च.नं. ५०६ मिति २०७३।११।१७ को पत्रबाट विपक्षी नरेन्द्र सिंह भण्डारीलाई पुनः सोही पदमा मनोनयन गरिएको देखिन्छ। निवेदकलाई २ वर्षको लागि मनोनित गरिएकोमा के कति कारणले निवेदकको स्थानमा अर्को व्यक्ति नियुक्ति गरिएको हो भन्ने जानकारी निवेदकलाई नगराई निवेदकको स्थानमा विपक्षी नरेन्द्र सिंह भण्डारीलाई मनोनयन गरिनु सुरेशप्रसाद यादव वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको ०६८-WO-०५९९ नं. को उत्प्रेषणको निवेदनमा "... प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त लागू नहुने

अवस्थाको कल्पना विधिकर्ता गन्यो भने त्यसलाई प्रष्ट शब्दमा कानूनमा नै लेखिनु पर्दछ । कसैलाई अवकाशसमेतका माध्यमबाट निजको सेवाको अन्त्य गर्नुपूर्व निजलाई सो बारेमा आरोपका कारण खोली प्रष्टीकरण सोधिनुपर्ने हुन्छ र निजले प्रस्तुत गरेको प्रष्टीकरणको वस्तुगत मूल्याङ्कन गरी सो चित्तबुझ्दो र उचित नपाइएमा आधार र कारण खोली सम्बन्धित व्यक्तिलाई अवकाश वा बर्खास्तसमेतका माध्यमले सेवाको अन्त्य गरिएको निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ । अन्यथा त्यस्तो निर्णयलाई स्वेच्छाचारी मान्नुपर्ने हुन्छ ।" भनी प्रतिपादित सिद्धान्तसमेतका आधारमा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीत देखिँदा निवेदकलाई मनोनित महेन्द्रनगर नगर समितिको अध्यक्ष पदमा यथावत् कार्य गर्न दिनु र विपक्षी नरेन्द्र सिंह भण्डारीलाई मनोनयन गरिएको मिति २०७३।१।१७ को मन्त्रिस्तरीय निर्णय र च.नं. ५७६ मिति २०७३।१।१७ को पत्र तत्काल कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४९(१) बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ । यो आदेशको जानकारी यथाशीघ्र विपक्षीहरूलाई दिनु भन्नेसमेत व्यहोराको मिति २०७३।१।३० को यस अदालतको एक न्यायाधीशको इजलासबाट भएको आदेश ।

विपक्षीले आफ्नो रिट निवेदनको प्रकरण २ मा निज मनोनित भएसरहको पदमा नियुक्त गर्दा वा हटाउँदा निर्णयकर्ताले आधार र कारण खोली पारदर्शिता स्पष्टरूपमा झल्किने गरी निर्णय गर्नुपर्ने जिकिर लिनु भएको छ भने आफू नियुक्त हुँदा निर्णयकर्ताले लिएका आधार र कारणहरूका सम्बन्धमा मौन धारण गर्नु भएको छ । रिट निवेदकको उपर्युक्त व्यहोराले निज सफा हात अदालत प्रवेश नगरेको स्वतः प्रमाणित भएको छ । कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा १६ ले नियुक्त गर्ने अधिकारीलाई बर्खास्त गर्ने अधिकार पनि रहने गरी स्थापित गरेको व्याख्याको सिद्धान्तले समेत विपक्षीको सेवा समापनको विषय न्यायिक परीक्षणको

विषय हुनसक्ने अवस्था छैन ।

नगर विकास समिति ऐन, २०४५ को दफा ४.२.१ ले नगर विकास समितिको अध्यक्ष नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्ति हुने भन्ने व्यवस्था गरी सो पदका लागि कुनै योग्यता निर्धारण गर्दैन । नगर विकास ऐनले ऐनमा नै अध्यक्षको कार्यकाल किटान गर्नुको साटो दफा ४.२.५ ले नियुक्तिको सूचनामा उल्लेख भएअनुसार पदावधि हुने व्यवस्था गर्नुबाट समेत विधिकर्ताले नगर विकास समिति अध्यक्षको पद निर्विवादरूपमा निर्णयकर्ताको कृपाबाट प्राप्त हुने र समापन हुने पदको रूपमा परिकल्पना गरेको देखिन्छ । विपक्षीलाई प्राप्त नियुक्तिमा नै बढीमा २ वर्षका लागि उल्लेख हुनुबाट नै विपक्षीलाई प्राप्त कार्यकाल संकुचन हुन सक्ने होइन भन्ने अर्थ गर्न मिल्ने होइन ।

नगर विकास समितिको अध्यक्षको नियुक्ति वा बर्खास्तगीको विषय नितान्तरूपमा नेपाल सरकारको अधिकार क्षेत्रको विषय भएको मेरो कुनै सार्थक सरोकार नरहने विषयमा मलाई समेत विपक्षी कायम गरी सम्मानित अदालत प्रवेश गरेको निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको विपक्षी नरेन्द्रसिंह भण्डारीको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकका तर्फबाट उपस्थित हुनुभएका विद्वान् अधिवक्ता श्री यदुनाथ खनालले निवेदकलाई महेन्द्रनगर नगर विकास समिति, कञ्चनपुरको अध्यक्ष पदमा २ वर्षका लागि मनोनित गरी कार्य प्रारम्भ गरिसकेको र निवेदकको कार्यकाल बाँकी रहे भएको अवस्थामा एकाएक निवेदकको मनोनयन बदर नगरी २ दिनमै पुनः अर्को व्यक्तिलाई अध्यक्ष मनोनयन गर्नुपर्नाको कारण र आधार नै नखुलाई, सुनुवाइको मौकासमेत नदिई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीत अर्को व्यक्तिलाई मनोनयन गरेकोले विपक्षीहरूका नाममा उत्प्रेषणयुक्त परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ

भन्नेसमेत व्यहोराको बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षीमध्येका विपक्षी सहरी विकास मन्त्रालयसमेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री लोकराज पराजुली तथा विपक्षी नरेन्द्रसिंह भण्डारीको तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान् अधिवक्ता श्री विनोद कार्कीले रिट निवेदकलाई बढीमा २ वर्षसम्म भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरी नियुक्ति दिएको अवस्था भएकोले पूरा २ वर्षसम्म नै उक्त पदमा रहन पाउनुपर्छ भन्ने निवेदकको निवेदन जिकिर कानूनसम्मत छैन नगर विकास ऐन, २०४५ को दफा ४.४ मा नेपाल सरकारले त्यसरी नियुक्त हुने पदाधिकारीलाई हेरफेर गर्न सक्ने व्यवस्था भएबमोजिम निवेदकको ठाउँमा अर्को व्यक्तिलाई नियुक्ति गरिएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विद्वान् अधिवक्ताहरू तथा सहन्यायाधिवक्ताले गर्नुभएको बहस जिकिरसमेत सुनी मिसिल संलग्न रिट निवेदन र लिखित जवाफसहितका कागजातहरूको अध्ययन गरी हेर्दा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा निवेदकलाई नगर विकास ऐन, २०४५ (संशोधनसहित) को दफा ४ को उपदफा ४.२ को खण्ड ४.२.१ बमोजिम नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्ति अध्यक्ष हुने कानूनी व्यवस्थाअनुसार (माननीय मन्त्रीस्तर) का मिति २०७३।१।१५ को निर्णयअनुसार नगर विकास समिति, कञ्चनपुरको अध्यक्ष पदमा बढीमा २ (दुई) वर्षका लागि मनोनयन भएकोमा मिति २०७३।१।१७ मा पुनः २(दुई) वर्षका लागि विपक्षीमध्येका नरेन्द्र सिंह भण्डारीलाई मनोनित गरिएकोले मलाई प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीत सुनुवाइको मौकासमेत नदिई मलाई नियुक्ति गरिएको पदमा मेरो मनोनयन बदर पनि नगरी विपक्षी नरेन्द्रसिंह भण्डारीलाई नियुक्ति गरिएको

निर्णय उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी उक्त पदमा अन्य कसैलाई मनोनयन नगर्नु नगराउनु भनी परमादेशको आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको मुख्य रिट निवेदन जिकिर रहेको देखिन्छ । विपक्षीमध्येको सहरी विकास मन्त्रालयको लिखित जवाफ हेर्दा ऐनको दफा ४.४ बमोजिम नेपाल सरकारले आवश्यक देखेमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी जुनसुकै बखत अध्यक्ष एवं सदस्यहरू हेरफेर गर्न सकिने भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेकोले नियुक्ति र बर्खास्तीको स्वविवेकीय अधिकारबमोजिम रिट निवेदकलाई हटाई नरेन्द्रसिंह भण्डारीलाई नियुक्ति गरिएको हो भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ । त्यसैगरी विपक्षीमध्येका नरेन्द्रसिंह भण्डारीको लिखित जवाफ हेर्दा नगर विकास समिति अध्यक्षको पद निर्विवादरूपमा निर्णयकर्ताको क्रियाबाट प्राप्त हुने र समापन हुने पदको रूपमा ऐनले परिकल्पना गरेकोले बढीमा २ वर्षको भन्ने उल्लेख भएको हुँदा रिट निवेदकलाई पदबाट हटाई मलाई नियुक्ति गरिएको हो भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ ।

३. सहरी विकास मन्त्रालयको मिति २०७३।१।१५ च.नं. ५०१ को मनोनयन पत्र हेर्दा नेपाल सरकार (मा.मन्त्रीस्तर) को मिति २०७३।१।१५ को निर्णयानुसार महेन्द्रनगर नगर विकास समिति, कञ्चनपुरको अध्यक्ष पदमा बढीमा २ वर्षका लागि नियुक्ति गरिएको देखिन्छ । त्यसैगरी मिति २०७३।१।१७ च.नं. ५७७ को मनोनयन पत्र हेर्दा सोही नगर विकास समिति महेन्द्रनगर कञ्चनपुरको अध्यक्ष पदमा नरेन्द्रसिंह भण्डारीलाई नियुक्ति गरिएको देखिन्छ । मिति २०७३।१।१५ को निर्णयानुसार उक्त पदमा नियुक्ति पाएका यी रिट निवेदकको नियुक्ति पत्र बदर गरिएको वा निजलाई उक्त पदबाट हटाई भन्नेसमेत मिसिल संलग्न कागजातहरूबाट देखिँदैन ।

४. नगर विकास समितिको अध्यक्ष पदमा मिति २०७३।१।१५ मा एउटा निर्णय गरिसकेपछि पुनः सोही पदमा मिति २०७३।१।१७ मा अर्को

निर्णय गरी अर्को व्यक्तिलाई नियुक्ति गरिएको कार्य कानूनसङ्गत हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने देखियो । नगर विकास ऐन, २०४५ को दफा ४ मा नगर विकास समितिको गठन गर्न सकिने व्यवस्था गरी उक्त ऐनको दफा ४.१ मा **"नेपाल सरकारले नगर योजना कार्यान्वयन गर्न नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी आवश्यकतानुसार कुनै इलाका, बजार ग्रामीण क्षेत्र, नगर क्षेत्र वा क्षेत्रीय विकास केन्द्रमा नगर विकास समिति गठन गर्न सक्नेछ"** भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । ऐनको दफा ४.२ मा समितिमा देहायका सदस्यहरू रहनेछन् भन्ने व्यवस्था गर्दै दफा ४.२.१ मा **नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्ति अध्यक्ष रहने** व्यवस्था गरेको देखिन्छ । दफा ४.३ मा **"समितिका मनोनित सदस्यहरूको पदावधि उपदफा ४.१ बमोजिमको सूचनामा तोकिएबमोजिम हुनेछ"** भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । दफा ४.४ मा **नेपाल सरकारको आवश्यक देखेमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी समितिका सदस्यहरूमा आवश्यकतानुसार हेरफेर गर्न सक्नेछ"** भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

५. विपक्षीहरूको लिखित जवाफबाट ऐनको दफा ४.४ बमोजिम समितिका सदस्यहरू आवश्यकतानुसार हेरफेर गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको र रिट निवेदकलाई नियुक्ति दिँदाको अवस्थामा बढीमा २ वर्षका लागि भनी नियुक्ति गरिएकोले नेपाल सरकारको इच्छानुसारको अवधिसम्म मात्र नियुक्ति पाएको पदमा रहन सक्ने स्पष्ट रहेको छ । तसर्थ रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भन्ने भनाईका सम्बन्धमा विचार गर्दा नियुक्ति पत्रमा बढीमा २ वर्षको शब्दावली परेकाले जुनसुकै बखत स्वेच्छाचारी ढंगले हटाउन पाउने हो होइन भन्ने नै मूल प्रश्न खडा हुन आएको देखिन्छ ।

६. नगर विकास समितिको पद नगर विकास ऐन, २०४८ बमोजिम नियुक्त भएको देखिँदा उक्त पद सार्वजनिक पद हो भन्नेमा विवाद

देखिँदैन । अख्तियार प्राप्त अधिकारीद्वारा कानूनमा भएको व्यवस्थाबमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन गरी नियुक्ति गरिएको निर्णयले कानूनी अधिकार तथा दायित्व सिर्जना गर्दछ । कानूनबमोजिम नियुक्ति पाउनेले तोकिएको अवधिसम्म प्रचलित कानूनअनुरूप कार्य गर्न पाउने र सोबापत तलब भत्ता सुविधा पाउने वैध अपेक्षा (Legitimate expectation) राख्नु स्वाभाविक पनि हुन जान्छ । कानूनबमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन गरी अवधि तोकिएको नियुक्ति पत्रमा तोकिएको अवधिसम्म काम गर्न पाउने वैध अपेक्षा राख्न पाउने त्यस्तो नियुक्ति पाउने अधिकारीमा हुने भएकोले विना कानूनी प्रक्रिया नियुक्तकर्ताको इच्छा अनुकूलताको सिद्धान्त (Doctrine of pleasure) आकर्षित हुन सक्दैन सरकार तथा सार्वजनिक निकायमा पदासिन अधिकारीहरूका इच्छासमेत कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तअनुरूप हुनुपर्दछ । कानूनविपरीतको इच्छा राख्ने अधिकार नियुक्ति दिने अधिकारीमा हुन्छ भन्ने मिल्दैन । नियुक्तिपत्रमा बढीमा भन्ने शब्दको साथमा अवधि पनि तोकिएको देखिँदा जुनसुकै बेला जुनसुकै तरिकाबाट हटाइन सक्ने मान्ने हो भनी सुशासनका मान्य सिद्धान्तको विपरीत हुन जान्छ । नियुक्ति पाउने अधिकारीले कानूनविपरीत कार्य गरेमा जुन निकायमा नियुक्ति गरिएको हो सो पदअनुरूपको योगदान दिन नसकेमा कानूनबमोजिमको प्रक्रिया कुरा गरी नियुक्ति दिने अधिकारीले जुनसुकै बखत हटाउन सक्ने नै हुन्छ । त्यसरी दिइने अवकास स्वेच्छाचारी भने हुन सक्दैन । नियुक्ति पाउने पदाधिकारीको नियुक्ति, निजले प्राप्त गर्ने हक अधिकार र सोको समाप्तीसमेत कानूनद्वारा नै हुनुपर्दछ । कानूनी प्रक्रियाविपरीत न त नियुक्ति नै हुन सक्छ न त नियुक्ति पाउने पदाधिकारीको हक अधिकार नै समाप्ती हुन सक्छ । प्रस्तुत विवादको सन्दर्भमा नगर विकास ऐन, २०४५ (संशोधन सहित) को दफा ४ को उपदफा ४.२ को खण्ड ४.२.१ बमोजिम मा. मन्त्रीस्तरबाट मिति २०७३।११।१५

मा यी रिट निवेदकलाई बढीमा २ वर्ष भनी समयवाधि किटान गरी नियुक्ति दिइसकेपछि बिना आधार र कारण सोही पदमा २०७३।११।१७ मा अर्को निर्णय गरी अर्को व्यक्तिलाई सोही पदमा नियुक्ति गरिएको देखिन्छ ।

७. तसर्थ माथि विश्लेषण गरिएका आधार कारण र प्रमाणसमेतबाट रिट निवेदकलाई दिइएको नियुक्ति पत्रमा बढीमा भन्ने शब्दावलीको प्रयोग हुँदा जहिलेसुकै कानूनी प्रक्रियासमेत अवलम्बन नगरी प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तविपरीत सुनुवाइको मौकासमेत नदिई विपरीत पदबाट हटाउन सकिन्छ भन्ने अर्थ गर्न मिल्ने देखिन आएन । निवेदकलाई नियुक्ति गरेको २ (दुई) दिनमै विपक्षीमध्येका नरेन्द्रसिंह भण्डारीलाई सोही पदमा नियुक्ति गरिएको देखिँदा त्यसरी नियुक्ति दिने गरेको नेपाल सरकार (मा. मन्त्रीस्तर) को मिति २०७३।११।१७ को निर्णय उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरिदिएको छ । अब, यी रिट निवेदकलाई निजले नियुक्ति पाएको मिति २०७३।११।१५ देखि २ वर्षको कार्यकालसम्म पदमा रही कामकाज गर्न दिनु भनी परमादेशको आदेशसमेत जारी गरिदिएको छ । आदेशको जानकारी विपक्षीलाई दिनु । प्रस्तुत रिट निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी नियमानुसार मिसिल अभिलेख शाखामा बुझाइदिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।
न्या. सारदाप्रसाद घिमिरे

इजलास अधिकृत: रामप्रसाद बस्याल
इति संवत् २०७४ साल असार ४ गते रोज १ शुभम् ।

निर्णय नं. १८३९

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री दीपकराज जोशी
माननीय न्यायाधीश श्री सारदाप्रसाद घिमिरे
फैसला मिति : २०७३।१०।१८
०६८-WO-१२९४

मुद्दा: परमादेश

निवेदक : नुवाकोट जिल्ला विदुर नगरपालिका वडा नं. ८ हात्तिगौडा घर भई हाल काठमाडौं जिल्ला का.म.न.पा. वडा नं. १६ बालाजु बस्ने वर्ष ५६ को अधिवक्ता भोजबहादुर के.सी.

विरुद्ध

विपक्षी : सम्माननीय प्रधानमन्त्री, नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौं

- विभिन्न राजनीतिक दल वा संगठन, समूहहरूले बन्दको आह्वान गर्नुपर्ने कारणको रूपमा आ-आफ्ना हक अधिकारहरूको माग गर्ने, संरक्षण गर्ने जस्ता तर्क राखेको हुन स्वाभाविक छ तर त्यसरी आफ्नो माग पूरा गर्न कुन हदसम्मको विरोध गर्ने हो सो बारेमा सम्बन्धित बन्दकर्ता आफैँमा जानकार र संयमित हुनु जरूरी हुने ।
- विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता उपभोग गर्ने व्यक्तिले, अर्को व्यक्तिको पनि विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, पेसा रोजगार गर्ने र उद्योग व्यापार व्यवसाय सञ्चालन गर्ने तथा नेपालको कुनै पनि भागमा आवत

जावत गर्ने स्वतन्त्रतालाई उपेक्षा गर्नु न्यायसङ्गत नहुने ।

(प्रकरण नं. ४)

- स्वतन्त्रता कहिल्यै निरपेक्ष हुँदैन, मौलिक हकको रूपमा प्रदत्त उक्त स्वतन्त्रताहरू निरपेक्ष होइनन् भन्ने कुरा तिनै स्वतन्त्रतासम्बन्धी मौलिक हकको प्रावधानका प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशहरूले समेत पुष्टि गरेको देखिन्छ । संविधानमा उल्लिखित प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशहरूले आफ्नो हकको उपभोग गर्दा अर्काको हक, सार्वजनिक नैतिकता, शिष्टाचार, राष्ट्रिय अखण्डता, सामूदायिक सद्भाव जस्ता कुराहरूलाई समेत पालना र ख्याल गर्नुपर्ने र सोअनुसार संयमित रहनु पर्ने दायित्व निर्धारण गरेको देखिन्छ । यसबाट संविधानले निर्देशित गरेको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको दायरामा रही अर्काको हकमा आघात पुग्ने गरी बन्द हडताल जस्ता कार्य गर्न तथा बन्द हडतालको नाउँमा गरिने ज्यादती जोरजबरजस्ती जस्ता कार्यहरूलाई रोक्ने गरी कानून बनाउन सक्ने अख्तियारी संविधानले दिएको देखिने ।

(प्रकरण नं. ५)

- जब राज्यले अधिकारको प्रत्याभूति गर्दछ भने राज्य प्रति हामीले निश्चित कर्तव्य पनि निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । जसअन्तर्गत हामीले राज्यप्रति र अरूको अधिकारप्रति सम्मान गर्ने तथा राज्यद्वारा बनाइएको कानून र निर्देशनको पालना पनि गर्नु पर्दछ । यदि हामीसँग जीवनको अधिकार (Right to life) छ भने त्यसको सापेक्षमा अर्का व्यक्तिले हाम्रो जीवनको अधिकार उपभोग

गर्न बाधा पुऱ्याउन नहुने वा कतिपय अवस्थामा सरकारले त्यस्तो अधिकारको उपभोग गर्न सक्ने अवस्था सृजना गरिदिनु पर्ने कर्तव्य (duty) हुन जाने ।

(प्रकरण नं. ८)

- Negative Rights को रूपमा रहेका स्वतन्त्रतासम्बन्धी हकहरू उपभोग गर्ने वातावरण बनाउन राज्यले त्यस्तो हकको उपभोग गर्न रोक्न वा हस्तक्षेप गर्न हुँदैन भन्ने विधिशास्त्रीय मान्यता रहेको छ । तर यस्ता हकहरू कुनै एक समूह वा संगठनको मात्र हुन्छ भनेर मान्न र स्वतन्त्रताको उपभोग गरेको नाउँमा कुनै पनि दल वा संगठनलाई जेजस्तोसुकै काम कारवाही गर्ने छुट दिई राज्य निष्क्रिय बस्नु पर्दछ भन्ने मान्यता पनि पटककै होइन Right भन्ने एउटै सिक्काको पाटाको रूपमा रहेका duty लाई पूरा गराउन पनि राज्य उद्धत रहनै पर्ने ।

(प्रकरण नं. ९)

- बन्दको आह्वानलाई विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता जस्तो मौलिक हकको उपभोगको रूपमा लिने गरिएको देखिनुको साथै आफ्नो माग पूरा गराउन एउटा राजनीतिक अस्त्रका रूपमा लिइँदै आएको पनि देखिन्छ । तर बन्दको आह्वान स्वेच्छिक मात्र हुन सक्छ कसै विरुद्ध बल प्रयोग गरी जोर जबरजस्ती तथा धम्कीको प्रयोगद्वारा बन्द गराइनुलाई स्वच्छ राजनीतिक संस्कार भनेर मान्न पनि नसकिने ।
- बन्दको कार्यले अर्को व्यक्ति वा समूहको हक अधिकारमा आघात पुऱ्याउने भएकोले बलपूर्वक, सामाजिक मूल्य मान्यताविपरीत

तथा संविधान र कानूनका विपरीत हुने गरी गरिएको वा गरिने बन्दलाई नै रोक्नु र त्यस क्रममा हुने अवाञ्छित काम कारवाहीलाई नियमित र नियन्त्रित गर्नु सरकारको प्रमुख जिम्मेवारी हुने ।

(प्रकरण नं. १०)

निवेदकको तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ता भोजबहादुर के.सी.

विपक्षीको तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता संजिवराज रेग्मी

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

आदेश

न्या. दीपकराज जोशी : नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२, १०७(२) अनुसार दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छ:-

विगत केही वर्षदेखि नेपालमा बन्द गर्ने होडबाजी नै चलेको छ । माग सम्बोधन गर्ने प्रभावकारी उपायको रूपमा बन्द गर्ने प्रवृत्ति रहनुले बन्दकर्ताको हौसला बढेको र बन्द गर्ने प्रवृत्ति मौलाएको देखिन्छ । राजनीतिक दलहरूले नै बन्द गर्ने गरेकाले अन्य समूह, गुट आदिबाट पनि निरन्तररूपमा बन्द भइरहेको छ । बन्दले देशका जनता आजित भएका छन् । गरिखान पाएका छैनन् । सबै क्षेत्र ठप्प छ । गणतान्त्रीक नेपालका जनता बन्दको दास, बाँधा भएका छन् । बन्दले आम जनतालाई नजरबन्द गरेको छ । यो स्थिति कदापि न्यायोचित होइन । बेला बखतमा केही समूहहरूले बन्द विरुद्ध च्याली, गोष्ठी आदि गरेपनि त्यसको परिणाममुखी असर देखिएको छैन । बन्दको विरुद्ध सबैले आवाज उठाए पनि त्यसको कुनै सुनुवाइ नभएको अवस्था छ ।

बन्दका क्रममा अर्काको हक अधिकार हनन्

गर्नेलाई कारवाही गर्ने कानूनहरू नभएका होइनन् । तर ति समयानुकूल पर्याप्त र स्पष्ट छैनन् । कानून लागू गर्ने राज्य संयन्त्र नै लाचार भएको हुँदा विगत ५।७ वर्ष देखिको बन्दले देशलाई आक्रान्त पारेको छ । बन्द हुँदा सरकारको उपस्थिति केवल सडकको शुन्यतालाई नियाल्ने मात्र भएको देखिन्छ । बन्दमा पत्रकार, सर्वसाधारण कुटिँदा, सार्वजनिक सम्पत्ति, निजी सम्पत्ति तोडफोड, आगजनी हुँदा सरकार सुन्यको स्थितिमा रहेको देखिन्छ । बन्द रोक्न प्रभावकारी कानून नभएकोले नै यस्तो भएको भन्ने कुरा स्पष्ट छ । बन्दको इतिहासलाई हेर्दा आजसम्म सरकारले कुनै पनि बन्द रोक्न सकेको छैन । कानूनकै अभावमा यस्तो भएको हो ।

सन् २०११ मे महिनाबाट २०१२ मे महिनासम्म देशभर देशगत, क्षेत्रगत, जिल्लागत गरी जम्मा १२८ दिन भएको बन्दमा २२७ समूह संलग्न रहेको पाइएको छ । अबका पछिल्ला दिनहरूमा यो प्रवृत्ति बढ्दै जाने कुरा प्रायः निश्चित छ । विरोधको एक मात्र हथकाण्डा स्वरूप बन्द आह्वान गर्ने प्रवृत्तिलाई कानूनतः रोक लगाउनु अनिवार्य छ । त्यसका लागि छुट्टै र कडा कानून बनाउने आवश्यकता धेरै अधिदेखि टड्कारो रूपमा देखिए पनि त्यसप्रति सरकार, संसद् उदासिन रही जनताले ठूलो हैरानी व्यहोर्नु परेको तर्फ चासो नदिएको देखिन्छ । बेलाबखतमा जनताले बन्दको प्रतिकार गरेको घटनाबाटै यो कुराको पुष्टि भएको छ । देश बन्द गर्ने कुरा ठूलो एवं गम्भीर सार्वजनिक अपराध हो भन्ने कुरामा कसैको दुइमत हुन सक्तैन । बन्दलाई सदाको लागि बन्द गर्ने भन्ने कुरा नारा, जुलुस, भाषण, च्याली, गोष्ठी, सेमिनारबाट मात्र उजागर गर्दैमा नेपाली जनताको गरी खान पाउने अधिकारको रक्षा नहुने, सरकार मौन बस्ने र जनताले ठूलो हैरानी व्यहोर्नु पर्ने अवस्थालाई प्रणालीबद्ध गर्नुपर्ने अनिवार्यतालाई आत्मसात गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतसमक्ष नेपाल वा त्यसको कुनै भाग बन्द विरुद्धको कडा कानून हाल

संसद् नरहेको अवस्थामा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ८८ बमोजिम अध्यादेशमार्फत त्यस्ता कानून तुरुन्तै ल्याउनका लागि विपक्षीहरूका नाममा उपयुक्त आज्ञा, आदेश वा पुर्जा जारी गरी नेपाली जनताको बाँच्न पाउने हकसमेतको संरक्षण गरी संवैधानिक हकको निर्वाध प्रचलन गरी न्याय पाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदन पत्र ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको १ प्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना दिई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई लिखित जवाफ प्राप्त भए पछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम गरी पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६९।३।२८ को आदेश ।

नेपाली जनताको बाँच्न पाउने हकसमेतको संरक्षण गर्ने सम्बन्धमा म लिखित जवाफ प्रस्तुतकर्ताको के कस्तो काम कारवाहीबाट नेपाली जनताको बाँच्न पाउने हकमा आघात पुगेको हो सो कुरा निवेदनमा खुलाउन नसक्नु भएबाट बिना कारण मलाई विपक्षी बनाई दायर भएको रिट निवेदन जिकिर निरर्थक देखिँदा खारेज गरिपाउँ । जहाँसम्म बन्द रोक्न प्रभावकारी कानून नभएको भन्ने प्रश्न छ सो सम्बन्धमा रिट निवेदकले नेपालमा बन्दका क्रममा अर्काको हक अधिकार हनन् गर्नेलाई कारवाही गर्ने कानूनहरू रहेको कुरालाई रिट निवेदन (प्रकरण ४) मा स्वीकार गर्नुभएको छ । नेपालका विभिन्न क्षेत्रहरूमा शान्ति र व्यवस्था कायम राख्न र साधारण जनताको सुविधा, सदाचार र नैतिकता कायम राख्नको लागि केही सार्वजनिक अपराध नियन्त्रण गर्न र तत्सम्बन्धी सजायको व्यवस्था गर्न केही सार्वजनिक (अपराध र साजय) ऐन, २०२७ को निर्माण भएको छ । ऐनको दफा २ को देहाय

(ख) ले सार्वजनिक स्थानमा कुटपिट वा हुल हुज्जत गरी शान्ति भङ्ग गर्ने, देहाय (घ) ले हुलाक, सञ्चार, यातायात, विद्युत् र अरु यस्तै आवश्यक सामाजिक सेवाको नियमित सञ्चालनमा अनुचित बाधा पुऱ्याउने, देहाय (च) ले हुल हुज्जत गरी वा ढुङ्गा मुढा गरी वा अन्य कुनै प्रक्रियाद्वारा सार्वजनिक वा निजी सम्पत्तिमा क्षति पुऱ्याउने, देहाय (ज) ले सार्वजनिक स्थानमा जथाभावी व्यवहार गर्ने, देहाय (झ) ले कसैलाई हैरानी गर्ने वा सताउने हेतुले कहीं बसिरहेको अवस्थामा वा बाटोघाटोमा हिँडिरहेको वा कुनै सवारीबाट गइरहेको अवस्थामा कुनै प्रकारले बाधा विरोध वा छेकथुन (घेराउ गर्ने वा हुल हुज्जत, हातपात, कुटपिट, बिजाई वा उपद्रयाई गर्ने वा त्यस्तो व्यक्तिको साथमा भएको कुनै सम्पत्ति खोसी लिने वा नोक्सान गर्ने वा सवारीको साधनमा नोक्सान पुऱ्याउने र देहाय (ट) ले जुनसुकै सभा वा जुलुसमा घुसी वा नघुसी कसैले शान्ति भङ्ग हुने गरी जनसाधारणमा त्रास, आतङ्क फैलने कुनै कुरा गर्नु वा हतियारको प्रदर्शन गर्ने कार्य गर्न नहुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । कसैले उल्लिखित कार्य गरेको पाइएमा सो गर्नेलाई प्रहरी कर्मचारीले बिना वारेन्ट पक्राउ गर्न सक्ने व्यवस्था ऐनको दफा ३(१) ले गरेको छ । यस ऐन अन्तर्गतको कसुरमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीसमक्ष मुद्दा दायर गर्न सकिने र प्रमुख जिल्ला अधिकारीले दश हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना र पीडित पक्षलाई कसुरदारबाट बिगो भराई दिने र ३५ दिनसम्म थुनामा राख्ने आदेश दिन सक्ने व्यवस्था ऐनमा रहेको पाइन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ को उपधारा (३) मा बिना हात हतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता प्रदान गरेको छ । तर सो धाराको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश (२) नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा खलल पर्ने कार्यमा मनासिब प्रतिबन्ध लगाउने गरी कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन

भन्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेअनुरूप जन समुदायको सामान्य जीवन स्थितीमा खलल नपर्ने गर्नको लागि आवश्यक सेवाहरूको अटुट सञ्चालन कायम राख्न आवश्यक एवं उचित व्यवस्था गर्नु परेकोले आवश्यक सेवा सञ्चालन ऐन, २०१४ बनेको र सो ऐनको दफा २ ले आवश्यक सेवालार्ई परिभाषित गरेको छ। सो ऐनको दफा ३ ले यातायात सेवालगायतका आवश्यक सेवामा हडताल गर्न निषेध गर्ने अधिकार नेपाल सरकारलाई प्रदान गरेको र सो ऐनको दफा ४, ५ र ६ ले निषेध गरिएको हडताल गर्ने वा त्यसमा भाग लिने वा भाग लिइराख्ने व्यक्ति, दुरुत्साहन गर्ने व्यक्ति तथा त्यस्तो कार्यमा नगद सहायता दिने व्यक्तिलाई सजायको व्यवस्थासमेत गरेको छ।

विपक्षी निवेदकले दाबी लिएको विषय उपर्युक्तानुसार नेपाल कानूनले सम्बोधन गरिसकेको हुँदा छुट्टै ऐनको आवश्यकता देखिँदैन। जहाँसम्म भएको ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रश्न छ, तत्सम्बन्धमा नेपाल सरकारको कार्यकारी प्रमुखको नाताले म आफू यसका लागि प्रतिबद्ध रहेको छु र समय, समयमा नेपाल सरकारका सबै सुरक्षा निकायका प्रमुखहरूलाई बोलाई निर्देशनसमेत दिँदै आएको छु। आम सर्वसाधारणको संविधान तथा कानून प्रदत्त हक, अधिकारको निर्वाध उपभोगमा बाधा अड्चन पार्ने गरी वा शान्ति, सुव्यवस्थामा प्रतिकूल असर पार्ने गरी जुनसुकै समूहबाट गरिने बन्द, चक्काजाम, हडताल जस्ता क्रियाकलापहरू हुन नदिन नेपाल सरकार सदैव कटिबद्ध रहिआएको छ। बन्द हडताल जस्ता क्रियाकलापमा सहभागी भई प्रचलित कानूनी व्यवस्थाविपरीत कार्य गर्ने व्यक्तिहरूलाई कानूनबमोजिम अनुसन्धान तहकिकात गरी अवस्थानुसार मुद्दा चलाउनेसम्मको कार्यसमेत हुँदै आएको छ।

बन्द विरुद्ध नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ८८ बमोजिम अध्यादेशमार्फत कानून

जारी गर्नु भनी आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने विपक्षीको माग दाबीका सम्बन्धमा हेर्दा कुनै विषयमा अध्यादेश जारी गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषय कार्यकारिणीको एकल अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने विषय हो। अतः उपर्युक्त आधार र कारणसमेतबाट मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था विद्यमान नभएकोले विपक्षीको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद् कानून मन्त्रालयसमेत आफ्नो हकमा प्रधानमन्त्रीको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा उपस्थित निवेदक विद्वान् अधिवक्ता श्री भोजबहादुर के.सी. ले जनताले स्वतन्त्रतापूर्वक उपभोग गर्न पाउने संविधान प्रदत्त मौलिक हकसमेतको हनन हुने गरी विभिन्न राजनीतिक दल तथा विभिन्न संगठनहरूले गर्ने गरेको बन्द जस्ता कार्यक्रम रोकौ जनतालाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने रोजगार गर्न पाउने, हिँडुडुल गर्न पाउने जस्ता संविधान प्रदत्त मौलिक हकसमेतको संरक्षण गर्नु पर्नेमा सरकारले केही गर्न नसकेको र उदासिन भएर बसेको प्रत्यक्ष देखिएकोले बन्दलाई रोक्ने कानून, अध्यादेश निर्माण गर्नकालागि सरकारका नाउँमा परमादेशसहितको आदेश जारी गरिपाउँ भनी तथा विपक्षी नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री संजिवराज रेग्मीले आवश्यक वस्तु बन्द गरेमा सजाय गरिने कानून रहेकै छ। बन्दका क्रममा गरिने जोर जबरजस्ती विरुद्धसमेत सार्वजनिक अपराध तथा सजाय ऐनसमेत रहेकै छ, सरकाले कानून उल्लङ्घन गर्नेलाई कारवाही गरिरहेकै छ। अध्यादेश जारी गर्ने नगर्ने सरकारको स्वविवेकीय अधिकार रहेकोले निवेदन मागबमोजिम गर्नुपर्ने अवस्था नहुँदा रिट खारेज गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहस सुनी मिसिल अध्ययन गरी विचार गर्दा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन भनी निर्णय दिनु पर्ने देखिन आयो।

२. यसमा निर्णयतर्फ विचार गर्दा, आफ्नो हक सुरक्षित गरी पाउने नाउँमा आम जनताको व्यापार, व्यवसाय रोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्यलगायतलाई प्रभावित बनाई गरिने बन्द, बन्दको आह्वानले जनताको प्रायः सबै संवैधानिक हक खोसिएको र त्यस सम्बन्धमा समयानुकूल पर्याप्त कानून नभएकोले नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ८८ बमोजिम अध्यादेशमार्फत त्यस्ता कानून ल्याउन विपक्षीहरूका नाउँमा आदेश गरिपाउँ भन्ने निवेदन व्यहोरा रहेकोमा सो सम्बन्धमा कानूनहरू नभएका होइनन् सरकारसमेत लागू गर्न प्रतिबद्ध छ भन्नेसमेत व्यहोराको लिखित रहेको देखियो ।

३. विभिन्न राजनीतिक दल वा समूहहरूले आफ्नो माग पूरा गराउने वा हक सुरक्षित गराउने नाउँमा बन्दको आह्वान गर्ने गरेको नेपाली राजनीतिको एउटा सार्वजनिकरूपमा पहिचान भएको विषय बनेको वास्तविकतालाई नकार्न सकिने अवस्था छैन । कुन दलले वा गुटले कति पटक बन्द गरे भन्ने भन्दा बन्द गर्ने, बन्दको आह्वान गर्ने कार्य कतिको कानून र न्यायसङ्गत छ, भन्ने विषय प्रस्तुत सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण प्रश्नको रूपमा रहेको देखिन आयो । विभिन्न दल संगठनहरूले बन्दको आह्वान गर्न वा बन्द गर्न मिल्ने हो होइन भन्नेतर्फ यो इजलासले निर्णय गर्नुभन्दा त्यस्ता बन्दहरूले अन्य सर्वसाधारणको हक अधिकारमा हस्तक्षेप गर्न सक्ने अवस्था रहन्छ रहँदैन, बन्दको औचित्य, त्यसको कानूनी आधार र त्यस्तो कार्यलाई न्यायोचित मान्न सकिन्छ सकिँदैन भनेर हेर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

४. प्रस्तुत सन्दर्भमा विभिन्न राजनीतिक दल वा संगठन, समूहहरूले बन्दको आह्वान गर्नुपर्ने कारणको रूपमा आ-आफ्ना हक अधिकारहरूको माग गर्ने, संरक्षण गर्ने जस्ता तर्क राखेको हुन स्वाभाविक छ तर त्यसरी आफ्नो माग पूरा गर्न कुन हदसम्मको विरोध गर्ने हो सो बारेमा सम्बन्धित बन्दकर्ता आफैँमा जानकार

र संयमित हुनु पनि जरूरी हुन्छ । तत्काल प्रचलित नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले कतिपय मौलिक हकहरू प्रदान गरेको र हाल प्रचलित नेपालको संविधानले समेत ती अधिकांश मौलिक हकहरूलाई निरन्तरता दिँदै थप मौलिक हक प्रदान गरेको देखिन्छ । सोबाहेक पनि नेपालको संविधानको धारा ४८ ले नागरिकको कार्तव्यसमेत तोकेको छ । मौलिक हकको रूपमा तत्काल प्रचलित नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ ले तथा हाल प्रचलित नेपालको संविधानको धारा १७ ले प्रदान गरेको स्वतन्त्रताको हकले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण हुने छैन भन्ने व्यवस्था गर्दै विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, बिना हात हतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता, राजनितिक दल खोल्ने स्वतन्त्रता, संघ संस्था खोल्ने स्वतन्त्रता, नेपालको कुनै पनि भागमा आवत जावत र बसोबास गर्ने स्वतन्त्रता, नेपालको कुनैपनि भागमा पेसा, रोजगार गर्ने र उद्योग, व्यापार तथा व्यवसायको स्थापना र सञ्चालन गर्ने स्वतन्त्रता जस्ता स्वतन्त्रता प्रत्येक नेपाली नागरिकको लागि प्रत्याभूत गरेको पाइन्छ । सोबाहेक अन्य कतिपय मौलिक हक र स्वतन्त्रताहरू संविधानले प्रदान गरेको छ । ती सम्पूर्ण हक तथा कर्तव्यहरू कुनै एक पक्ष वा व्यक्तिहरूका लागि नभई सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूका लागि प्रदान गरिएको हो । यसरी आफ्नो अधिकारको उपभोग गर्दा अर्काको हक अधिकारको समेत रूखाल राख्नु पर्छ भन्ने प्रचलित विधिशास्त्रीय मान्यतालाई नेपालको संविधानसमेतले आत्मसात् गरेको देखिन्छ । उदाहरणको लागि विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता उपभोग गर्ने व्यक्तिले, अर्को व्यक्तिको पनि विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, पेसा रोजगार गर्ने र उद्योग व्यापार व्यवसाय सञ्चालन गर्ने तथा नेपालको कुनै पनि भागमा आवत जावत गर्ने स्वतन्त्रतालाई

उपेक्षा गर्नु न्यायसङ्गत हुँदैन ।

५. स्वतन्त्रता कहिल्यै निरपेक्ष हुँदैन, मौलिक हकको रूपमा प्रदत्त उक्त स्वतन्त्रताहरू निरपेक्ष होइनन् भन्ने कुरा तिनै स्वतन्त्रतासम्बन्धी मौलिक हकको प्रावधानका प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशहरूले समेत पुष्टि गरेको देखिन्छ । संविधानमा उल्लिखित ती प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशहरूले आफ्नो हकको उपभोग गर्दा अर्काको हक, सार्वजनिक नैतिकता, शिष्टाचार, राष्ट्रिय अखण्डता, सामूदायिक सद्भाव जस्ता कुराहरूलाई समेत पालना र ख्याल गर्नुपर्ने र सोअनुसार संयमित रहनु पर्ने दायित्व निर्धारण गरेको देखिन्छ । यसबाट संविधानले निर्देशित गरेको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको दायरामा रही अर्काको हकमा आघात पुग्ने गरी बन्द हडताल जस्ता कार्य गर्न तथा बन्द हडतालको नाउँमा गरिने ज्यादती जोरजबरजस्ती जस्ता कार्यहरूलाई रोक्ने गरी कानून बनाउन सक्ने अख्तियारी संविधानले दिएकै देखियो । यसप्रकार संविधानको दायराभित्र रही निर्माण गरिएको कानूनको आधारमा मौलिक हक वा कानूनको दायरा मिच्ने व्यक्ति, दल वा संगठनलाई कारवाही गर्न वा त्यस्तो कार्य गर्नलाई रोक्न सक्ने गरी विभिन्न कानूनहरू निर्माण गर्न बाधा पुगेको देखिँदैन ।

६. निवेदकले बन्दको प्रवृत्ति बढेकोले त्यस्ता कार्यलाई रोक्न कानून निर्माण गर्नु आवश्यक देखिएको भन्ने माग राखेको सन्दर्भमा हेर्दा, प्रथमतः नेपालको संविधानले नै स्वतन्त्रता निरपेक्ष छैन भन्ने प्रकृतिको व्यवस्था मौलिक हकको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश तथा नागरिक कर्तव्यको संवैधानिक व्यवस्थाबाट स्पष्ट देखिन्छ । संविधानका अतिरिक्त, जन समुदायको सामान्य जीवन यापनमा खलल नपरोस् आवश्यक सेवाको अटुट रूपमा सञ्चालन होस् भन्नका लागि आवश्यक सेवा सञ्चालन ऐन, २०१४ को व्यवस्था गरेको छ । नेपालमा विभिन्न क्षेत्रहरूमा शान्ति र व्यवस्था कायम राख्न र साधारण जनताको सुविधा,

सदाचार र नैतिकता कायम राख्नको लागि केही सार्वजनिक अपराध र सजाय ऐन, २०२७ को निर्माण गरेको छ, शान्ति र व्यवस्था कायम राख्ने उद्देश्यले स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ लगायतका कानूनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ । यी ऐनहरूले समेत आवश्यक सेवामा हडताल गर्न निषेध गर्ने, त्यस्तो कार्य गर्न दुरुत्साहन गर्न नहुने, हुल हुज्जत रोक्ने, शान्ति भंग गर्न नदिने, आवश्यक सेवालार्इ बन्दका नाममा रोक्न नहुने, हिँडिरहेको वा सवारीबाट गइरहेको अवस्थामा बाधा विरोध छेकथुन गर्न नपाउने, हुलदंगा नियन्त्रण गर्ने जस्ता विभिन्न कानूनी व्यवस्था गरी अवाञ्छित कार्य रोक्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । लिखित जवाफबाट समेत गैरकानूनी बन्द र बन्दका क्रममा हुने गैरकानूनी, अवाञ्छित क्रियाकलाप रोक्न कानूनहरू रहेको र सरकार त्यस्ता कार्य रोक्न प्रतिबद्ध रहेको भन्ने उल्लेख गरेको देखिएको तथा निवेदकले माग गरेबमोजिम अध्यादेशबाट सम्बन्धित कानून बनाउने भन्ने सम्बन्धमा, कुनै विषयमा अध्यादेश जारी गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषय कार्य कारिणीको एकल अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने विषय भएको तथा व्यवस्थापिका संसद्को अधिवेशन वा बैठक चलिरहेको अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा तत्काल केही गर्न आवश्यक परेको छ भन्ने कुरामा कार्यापालिका सन्तुष्ट भएमा मात्र अध्यादेश जारी हुन सक्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । अमूक विषयमा अध्यादेश जारी गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषय नीतिगत प्रश्नसमेत हुँदा यस सम्बन्धमा अध्यादेश निर्माण गर्नु भनी आदेश जारी गर्न नमिल्ने भएकोले निवेदन मागबमोजिम परमादेशको आदेश जारी गर्न मिलेन प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ ।

७. रिट निवेदन खारेज भए तापनि निवेदकले उठाएको विषय तर्कसङ्गत तथा नेपाली जनजीवनमा देखिएको समस्या र व्यवस्थित गर्नु पर्ने आवश्यक देखिएको विषय हो । अधिकार (Right) कहिल्यै निरपेक्ष (Absolute) हुँदैन यो सधैं कर्तव्य

(Duty) सँग सापेक्षिक हुन्छ । Right and duty are coincide of a coin भन्ने विधिशास्त्रीय मान्यतालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ तथा नेपालको संविधानले समेत आत्मसात् गरिरहेकै देखिएको छ । नेपालको संविधानको धारा ४८ ले गरेको नागरिक कर्तव्यको व्यवस्थासमेतले यस कुरालाई व्यवस्थित गरेको देखिन्छ । निरंकुश प्रकृतिको अथवा अर्काको हकाधिकारमा खलल पुऱ्याउने, बाधा अवरोध गर्ने किसिमले उपभोग गर्न खोजिने अधिकारहरूलाई कानूनद्वारा नियमित र नियन्त्रित गर्न संविधानले रोक लगाएको छैन भन्ने कुरा माथि गरिएको विवेचनाबाट पनि देखिएको छ । सोबाहेक पनि नेपालमा प्रचलित कतिपय कानूनी व्यवस्थाहरूले बन्द हडतालको क्रममा हुने अथवा हुन सक्ने खलल, तोडफोड, विध्वंस वा जोर जबरजस्ती, हुलदंगा जस्ता कुरालाई रोक्न सक्ने गरी तथा कतिपय आवश्यक क्षेत्रमा बन्द हडताल नै गर्न नपाउने गरी कानूनी व्यवस्था गरेको पनि देखिन्छ । आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२, आवश्यकसेवा सञ्चालन ऐन, २०१४, केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७ तथा स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ लगायतका ऐन कानूनहरूलाई यसका उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । तर ती कानूनी व्यवस्थाहरूले हालको सम्पूर्ण समस्या समाधान गर्न नसकेको तथ्य सरकारको तर्फबाट पस भएको लिखित जवाफको व्यहोराबाट पनि बुझिन आएको छ ।

८. सामान्य भनाई छ People often use 'right as a justification for their action, which may be anti-social or even illegal. अधिकारलाई सामान्य बुझाइमा आफूले गरेको कामको औचित्य पुष्टि गर्ने आधारको रूपमा लिइएको पनि पाइन्छ । तर विधिशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट हेर्दा कुनै कार्यको औचित्य मात्र अधिकार होइन । राज्यले प्रत्याभूत गरेका विशेष प्रकृतिको सुविधा वा हकको रूपमा अधिकार (Right)

लाई बुझ्न सकिन्छ । जब राज्यले अधिकारको प्रत्याभूति गर्दछ भने राज्य प्रति हामीले निश्चित कर्तव्य पनि निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । जसअन्तर्गत हामीले राज्यप्रति र अरूको अधिकारप्रति सम्मान गर्ने तथा राज्यद्वारा बनाइएको कानून र निर्देशनको पालना पनि गर्नु पर्दछ । यदि हामीसँग जीवनको अधिकार (Right to life) छ भने त्यसको सापेक्षमा अर्का व्यक्तिले हाम्रो जीवनको अधिकार उपभोग गर्न बाधा पुऱ्याउन नहुने वा कतिपय अवस्थामा सरकारले त्यस्तो अधिकारको उपभोग गर्न सक्ने अवस्था सृजना गरिदिनु पर्ने कर्तव्य (duty) हुन जान्छ । त्यस्तै किसिमले अर्काको अधिकारको उपभोगको लागि हामीले पनि कर्तव्यको पालना गर्नु जरूरी हुन्छ । त्यस्तो अवस्थाको सृजना वा कर्तव्यको पालना कुनै कार्य (act) गरेर वा नगरेर (Omission) पनि हुन सक्दछ ।

९. राजनीतिक हक तथा अन्य स्वतन्त्रतासम्बन्धी मौलिक हकहरूको उपभोग गर्ने क्रममा विभिन्न दल वा संगठनले आ-आफ्नो क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न पाउनु पर्छ त्यसमा राज्यले प्रतिबन्ध लगाउन मिल्दैन । Negative Rights को रूपमा रहेका स्वतन्त्रतासम्बन्धी हकहरू उपभोग गर्ने वातावरण बनाउन राज्यले त्यस्तो हकको उपभोग गर्न रोक्न वा हस्तक्षेप गर्न हुँदैन भन्ने विधिशास्त्रीय मान्यता रहेको छ । तर यस्ता हकहरू कुनै एक समूह वा संगठनको मात्र हुन्छ भनेर मान्न र स्वतन्त्रताको उपभोग गरेको नाउँमा कुनै पनि दल वा संगठनलाई जेजस्तोसुकै काम कारवाहि गर्ने छुट दिई राज्य निष्कृय बस्नु पर्दछ भन्ने मान्यता पनि पटककै होइन Right भन्ने एउटै सिक्काको पाटाको रूपमा रहेका duty लाई पूरा गराउन पनि राज्य उद्धत रहनै पर्दछ । यसर्थ कानून छ भनेर त्यस्ता कानूनको पालना भइरहेको छ वा छैन भनेर नहेरी सरकार उदासिन रहेर बस्न मिल्दैन । भइरहेको कानूनको अतिक्रमण वा उल्लङ्घन

भएको अवस्थामा त्यसरी कानून मिच्नेलाई कानूनको दायरामा ल्याउनु सरकारको एउटा प्रमुख जिम्मेवारी पनि हो।

१०. कुनैपनि बन्दको आह्वान नै गर्न नमिल्ने वा नपाउने भनी कानूनले पूर्णतया निषेध गरेको देखिँदैन। बन्दको आह्वानलाई विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता जस्तो मौलिक हकको उपभोगको रूपमा लिने गरिएको देखिनुको साथै आफ्नो माग पूरा गराउन एउटा राजनीतिक अस्त्रका रूपमा लिइँदै आएको पनि देखिन्छ। तर बन्दको आह्वान स्वेच्छिक मात्र हुन सक्छ कसै विरुद्ध बल प्रयोग गरी जोर जबर्जस्ती तथा धम्कीको प्रयोगद्वारा बन्द गराइनुलाई स्वच्छ राजनीतिक संस्कार भनेर मान्न पनि सकिँदैन। त्यस्तो कार्यले अर्को व्यक्ति वा समूहको हक अधिकारमा आघात पुऱ्याउने भएकोले बलपूर्वक, सामाजिक मूल्य मान्यताविपरीत तथा संविधान र कानूनका विपरीत हुने गरी गरिएको वा गरिने बन्दलाई नै रोक्नु र त्यस क्रममा हुने अवाञ्छित काम कारवाहीलाई नियमित र नियन्त्रित गर्नु सरकारको प्रमुख जिम्मेवारी पनि हो। बन्दको क्रममा देखिएको सवारी साधनहरूको आमरूपमा छेकबार, आगजनी, तोडफोड, उद्योग व्यपारमा गरिने रोकछेक आदि कार्यले आम नेपालीको पेसा रोजगार, उद्योग व्ययसाय गर्ने स्वतन्त्रता, आवत जावत गर्ने स्वतन्त्रतालागायतका धेरै हक अधिकारमा आघात पुऱ्याउने कार्य भइरहेको तथ्य बन्दको विकृतिको रूपमा देखिएको छ। कसैले पनि आफ्नो अधिकारको प्रयोगको नाममा अर्को व्यक्तिको अधिकारमा हस्तक्षेप नगरुन् भन्ने नै कानूनको मनोविज्ञान हो। कानूनको परिपालना गराउने निकाय वा संस्थाहरूले व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको रक्षा गरी जोर जुलुमद्वारा हडतालमा भाग लिन बाध्य गराउन भनी हुने रोकछेक, प्रहार र प्रतिकारका नाममा हुने हुल हुज्जत जस्ता विसङ्गतीहरूलाई शसक्तरूपमा रोक्ने, नियन्त्रण गर्ने

कार्य सरकारबाट हुन नसकिरहेको यथार्थ हामी सबैले देखी आकै विषय पनि हो।

११. तसर्थ प्रस्तुत अवस्थामा अधिकार र कर्तव्यको पारस्परिकता, राष्ट्रिय आवश्यकता र सामाजिक मूल्य मान्यतासमेतको आधारमा निश्चित प्रकृतिका तथा निश्चित स्थानहरूमा र निश्चित समयमा बन्दको आह्वान र बन्द नै गर्न नपाइने गरी कानूनको निर्माण गर्न आवश्यक देखिएकोले सरकारले सोको लागि आवश्यक पहल गर्नु।

१२. संविधानसम्मत रूपमा बन्द विरुद्धको कानूनी दायरा बढाउने गरी थप कानूनी व्यवस्था गर्न तथा भइरहेको कानूनी व्यवस्थाहरूको कडाईका साथ पालना गर्न लगाउनु पनि हालको अवस्थामा वाञ्छित र आवश्यक देखिन्छ। कानून निर्माण र संशोधन विधायिकी अधिकारको विषय भएको र केहि हदसम्म बन्दका अवाञ्छित क्रियाकलाप रोक्नका लागि हाल कानूनी व्यवस्था भइरहेको देखिएकोले भइरहेका कानूनी प्रावधानहरूको शासक कार्यान्वयन गर्नु, बन्दका क्रममा सर्वसाधारणको सामान्य व्यवहारमाथि हुने अवाञ्छित हस्तक्षेप गर्ने व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गरी कडाईका साथ कानूनको दायरामा ल्याउन मातहतका निकायहरूलाई निर्देशन दिनु, बन्दको आह्वान गर्दा वा बन्दका क्रममा हुने गैरकानूनी र गैरसंवैधानिक कार्य विरुद्ध कारवाही चलाउन आवश्यक कानूनको कमि देखिएमा त्यसको परिपूर्ति गर्नका लागि जे जो गर्नु पर्छ आवश्यक प्रक्रियासमेत चाल्नु र जनतालाई संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक हकहरू, संवैधानिक हकहरू तथा कानूद्वारा प्रदत्त हकहरूको निर्वाध प्रचलनको प्रभावकारी व्यवस्था मिलाउनु भनी मन्त्रिपरिषद् प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय नेपाल सरकारको नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ। प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत नेपाल सरकारलाई दिई आदेशको

प्रतिलिपिसहितको जानकारी फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयामा पठाउनु।

उक्त रायमा सहमत छु।
न्या. सारदाप्रसाद घिमिरे

इजलास अधिभूतः सुमनकुमार न्यौपाने
इति संवत् २०७३ साल पुस १८ गते रोज २ शुभम्।

निर्णय नं. १८४०

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री दीपकराज जोशी
माननीय न्यायाधीश श्री हरिकृष्ण कार्की
आदेश मिति : २०७४।०५।१९
०७३-WO-०२०७

विषयः नेपालको संविधाको धारा ४६, १३३(२) र
(३) बमोजिम परमादेशलगायत अन्य उपयुक्त आदेश
जारी गरिपाउँ।

निवेदक : ललितपुर जिल्ला तत्कालीन ललितपुर
उ.म.न.पा. वडा नं. २ सानेपा बस्ने अधिवक्ता
डा. चन्द्रकान्त ज्ञवालीसमेत
विरुद्ध

विपक्षी : श्री सम्माननीय प्रधानमन्त्री, प्रधानमन्त्री
तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार,
काठमाडौंसमेत

- आवधिक निर्वाचन लोकतन्त्रको आधारभूत सर्त र चरित्र हो। निर्वाचन विनाको लोकतन्त्र पानी बिनाको माछा जस्तै हो। अर्थात् आवधिक निर्वाचन विना लोकतन्त्रको परिकल्पनासमेत गर्न सकिँदैन। निर्वाचन नागरिक अधिकार तथा मौलिक मानव अधिकारको विषय पनि हो। नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा "जनताको प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, वालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता तथा स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका र कानूनी राज्यको अवधारणालगायतका लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित समाजप्रति प्रतिबद्ध रही समृद्ध राष्ट्र निर्माण" गर्ने भन्ने कुरा उल्लेख भएको पाइने।
- लोकतन्त्र भनेको कानूनी शासन र संविधानवादको आधारशिला हो। जसलाई जनताद्वारा छानिएका प्रतिनिधिले शासन गर्ने प्रणालीको रूपमा पनि लिइन्छ। आवधिक निर्वाचनको माध्यमद्वारा जनतालाई शासनमा सहभागिता गराई उनीहरूको सर्वोत्तम हित हुने कार्य गर्दै जनताप्रति उत्तरदायी हुने शासन व्यवस्था नै लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था हो। त्यसैले लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको लागि आवधिक निर्वाचन निर्विकल्प सर्तको रूपमा रहेको पाइने।
- आवधिक निर्वाचनको माध्यमद्वारा निर्वाचित प्रतिनिधिहरूबाट नागरिकले शान्ति, विकास, आर्थिक समृद्धि र

जीवनस्तरमा सुधार जस्ता जायज अपेक्षाहरू राखेका हुन्छन् । जसलाई निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू मार्फत संबोधन हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा पूर्ण आश्वस्त बन्नु उनीहरूको वैध अपेक्षा (Legitimate Expectation) नै हो । उनीहरूको त्यो वैध अपेक्षालाई पूरा गर्न तथा नागरिक अधिकारको सुनिश्चितताका लागि आवधिक निर्वाचनमा भाग लिन पाउने गरी संविधानले प्रत्याभूत गरेको आवधिक निर्वाचनको मिति तोक्नु तथा स्वतन्त्र र निष्पक्ष तवरले निर्वाचन सम्पन्न गराउनु राज्यको नागरिकप्रतिको कर्तव्य र दायित्व नै हुने ।

(प्रकरण नं. ३)

- प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक र प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक व्यवस्थापिका संसद्मा प्रस्तुत हुने क्रममा रहेको र निर्वाचनको मितिसमेत घोषणा भइसकेको अवस्थामा निर्वाचन आयोगले निर्वाचनको कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने प्रयाप्त समय प्राप्त गर्ने गरी व्यवस्थापिका संसद्ले आफूलाई कानून निर्माण गर्ने अधिकारको प्रयोग गर्छ भन्ने विषयमा अदालतले शंका गर्नुपर्ने स्थिति नरहने ।

(प्रकरण नं. ८)

- नेपालको संविधानको धारा ८३ मा प्रतिनिधी सभा र राष्ट्रिय सभाका दुई सदनसहितको एक संघीय व्यवस्थापिका हुन्छ जसलाई संघीय संसद् भनिन्छ भन्ने उल्लेख गरेको छ । यस प्रावधानअनुसार संघीय व्यवस्थापिकाको पूर्णताका लागि राष्ट्रिय सभा हुनुपर्ने अनिवार्यता देखिन्छ ।

राष्ट्रिय सभाको निर्वाचन संघीय संसद्को पूर्णताको लागि अपरिहार्य रहेको भन्ने संविधानको धारा ८३ को अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ भने धारा ८६ मा राष्ट्रिय सभाको गठन सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । राष्ट्रिय सभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्न राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी ऐन निर्माण भई लागू हुनु अपरिहार्य हुने ।

(प्रकरण नं. १२)

निवेदकको तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ताद्वय डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली र लिलाधार उपाध्याय
विपक्षीको तर्फबाट : विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता किरण पौडेल

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

आदेश

न्या. दीपकराज जोशी : नेपालको संविधानको धारा ४६ र १३३(२) बमोजिम यस अदालतको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यसप्रकार रहेको छ:

१) निवेदन व्यहोरा:

हामी निवेदकहरू जनताको प्रतिष्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मानव अधिकार, वालिग मताधिकार र आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता तथा स्वतन्त्र निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका र कानूनी राज्यको अवधारणालगायतका लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतामा आधारित लोकतान्त्रिक प्रणालीको संस्थागत विकासमा नेपालको संविधानबमोजिम केन्द्रीय प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा तथा स्थानीय तहको निर्वाचनका विषय

तथा जनताका प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयहरूमा हामीहरूको व्यवसायिक सरोकारसमेत रहेको छ।

नेपाल सरकारले हालसम्म पनि संघीय प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन र प्रदेश सभाको निर्वाचनको तिथि मिति घोषणा नगरेबाट देहाएका संवैधानिक एवम् कानूनी प्रश्न उठेका छन्।

(क) संक्रमणकालको अन्त्य गर्न संविधानबमोजिम तीनै तहका संसद्को निर्वाचन २०७४ साल माघ ७ गतेभित्र गर्ने कार्य योजना ल्याई निर्वाचन सम्पन्न गरी संविधानको कार्यान्वयन गर्ने संवैधानिक दायित्व सरकारको हो वा होइन ?

(ख) संविधानबमोजिम तीनै तहको संसद्को निर्वाचन गर्ने गरी कार्ययोजना ल्याई निर्वाचन सम्पन्न गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेशलगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी हुन्छ वा हुँदैन ?

उल्लिखित संवैधानिक एवम् कानूनी प्रश्नको सम्बन्धमा हेर्दा नेपालको संविधान, २०७२ साल असोज ३ मा जारी भई लागू हुँदा कायम रहेको ६०१ कै संविधान सभा नेपालको संविधान प्रारम्भ भएपछि व्यवस्थापिका संसद्मा स्वतः रूपान्तरण भएको छ। यसको कार्यकाल दुई तरिकाले समाप्त हुने व्यवस्था छ। पहिलो त्यस्तो व्यवस्थापिका संसद्को कार्यकाल संवत् २०७४ साल माघ ७ गतेसम्म कायम रहने, दोस्रो यदि त्यस्तो कार्यकाल पूरा हुनु अगावै संविधानबमोजिमको प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन हुने भएमा त्यस्तो निर्वाचनका लागि उम्मेदवारको मनोनयनपत्र दाखिला गर्ने अघिल्लो दिनसम्म ६०१ कै व्यवस्थापिका संसद् कायम रहने गरी नेपालको संविधानको धारा २९६ ले संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ। यो आफैमा संवैधानिक बाध्यकारी व्यवस्था हो। संविधानमै कुनै पनि संसद्को कार्यकाल तोकिनु भनेको त्यो समयभित्रै जनताको

ताजा जनादेश ल्याउ भनेको हो।

अर्कोतर्फ नेपालको संविधानले स्थानीय तहको सरकार नआउन्जेल स्थानीय निकायलाई स्थानीय सरकारको रूपमा मान्यता दिँदै आवधिक निर्वाचनमार्फत स्थानीय निकायको गठन र सञ्चालन गर्ने संवैधानिक बाध्यता छ। नेपालको संविधानले स्थानीय तहको व्यवस्थाको सम्बन्धमा स्थानीय तहअन्तर्गत गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्ला सभा रहनेछन् भन्ने व्यवस्था रहेको, स्थानीय तहको सीमाना निर्धारण गर्नको लागि नेपाल सरकारले एक स्थानीय तहको पुर्नसंरचना गर्न आयोग गठन भई एक वर्षसम्ममा संख्या र सिमाना निर्धारण गर्न अध्ययन गरिरहेको र ५६५ स्थानीय तह हुने भन्ने प्रारम्भिक प्रतिवेदनले जनता उद्धेलित छन्।

नेपालको संविधान लागू भएको ११ महिना व्यतित भइसक्दा पनि केन्द्रीय प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन, प्रदेश सभाको निर्वाचन र स्थानीय निकायको निर्वाचन गर्ने सम्बन्धमा सरकारका प्रधानमन्त्री निर्वाचन आयोग र राष्ट्रपतिकहाँ जाने र निर्वाचन सम्बन्धमा छलफल गर्ने सिवाय हालसम्म तीन तहका संसद्को निर्वाचनको बारेमा कुनै निर्णय भएको छैन। सरकारले संघीय प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभा र स्थानीय निकायको निर्वाचनका लागि कुनै पनि कानून बनाउने पहल तथा निर्णयसमेत नगरी बरु १/१ महिना राजनीतिक दलहरूले सरकारको नेतृत्व गर्ने आपसी समझदारी गरी निर्वाचनको बारेमा कुनै कार्ययोजना प्रस्तुत नगरी केवल सरकार विघटन र गठनको गणितीय खेलमा लागेको देखिन्छ। संघीय संसद्का सदस्य र प्रदेश सभाका सदस्यको निर्वाचन गर्ने प्रयोजनका लागि निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग र प्रदेशको सीमांकनसम्बन्धी विषयमा सुझाव दिन संघीय आयोगसमेत गठन गरेको अवस्था देखिँदैन।

यसरी संविधान कार्यान्वयन हुनै नसक्ने अवस्था सृजना हुन सक्ने देखिएकोले संघीय

प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन गर्न संघीय संसद्का सदस्य र प्रदेश सभाका सदस्यको निर्वाचन गर्ने प्रयोजनका लागि निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग र प्रदेशको सिमांकनसम्बन्धी विषयमा सुझाव दिन संघीय आयोगसमेत गठन गरी संघीय प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन र प्रदेश सभाको निर्वाचनसम्बन्धी आवश्यक कानूनसमेत १२० दिन अगावै निर्माण गरी निर्वाचन आयोगलाई दिलाई संघीय प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन र प्रदेश सभाको निर्वाचनको तिथि मिति घोषणा गरी निर्वाचन सम्पन्न गर्नु सरकारको संविधान कार्यान्वयनको एउटा अहम् संवैधानिक दायित्व भएकोले नेपालको संविधानको धारा १७ (२) क, ८३, ८४, १७५, १७६, २९५, २९६, तथा ४६, १३३(२) बमोजिम विपक्षीहरूका नाममा परमादेशलगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरिपाउँ भनी यो रिट निवेदन लिई उपस्थित भएका छौं।

निर्वाचन पद्धतिमार्फत निर्वाचनमा मतदान गरिसकेपछि मात्र जनताको सार्वभौमसत्ता एवं राजकीय सत्ता उनीहरूका प्रतिनिधिहरूमा हस्तान्तरण हुन जान्छ। निर्वाचनले मात्र राज्य र सरकारको संवैधानिक र राजनितिक वैधता पुष्टि गर्दछ। नेपाल पक्ष रहेका मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR), १९४८ को धारा २१ तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (ICCPR), को धारा २५ मा आवधिक निर्वाचनमार्फत निर्वाचन हुनु र निर्वाचनमा भाग लिन पाउने नागरिकको मतदानको अधिकार र मतदानमार्फत सरकारको चयन गर्न पाउने अधिकारलाई समेत मानव अधिकारको रूपमा स्वीकार गरेको छ।

तसर्थ जनताको प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मानव अधिकार, बालिग मताधिकार र आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता तथा स्वतन्त्र निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका र कानूनी राज्यको

अवधारणालगायतका लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतामा आधारित लोकतान्त्रिक प्रणालीको संस्थागत विकासमा नेपालको संविधानबमोजिम केन्द्रीय प्रतिनिधि सभा, प्रदेश सभाको निर्वाचन संवैधानिक लक्ष्मणरेखाभित्र गरी संविधानको कार्यान्वयन गर्नु कुनै पनि संक्रमणकालीन सरकारको संवैधानिक तथा राजनीतिक दायित्वसमेत भएकोले संघीय प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन गर्न संघीय संसद्का सदस्य र प्रदेश सभाका सदस्यको निर्वाचन गर्ने प्रयोजनका लागि निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग र प्रदेशको सीमांकनसम्बन्धी विषयमा सुझाव दिन संघीय आयोगसमेत गठन गरी संघीय प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन र प्रदेश सभाको लागि निर्वाचनसम्बन्धी आवश्यक कानूनसमेत निर्माण गरी संघीय प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन र प्रदेश सभाको निर्वाचनको तिथि तथा मिति घोषणा गरी निर्वाचन सम्पन्न गर्नु सरकारको संविधान कार्यान्वयनको एउटा अहम् संवैधानिक दायित्व भएकोले नेपालको संविधानको धारा १७ (२) क, ८३, ८४, १७५, १७६, २९५, २९६, तथा धारा ४६, १३३ (२), (३) बमोजिम विपक्षीहरूका नाममा परमादेशलगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने रिट निवेदन।

२) यस अदालतबाट भएको कारण देखाउ आदेश:

यसमा के कसो भएको हो? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो? मागबमोजिमको आदेश जारी हुनु नपर्ने कुनै आधार कारण भए सबुद प्रमाणसहित म्याद सूचना पाएका मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र विपक्षी नं. १, २, ३, ५, ६, ७ र ८ ले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत र विपक्षी नं. ४ ले आफैँ वा आफ्नो कानूनबमोजिम प्रतिनिधिमार्फत लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी आदेश र निवेदनको उक्त प्रतिलिपि साथै राखी विपक्षीहरूका नाममा म्याद सूचना जारी गरी लिखित जवाफ परे वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार

गरी पेस गर्नु ।

साथै प्रस्तुत निवेदनको छिटो किनारा हुन आवश्यक देखिँदा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ६३(१)(च)(५) बमोजिम लिखित जवाफ प्राप्त भएपछि वा अवधि नाघेपछि अग्राधिकार दिई पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७३/५/२३ को आदेश ।

३) विपक्षीमध्येको संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको लिखित जवाफ:

रिट निवेदकले आफ्नो निवेदमा यस मन्त्रालयको के कस्तो काम, कारवाही वा निर्णयबाट के कस्तो संवैधानिक तथा कानूनी हक अधिकार हनन् हुन गएको हो भन्ने सम्बन्धमा कुनै कुरा उल्लेख गर्न सक्नुभएको छैन । कसैका विरुद्ध कुनै कुराको दाबी लिँदा कसको के र कुन काम, कारवाही वा निर्णयका कारण निवेदकहरूको कुन कानूनद्वारा प्रदत्त कुन हक अधिकारमा के, कसरी हनन् हुन गएको हो भन्ने सम्बन्धमा स्पष्टरूपमा उल्लेख गरी सो कुरामा अदालतसमेत सन्तुष्ट हुने प्रमाण पेस गर्नुपर्दछ । यस मन्त्रालयलाई प्रत्यर्थी बनाउनु पर्ने कुनै कारण र आधार खुलाउन सकेको नपाइएकोले मन्त्रालयको हकमा विपक्षीको रिट निवेदन प्रथम दृष्टिमा खारेजभागी छ, खारेज गरिपाउँ । यसमा संवैधानिक आदेशबमोजिम सरकारले यथा समयमा निर्वाचन गराउन आवश्यक कानूनहरू बनाउनेलगायतका कार्य गरिरहेको र यस सम्बन्धमा कटिबद्ध भई लागिरहेको हुँदा यस सम्बन्धमा रिट जारी गरिरहनु पर्ने अवस्था छैन भन्ने मिति २०७३/६/७ को संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

४) विपक्षीमध्येको कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको लिखित जवाफ:

नेपालको संविधानको धारा २८६ मा नेपाल

सरकारले संघीय संसद्का सदस्य र प्रदेश सभाका सदस्यको निर्वाचन गर्ने प्रयोजनका लागि निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोगको गठन गर्न सक्ने र धारा २९५ मा प्रदेशको सीमांकनसम्बन्धी विषयमा सुझाव दिन एक संघीय आयोग गठन गर्न सक्नेसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । ती आयोगहरूको सुझाव प्राप्त गरी संविधानबमोजिम संघीय संसद् र प्रदेश सभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्न नेपाल सरकार प्रतिबद्ध रहेको छ । संविधानअनुसार सम्पन्न गर्नु पर्ने संघीय प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन र प्रदेश सभाको निर्वाचनसँग सम्बन्धित विभिन्न नौ वटा विधेयकको मस्यौदा तर्जुमा गर्नका लागि गृह मन्त्रालयबाट सहमति माग भएअनुसार यस मन्त्रालयबाट सिद्धान्ततः स्वीकृति प्रदान गरिसकिएको तथा राजनीतिक दलसम्बन्धी विधेयक, मतदाता नामावली विधेयक र निर्वाचन आयोगसम्बन्धी विधेयकलगायतका विधेयकमा यस मन्त्रालयबाट समयमै तर्जुमा सहमति प्रदान गरिसकिएको हुनाले उक्त विषयमा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई रिट निवेदन दायर गर्नुको कुनै औचित्य छैन । साथै, निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग र संघीय आयोगको गठन गर्ने कार्य यस मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्र पर्नेसमेत नभएकोले यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको रिट निवेदन औचित्यहीन देखिएकोले खारेज गरिपाउँ भन्ने कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

५) विपक्षीमध्येको निर्वाचन आयोगको लिखित जवाफ:

निर्वाचन आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारमा राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, संघीय संसद्का सदस्य, प्रदेश सभाका सदस्य तथा स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्नेछ भन्ने व्यवस्था भएको भए पनि संविधानको धारा २४६ को प्रावधानले निर्वाचनको

मिति घोषणा निर्वाचन आयोगले गर्ने भन्ने स्पष्ट नगरेको अवस्था विद्यमान हुँदाहुँदै बिना आधार र कारण यस आयोगलाई विपक्षी बनाई रिट दायर गरिएको छ ।

निवेदकले उठाउनु भएको संघीय प्रतिनिधि सभा सदस्य, प्रदेश सभा तथा स्थानीय तहको निर्वाचन लामो समयदेखि नभएको तथा निर्वाचित जनप्रतिनिधिबाट स्थानीय तह सञ्चालन नभई कर्मचारीबाट सञ्चालन हुँदा लोकतन्त्रको संस्थागत विकासमा बाधा पुगेको जिकिरका सम्बन्धमा निर्वाचन सञ्चालन गर्न राजनीतिक सहमति तथा विद्यमान कानूनमा समयसापेक्ष परिमार्जन हुनुपर्ने र यो कार्य सरकार र व्यवस्थापिका संसद्को क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने हो ।

निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३ को दफा २ को खण्ड (घ) को उपखण्ड (१) अनुसार निर्वाचन सञ्चालन गर्न कम्तीमा १२० दिनको अवधि पर्याप्त देखिन्छ । सरकारले निर्वाचनको लागि आवश्यक पूर्वाधार र वातावरण तयार गरी दिएको, राजनीतिक सहमति गरी आवश्यक ऐन, कानूनको समसामयिक सुधार भई निर्वाचनको तिथि मितिको घोषणा गरेको अवस्थामा आयोग उक्त अवधिभित्रमा जुनसुकै तहको निर्वाचन गरी आफ्नो संवैधानिक दायित्व निर्वाह गर्न तत्पर रहेको छ ।

निर्वाचनको मिति घोषणासम्बन्धी व्यवस्था नेपालको संविधान र प्रचलित निर्वाचन कानूनमा समेत स्पष्ट नभएको कारण निर्वाचन आयोग संघीय प्रतिनिधि सभा सदस्य, प्रदेश सभा तथा स्थानीय तहको निर्वाचन गराउन सक्षम भए तापनि मिति निर्धारण गर्ने अधिकार आयोगमा नभएको स्पष्ट हुँदाहुँदै आयोगलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरिपाउँ भन्ने निर्वाचन आयोगको लिखित जवाफ ।

६) विपक्षीमध्येको गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ:

नेपालको संविधान र संविधानले प्रत्याभूत गरेको मौलिक अधिकारको सुनिश्चित गर्दै संविधानको कार्यान्वयन र सोको परिपालना गर्ने विषयमा गृह मन्त्रालय सदा कटिबद्ध छ । संविधानले प्रत्याभूत गरेको अधिकारहरूको सम्मान संरक्षण गर्नका लागि गृह मन्त्रालयले निर्वाचनसँग सम्बन्धित कानून तर्जुमा गर्ने संसद्मा पेश गर्ने कार्यलाई तदारुकताका साथ अगाडि बढाइरहेको छ । यसका साथै शान्तिपूर्ण वातावरणमा स्वच्छ र निष्पक्ष निर्वाचन गराउने उपयुक्त वातावरण तयार गर्ने कार्यमा गृह मन्त्रालयसक्षम रहेको छ । गृह मन्त्रालयले आफ्नो भूमिकालाई निर्वाह गरिरहेकै अवस्थामा हचुवाको भरमा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दायर रिट निवेदमा वस्तुनिष्ठ आधार र कारण खुलाउन सकेको देखिँदैन । प्रस्तुत सन्दर्भमा निराधार र अस्पष्ट माग दाबी लिई यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाइ दायर गरेको रिट निवेदन बदर भागी हुँदा खारेज गरिपाउँ भन्ने गृह मन्त्रालयको मिति २०७३/०६/१४ को लिखित जवाफ ।

७) विपक्षीमध्येको व्यवस्थापिका संसद् सचिवालयको लिखित जवाफ:

उल्लिखित जिकिरलाई प्रतिकूल असर नपर्ने गरी निवेदकको निवेदन जिकिरतर्फ दृष्टि दिने हो भने पनि यी रिट निवेदकहरूले आफ्नो रिट निवेदन व्यहोरामा उठाएका विषयवस्तुहरू संविधान कार्यान्वयनको सवालमा सान्दर्भिक र समय सापेक्ष भए तापनि संविधान कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नीति निर्माण गर्ने कार्य कार्यपालिकाको हो, व्यवस्थापिकाको होइन । यसैगरी संवत् २०७४ माघ ७ गतेभित्र प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन, प्रदेश सभाको निर्वाचन र स्थानीय निकायको निर्वाचन गर्ने कार्य सरकारको संवैधानिक दायित्व र जिम्मेवारी भएको कुरा रिट निवेदकले आफ्नो रिट निवेदनमै स्वीकार गर्नुभएको छ । यसरी नेपाल

सरकारको दायित्व र जिम्मेवारीभित्र रहेको विषयलाई लिएर यस व्यवस्थापिका-संसदलाई विपक्षी बनाउनुको कुनै औचित्य हुँदैन । जहाँसम्म निर्वाचनको लागि आवश्यक कानून निर्माण गर्ने प्रश्न छ, सरकारले कानून निर्माणका लागि विधेयक मस्यौदा गरी व्यवस्थापिका-संसदमा पेस गरेको अवस्थामा विधि र प्रक्रियाबमोजिम पारित गर्ने कार्यमा यस व्यवस्थापिका-संसदबाट विशेष प्राथमिकता दिइने नै भएकोले नेपाल सरकारको जिम्मेवारीको सन्दर्भमा व्यवस्थापिका-संसदलाई विपक्षी बनाई दायर गरेको प्रस्तुत रिट निवेदन जिकिरमा वस्तुनिष्ठ आधार नभएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन यस व्यवस्थापिका-संसदको हकमा खारेज भागी छ, खारेज गरिपाउँ भन्ने मिति २०७३/६/१६ को व्यवस्थापिका-संसद् सचिवालयको लिखित जवाफ ।

८) विपक्षीमध्येका तत्कालीन सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री पुष्पकमल दाहालको लिखित जवाफ:

समय सीमाभित्र निर्वाचन गराउन निर्वाचनसम्बन्धी ऐनहरू निर्वाचन आयोग ऐन, २०७३, मतदाता नामावली ऐन, २०७३ तथा राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ का विधेयकहरू नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदले स्वीकृति गरी व्यवस्थापिका-संसदमा पेस गरिसकेको छ । त्यसैगरी नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषदले प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक, प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी विधेयकहरूको तर्जुमाका लागि सैद्धान्तिक स्वीकृति दिई विधेयक तर्जुमाको क्रममा रहेका छन् । उक्त विधेयकहरूको तर्जुमाको कार्य छिट्टै सम्पन्न गरी व्यवस्थापिका-संसदमा पेस गर्न नेपाल सरकार निरन्तर लागि रहेको छ । संविधानको धारा २९५ को उपधारा (३) बमोजिम गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या र सिमाना निर्धारण गर्नका लागि नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को

मिति २०७२/१२/१ को निर्णयबाट स्थानीय तह पुनः संरचना आयोगको गठन भई उक्त आयोगले आफ्नो काम कारवाही अगाडि बढाई रहेको छ । नेपालको संविधानको स्वीकार्यमा अभिवृद्धि गरी यसको कार्यान्वयन गर्ने विषयलाई मुलुकको कार्यकारिणी प्रमुखको हैसियतले मैले उच्च प्राथमिकतामा राखी मेरो नेतृत्वको वर्तमान सरकारले राजनीतिक छलफल, वार्ता र संवादमार्फत निर्वाचनको लागि आवश्यक पूर्वाधारहरूको निर्माण गर्नमा लागि परिरहेको छ । निर्वाचन गराउने सम्बन्धमा नेपाल सरकारले आफ्नो संवैधानिक दायित्व पालना नगरेको वा उल्लङ्घन गरेको स्थिति विद्यमान नभएको, संवत् २०७४ साल माघ ७ को संवैधानिक सीमालाई केन्द्रबिन्दुमा राखी नेपाल सरकारले संविधानबमोजिमको आफ्नो दायित्व पूरा गर्न दृढ रहेको र निर्वाचन संवैधानिक विषयका साथै राजनीतिक प्रकृतिको विषय पनि भएको अवस्थामा मुलुकको कार्यकारिणी अंगप्रति अविश्वास र आशंका देखाई दायर गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदनको मागबमोजिम सम्मानित अदालतबाट शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तसमेतको आधारमा आदेश जारी गर्न मिल्ने अवस्था नहुँदा रिट निवेदन खारेज भागी छ भन्ने प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको हकमा एवं आफ्नो हकमा समेत तत्कालीन सम्माननीय प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहालको मिति २०७३/०६/३० मा यस अदालतमा परेको लिखित जवाफ ।

यसमा २०७४ साल माघ ७ गतेभित्र ३ तहकै निर्वाचन सम्पन्न गर्ने संवैधानिक सीमालाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर आफ्नो दायित्व पूरा गर्न दृढ रहेको भन्ने सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूको लिखित जवाफबाट देखिएको परिप्रेक्ष्यमा उक्त निर्वाचनहरू सम्पन्न गर्नका लागि आवश्यक पर्ने कानूनहरू निर्माण गर्ने सन्दर्भमा के कुन चरणमा पुगेका छन्? निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग सम्बन्धमा के कस्ता कार्यहरू भएका छन् र

माघ ७ गतेभित्र संघीय प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्नेसम्बन्धी कार्य योजना के कुन अवस्थामा रहेको छ ? सोको जवाफ १० दिनभित्र नेपाल सरकारसँग माग गरी आएपछि नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश । तत् सम्बन्धमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट जानकारी प्राप्त भएअनुसार व्यवस्थापिका संसद्बाट पारित भएका विधेयकहरू, राज्यव्यवस्था समितिमा विचाराधीन विधेयकहरू, मस्यौदाको उपर सहमतिको लागि कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयमा पठाइएका विधेयकहरू तथा सैद्धान्तिक सहमति प्राप्त भई मस्यौदा तर्जुमा चरणमा रहेका विधेयकहरू रहेको भन्नेसमेत व्यहोराको जवाफ गृह मन्त्रालयबाट प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा पठाएको र उक्त पत्र साथै राखी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट मिति २०७३।१२।१९ च.नं.६०९२ मा यस अदालतमा प्राप्त हुन आएको जवाफसहितको पत्र मिसिल सामु रहेको । त्यसका अतिरिक्त निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोगसम्बन्धी विधेयक, नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृत भई व्यवस्थापिका संसद्मा पेस भइसकेको छ । स्थानीय तहको निर्वाचनको लागि मिति २०७४।१।३१ गते धारा २९५ को उपधारा (३) बमोजिम निर्माण हुन गाउँ पालिका नगरपालिका तथा विशेष संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या र सिमाना निर्धारण गर्न गठित गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या र सीमाना निर्धारण आयोगको प्रतिवेदन निर्वाचन आयोगमा पठाइ सकिएको छ । साथै स्थानीय तहको गठनसमेत भइसकेको अवस्था छ भन्ने व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको च.नं. ६०९२ मिति २०७३।१२।०९ को पत्र मिसिल सामेल रहेको ।

नियमबमोजिम दैनिक तथा साप्ताहिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेस हुन आएको प्रस्तुत निवेदन पत्र, लिखित जवाफसहितका मिसिल

संलग्न कागजात अध्ययन गरियो । उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताहरू तथा नायब महान्यायाधिवक्ताले मिति २०७४।१।१५ गतेका दिन देहायबमोजिम बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

निवेदकका तर्फबाट विद्वान् अधिवक्ताद्वय डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली र श्री लिलाधर उपाध्यायको बहस:

रिट निवेदकको तर्फबाट विद्वान् अधिवक्ताद्वय डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली र श्री लिलाधर उपाध्यायले नेपालको संविधान २०७२ साल असोज ३ गते जारी भई लागू भएको र संविधान सभामा रहेका ६०९ जना सभासद नै नेपालको संविधान प्रारम्भ भएपछि व्यवस्थापिका संसद्मा स्वतः रूपान्तरण भएको छ । त्यस्तो संसद्को कार्यकाल संवत् २०७४ साल माघ ७ गतेसम्म स्थानीय, प्रदेश सभा र संघीय व्यवस्थापिकाको निर्वाचन सम्पन्न हुने अवधिसम्म कायम रहने व्यवस्था रहेको छ । हाल स्थानीय तहको दोस्रो चरणको निर्वाचन सम्पन्न भई तेस्रो चरणको निर्वाचन सम्पन्न हुने क्रममा रहेको र संघीय तथा प्रदेश सभाको निर्वाचन एकै दिन दुई चरणमा गर्ने सार्वजनिक सूचना आए तापनि के आधारमा दुई चरणको निर्वाचन सम्पन्न हुने हो? पहिलो चरण र दोस्रो चरणको भूगोल छुट्याउने आधार के हुने? उक्त कुरा संविधानको धारा ८४ को व्यवस्थाअनुसार नमिल्ने तथा निर्वाचनको समयावधि १२० दिन हुनुपर्नेमा सोबमोजिम नभएको अवस्था छ भने अर्कोतिर प्रदेश सभा र प्रतिनिधि सभाका साथै राष्ट्रपति उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी ऐन र राष्ट्र सभासम्बन्धी ऐन अविलम्ब निर्माण गर्न परमादेश जारी हुनुपर्दछ भनी आफ्नो बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षी नेपाल सरकारको तर्फबाट विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल: हाल संविधानको म्यान्डेटअनुरूप स्थानीय तहको निर्वाचन

दोस्रो चरण सम्पन्न भई तेस्रो चरणमा हुने तयारीमा रहेको तथा मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७४।०५।०५ को प्रस्तावबाट प्रदेश सभा र संघीय सभाको निर्वाचन मिति २०७४।८।१० र २०७४।८।२१ मा दुई चरणमा हुने गरी सार्वजनिक सूचना निकालिएको, निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग गठन भई कार्य गर्न थालेको एवं निर्वाचनसम्बन्धी कानून व्यवस्थापिका संसद्बाट पारित भएका र कतिपय हुने क्रममा रहेकाले औचित्यहीन प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी आफ्नो बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

रिट निवेदन, लिखित जवाफ तथा विद्वान् अधिवक्ता तथा विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ताले गर्नुभएको बहस जिकिरसमेतलाई मध्यनजर राखी निम्न प्रश्नमा केन्द्रित रही निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो।

- (१) २०७४ साल माघ ७ गते सम्ममा स्थानीय, संघीय र प्रदेश सभाको निर्वाचन हुन्छ वा हुँदैन?
- (२) संघीय प्रतिनिधि सभाका सदस्यको निर्वाचन र प्रदेश सभाका सदस्यको निर्वाचन कार्यविधिसम्बन्धी विधेयक पारित भएका छन् वा छैनन्?
- (३) निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग र संघीय आयोग गठन हुनुपर्ने हो वा होइन?
- (४) राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक र राष्ट्रपति वा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक निर्माण हुनु पर्ने हो वा होइन?
- (५) निवेदकको मागबमोजिम परमादेश लगायतका अन्य आदेश जारी हुनुपर्छ वा पर्दैन?

मिति २०७४।५।१५ मा पेसीका दिन पक्ष विपक्षतर्फबाट उपस्थित रहनुभएका विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको बहस सुनी आज मिति २०७४।५।१९ का लागि निर्णय सुनाउने तारेख तोकिएको प्रस्तुत रिट

निवेदमा रिट निवेदन, लिखित जवाफ तथा सम्बद्ध संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्थाहरू समेतको समग्र अध्ययन गरी हेर्दा निवेदकको मागबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनु पर्ने देखिन आयो।

२. सर्वप्रथम २०७४ साल माघ ७ गते सम्ममा स्थानीय, संघीय र प्रदेश सभाको निर्वाचन हुनुपर्ने हो वा हैन भन्ने पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, निर्वाचन हुनुपर्दछ भन्ने कुरामा विवाद रहेन। संविधानमा भएको व्यवस्था अनुसार निर्वाचन हुनुपर्छ भन्ने कुरामा सबै विपक्षीहरू प्रतिबद्ध छन् र यससम्बन्धी धेरै प्रक्रिया अगाडि बढेको छ भन्ने कुरा विपक्षीहरूको लिखित जवाफसमेतबाट प्रष्ट हुन्छ।

३. आवधिक निर्वाचन लोकतन्त्रको आधारभूत सर्त र चरित्र हो। निर्वाचन विनाको लोकतन्त्र पानी बिनाको माछा जस्तै हो। अर्थात् आवधिक निर्वाचन विना लोकतन्त्रको परिकल्पनासमेत गर्न सकिँदैन। निर्वाचन नागरिक अधिकार तथा मौलिक मानव अधिकारको विषय पनि हो। नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा "जनताको प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता तथा स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका र कानूनी राज्यको अवधारणा लगायतका लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित समाजप्रति प्रतिबद्ध रही समृद्ध राष्ट्र निर्माण" गर्ने भन्ने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ। लोकतन्त्र भनेको कानूनी शासन र संविधानवादको आधारशिला हो। जसलाई जनताद्वारा छानिएका प्रतिनिधिले शासन गर्ने प्रणालीको रूपमा पनि लिइन्छ। आवधिक निर्वाचनको माध्यमद्वारा जनतालाई शासनमा सहभागिता गराई उनीहरूको सर्वोत्तम हित हुने कार्य गर्दै जनताप्रति उत्तरदायी हुने शासन व्यवस्था नै लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था हो। त्यसैले

लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको लागि आवधिक निर्वाचन निर्विकल्प सर्तको रूपमा रहेको हुन्छ । आवधिक निर्वाचनको माध्यमद्वारा निर्वाचित प्रतिनिधिहरूबाट नागरिकले शान्ति, विकास, आर्थिक समृद्धि र जीवनस्तरमा सुधार जस्ता जायज अपेक्षाहरू राखेका हुन्छन् । जसलाई निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू मार्फत सम्बोधन हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा पूर्ण आश्वस्त बन्नु उनीहरूको वैध अपेक्षा -Legitimate Expectation- नै हो । उनीहरूको त्यो वैध अपेक्षालाई पूरा गर्न तथा नागरिक अधिकारको सुनिश्चितताका लागि आवधिक निर्वाचनमा भाग लिन पाउने गरी संविधानले प्रत्याभूत गरेको आवधिक निर्वाचनको मिति तोकनु तथा स्वतन्त्र र निष्पक्ष तवरले निर्वाचन सम्पन्न गराउनु राज्यको नागरिकप्रतिको कर्तव्य र दायित्व नै हो ।

४. नेपालको संविधानले राज्यको संरचना 'संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहको हुने'^१ भन्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । त्यसैगरी व्यवस्थापिका संसद् सम्बन्धमा "यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत कायम रहेको संविधान सभा यो संविधान प्रारम्भ भएपछि व्यवस्थापिका-संसद्मा स्वतः रूपान्तरित हुनेछ र त्यस्तो व्यवस्थापिका संसद्को कार्यकाल संवत् २०७४ साल माघ ७ गतेसम्म कायम रहनेछ ।

५. तर त्यस्तो कार्यकाल पूरा हुनु अगावै यस संविधानबमोजिमको प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन हुने भएमा त्यस्तो निर्वाचनका लागि उम्मेदवारको मनोनयन पत्र दाखिला गर्ने अघिल्लो दिनसम्म व्यवस्थापिका संसद् कायम रहनेछ"^२ भन्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । यसरी संविधानमा व्यवस्था भएबमोजिम २०७४ माघ ७ गतेभित्रमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको निर्वाचन सम्पन्न गरी जनताको तीनै तहको जनप्रतिनिधि छान्न पाउने संवैधानिक अधिकारको प्रत्याभूति गर्नको लागि निवेदकले सार्वजनिक चासो

र चिन्ता व्यक्त गरी ल्याउनु भएको रिट निवेदनको सन्दर्भमा निवेदकलाई यो इजलास धन्यवाद नदिई रहन सक्तैन ।

६. प्रस्तुत निवेदन जिकिरबमोजिम तीनै तहको निर्वाचन सम्पन्न गर्न केस्ता कानूनी र प्रक्रियागत कुराहरू भएका छन् भन्ने सन्दर्भमा यस अदालतको मिति २०७३।१।१९ को आदेशमा २०७४।१।०।७ भित्र तीनवटै तहको निर्वाचन सम्पन्न गर्ने संवैधानिक सीमालाई केन्द्रविन्दुमा राखेर निर्वाचनका लागि आवश्यक पर्ने कानूनहरूको निर्माण कुन चरणमा पुगेका छन् । निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोगको सम्बन्धमा के कस्ता सर्तहरू भएका छन्? र माघ ७ गतेभित्र संघीय प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्नेसम्बन्धी कार्य योजनाको कुन अवस्थामा रहेको छ? सो सम्बन्धमा हालसम्म भएका काम कारवाहीहरूको सिलसिलेवार प्रगति विवरण १० दिनभित्र पठाउनु भनी भएको आदेशबमोजिम मिति २०७३।१।२।१ मा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयबाट यस अदालतलाई पठाएको विवरणअनुसार निम्न लिखित प्रगतिको अवस्था देखिन्छ ।

- (१) निर्वाचन आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक, स्थानीय तह निर्वाचन कार्यविधिसम्बन्धी विधेयक व्यवस्थापिका संसद्बाट पारित भएका भनिएको,
- (२) प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक र प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक मस्यौदाउपर कारवाहीको लागि कानून न्याय तथा संसदीय मन्त्रालयमा पठाइएको,
- (३) निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोगसम्बन्धी विधेयक मन्त्रिपरिषदबाट स्वीकृत भई व्यवस्थापिका संसद्मा पेस भइसकेको छ,

१ नेपालको संविधान, भाग ५, धारा ५६(१)

२ नेपालको संविधान धारा १९६ को उपधारा (१)

(४) राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक र राष्ट्रपति वा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी विधेयकमा सैद्धान्तिक सहमति प्राप्त भई मस्यौदा तर्जुमाको चरणमा रहेका ।

७. प्रकरण (क) मा उल्लिखित विधेयकहरू व्यवस्थापिका संसद्बाट पारित भई लागू भइरहेको पाइएको छ । स्थानीय तह निर्वाचन कार्यविधि ऐन, २०७४ अनुसार स्थानीय तहका निर्वाचन प्रथम चरणको निर्वाचन २०७४ साल वैशाख ३१ गते, द्वितीय चरणको निर्वाचन २०७४ साल असार १४ गते सम्पन्न भई प्रदेश नं. १, ३, ४, ५, ६ र ७ मा स्थानीय तहका जन प्रतिनिधिहरू निर्वाचित भइसकेका छन् भने २ नं. क्षेत्रका लागि आश्विन २ गते तेस्रो चरणको निर्वाचन सम्पन्न गर्ने गरी घोषित भइसकेको छ । त्यसै गरी निर्वाचन आयोगको मिति २०७४।५।१५ को निर्णयअनुसार प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभाको निर्वाचनको लागि मिति २०७४ साल मार्ग १० र २१ गतेका दिन निर्वाचन मिति घोषणा भइसकेको र उक्त कुरा आयोगको वेबसाइटमा सार्वजनिकरूपमा प्रकाशनसमेत गरिएको पाइन्छ । यसरी निर्वाचन आयोगको निर्णयानुसार २०७४ मार्ग १० गते पहिलो चरणमा हिमाली एवं उच्च पहाडी जिल्ला गरी ३२ जिल्ला र दोस्रो चरणमा पहाडी तथा तराईका गरी ४५ जिल्लामा दुई तहमा निर्वाचन सञ्चालन गर्ने गरी निर्वाचन मिति घोषणा गरिसकेको अवस्था हुँदा २०७४ माघ ७ गते सम्ममा सम्पन्न हुने गरी निर्वाचनको मिति घोषणा गर्नका लागि आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने रिट निवेदकले उठाएको प्रमुख प्रश्न सम्बोधन भइसकेको पाइयो ।

८. अब प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन र प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी कानून पारित हुनुपर्ने हो होइन भन्ने दोस्रो प्रश्न सम्बन्धमा

विचार गर्दा, स्थानीय तह निर्वाचन कार्यविधिसम्बन्धी विधेयक र निर्वाचन आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक, व्यवस्थापिका संसद्बाट पारित भएको भनी मिति २०७३।१२।१ मा प्रधान मन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट यस अदालतलाई पठाएको विवरणअनुसार भनिएको पाइन्छ । त्यसैगरी प्रकरण (ख) मा उल्लिखित विधेयकहरू व्यवस्थापिका संसद्मा पेस भई व्यवस्थापिका संसद्मा विचाराधीन रहेको पाइएको छ । यसरी व्यवस्थापिका संसद्मा प्रस्तुत हुने क्रममा रहेको र निर्वाचनको मिति समेत घोषणा भइसकेको अवस्थामा निर्वाचन आयोगले निर्वाचनको कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने प्रयाप्त समय प्राप्त गर्ने गरी व्यवस्थापिका संसद्ले आफूलाई कानून निर्माण गर्ने अधिकारको प्रयोग गर्छ भन्ने विषयमा अदालतले शंका गर्नुपर्ने स्थिति रहँदैन ।

९. त्यसैगरी संविधानको धारा २८६ अनुसार रोक्का गर्नुपर्ने स्थिति रहँदैन । प्रदेश सभाका सदस्यको निर्वाचन गर्ने प्रयोजनका लागि निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग र प्रदेशको सीमांकनसम्बन्धी विषयमा सुझाव दिन संघीय आयोग गठन हुनुपर्ने हो होइन भन्ने तेस्रो प्रश्नमा विचार गर्दा, निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोगको गठन भई ऐ. को उपधारा (८) बमोजिम आफूले सम्पादन गरेको कामको प्रतिवेदन नेपाल सरकारसमक्ष पेस गरिसकेको भन्ने प्रकरण (ग) मा देखिँदा उल्लिखित विषयमा निवेदनको माग सम्बोधन भइसकेको देखियो ।

१०. संघीय आयोग गठन सम्बन्धमा संविधानको धारा २९५(१) मा "प्रदेशको सीमानासम्बन्धी विषयमा सुझाव दिन नेपाल सरकारले एक संघीय आयोग गठन गर्न सक्नेछ"^३ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । भने उपधारा (४) मा आयोगको गठन "यो संविधान प्रारम्भ भएको मितिले ६ महिनाभित्र गरिनेछ

३ नेपालको संविधान, भाग ३३ (संक्रमणकालीन व्यवस्था), धारा १९५(१)

। त्यस्तो आयोगको कार्याविधि १ वर्षको हुनेछ^४ भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यसको समग्र अध्ययन गर्दा यो संविधान प्रारम्भ भएको मितिले एक वर्ष छ महिनाभित्र आयोगले काम सम्पन्न गरिसक्नु पर्ने देखिन्छ।

११. हाल विद्यमान प्रदेशको सीमांकनलाई आधार मानी स्थानीय तहको दुई चरणको निर्वाचन सम्पन्न भई तेस्रो चरणको निर्वाचन सम्पन्न हुने क्रममा रहेको छ भने प्रदेश सभा र प्रतिनिधि सभाको समेत निर्वाचनको मिति तोकिसकेको अवस्था हुँदा अब संघीय आयोग गठन गर्ने विषय संक्रमणकालको प्रयोजनको लागि निरर्थक भइसकेको हुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गरिरहनु पर्ने अवस्था देखिएन।

१२. अन्त्यमा, राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक र राष्ट्रपति वा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक निर्माण हुनुपर्ने हो वा होइन भन्ने चौथो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, प्रकरण (घ) मा उल्लिखित विधेयक राष्ट्रिय सभाको निर्वाचन र राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसँग सम्बन्धित देखिन्छन्। संविधानको धारा ८३ मा प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभाका दुई सदनसहितको एक संघीय व्यवस्थापिका हुनेछ जसलाई संघीय संसद् भनिनेछ भन्ने उल्लेख गरेको छ। यस प्रावधान अनुसार संघीय व्यवस्थापिकाको पूर्णताका लागि राष्ट्रिय सभा हुनुपर्ने अनिवार्यता देखिन्छ। राष्ट्रिय सभाको निर्वाचन संघीय संसद्को पूर्णताको लागि अपरिहार्य रहेको भन्ने संविधानको धारा ८३ को अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ भने धारा ८६ मा राष्ट्रिय सभाको गठन सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। राष्ट्रिय सभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्न राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी ऐन निर्माण भई लागू हुनु अपरिहार्य हुन्छ।

१३. त्यसैगरी राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपति हाल संक्रमणकालीन व्यवस्थाबाट निर्वाचित भएको पाइन्छ। संक्रमणकालीन व्यवस्था अन्तर्गत रहेको धारा

२९७(५) ले राष्ट्रपति वा उपराष्ट्रपतिको पदावधि धारा ६२ बमोजिमको निर्वाचक मण्डलबाट अर्को राष्ट्रपति वा उपराष्ट्रपति निर्वाचित भई कार्य भार नसम्हालेसम्म कायम रहने देखिन्छ। अर्थात् संविधानको धारा ६२ बमोजिम निर्वाचक मण्डल बने पश्चात् राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सम्पन्न गर्नुपर्ने देखियो। यस संविधानबाट निर्वाचित जननिर्वाचित प्रतिनिधिहरूबाट निर्वाचित राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनका लागि सोसँग सम्बन्धित कानून पनि त्यत्तिकै अपरिहार्य रहेको तथ्यलाई इन्कार गर्न सकिने अवस्था छैन। प्रस्तुत रिट निवेदन पेस भई सुनुवाइ हुँदाको अवस्थासम्म पनि नेपाल सरकारको तर्फबाट विधेयक पूर्णताको लागि अगाडि बढिरहेको भनी ठोस रूपमा प्रस्तुत हुने नसकेबाट यी विधेयकहरू तत्काल व्यवस्थापिका संसद्मा प्रस्तुत भई पारित हुने चरणमा पुगेको भन्न सक्ने नदेखिएको। यस्तो अवस्थामा राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक तथा राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक पारित हुन त्यत्तिकै जरुरी छ। तसर्थ राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक र राष्ट्रिय सभा सदस्यको निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक अविलम्ब व्यवस्थापिका संसद्मा पेस भई पारित गरिनु पर्ने देखिन्छ।

१४. तसर्थ विवेचित आधार र कारणबाट स्थानीय निकायको दोस्रो चरणको निर्वाचन सम्पन्न भई तेस्रो चरणको निर्वाचन हुने क्रममा रहेको, संघीय सभा र प्रदेश सभाको निर्वाचन एकै दिन संवत् २०७४ साल मंसिर १० गते र २१ गते दुई चरणमा हुने गरी नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदले मिति २०७४।०५।०५को निर्णयानुसार मिति किटान गरी निर्वाचन आयोगबाट सार्वजनिक सूचनासमेत गरिसककेको अवस्था छ, संघीय निर्वाचन सदस्यसम्बन्धी र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक पारित हुने क्रममा रहेको एवं निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोगको गठन भई

४ ऐ. ऐ. धारा १९५(४)।

निर्वाचनका लागि मितिसमेत निर्धारण गर्ने कार्य सकिई संघीय आयोगको गठनको औचित्यको विषय हाललाई निरोपित भइसकेको भन्ने देखिएको सम्बन्धमा तत्काल दाबीबमोजिम रिटबाट बोलिरहनु परेन । राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक र राष्ट्रियसभा सदस्य निर्वाचनसम्बन्धी विधेयक मस्यौदा गरी व्यवस्थापिका संसद्मा पेस गरी अविलम्ब जारी गर्नु गराउनु भनी विपक्षीको नाउँमा परमादेश जारी हुने ठहर्छ । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाइदिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।
न्या. हरिकृष्ण कार्की
इजलास अधिकृत: शकुन्तला कार्की
इति संवत् २०७४ साल भदौ १९ गते रोज २ शुभम् ।

निर्णय नं. १८४१

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री दीपकराज जोशी
माननीय न्यायाधीश श्री सपना प्रधान मल्ल
आदेश मिति : २०७४।५।५
०७३-WO-०८५२

विषय : परमादेश / उत्प्रेषण

निवेदक : साबिक मोरङ जिल्ला इटहरा ४ घर भई
२०५१ सालदेखि काठमाडौंमा अस्थायी
बसोबास गर्ने उमा सिंह (भट्टराई) तथा जिल्ला
रोल्पा घर बताउने सुरेश सिंहको छोरा का.जि.
का.म.न.पा.वडा नं.१३ रविभवन बस्ने सन्देश
सिंहसमेत

विरुद्ध

विपक्षी : जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मोरङ,
विराटनगरसमेत

- बाबु बेपत्ताको स्थितिमा रहेको, स्थायी ठेगाना थाहा नभएको आमा जो आफैँ यो देशको वंशजको नागरिक छिन् जो वास्तविकता हो, यथार्थता हो । सन्तानहरूसँगै रहेको अवस्थामा आमाको नामबाट सन्तानले नागरिकता प्राप्तिमा अवरोध खडा गरिएमा यसले आमाको नेपाली नागरिकसरहको समानताको हक तथा उनको परिवारको हक, वास स्थान चयनको हकमा समेत असर पर्न जाने ।
- नेपाल बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको पक्षधरको नाताले बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ७ तथा ८ अनुसार

हरेक बालबालिकाको राष्ट्रियता प्राप्ति गर्ने अधिकार रहने, नागरिकताको अधिकारमा गैरकानूनी हस्तक्षेप गर्न नहुने व्यवस्था गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले राज्यविहीनता स्वीकार्य नगर्ने तथा प्रत्येक बालबालिकाको पहिचान संरक्षण गर्न पर्ने दायित्व राज्यपक्षलाई दिएको हुन जाने।

(प्रकरण नं. ५)

- नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ ले निजको जन्म हुँदा बाबु वा आमा नेपालको नागरिक रहेको छ भने त्यस्तो व्यक्ति वंशजको आधारमा नेपालको नागरिक हुने व्यवस्था गरेबाट बाबु वा आमा जोसुकैको नागरिकताको आधारमा नेपाली नागरिकता पाउन सक्ने देखिएको छ। सो प्रावधानबाहेक पनि नेपालको संविधानको धारा १८ द्वारा प्रदत्त समानताको हकको आधारमा समेत नागरिकता प्रदान गर्ने कुरामा पुरुष (बाबु) वा महिला (आमा) बीचमा विभेद गर्न नमिल्ने।
- नेपालको संविधानको धारा ३८(१) ले प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभाव विना समान वंशीय हक हुनेछ भन्ने व्यवस्थासमेत गरेबाट वंशजको नामाकरण वा पहिचानको मामिलामा महिलालाई समान हक दिएको देखिएकोले महिलाका सन्तानलाई नागरिकता दिने विषयमा महिला (आमा) पुरुष (बाबु) बीच विभेद गर्नु मौलिक हकको प्रावधानसमेत विपरीत हुन जाने।

(प्रकरण नं. ६)

- नेपालको संविधानको धारा १८ ले नागरिक नागरिकबीच लिङ्ग, वैवाहिक स्थिति, गर्भ धारण वा अन्य कुनै आधारमा विभेद

विरुद्धको हक सुनिश्चितता गरेको छ। यी संवैधानिक व्यवस्थाको सन्दर्भमा आमाको नामबाट सन्तानलाई नागरिकतामा प्रतिबन्ध लगाउनु संविधानको मर्म विपरीत हुने।

(प्रकरण नं. ७)

निवेदकको तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ता धर्मराज रेग्मी
विपक्षीको तर्फबाट : विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता
किरण पौडेल
अवलम्बित नजिर :

■ ने.का.प. २०६८, अंक २, नि.नं.८५५७

■ ने.का.प. २०७३, अंक ७, नि.नं.९६२७

सम्बद्ध कानून :

■ नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा ३(१)

■ नेपालको संविधानको धारा ११ को उपधारा (२)

आदेश

न्या. सपना प्रधान मल्ल : नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ४६ र १३३ बमोजिम यस अदालतमा पर्न आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छ :-

हामी निवेदकहरू हाम्रो आमा उमा भट्टराई र बुबा सुरेश सिंहबीच २०५१ सालमा काठमाडौंमा प्रेम विवाह भई जन्मेका भाई बहिनी हौं। निवेदक सन्देश सिंह र निवेदक सन्ध्या सिंहको मिति २०५३।०२।१४ मा र अर्को निवेदक सुधा सिंहको मिति २०५५।०९।१५ मा पाटन हस्पिटलमा जन्म भएको हो। आमा उमा भट्टराई ताप्लेजुङ जिल्लाको साँघु ३ मा जन्म भई परिवारका साथमा मोरङ इटहरा बसाई सन्नु भई जिल्ला कार्यालय, मोरङबाट मिति २०४५।१०।२७ मा (ना.प्र. नं.१२३१०/८२८) नेपाली नागरिकता प्राप्त गर्नुभएको

वंशजको आधारको नेपाली नागरिक हो । कामको सिलसिलामा काठमाडौंमा भेटिनु भएका जिल्ला रोल्पा घर बताउने सुरेश सिंहसँग आमाको काठमाडौंमै २०५१ सालमा प्रेम विवाह भई हामी निवेदकहरू तीन सन्तानको जन्म भएपछि मिति २०५६ सालबाट हाम्रो बुबा शुरेश सिंह रोल्पा जान्छु भनी डेराबाट निस्केपछि परिवारको सम्पर्कमा नरहेका कारण हामी निवेदकहरूको हेरचाह, शिक्षालगायतको सम्पूर्ण जिम्मेवारी आमा उमा भट्टराईले निर्वाह गर्नुभयो । हाम्रो बुबाको स्थायी ठेगानाको थप जानकारी तथा बुबाको वास्तविक अवस्थासमेत हामीलाई थाहा भएन । हामी निवेदकहरू तीनै जनाले जनप्रभात मा.वि.कालिमाटी काठमाडौंबाट एस.एल.सी. तथा निवेदक सन्देश सिंह र सन्ध्या सिंहले सिद्धार्थ एकेडेमी कलंकीबाट उच्च मा.वि. तह उत्तिर्ण गरी हाल म निवेदक सन्देश सिंह त्रिचन्द्र कलेजमा स्नातक तह तेस्रो वर्ष एवं निवेदक सन्ध्या सिंह पद्मकन्या कलेजमा स्नातक तेस्रो वर्षमा अध्ययन गर्दछौं र म निवेदक सुधा सिंह सिद्धार्थ एकेडेमी कलंकीमा कक्षा १२ मा अध्ययनरत छु ।

त्यसरी हामी निवेदकहरूको बुबाको स्थायी ठेगाना रोल्पा जिल्लाको के कुन ठाउँ हो र उहाँको अवस्था के छ भन्ने कुरा नखुलेको र बुबासँग आमा तथा परिवारको भेटघाट नभएको समेत १७ वर्षभन्दा बढी भइसकेको र हामी निवेदकहरू बालिग भइसकेका कारण नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र पाउन हाम्रो आमाको नागरिकता प्राप्त गरेको वतन जिल्ला मोरङ इटहरा गा.वि.स.को कार्यालयमा नागरिकताको सिफारिस पाउँ भनी निवेदन दिई गा.वि.स.को कार्यालयले मिति २०७३ असार ८ गते सम्बन्धित स्थानमा सर्जमिन मुचुल्का गराई स्थानीय ८ जना व्यक्तिहरूले उक्त मुचुल्कामा हस्ताक्षर गरी इटहरा प्रहरी चौकीका इन्चार्ज प्र.स.नि. केशवराज नेपाल, गा.वि.स.का कर्मचारी लिलाबहादुर जि.सी र निवेदककी आमा उमा भट्टराईसमेतलाई रोहवरमा राखिएको

थियो । सो सर्जमिनका आधारमा गा.वि.स. कार्यालय, इटहरा मोरङले मोरङ जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीका नाममा मिति २०७३।०३।०८ गते हामी निवेदकको नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्रका लागि सिफारिस गरी दिँदा फरक नपर्ने व्यहोराको सिफारिस पठाएको थियो । स्थलगत सर्जमिन मुचुल्का, नागरिकता फाराम, हामी निवेदकहरूको शैक्षिक योग्यताको प्रमाण पत्र, हाम्रो आमाको नागरिकतासहित जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मोरङमा मिति २०७३।३।१८ मा निवेदकहरूले नेपाली नागरिकता पाउँ भनी निवेदन दियो । निवेदकहरूको आमा उमा भट्टराई सिंह वंशजको नेपाली नागरिक भएको र निवेदकहरू नेपाली नागरिक बुबा आमाका सन्तानको रूपमा नेपालमै जायजन्म भई नेपालमै निरन्तर बसिरहेकोले नेपालको संविधान एवं कानूनद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनमा मोरङका प्रमुख जिल्ला अधिकारी यज्ञराज कोइरालाले नागरिकता प्रमाण पत्र नदिई पटक-पटक कार्यालयमा बोलाई अन्ततः मिति २०७३।७।१९ गते कुनै लिखित निर्णय नदिई मौखिकरूपमा नागरिकता दिँदै दिन्न जहाँ जानुपर्दछ जाउ र मुद्दा मामिला जे गर्नुपर्छ गर, मलाई गृह मन्त्रालयले नागरिकता दिन भनेर लिखित पत्र दिए मात्र नागरिकता दिन्छु भनी गैरजिम्मेवार जवाफ दिएका कारण निवेदकहरूले नागरिकता पाउने नेपालको संविधानको भाग २ धारा १० देखि १५ ले दिएको संवैधानिक हकको कुठराघात एवं उल्लङ्घन हुन गयो । निवेदकहरूलाई नागरिकताबाट वञ्चित गर्ने कार्यले निवेदकहरूको संविधानको धारा १७ स्वतन्त्रता, १८ समानता, धारा २७ सूचना, धारा ३१ शिक्षा, धारा ३५ स्वास्थ्य, धारा २९ बालबालिका, धारा ३३ रोजगारीको हकमा समेत प्रत्यक्षरूपमा प्रभाव पर्न गई निवेदकको मौलिक हकको कुठराघात हुन गयो ।

नेपालको संविधानको धारा १०(१) मा कुनै पनि नेपाली नागरिकलाई नागरिकता प्राप्त गर्ने हकबाट

वञ्चित गरिने छैन। धारा ११ (२) मा नेपाली नागरिक ठहर्ने: (ख) कुनै व्यक्तिको जन्म हुँदाका बखत निजको बाबु वा आमा नेपालको नागरिक रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति, धारा ११(४) नेपालभित्र फेला परेको पितृत्व र मातृत्वको ठेगाना नभएको प्रत्येक नाबालक निजको बाबु वा आमा फेला नपरेसम्म वंशजको आधारमा नेपालको नागरिक ठहर्नेछ, (५) नेपालको नागरिक आमाबाट नेपालमा जन्म भई नेपालमा नै बसोबास गरेको र बाबुको पहिचान हुन नसकेको व्यक्तिलाई वंशजको आधारमा नेपालको नागरिकता प्रदान गरिनेछ, लगायतका संवैधानिक व्यवस्थाले नेपाली नागरिकलाई नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्रबाट वञ्चित गरिने छैन भन्ने संवैधानिक हकको व्यवस्था गरेको छ।

अतः हामी निवेदकहरू सन्देश सिंह, सन्ध्या सिंह र सुधा सिंहलाई हाम्रो आमा उमा भट्टराई (ना. प्र.नं.१२३१०/८२८) को नागरिकताको आधारमा र हाम्रो जन्म नेपालमा भएको र निरन्तर नेपालमा बसिरहेको अवस्थामा हाम्रो बुबा सुरेश सिंहको घर ठेगाना केवल जिल्ला रोल्पाबाहेक अरु थाहा नभएको र बुबाको वास्तविक स्थिति १७ वर्षसम्म पत्ता नलागेको अवस्थामा नेपालको संविधानको भाग २ को धारा १०(१), ११(१), ११(२) को (ख), ११(४), ११(५) विपरीत हुने गरी जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मोरङका प्रमुख जिल्ला अधिकारी यज्ञराज कोइरालाले गर्नुभएको भनिएको मिति २०७३।७।९ को कथित आदेश एवं निवेदकहरूलाई जानकारीमा नभएको लिखित आदेश भए सोसमेत नेपालको संविधानको धारा ४६ र १३३ को १, २, ३ बमोजिम उत्प्रेषणको आदेशले बदर घोषित गरी विपक्षी जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई निवेदकहरू सन्देश सिंह, सन्ध्या सिंह र सुधा सिंहलाई आमा उमा भट्टराईको नामबाट वंशजको आधारमा नेपाली नागरिकता प्रमाण पत्र प्रदान गर्न भनी परमादेशलगायत जो जे चाहिने आदेश जारी गरी निवेदकहरूको जस्तो अवस्थामा सहज नागरिकता

प्राप्तिका लागि सबै जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूलाई आवश्यक निर्देशनसहित पत्राचार गर्नु भनी विपक्षी गृहमन्त्रालयका नाममा निर्देशनात्मक आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदन पत्र।

यसमा के कसो भएको हो, निवेदन मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो? आदेश जारी हुनु नपर्ने कुनै कारण भए १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेश गर्नु भन्नेसमेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०७३।११।१० को आदेश।

निवेदकले निवेदनमा लिएको दाबी आधारहीन र झुठ्ठा छ किनभने जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मोरङको प्रमुख जिल्ला अधिकारी यज्ञराज कोइरालाले मिति २०७३।७।९ मा भएको कथित मौखिक आदेश भन्ने निवेदनमा उल्लिखित व्यहोरा नै निराधार र झुठ्ठा देखिन्छ किनकि म प्रमुख जिल्ला अधिकारी यज्ञराज कोइराला उल्लिखित मितिमा यस कार्यालयमा हाजिर नै नभएको र उक्त कुराको प्रमाण स्वरूप रमानापत्रको प्रतिलिपि यसै साथ संलग्न छ।

आमाको नामबाट नागरिकता प्रमाण पत्र दिनु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन दाबीका सन्दर्भमा नागरिकतासम्बन्धी प्रचलित (विद्यमान) ऐन कानून र नियमबमोजिम काम कारवाही गर्न र अगाडि बढाउन सदैव तयार नै रहेका व्यहोरासमेत सादर अनुरोध छ। अतः झुठ्ठा र निराधार हचुवा दाबी खारेजभागी छ खारेज गरी पाउन सादर अनुरोध छ भन्नेसमेत व्यहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मोरङको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ।

वर्तमान नेपालको संविधान, प्रचलित नागरिकता ऐन, २०६३ नागरिकता नियमावली, २०६३ समेतका ऐन कानूनमा उल्लिखित प्रक्रिया अपनाई सम्बन्धित निकायबाट नागरिकता प्राप्त गर्न सकिने व्यवस्था स्पष्ट छ। गृह मन्त्रालयले संविधान एवं कानूनले तोकिदिएको अधिकार क्षेत्रभित्र रही आफ्ना काम कारवाही सञ्चालन गरिरहेको छ।

संविधान एवं कानून प्रदत्त नागरिकका मौलिक हक एवं अधिकारको संरक्षण गर्ने मन्त्रालय सदा प्रतिबद्ध छ । मन्त्रालयले आफू एवं मातहतका निकायहरूबाट नागरिकका संविधान तथा कानूनद्वारा प्रदत्त हक अधिकारको उल्लङ्घन हुने गरी कुनै कार्य गरेको छैन । साथै के कति कारणले जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मोरङले विपक्षीहरूलाई नागरिकता दिन इन्कार गरेको हो भन्ने सम्बन्धमा रिट निवेदनमा वस्तुनिष्ठ आधार र कारणसमेत खुलाउन सकेको देखिँदैन । प्रस्तुत सन्दर्भमा, निराधार र अस्पष्ट माग दाबी लिई हचुवाको भरमा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दायर गरेको रिट निवेदन बदरभागी छ । मन्त्रालयको हकमा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ ।

निमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री धर्मराज रेग्मीले यी निवेदकहरूका आमा निजहरूको जन्म हुँदा नेपालकै नागरिक रहेको र बाबु लामो समयदेखि बेपत्ता भएको अवस्था छ । यस्तोमा निजहरूले आमाको नाउँबाट नागरिकता प्राप्त गर्न संविधान तथा नागरिकता ऐन, २०६३ को प्रावधानले नरोकेको अवस्थामा निजहरूलाई नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र नदिने गरी जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट भएका निर्णय आदेश काम कारवाहीहरू संविधान र कानूनविपरीत भएकोले बदर गरी यी निवेदकहरूलाई नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र दिनु भनी परमादेशसमेतको आदेश जारी गरिपाउँ भनी तथा नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेलले जिल्ला प्रशासन कार्यालयले कानूनबमोजिम नागरिकता दिने कार्यमा अवरोध गरेको छैन । गृह मन्त्रालयले के कुन कुरामा निवेदकहरूको हक हनन गन्यो सोसमेत निवेदनबाट खुल्दैन यस्तो अवस्थामा हचुवाको भरमा दायर भएको

रिट खारेज हुनुपर्छ भनी गर्नुभएको बहससमेत सुनी विचार गर्दा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन भनी निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. यसमा निर्णयतर्फ विचार गर्दा, रिट निवेदकहरू ३ जना दाजु भाइ दिदीबहिनी रहेको तथा निजहरूकी आमा उमा सिंह (भट्टराई) नेपाली नागरिक रहेकोमा विवाद देखिँदैन । निवेदकहरूकी आमा उमा भट्टराईले मिति २०४५।१०।२७ मा वंशजको आधारमा नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र प्राप्त गरेको तथ्यसमेत निवेदनसाथ पेस भएको नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्रको प्रतिलिपीबाट देखिन्छ ।

३. निवेदकमध्ये सन्देश सिंह र सन्ध्या सिंहको जन्म २०५३।२।१४ मा तथा सुधा सिंहको जन्म २०५९।९।१५ मा भएको तथ्य पेस भएको शैक्षिक योग्यताका प्रमाण पत्रहरू समेतबाट देखिएकोले निजहरू नेपाल कानूनबमोजिम १६ वर्ष पूरा भई उमेरको आधारमा नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र पाउन योग्य व्यक्ति भएको देखिन्छ । अब यी निवेदकहरूले आमाको नामबाट वंशजको आधारमा नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र पाउनु पर्ने हो होइन भन्नेतर्फ विचार गर्दा नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा ३(१) को कानूनी व्यवस्थामा "कुनै व्यक्तिको जन्म हुँदा निजका बाबु वा आमा नेपालको नागरिक रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति वंशजको नाताले नेपालको नागरिक हुनेछ" भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ । नेपालको संविधानको धारा ११ को उपधारा (२) मा "यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत नेपालमा स्थायी बसोबास भएका देहायका व्यक्ति वंशजको आधारमा नेपालको नागरिक ठहर्नेछ" भन्ने व्यवस्था भई उपधारा २ को खण्ड (ख) मा "कुनै व्यक्तिको जन्म हुँदाको बखत निजको बाबु वा आमा नेपालको नागरिक रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति" भनी माथि उल्लिखित धारा ११ को उपधारा (२) को प्रावधानलाई स्पष्ट पारी उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

४. उपर्युक्त संवैधानिक तथा कानूनी

व्यवस्थाको विवेचना गर्दा कुनै व्यक्तिको जन्म हुँदाका अवस्थामा निजको बाबु वा आमा नेपालको नागरिक रहेछ भने त्यस्ता व्यक्तिका सन्तानले वंशजको आधारमा नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र प्राप्त गर्न सक्ने देखिन्छ। त्यस्तै गरी यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत नेपालमा स्थायी बसोबास भएका र निज (नागरिकता माग गर्ने व्यक्ति) को जन्म हुँदाका बखत निजको बाबु वा आमा नेपालको नागरिक रहेछ भने त्यस्तो व्यक्तिले वंशजको आधारमा नेपाली नागरिकता पाउन सक्ने गरी स्पष्ट कानूनी र संवैधानिक व्यवस्था गरेको देखियो। साथै यी निवेदकहरूको जन्म हुँदाका बखत निजको आमा वंशजको आधारमा नेपालको नागरिक रहेकोसमेत देखिएको छ। निज निवेदकहरूका बाबु विदेशी नागरिक हुन् भन्ने कुरा कहींकतैबाट देखिएको छैन। निवेदकहरूको जन्मको प्रमाण पत्र (birth certificate), शैक्षिक योग्यताको प्रमाण पत्रहरूको आधारमा निजहरूको जन्म नेपालमा नै भएको र नेपालमा स्थायी बसोबाससमेत देखिएको छ। उल्लिखित सम्पूर्ण आधारहरूबाट निज रिट निवेदकहरू वंशजको आधारमा नेपाली नागरिकता प्राप्त गर्न योग्य र सक्षम देखिन्छन्।

५. नेपाल पक्षधर महिला विरुद्ध सबै प्रकारको भेदभाव अन्त्य गर्ने महासन्धि, १९७९ को धारा ९(२) ले सन्तानलाई नागरिकता दिने सवालमा महिलालाई पुरुषसहर समानताको अधिकारको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। सोही महासन्धिको धारा ९ ले वैवाहिक स्थितिको कारणले महिलालाई पुरुषसहरको समानताको अधिकारमा विभेद गर्न नपाइने र अरू कुनै पनि किसिमको बहिष्करण, प्रतिबन्ध वा फरक व्यवहारले पुरुषसहर समानताको अधिकारमा महिलाको मानव तथा मौलिक स्वतन्त्रताको मान्यता, प्रयोग वा उपभोगमा क्षति पुऱ्याउने वा शून्यतामा पुऱ्याउने कामलाई विभेद

मानिएको छ। बाबु बेपत्ताको स्थितिमा रहेको, स्थायी ठेगाना थाहा नभएको आमा जो आफैँ यो देशको वंशजको नागरिक छिन् जो वास्तविकता हो, यथार्थता हो। सन्तानहरूसँगै रहेको अवस्थामा आमाको नामबाट सन्तानले नागरिकता प्राप्तमा अवरोध खडा गरिएमा यसले आमाको नेपाली नागरिकसहरको समानताको हक तथा उनको परिवारको हक, वास स्थान चयनको हकमा समेत असर पर्न जान्छ। साथै नेपाल बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको पक्षधरको नाताले बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ७ तथा ८ अनुसार हरेक बालबालिकाको राष्ट्रियता प्राप्ति गर्ने अधिकार रहने, नागरिकताको अधिकारमा गैरकानूनी हस्तक्षेप गर्न नहुने व्यवस्था गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले राज्यविहीनता स्वीकार्य नगर्ने तथा प्रत्येक बालबालिकाको पहिचान संरक्षण गर्न पर्ने दायित्व राज्यपक्षलाई दिएको छ।

६. अब, निवेदकहरूले आमाको नाउँबाट नागरिकताको प्रमाण पत्र पाउँ भन्नेतर्फ हेर्दा नेपालको संविधानको धारा १२ मा “यो संविधानबमोजिम वंशजको आधारमा नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्ने व्यक्तिले निजको आमा वा बाबुको नामबाट लैङ्गिक पहिचानसहितको नेपालको नागरिकताको प्रमाण पत्र पाउन सक्ने छ” भन्ने संवैधानिक प्रावधान रहेको देखिन्छ भने नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ समेतले निजको जन्म हुँदा बाबु वा आमा नेपालको नागरिक रहेको छ भने त्यस्तो व्यक्ति वंशजको आधारमा नेपालको नागरिक हुने व्यवस्था गरेबाट बाबु वा आमा जोसुकैको नागरिकताको आधारमा नेपाली नागरिकता पाउन सक्ने देखिएको छ। सो प्रावधानबाहेक पनि नेपालको संविधानको धारा १८ द्वारा प्रदत्त समानताको हकको आधारमा समेत नागरिकता प्रदान गर्ने कुरामा पुरुष (बाबु) वा महिला (आमा) बीचमा विभेद गर्न नमिल्ने अवस्था देखिन्छ भने नेपालको

संविधानको धारा ३८(१) ले प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभावविना समान वंशीय हक हुनेछ भन्ने व्यवस्थासमेत गरेबाट वंशजको नामाकरण वा पहिचानको मामिलामा महिलालाई समान हक दिएको देखिएकोले निज महिलाका सन्तानलाई नागरिकता दिने विषयमा महिला (आमा) पुरुष (बाबु) बीच विभेद गर्नु मौलिक हकको प्रावधानसमेत विपरीत हुन जान्छ।

७. नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३, नेपालको संविधानको धारा ११(२), १२ समेतको माथि विवेचित प्रावधानहरूले समेत स्पष्टरूपमा आमा वा बाबुको नामबाट नेपालको नागरिकताको प्रमाण पत्र पाउन सक्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेबाट तथा यस्तै प्रकृतिको विवादमा “बाबु वा आमामध्ये कुनै एक मात्र नेपालको नागरिक भए पनि त्यस्तो व्यक्तिले नेपालको नागरिकता प्राप्त गर्न सक्ने” भनी सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त (ने.का.प. २०६८, अंक २, नि.नं. ८५५७) समेतको आधारमा निज रिट निवेदकहरूलाई आमाको नामबाट वंशजको आधारमा नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र दिनबाट इन्कार गर्न सकिने अवस्था देखिँदैन। साथै नेपालको संविधानको धारा ११(५) ले नेपालको नागरिक आमाबाट नेपालमा जन्म भई नेपालमा नै बसोबास गरेको र बाबुको पहिचान हुन नसकेको व्यक्तिलाई वंशजको आधारमा नागरिकता प्रदान गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको तर बाबु विदेशी व्यक्ति भएको ठहरिएमा त्यस्तो व्यक्तिको नागरिकता अंगिकृतमा परिणत हुने व्यवस्थासमेत रहेको छ। बाबुको पहिचान हुन नसकेको अवस्थामा त नेपालको संविधानले नेपाल अधिराज्यभित्र फेला परेको नाबालकलाई वंशजको नागरिकताको व्यवस्था गरेको छ भने यस मुद्दामा बाबु बेपत्ता भएको घर ठेगाना पहिचान नभएको अवस्था रहेको छ। आमा वंशजको आधारमा नेपाली नागरिक र सन्तानको जन्म र बसोबाससमेत नेपालमै छ। नेपालको संविधानको धारा

१८ ले नागरिक नागरिकबीच लिङ्ग, वैवाहिक स्थिति, गर्भ धारण वा अन्य कुनै आधारमा विभेद विरुद्धको हक सुनिश्चितता गरेको छ। यी संवैधानिक व्यवस्थाको सन्दर्भमा आमाको नामबाट सन्तानलाई नागरिकतामा प्रतिबन्ध लगाउनु संविधानको मर्मविपरीत हुने देखिन्छ। प्रस्तुत मुद्दामा नागरिकता प्रदान गर्नको लागि आवश्यक संवैधानिक तथा कानूनी प्रावधानबमोजिम आवश्यक कागज प्रमाणहरू, सरजमिन, सिफारिस, जन्मको प्रमाण पत्र, विद्यालयको प्रमाण पत्र, र आमाको नागरिकतासमेत भएको देखिएबाट संविधानको धारा ११(५) को अवस्थासमेत विद्यमान नै देखिन्छ।

८. माथि विवेचित आधार कारणहरू तथा नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को व्यवस्था, नेपालको संविधानमा गरिएका नागरिकतासम्बन्धी प्रावधान, महिला अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि तथा प्रतिपादित नजिरसमेतको आधारमा समानताको हकसम्बन्धी व्यवस्था, महिलाको समान वंशीय हक, बालबालिकाको हकसम्बन्धी मौलिक हकको व्यवस्थासमेतको विवेचनाबाट प्रस्तुत रिटमा देहायबमोजिमको आदेश जारी हुने ठहर्छ।

(१) रिट निवेदकहरूलाई आमाको नाउँबाट वंशजको आधारमा नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र दिन नमिल्ने गरी जिल्ला प्रशासन कार्यालय मोरङबाट भएको आदेश, निर्णयहरू बदर गरिदिएको छ।

(२) प्रस्तुत रिट निवेदनका निवेदकहरू सन्देश सिंह, सन्ध्या सिंह र सुधा सिंहको आमा उमा सिंह (भट्टराई) नेपाली नागरिक भएको र निवेदकहरू निज उमा सिंह (भट्टराई) बाट नेपालमा जन्मिएको देखिएकोले आमा उमा सिंहको नागरिकता लिएको जिल्लाबाट, निजहरूलाई आमाको नामबाट नियमानुसार

नेपालको नागरिकता प्रदान गर्नु भनी विपक्षी जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मोरङको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरिदिएको छ ।

- (३) नेपालको संविधानको नागरिकतासम्बन्धी प्रावधानले स्पष्टरूपमा आमाको नाउँबाट नागरिकता प्रदान गर्न सकिने देखिएको तथा नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को प्रावधान र मौलिक हकका व्यवस्थाहरू समेतले आमाको नाउँबाट नेपाली नागरिकता पाउन वा प्रदान गर्न वञ्चित नगरेको तथा सर्वोच्च अदालतबाट प्रस्तुत रिट निवेदनभन्दा पूर्व आमाको नाउँबाट नागरिकता प्रदान गर्नु भनी भएका निर्देशनात्मक आदेशहरू समेत भइसकेको (सविना दमाई वि. नेपाल सरकार, ने.का.प. २०६८, अंक २, नि.नं. ८५५७ / सज्दा सापकोटा वि. नेपाल सरकार, ने.का.प. २०७३, अंक ७, नि.नं. ९६२७) अवस्थामा व्यवहारमा पुरुष प्रधान मानसिकता राखी महिलालाई अझ पनि पर निर्भर नागरिक मानी उनको स्वतन्त्र अस्तित्वलाई नस्वीकारी आमाको नामबाट नागरिकता दिन इन्कार गर्ने वा बाधा अड्चन पुऱ्याउने कार्य कुनै पनि निकाय, सामाजिक संस्था वा त्यस्ता निकायका कर्मचारीहरूबाट नहोस् भन्नका लागि उपयुक्त व्यवस्थाका लागि पहल गरी त्यस्तो गरिएको पाइएमा आवश्यक कारवाही गर्ने व्यवस्थासहितको ठोस कदम चाल्नु र सोको जानकारीसहितको निर्देशन सबै जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा पठाउनु भनी विपक्षी नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेशसमेत जारी गरिदिएको छ ।

९. प्रस्तुत आदेशको जानकारी विपक्षीहरूलाई

दिनु । प्रस्तुत रिट निवेदनको दायरी लगत कट्टा गरी अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या. दीपकराज जोशी

इजलास अधिकृत : सुमनकुमार न्यौपाने
इति संवत् २०७४ साल भदौ ५ गते रोज २ शुभम् ।

निर्णय नं. ९८४२

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री चोलेन्द्र शमशेर ज.ब.रा.
माननीय न्यायाधीश श्री सारदाप्रसाद घिमिरे
आदेश मिति : २०७३।०८।१३
०६८-WO-१२८६

मुद्दा: उत्प्रेषण

निवेदक : काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं.२७ इन्द्रचोक बस्ने
रुद्रलाल सिंह महर्जन (डङ्गोल) को छोरी
रुविना (विना) सिंह डंगोल

विरुद्ध

विपक्षी : नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा
मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, काठमाडौंसमेत

- म्याद भन्नाले कुनै कामको लागि सम्बन्धित निकायमा प्रवेश गर्न पाउने कानूनले तोकेको समय हो। कानूनले यस्तो समयको निर्धारण व्यक्तिले सम्बन्धित निकायमा आउन गर्नुपर्ने तयारीमा लाग्ने समय, आउँदा लाग्ने समय, व्यक्तिको दैनिक जीवनमा अपर्झट आइपर्ने समस्या र सो कुरामा लाग्ने समयवधिको समेत अनुमान तथा विचार गरी निर्धारण गरिदिएको हुन्छ। कुनै पनि व्यक्ति सम्बन्धित कामको लागि सम्बन्धित निकायमा प्रवेश गर्न सहजै समय व्यवस्थापन गरी आउन सकोस् र अत्यधिक विलम्ब गरी कार्य नै प्रभावित हुने गरी पनि नआओस् भन्ने उद्देश्यले म्यादको व्यवस्था गरिएको हुने।
- म्याद सार्वजनिक र व्यक्तिगत हितअनुकूल हुने गरी कानूनले नै निश्चितरूपमा समयवधि किटान गरी निर्धारण गरिदिएको हुन्छ र यसको व्याख्या पनि सोही आधारमा गरिनु पर्ने।
(प्रकरण नं.७)
- कानूनले निर्णय भएको मितिदेखि गणना हुने गरी म्यादको व्यवस्था गरेपनि सो निर्णय भएको थाहा नपाउने परिस्थिति भएमा उक्त म्यादको कानूनी व्यवस्था नै निष्प्रयोजित बन्न पुग्दछ। यस्तो अवस्थामा या त निर्णय भएको जानकारी सम्बन्धित पक्षलाई सम्बन्धित निकायले सोही दिन सक्नुपर्दछ या त सम्बन्धित पक्षले सो निर्णय सम्बन्धमा थाहा जानकारी पाएको मितिबाट मात्र लागू हुने गरी म्यादको गणना गर्नुपर्दछ। अन्यथा निर्णय भएको जानकारी सोही दिन पाउन नसक्ने व्यक्ति

म्यादको कारण मात्र अन्यायमा पर्न जाने।
(प्रकरण नं.८)

- कानूनबमोजिम भएको निर्णय वा आदेश भएको मितिले भन्ने व्यवस्थालाई सोको जानकारी पाएको मितिले भनी बुझ्नु र व्याख्या गर्नु नै न्यायोचित हुने।
(प्रकरण नं.९)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ताहरू
गोविन्दप्रसाद शर्मा, विश्वेश्वरप्रसाद गौतम, रक्षा
बस्थाल, गोपालदत्त पाण्डेय र सन्तोषकुमार
पाण्डे

विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता संजिव
रेग्मी

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

- नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १८

आदेश

न्या. चोलेन्द्र शमशेर ज.ब.रा.:

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र धारा १०७(२) बमोजिम यस अदालतको क्षेत्राधिकारअन्तर्गतको भई दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यसप्रकार रहेको छ:-

म निवेदिकाको पिता रुद्रलाल सिंह महर्जन (डंगोल) हुनुहुन्छ। हामीहरू ७ जना छोराछोरीहरू छौं। म निवेदिका र बहिनी रिना हजुरबाआमाको काखमा हुर्कियो। हामीहरू ४ जना इन्द्रचोकको घरमा बस्दथ्यौं। पिता रुद्रलाल कहिलेकाहीँ चाडपर्वमा आउनुहुन्थ्यो। काठमाडौंको इन्द्रचोक र स्वयम्भूमा हामीहरूको घरजग्गा थियो। हजुरबाआमाको मृत्यु भएपछि आमाबुबा र अरु भाइबहिनीहरू म बसी

आएको घरमा सँगै बस्ने गरी सर्नुभयो । सुरुमा पिताले केही हेरविचार गरेपनि पछि हामीहरूलाई शिक्षालगायत पालन पोषण गर्ने कुरामा ध्यान दिन छाड्नुभयो । मैले पितालाई हामी पनि हजुरकै सन्तान हौं किन अन्याय गर्नुहुन्छ भनी भन्दा तिमीहरूलाई केही पनि दिन्न जाउ सकेको गर भनी जवाफ दिएपछि २०६० सालमा मैले काठमाडौं जिल्ला अदालतमा मानाचामल र अंश मुद्दा दर्ता गरें ।

हामीले अंश मुद्दा दर्ता गराएको विपक्षी पिताले थाहा पाएपछि मिति २०६०/०५/०४ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंमा म निवेदिका रुबिना डंगोल छोरी नभई भान्जी नाताकी हुन् तसर्थ मिति २०४७/१०/२४ मा मलाई बाबु देखाई नागरिकता प्रमाण पत्र नं. ४२९०/६३७६ को नागरिकता लिएकी हुँदा त्यसरी झुट्टा विवरण दिई लिएको नागरिकता बदर गरिपाउँ भन्ने निवेदन दिनुभएको रहेछ । सो मुद्दामा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंका प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट मेरो उक्त नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र एकतर्फीरूपमा मिति २०६५/०१/२९ मा रद्द गर्ने निर्णय भएको रहेछ । सो निर्णयउपर मैले मिति २०६५/०३/०४ मा नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १८ बमोजिम मुद्दा दोहोर्‍याई हेरिपाउँ भनी गृह मन्त्रालयमा दिएको निवेदनमा निर्णय भएको ३५ दिनभित्र निवेदन नपरेको भन्ने आधारमा उक्त निवेदन मुलतबीमा राख्ने निर्णय गरी सोको जानकारी मलाई मिति २०६८/०१/०६ मा गराइएकोले अन्य वैकल्पिक र प्रभावकारी उपचारको बाटोको अभावमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को ३२ तथा १०७(२) बमोजिम प्रस्तुत रिट निवेदन लिई उपस्थित भएकी छु ।

अतः उल्लिखित जिकिरको आधारमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) अनुसार नागरिकताको हकको संरक्षणका लागि विपक्षी काठमाडौं जिल्ला प्रशासन कार्यालयका

प्रमुख जिल्ला अधिकारीले मिति २०६५/०१/२९ मा मेरो नागरिकता रद्द गर्ने गरी गरेको निर्णय र सोउपर परेको मेरो निवेदनलाई मुलतबीमा राख्ने गरी नेपाल सरकार (गृहमन्त्री स्तरीय) को मिति २०६५/०४/०३ मा भएको निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी मेरो नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र प्राप्त गर्ने संवैधानिक हकको संरक्षण गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदन ।

यसमा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो? यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिलसाथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी विपक्षी नं.१, २, ३ र ४ लाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाइदिनु । विपक्षी नं.५ लाई यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ लिई आफैं वा आफ्नो प्रतिनिधिद्वारा उपस्थित हुनु भनी रिट निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी सम्बन्धित जिल्ला अदालतमार्फत सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेस गर्नु भन्नेसमेत व्यहोराको यस अदालतबाट भएको कारण देखाउ आदेश ।

रिट निवेदक रुबिना (विना) सिंह डंगोलले जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंबाट मिति २०४७/१०/२४ मा लिएको नागरिकता प्रमाण पत्र नं. ४२९०/६६७६ को नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १२(ख) अनुसार प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट मिति २०६५/०१/२९ मा रद्द गरेको निर्णयउपर यस मन्त्रालयमा ३५ दिन नघाई दोहोर्‍याई हेरिपाउँ भन्ने निवेदन परेकोमा नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १८ बमोजिम आदेश भएको मितिले ३५ दिनभित्र

निवेदन नपरेकोले फायल मुलतबीमा राख्ने भनी नेपाल सरकार (गृहमन्त्री स्तर) बाट मिति २०६५/०४/०३ मा भएको निर्णय कानूनबमोजिम नै भएकोले प्रस्तुत निर्णय खारेज हुनुपर्ने होइन । अतः रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयको हकमा ऐ.का नि.सचिव भोलाप्रसाद शिवाकोटीको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदक रूबिना (विना) सिंह डंगोलले जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंबाट मिति २०४७/१०/२४ मा लिएको नागरिकता प्रमाण पत्र नं.४२९०/६६७६ को नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १२(ख) अनुसार प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट मिति २०६५/०१/२९ मा रद्द गरेको निर्णयउपर यस मन्त्रालयमा ३५ दिन नघाई दोहोर्चाई हेरिपाउँ भन्ने निवेदन परेकोमा नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १८ बमोजिम आदेश भएको मितिले ३५ दिनभित्र निवेदन नपरेकोले फायल मुलतबीमा राख्ने भनी नेपाल सरकार (गृहमन्त्री स्तर) बाट मिति २०६५/०४/०३ मा भएको निर्णय कानूनबमोजिम नै भएकोले प्रस्तुत निर्णय खारेज हुनुपर्ने होइन । अतः रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको नेपाल सरकार, गृहमन्त्री विजयकुमार गच्छदारको लिखित जवाफ ।

विपक्षी रिट निवेदकले नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको के, कस्तो काम कारवाही वा निर्णयबाट निवेदकको के, कस्तो संवैधानिक तथा कानूनी हक अधिकारको हनन् भएको हो? त्यसको स्पष्टरूपमा उल्लेखसम्म गर्न नसकेको अवस्थामा यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई रिट निवेदन लाग्न सक्दैन । प्रचलित कानूनबमोजिम कार्य गर्ने अख्तियार प्राप्त अन्य निकाय एवं पदाधिकारीबाट भए गरेका कामकारवाही एवं निर्णयउपर समेत यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई रिट निवेदन दायर गर्न मिल्ने पनि हुँदैन । अतः रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ

भन्नेसमेत व्यहोराको नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका तर्फबाट ऐ.को सचिव जयमुकुन्द खनालको लिखित जवाफ ।

निवेदकको नागरिकता प्रमाण पत्रको सम्बन्धमा उजुरी परी छानबिन गर्दा झुट्टा विवरण देखिएकोले मिति २०६५/०१/२९ मा निजको नागरिकता रद्द गरिएको सोबाहेक निवेदकको हकहितमा प्रतिकूल असर पर्ने कुनै काम यस कार्यालयबाट नभएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन यस कार्यालयको हकमा खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंको तर्फबाट ऐ.का प्रमुख जिल्ला अधिकारी चुडामणि शर्माको लिखित जवाफ ।

विपक्षीले आफ्नो निवेदनमा उल्लेख गरेअनुसार निजले झुट्टा विवरण देखाई लिएको नागरिकता कानूनबमोजिम बदर भएबाट निजले अर्को नागरिकता नपाउने भन्ने कुरामा रोक लगाएको छैन । निवेदकले झुट्टा विवरण देखाई लिएको नागरिकता नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १२ बमोजिम बदर भएको मात्र भएको हो । निज नेपाली नागरिक होइन भन्ने सो निर्णयको मक्सद होइन । नागरिकता मुद्दाबाट बुझिएको प्रमाणबाट निज कान्छा डंगोल तथा कमला डंगोलको छोरी भएको प्रष्ट देखिएको छ । निज निवेदकले कुनै पनि बेला सही विवरण देखाई आफ्नो नागरिकताको प्रमाण पत्र लिने हक सुरक्षित नै रहे भएको अवस्थामा सोतर्फ कुनै पहल नै नगरी झुट्टा विवरण देखाई लिएको नागरिकता बदर गर्ने गरी कानूनबमोजिम भएको काम कारवाहीलाई चुनौती दिई निवेदकको झुट्टा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको विपक्षी रूद्रलाल सिंह महर्जनको लिखित जवाफ ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालयको निर्णयउपर गृह मन्त्रालयमा निवेदकले दिएको भनेको पुनरावेदन र सोमा भएको निर्णयसहितको फाइल महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत गृह मन्त्रालयबाट झिकाई वा जवाफ प्राप्त भएपछि नियमानुसार पेस गर्नु भन्नेसमेत

व्यहोराको यस अदालतबाट भएको आदेश ।

नियमबमोजिम आजको दैनिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनसहितको मिसिल अध्ययन गरी रिट निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा, श्री विश्वेश्वरप्रसाद गौतम, श्री रक्षा बस्याल, श्री गोपालदत्त पाण्डेय र श्री सन्तोषकुमार पाण्डेले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम मेरो नागरिकताको हकको संरक्षणको लागि विपक्षी काठमाडौं जिल्ला प्रशासन कार्यालयका प्रमुख जिल्ला अधिकारीले मिति २०६५/०९/२९ मा मेरो नागरिकता रद्द गर्ने गरी गरेको निर्णय र सो निर्णयउपर परेको मेरो निवेदनलाई मुलतबीमा राख्ने गरी नेपाल सरकार (गृह मन्त्रीस्तर) को मिति २०६५/०४/०३ को निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी निवेदकको नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र प्राप्त गर्ने संवैधानिक हकको संरक्षण गर्न परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहससमेत सुनियो ।

नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री संजीव रेग्मीले रिट निवेदक रुबिना (विना) सिंह उंगोलले जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंबाट मिति २०४७/१०/२४ मा लिएको नागरिकता प्रमाण पत्र नं.४२९०/६६७६ को नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १२(ख) अनुसार प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट मिति २०६५/०९/२९ मा रद्द गरेको निर्णयउपर यस मन्त्रालयमा ३५ दिन नघाई दोहोऱ्याई हेरी पाउँ भन्नेनिवेदन परेकोमा नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १८ बमोजिम आदेश भएको मितिले ३५ दिनभित्र निवेदन नपरेकोले फाइल मुलतबीमा राख्ने भनी नेपाल सरकार (गृहमन्त्री स्तर) बाट मिति २०६५/०४/०३ मा भएको निर्णय कानूनबमोजिम नै भएकोले प्रस्तुत निर्णय खारेज हुनुपर्ने होइन । अतः

रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहससमेत सुनियो ।

उपर्युक्त पक्ष विपक्षका कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकिरसमेत रहेको प्रस्तुत रिट निवेदनसहितका मिसिल संलग्न कागजातहरूको अध्ययन गरी निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुने वा होइन? सो सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. यसमा निर्णयतर्फ विचार गर्दा, म निवेदिकाको पिता रुद्रलाल सिंह महर्जन (डंगोल) काम लगायत सातजना छोराछोरी हो । निज पिताले हामीहरूलाई शिक्षालगायत पालनपोषण गर्ने कुरामा ध्यान दिन छोडी तिमिहरूलाई केही पनि दिन्न जाओ सकेको गर भनी जवाफ दिएपछि २०६० सालमा मैले काठमाडौं जिल्ला अदालतमा मानाचामल र अंश मुद्दा दर्ता गरें । सो थाहा पाएपछि मिति २०६०/०५/०४ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंमा म निवेदिका रुबिना उंगोल छोरी नभई भान्जी नाताकी भएकोले मिति २०४७/१०/२४ मा मलाई बाबु देखाई लिएको नागरिकता बदर गरिपाउँ भन्ने निवेदन दिनुभएको आधारमा मेरो नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र मिति २०६५/०९/२९ मा रद्द गर्ने गरी जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट भएको थियो । सो निर्णयउपर मैले मिति २०६५/०३/०४ मा नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १८ बमोजिम मुद्दा दोहोऱ्याई हेरी पाउँ भनी गृह मन्त्रालयमा निवेदन दिएकोमा उक्त मन्त्रालयबाट निर्णय भएको ३५ दिनभित्र निवेदन नपरेको भन्ने आधारमा सो निवेदन मुलतबीमा राख्ने गरी निर्णय भयो । उक्त विपक्षी काठमाडौं जिल्ला प्रशासन कार्यालयका प्रमुख जिल्ला अधिकारीले मिति २०६५/०९/२९ मा मेरो नागरिकता रद्द गर्ने गरी गरेको निर्णय र सोउपर परेको मेरो निवेदनलाई मुलतबीमा राख्ने गरी नेपाल सरकार (गृहमन्त्री स्तरीय) को मिति २०६५/०४/०३ मा भएको निर्णय नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२)

अनुसार उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी मेरो नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र प्राप्त गर्ने संवैधानिक हकको संरक्षण गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदन देखिन्छ ।

३. यसैगरी रिट निवेदक रुबिना (विना) सिंह डंगोलको जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौँबाट भएको निर्णयउपर यस मन्त्रालयमा नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १८ बमोजिम आदेश भएको मिति ले ३५ दिनभित्र निवेदन नपरेकोले फाइल मुलतबीमा राख्ने गरी निर्णय भएको हो । प्रस्तुत निर्णय खारेज हुनुपर्ने होइन । रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको नेपाल सरकार, गृहमन्त्रालयको र सोही व्यहोराको गृहमन्त्री विजयकुमार गच्छदारको लिखित जवाफ रहेको पाइयो । विपक्षी रिट निवेदकले नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको के, कस्तो काम कारवाही वा निर्णयबाट निवेदकको के, कस्तो संवैधानिक तथा कानूनी हक अधिकारको हनन् भएको हो? त्यसको स्पष्टरूपमा उल्लेखसम्म गर्न नसकेको अवस्थामा यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई रिट निवेदन लाग्न सक्दैन । यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाएको हदसम्म रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ पाइयो । निवेदकको नागरिकता प्रमाण पत्रको सम्बन्धमा उजुरी परी छानबिन गर्दा झुट्टा विवरण देखिएकोले मिति २०६५/०९/२९ मा निजको नागरिकता रद्द गरिएको हो । सोबाहेक निवेदकको हकहितमा प्रतिकूल असर पर्ने कुनै काम यस कार्यालयबाट नभएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन यस कार्यालयको हकमा खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौँको लिखित जवाफ देखिन्छ । निवेदकले झुट्टा विवरण देखाई लिएको नागरिकता कानूनबमोजिम बदर भएबाट निजले अर्को नागरिकता नपाउने भन्ने कुरामा रोक लगाएको छैन । निज निवेदकले कुनै

पनि बेला सही विवरण देखाई आफ्नो नागरिकताको प्रमाण पत्र लिने हक सुरक्षित नै रहे भएको अवस्थामा सोतर्फ कुनै पहल नै नगरी झुट्टा विवरण देखाई लिएको नागरिकता बदर गर्ने गरी कानूनबमोजिम भएको काम कारवाहीलाई चुनौती दिइएको निवेदकको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको विपक्षी रुद्रलाल सिंह महर्जनको लिखित जवाफ देखियो ।

४. अब, निवेदक रुबिना (विना) सिंह डंगोलले काठमाडौँ जिल्ला अदालतमा बाबु रुद्र सिंह महर्जन (डंगोल) उपर अंश र मानाचामल मुद्दा दर्ता गरेको थाहा पाएपछि विपक्षी रुद्र सिंह महर्जन (डंगोल) ले रुबिना डंगोल छोरी नभई भान्जी हुन् । मिति २०४७/१०/२४ मा मलाई बाबु देखाई ना.प्र.नं.४२९०/६३७६ को नागरिकता लिएको हुँदा झुट्टा विवरण पेस गरी लिएको नागरिकता बदर गरिपाउँ भनी जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौँमा निवेदन दिई कारवाही हुँदा प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट मिति २०६५/०९/२९ मा उक्त नागरिकताको प्रमाण पत्र रद्द गर्ने निर्णय भएको देखिन्छ । सो निर्णयउपर रिट निवेदकले मिति २०६५/०३/०४ मा नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १८ अनुसार मुद्दा दोहोर्‍याई हेरी पाउँ भनी नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयमा दिएको निवेदनमा कुनै कारवाही नगरी पैंतीस दिनभित्र निवेदन नपरेको कारण देखाई उक्त निवेदन मुलतबीमा राख्ने निर्णय गरी निवेदकलाई मिति २०६८/०९/०६ मा जानकारी गराएको पाइयो ।

५. यसमा निर्णयतर्फ विपक्षी काठमाडौँ जिल्ला प्रशासन कार्यालयका प्रमुख जिल्ला अधिकारीले मिति २०६५/०९/२९ मा मेरो नागरिकता रद्द गर्ने गरी गरेको निर्णय र सोउपर परेको मेरो निवेदनलाई मुलतबीमा राख्ने गरी नेपाल सरकार (गृहमन्त्री स्तरीय) को मिति २०६५/०४/०३ मा भएको निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी मेरो नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र प्राप्त गर्ने संवैधानिक हकको संरक्षण गरिपाउँ भन्ने

रिट निवेदकको निवेदन जिकिरसँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था हेर्दा, नेपाली नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १२ मा “कुनै नेपाली नागरिकले झुट्टा विवरण दिई नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र लिएको प्रमाणित हुन आएमा तोकिएको अधिकारीले त्यस्तो नागरिकताको प्रमाण पत्र रद्द गर्नेछ” यसै गरी सोही ऐनको दफा १८ मा “कुनै अधिकारीले यो ऐनबमोजिम दिएको आदेशबाट मर्का पर्ने व्यक्तिले त्यस्तो आदेशउपर दोहोर्न्याई हेरियोस् भनी त्यस्तो आदेश भएको मितिले पैंतीस दिनभित्र नेपाल सरकारसमक्ष निवेदन गर्न सक्नेछ” तथा सोही ऐनको दफा १८ को उपदफा (२) मा उपदफा (१) बमोजिमको निवेदन प्राप्त भएपछि आदेश दिने अधिकारीसँग प्रतिवेदन लिई सो प्रतिवेदनसमेतको विचार गरी नेपाल सरकारले आफ्नो निर्णय वा आदेश दिन सक्नेछ र सो निर्णय वा आदेश अन्तिम हुनेछ” भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ।

६. उक्त कानूनी व्यवस्थाको सन्दर्भमा हेर्दा, कुनै पनि नेपाली नागरिकले झुट्टा विवरण दिई नेपाली नागरिकताको प्रमाण पत्र लिएको प्रमाणित हुन आएमा तोकिएको अधिकारीले त्यस्तो नागरिकताको प्रमाण पत्र रद्द गर्ने गरी भएको व्यवस्थाअनुरूप यी निवेदक रुबिना (विना) सिंहले झुट्टा विवरण पेश गरी नागरिकता बनाएको देखी जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंका प्रमुख जिल्ला अधिकारीले निजको नागरिकता बदर हुने गरी मिति २०६५/०१/२९ मा निर्णय गरेकोमा सो निर्णयउपर नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १८ बमोजिम यी निवेदकले उक्त निर्णय दोहोर्न्याई हेरिपाउँ भनी गृह मन्त्रालयमा ३५ दिनभित्र निवेदन गर्न सक्ने नै देखिन आयो। सोअनुसार निजले दिएको निवेदन सोही ऐनको दफा १८ मा उल्लेख भएको ३५ (पैंतीस) दिनको म्यादभित्र निवेदन नपरेकोले मुलतबीमा राख्ने गरी गृह मन्त्रालयबाट निर्णय भएको देखिन्छ। यस्तो अवस्थामा गृह मन्त्रालयले हदम्याद नाघेको भनी निवेदन मुलतबीमा राखेको मिलेको छ, छैन? भन्ने

सम्बन्धमा नै विचार गर्नुपर्ने हुन आयो।

७. सो सम्बन्धमा हेर्दा, म्याद भन्नाले कुनै कामको लागि सम्बन्धित निकायमा प्रवेश गर्न पाउने कानूनले तोकेको समय हो। कानूनले यस्तो समयको निर्धारण व्यक्तिले सम्बन्धित निकायमा आउन गर्नुपर्ने तयारीमा लाग्ने समय, आउँदा लाग्ने समय, व्यक्तिको दैनिक जीवनमा अपड्रट आइपर्ने समस्या र सो कुरामा लाग्ने समयावधिको समेत अनुमान तथा विचार गरी निर्धारण गरिदिएको हुन्छ। कुनैपनि व्यक्ति सम्बन्धित कामको लागि सम्बन्धित निकायमा प्रवेश गर्न सहजै समय व्यवस्थापन गरी आउन सकोस् र अत्यधिक विलम्ब गरी कार्य नै प्रभावित हुने गरी पनि नआओस् भन्ने उद्देश्यले म्यादको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। त्यसैले कानूनले तोकेको म्यादभित्र सम्बन्धित व्यक्ति सम्बन्धित निकायमा आइसक्नुपर्ने बाध्यता रहन्छ। म्याद सार्वजनिक र व्यक्तिगत हितअनुकूल हुने गरी कानूनले नै निश्चितरूपमा समयावधि किटान गरी निर्धारण गरिदिएको हुन्छ र यसको व्याख्या पनि सोही आधारमा गरिनु पर्दछ।

८. कानूनले निर्णय भएको मितिदेखि गणना हुने गरी म्यादको व्यवस्था गरेपनि सो निर्णय भएको थाहा नपाउने परिस्थिति भएमा उक्त म्यादको कानूनी व्यवस्था नै निष्प्रयोजित बन्न पुग्दछ। यस्तो अवस्थामा या त निर्णय भएको जानकारी सम्बन्धित पक्षलाई सम्बन्धित निकायले सोही दिन सक्नुपर्दछ या त सम्बन्धित पक्षले सो निर्णय सम्बन्धमा थाहा जानकारी पाएको मितिबाट मात्र लागू हुने गरी म्यादको गणना गर्नुपर्दछ। अन्यथा निर्णय भएको जानकारी सोही दिन पाउन नसक्ने व्यक्ति म्यादको कारण मात्र अन्यायमा पर्न जाने हुन्छ।

९. प्रस्तुत मुद्दामा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंबाट मिति २०६५/०१/२९ मा निर्णय भएको भएपनि यी निवेदक रुबिना (विना) सिंहले सो निर्णयको प्रतिलिपि पाउँ भनी मिति २०६५/०२/०२

मा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंमा निवेदन दिएको देखिएको छ । सो देखिएबाट यी निवेदकले सोही दिन वा सो पछि जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंबाट निर्णयको प्रतिलिपि पाई निर्णयबारे जानकारी पाएको प्रष्ट हुन आउँछ । निर्णयको जानकारी नभएसम्म सम्बन्धित पक्षले भएको निर्णयलाई स्वीकार्ने वा चुनौती दिने सम्बन्धमा कुनै यकिन गर्न नसक्ने हुँदा हाम्रो जस्तो निर्णयको जानकारी निर्णय हुँदा नै पाउन नसक्ने, निर्णय तयार गर्न नै समय लाग्ने र सम्बन्धित निकायले निर्णयको जानकारी सोही दिन सम्बन्धित पक्षलाई दिन पहल नगर्ने परिस्थितिमा निर्णय भएको मितिबाट म्याद सुरु गर्नु व्यवहारिक हुँदैन । यसैले कानूनबमोजिम भएको निर्णय वा आदेश भएको मितिले भन्ने व्यवस्थालाई सोको जानकारी पाएको मितिले भनी बुझ्नु र व्याख्या गर्नु नै न्यायोचित हुन्छ । त्यसैले यसमा यी निवेदिका रुबिना (विना) सिंहले निर्णयको प्रतिलिपि पाउँ भनी निवेदन दिएको मिति २०६५/०२/०२ बाट नै निजको दोहोऱ्याई पाउँ भनी गृह मन्त्रालयमा निवेदन दिने म्याद सुरु हुने हुन्छ । निज निवेदकले मिति २०६५/०३/०४ मा उक्त जिल्ला प्रशासन कार्यालयको निर्णय दोहोऱ्याई हेरी पाउँ भनी निवेदन दिएकोले सो निवेदन नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ को दफा १८ ले निर्धारण गरेको ३५(पैंतीस) दिनको म्यादभित्र रहेको देखिएको छ । निज निवेदकले म्याद नघाई ल्याएको अर्थ गरी उक्त निवेदनलाई मुलतबीमा राखेको मिलेको देखिन आएन ।

१०. अतः निवेदकले दिएको निवेदन म्याद नाघेकोले मुलतबीमा राख्ने गरी विपक्षी गृह मन्त्रालयबाट मिति २०६५/०४/०३ मा भएको निर्णय मिलेको नदेखिँदा उत्प्रेषणको आदेशबाट बदर हुने ठहर्छ । सो ठहरेबाट यी निवेदक रुबिना (विना) सिंहले मिति २०६५/०३/०४ मा दर्ता गराएको निवेदन मुलतबीबाट जगाई कानूनबमोजिम जो, जे बुझ्नुपर्ने हो बुझी जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंबाट मिति

२०६५/०१/२९ मा भएको निर्णय मिलेको छ, छैन? निर्णय गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय र गृहमन्त्रीका नाममा सम्म परमादेशको आदेशसमेत जारी हुने ठहर्छ । आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षीलाई समेत दिई प्रस्तुत रिट निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल अभिलेख शाखामा बुझाइ दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।
न्या. सारदाप्रसाद घिमिरे

इजलास अधिकृत:- लोकबहादुर हमाल
इति संवत् २०७३ साल मंसिर १३ गते रोज २ शुभम् ।

निर्णय नं. १८४३

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री केदारप्रसाद चालिसे
माननीय न्यायाधीश श्री सारदाप्रसाद घिमिरे
आदेश मिति : २०७४।०१।१२
०७१-WO-०९५२

मुद्दा : परमादेश

निवेदक : अछाम जिल्ला, मष्ठावण्डाली गा.वि.स.वडा नं.६ घर भई हाल सरस्वती निकेतन मा.वि., टेकुमा प्रा.वि.तह स्थायी शिक्षक पदमा कार्यरत तप्तबहादुर रावतसमेत
विरुद्ध
विपक्षी : नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत

- कानूनले दिएको सुविधा उपभोग गर्न नपाएको खण्डमा त्यस्ता व्यक्तिले कानूनी उपचारको खोजी गर्नु स्वाभाविक नै हुने ।
- शिक्षक सेवा आयोगबाट स्थायी शिक्षकको विज्ञापन गरी सो विज्ञापनअनुसार आवेदन दिई परीक्षामा सम्मिलित भई परीक्षा उत्तीर्ण गरी स्थायी शिक्षक पदमा नियुक्तिसमेत पाइसकेका निवेदकहरूलाई विपक्षी जिल्ला शिक्षा कार्यालयले कार्यालयमा हाजिरसमेत गराई सकेकोमा निवेदकहरू नियुक्ति भएको पदमा अन्य अस्थायी व्यक्ति कार्यरत रहेको भन्ने आधारमा शिक्षक कर्मचारीले नियुक्ति भई कार्यालयमा हाजिर भएपश्चात् निजहरूले नियमानुसार पाउने तलब भत्ताको सुविधाबाट वञ्चित गर्नु शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १००, १०१(१), १०४(१) र (२) समेतको प्रतिकूल हुने ।

(प्रकरण नं. ४)

- नियुक्ति पाएका स्थायी शिक्षकलाई सम्बन्धित विद्यालयमा हाजिर गराउन नसक्नु र स्थायी शिक्षकको दरबन्दीमा स्थायी शिक्षक नियुक्ति भइसकेपछि पनि अस्थायी शिक्षकलाई अवकाश दिन नसक्नु र त्यस्ता अस्थायी शिक्षकलाई तलब भत्ता खुवाउनु विपक्षीहरूको कमजोरी हो । राज्यका निकायले गरेको कमजोरीको कारण नागरिकले कानूनबमोजिम प्राप्त गर्ने हक सुविधाबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्थालाई स्वाभाविक मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ४)

निवेदकको तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ता कलमबहादुर खत्री

विपक्षीको तर्फबाट :

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

- शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १००, १०१(१), १०४(१)
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १८

आदेश

न्या. केदारप्रसाद चालिसे : तत्कालीन नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र धारा १०७(२) बमोजिम यस अदालतको क्षेत्राधिकार अन्तर्गतको भई दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यसप्रकार रहेको छ:

हामी निवेदकहरूले शिक्षक सेवा आयोगबाट शिक्षक सेवाको स्थायी पदपूर्तिको लागि लिइएको परीक्षा पास गरी प्रा.वि., नि.मा.वि. र मा.वि. तहको स्थायी शिक्षकको नियुक्ति पाई विपक्षी जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा उपस्थित भएका र सम्बन्धित विद्यालयमा हाजिर हुन जानु भनी लेखी पठाएकोमा सम्बन्धित विद्यालयले तत्काल हाजिर गराउन कठिनाई भएको व्यहोरा विपक्षी जिल्ला शिक्षा कार्यालयलाई लेखी पठाएपछि हामीहरूलाई विपक्षी जिल्ला शिक्षा कार्यालयले आफैँले तलब भत्ता दिने गरी जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा हाजिर गराई हाजिर भएको अवधिको तलब भत्ता आज भोलि दिन्छु भनी अलमल गरी हालसम्म पनि हामीहरूले पाउनु पर्ने मासिक तलब र चाडपर्व खर्च विपक्षीहरूले नदिएकाले हाम्रो रोजगारीसम्बन्धी संवैधानिक हकमा आघात पुगेकाले प्रस्तुत रिट निवेदन गरेका छौं। शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १०० मा शिक्षकले आफ्नो पदमा बहाल गरेको मितिदेखि नेपाल सरकारले तोकी दिएबमोजिम तलब र भत्ता पाउने छ भन्ने कानूनी व्यवस्था छ भने नियम १०१(१) मा

शिक्षकले प्रत्येक महिना भुक्तान गरेपछि तलब र भत्ता पाउने भए सोसमेत पाउने छ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसै गरी सोही नियमावलीको नियम १०४(१) र (२) मा शिक्षकले आफ्नो धर्म, संस्कृति, परम्पराअनुसार मनाउने चाडपर्वको लागि आफूले खाई पाई आएको एक महिनाको तलब बराबरको रकम प्रत्येक वर्ष चाडपर्व खर्चको रूपमा पाउने छ भन्ने कानूनी व्यवस्था छ । यो कानूनी व्यवस्थाबमोजिम हामी रिट निवेदकहरू जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा हाजिर भई काम गरेको दिनदेखि कानूनबमोजिम पद बहाली गरेको हुँदा हामीहरूले काम गरेको अवधिको तलब, भत्ता र चाडपर्व खर्चसमेत माग गर्दा विपक्षी जिल्ला शिक्षा कार्यालयले विपक्षी शिक्षा विभाग र शिक्षा मन्त्रालयसमेतमा पत्राचार गरेपनि भुक्तानी नदिएको हुँदा उक्त कार्य नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १८, शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १००, १०१ र १०४ को विपरीत भएकोले हामी रिट निवेदकहरूले काम गरेको अवधिको पाउनु पर्ने निवेदन पत्रको प्रकरण नं. ३ मा उल्लिखित तलब भत्ता दिनु, दिन लगाउनु भनी अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम विपक्षीहरूका नाममा परमादेशलगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश वा पुर्जा जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको निवेदन पत्र ।

यसमा के कसो भएको हो? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो? यो आधार र कारण खुलाई यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटका म्यादबाहेक १५(पन्ध्र) दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी यो आदेश र रिट निवेदनको प्रतिलिपिसमेत साथै राखी म्याद सूचना पठाई लिखित जवाफ परे वा अवधि व्यतित भएपछि नियमानुसार पेस गर्नु साथै विवादमा समावेश भएको विषयवस्तु निवेदकहरूको तलबसँग सम्बन्धित भएकोले सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ६३(३)(च५) बमोजिम प्रस्तुत रिट निवेदनलाई अग्राधिकार दिनु

भन्ने यस अदालतको मिति २०७२।३।२ को आदेश ।

विपक्षीहरू शिक्षक सेवा आयोगको परीक्षा उत्तीर्ण गरी नियुक्ति वा बढुवाको लागि सिफारिस भई जिल्ला शिक्षा कार्यालय, काठमाडौंको मिति २०७१।४।२१ निर्णयानुसार विभिन्न विद्यालयहरूमा नियुक्ति गरी पद बहाल गर्न पठाएको देखिन्छ । निवेदकहरूलाई जिल्ला शिक्षा कार्यालयले नियुक्ति गरी पद बहाल गर्न पठाउने र हाजिर गराई पठन पाठनमा लगाउने काम सम्बन्धित विद्यालय व्यवस्थापन समितिको हो । विभिन्न बहाना बनाई मौखिकरूपमै विद्यालयहरूले खटिएका शिक्षकलाई बहाल नगराई जिल्ला शिक्षा कार्यालयमै फिर्ता पठाएको हुँदा योग्यता परीक्षा उत्तीर्ण गरी नियुक्त भएका शिक्षकलाई त्यतिकै राख्न तत्कालीन अवस्थामा असान्दर्भिक र नियुक्त शिक्षकहरूको मानमर्दन हुने महसुस गरी पदबहाल गराउने क्रममा जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा उपस्थितसम्म गराइएको हो । शिक्षकहरूको पदबहाली विद्यालयमा मात्र हुने व्यवस्था प्रष्ट छ । शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १००(१) मा शिक्षकले आफ्नो पद बहाल गरेको मितिदेखि नेपाल सरकारले तोकी दिएबमोजिम तलब र भत्ता पाउने छ भन्ने प्रष्ट व्यवस्था गरेको हुँदा विपक्षीहरूले विद्यालयमा पद बहाल भएदेखिको तलब भत्ता पाएका छन् । विपक्षीहरूले पद बहाली नै नभएको अवस्थामा तलब भत्ता माग गर्नु असान्दर्भिक देखिन्छ । चाडपर्व खर्चका सम्बन्धमा शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १०४ को उपनियम (१) र (२) मा व्यवस्था भएबमोजिम हुनेछ । जिल्ला शिक्षा कार्यालयले पद बहाल गराउन हरसम्भव प्रयास गरी सबै शिक्षकहरूलाई सम्बन्धित विद्यालय व्यवस्थापन समितिको मार्फत पद बहाली गराई सकिएको छ । सम्बन्धित विद्यालय व्यवस्थापन समितिले पद बहाल नगराएको समयमा शिक्षा कार्यालयमा उपस्थितसम्म गराइएकोले त्यसरी उपस्थितसम्म भएको समयमा अध्यापनको काम पनि नगरेकाले पद बहाली नभएको अवस्थाको तलब

सुविधा माग गर्नु बदनियत पूर्ण देखिन्छ । तसर्थ रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

विपक्षीहरू शिक्षक सेवा आयोगको परीक्षा उत्तीर्ण गरी नियुक्तिको लागि सिफारिस भई आएका व्यक्तिहरू भएको हुँदा जिल्ला शिक्षा कार्यालयले विपक्षीहरूलाई विभिन्न विद्यालयहरूमा नियुक्ति गरी पद बहाल गर्न पठाइएकोमा विभिन्न बहाना बनाई मौखिकरूपमै विद्यालयहरूले पद बहाल नगराएको हुँदा नियुक्त भएका शिक्षकहरूलाई बाटामै राख्न तत्कालीन अवस्थामा असान्दर्भिक र मानमर्दन हुने महसुस गरी पद बहाल गराउने क्रममा जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा उपस्थित गराई क्रमशः विद्यालयसम्म पद बहाल गराउँदै गई सम्पूर्ण शिक्षकहरूलाई विद्यालयमा पद बहाल गराई सकिएको छ । शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १००(१) मा शिक्षकले आफ्नो पद बहाल गरेको मितिदेखि नेपाल सरकारले तोकी दिए बमोजिम तलब र भत्ता पाउने छ भन्ने प्रष्ट व्यवस्था गरेको हुँदा विपक्षीहरूले विद्यालयमा पद बहाल भएदेखिको तलब भत्ता पाएका छन् । विपक्षीहरूले पद बहाली नै नभएको अवस्थामा तलब भत्ता माग गर्नु असान्दर्भिक देखिन्छ । चाडपर्व खर्चका सम्बन्धमा शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १०४ को उपनियम (१) र (२) मा व्यवस्था भएबमोजिम हुनेछ । पद बहाली नभएको अवस्थाको तलब सुविधा जिल्ला शिक्षा कार्यालयलाई नै विपक्षी बनाई माग गर्नु बदनियतपूर्ण कदम देखिन्छ । विपक्षीको माग शिक्षा ऐन, नियमविपरीत रहेको हुँदा खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको जिल्ला शिक्षा कार्यालयको लिखित जवाफ ।

विपक्षीहरू शिक्षक सेवा आयोगको परीक्षा उत्तीर्ण गरी नियुक्ति वा बढुवाको लागि सिफारिस भई जिल्ला शिक्षा कार्यालय, काठमाडौंले विभिन्न विद्यालयहरूमा नियुक्ति गरी पद बहाल गर्न पठाएकोमा विभिन्न बहाना बनाई मौखिकरूपमै विद्यालयहरूले

खटिएका शिक्षकलाई बहाल नगराई जिल्ला शिक्षा कार्यालयमै फिर्ता पठाएको हुँदा केही समय जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा उपस्थित गराई सम्बन्धित विद्यालयमा हाजिर हुन गएका हुन् । निवेदकहरूले निवेदनमा उल्लेख गरेको अवधिको तलब भत्ता र चाडपर्व खर्च सम्बन्धित विद्यालयका अस्थायी शिक्षकले भुक्तानी पाइसकेको कारण निजहरूले जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा हाजिर भएको भनिएको अवधिको तलब पाउन सक्ने अवस्था छैन । शिक्षा विभागबाट जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा कुल स्वीकृत दरबन्दीको वार्षिक एकमुष्ट तलब, भत्ता तथा चाडपर्व खर्चको अख्तियारी जाने गर्दछ । निज शिक्षकहरूको मागबमोजिमको तलब भत्ता र चाडपर्व खर्च भुक्तानी दिने हो भने एकै दरबन्दीमा केही समय २ जना शिक्षकलाई दोहोरो तलब भत्ता तथा चाडपर्व खर्च भुक्तानी हुन गई आर्थिक अनियमितता हुन जाने हुन्छ । स्थायी नियुक्ति पाएका शिक्षक विद्यालयमा हाजिर हुन पठाउने र हाजिर भएपश्चात् हाजिर भएको मितिदेखि नै तलब भत्ता उपलब्ध गराउनु जिल्ला शिक्षा कार्यालयको दायित्वभित्र पर्ने भएकोमा निज शिक्षकहरूलाई आ-आफ्नो विद्यालयको आ-आफ्नो विद्यालयमा हाजिर हुन जाने वातावरण सृजना नगरेको कारण जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा उपस्थित भएको अवधिको तलब भत्ता भुक्तानी गर्न शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १७९ र प्रचलित आर्थिक ऐन तथा नियमले समेत नमिल्ने भएको कारणले प्रस्तुत रिट खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको शिक्षा विभागको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा छलफलको क्रममा इजलासबाट विपक्षीहरूको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सरकारी वकिललाई उपस्थितिको लागि पटकपटक जानकारी गराउँदा उपस्थित नभएको र निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री कलमबहादुर खत्रीले यी निवेदकहरूलाई जिल्ला शिक्षा

कार्यालय, काठमाडौंले स्थायी नियुक्ति गरेपछि सम्बन्धित विद्यालयले पद बहाली गराई हाजिर नगराएका कारण जिल्ला शिक्षा कार्यालय, काठमाडौंमा नै हाजिर गराई राखेको तर तलब भत्ता र चाडपर्व खर्च उपलब्ध नगराएकाले निवेदन मागबमोजिम तलब भत्ता उपलब्ध गराउनु भनी परमादेशको आदेश जारी हुनुपर्दछ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

उपर्युक्त बहस जिकिर रहेको प्रस्तुत रिट निवेदनमा मिसिल कागज अध्ययन गरी हेर्दा, शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १०० मा शिक्षकले आफ्नो पदमा बहाल गरेको मितिदेखि नेपाल सरकारले तोकी दिएबमोजिम तलब र भत्ता पाउने, नियम १०१(१) मा शिक्षकले प्रत्येक महिना भुक्तान गरेपछि तलब र भत्ता पाउने भए सोसमेत पाउने तथा नियम १०४(१) र (२) मा शिक्षकले आफ्नो धर्म, संस्कृति, परम्पराअनुसार मनाउने चाडपर्वको लागि आफूले खाइपाई आएको एक महिनाको तलब बराबरको रकम प्रत्येक वर्ष चाडपर्व खर्चको रूपमा पाउने कानूनी व्यवस्था छ । यो कानूनी व्यवस्थाबमोजिम हामी रिट निवेदकहरू जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा हाजिर भई काम गरेको दिनदेखि कानूनबमोजिम पद बहाली गरेको हुँदा हामीहरूले काम गरेको अवधिको तलब, भत्ता र चाडपर्व खर्चसमेत भुक्तानी नदिएको हुँदा उक्त कार्य नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १८, शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १००, १०१ र १०४ को विपरीत भएकोले हामी रिट निवेदकहरूले काम गरेको अवधिको पाउनु पर्ने निवेदनपत्रको प्रकरण नं. ३ मा उल्लिखित तलब भत्ता दिनु, दिन लगाउनु भनी अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम विपक्षीहरूका नाममा परमादेशलगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश वा पुर्जो जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको निवेदनपत्र, विपक्षी निवेदकहरूले आफू नियुक्त भएको विद्यालयमा हाजिर भई पद बहाली गरी पठन पाठन गरेको दिन देखि तलब भत्ता र चाडपर्व खर्च पाउने तथा सम्बन्धित विद्यालयमा बहाली हुन नदिई केही समय जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा हाजिर गराइएको र सो अवधिलाई निजहरू आफ्नो पदमा पद बहाली भएको नमानिने हुँदा मागबमोजिम आदेश जारी हुनु पर्ने होइन, रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको लिखित जवाफ रहेको देखियो ।

उपर्युक्त बहस जिकिर र तथ्य रहेको प्रस्तुत रिट निवेदनमा मिसिल कागज अध्ययन गरी हेर्दा, निवेदकहरूको मागबमोजिम परमादेशको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन, सो विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

२. सो सन्दर्भमा हेर्दा, यी निवेदकहरू शिक्षक सेवा आयोगको परीक्षा उत्तीर्ण गरी नियुक्तिका लागि सिफारिस भई जिल्ला शिक्षा कार्यालय काठमाडौंबाट विभिन्न विद्यालयमा नियुक्ति पाई पद बहाली गर्न सम्बन्धित विद्यालयमा जाँदा पद बहाली गर्न नदिएपछि जिल्ला शिक्षा कार्यालय काठमाडौंमा फिर्ता भई जिल्ला शिक्षा कार्यालयले हाजिर गराई राखेको कुरामा विवाद देखिँदैन । पदस्थापन भएको सम्बन्धित विद्यालयमा हाजिर भएपछि मात्र यी निवेदकहरूले तलब भत्ता र चाडपर्व खर्च पाउने भन्ने विपक्षीहरूको जिकिर शिक्षा ऐन, २०२८ र शिक्षा नियमावली, २०५९ विपरीत समेत हुने देखिन्छ । यी निवेदकहरू मध्ये जिल्ला शिक्षा कार्यालय काठमाडौंमा हाजिर रहेको देहायको अवधिमा देहायबमोजिमको तलब भत्ता र चाडपर्व खर्चसमेत गरी देहायको रकम भुक्तानी पाउन बाँकी रहेको भन्ने निवेदनपत्रको प्रकरण नं. ३ बाट देखिन्छ ।

सि.नं.	नाम, थर	पद	काम गरेको अवधि	तलब रकम	चाडपर्व खर्च	कुल जम्मा
१	तमबहादुर रावत	प्रा.शि.	२ महिना ३ दिन	३९,३३३।-	१७,७३०।-	५७,०६३।-

नेपाल कानून पत्रिका, २०७४, कात्तिक

२	शम्भु थपलिया	प्रा.शि.	२ महिना १७ दिन	४८,०७४।-	१७,७३०।-	६५,८०४।-
३	सृजना पोखरेल	प्रा.शि.	३ महिना ९ दिन	६२,४३३।-	१७,७३०।-	८०,१६३।-
४	किरण अधिकारी	प्रा.शि.	३ महिना ९ दिन	६२,४३३।-	१७,७३०।-	८०,१६३।-
५	गिरीराज न्यौपाने	प्रा.शि.	४ महिना ८ दिन	७९,९१५।-	१७,७३०।-	९७,६४५।-
६	राजु प्रसाद भुसाल	प्रा.शि.	३ महिना १८ दिन	६७,४२८।-	१७,७३०।-	८५,१५८।-
७	जीवन खड्का	प्रा.शि.	२ महिना १२ दिन	४४,९५२।-	१७,७३०।-	६२,६८२।-
८	पृथ्वी कुमार मगर	प्रा.शि.	२ महिना १२ दिन	४४,९५२।-	१७,७३०।-	६२,६८२।-
९	विष्णु प्रसाद कटेल	प्रा.शि.	२ महिना ९ दिन	४३,०७९।-	१७,७३०।-	६०,८०९।-
१०	रछाने लोहार	प्रा.शि.	१ महिना २४ दिन	३३,७१४।-	१७,७३०।-	५१,४४४।-
११	प्रियंका चौधरी	प्रा.शि.	२ महिना २५ दिन	५३,०६८।-	१७,७३०।-	७०,७९८।-
१२	प्रेमा सुब्बा	प्रा.शि.	२ महिना १८ दिन	४८,६९८।-	१७,७३०।-	६६,४२८।-
१३	नारायण दुवे	प्रा.शि.	२ महिना १३ दिन	४५,५७६।-	१७,७३०।-	६३,३०६।-
१४	किरण पाण्डे	प्रा.शि.	३ महिना ८ दिन	६१,१८५।-	१७,७३०।-	७८,९१५।-
१५	मेघनाथ दंगाल	प्रा.शि.	१ महिना २६ दिन	३४,९६३।-	१७,७३०।-	५२,६९३।-
१६	सीतादेवी ढकाल	प्रा.शि.	३ महिना १८ दिन	६७,४२८।-	१७,७३०।-	८५,१५८।-
१७	सविता अधिकारी	प्रा.शि.	३ महिना ३ दिन	५८,०६३।-	१७,७३०।-	७५,७९३।-
१८	सर्मिला बुढाथोकी	प्रा.शि.	२ महिना १९ दिन	४९,३२३।-	१७,७३०।-	६७,०५३।-
१९	उमा सापकोटा	प्रा.शि.	२ महिना १२ दिन	४४,९५२।-	१७,७३०।-	६२,६८२।-
२०	संजिदा नस्रिन	प्रा.शि.	३ महिना २३ दिन	७०,५५०।-	१७,७३०।-	८८,२८०।-
२१	सृजना पौडेल	प्रा.शि.	२ महिना १५ दिन	४६,८२५।-	१७,७३०।-	६४,५५५।-
२२	रमेश कुमार खड्का	प्रा.शि.	१ महिना २७ दिन	३५,५८७।-	१७,७३०।-	५३,३१७।-
२३	लोकेन्द्र बहादुर चन्द	प्रा.शि.	२ महिना २३ दिन	५१,८२०।-	१७,७३०।-	६९,५५०।-
२४	बुद्धिसागर अधिकारी	प्रा.शि.	१ महिना २९ दिन	३६,८३६।-	१७,७३०।-	५४,५६६।-
२५	कञ्चन झा	प्रा.शि.	३ महिना २४ दिन	७१,१७४।-	१७,७३०।-	८८,९०४।-
२६	कल्पना अधिकारी	प्रा.शि.	२ महिना २३ दिन	५१,८२०।-	१७,७३०।-	६९,५५०।-
२७	राम बहादुर श्रेष्ठ	प्रा.शि.	२ महिना १२ दिन	४४,९५२।-	१७,७३०।-	६२,६८२।-
२८	बिन्दु कु.राना	प्रा.शि.	३ महिना ११ दिन	६३,०५८।-	१७,७३०।-	८०,७८८।-
२९	सन्तोषी त्रिपाठी	प्रा.शि.	४ महिना ७ दिन	७९,२९०।-	१७,७३०।-	९७,०२०।-
३०	कल्पना पौडेल रेग्मी	प्रा.शि.	२ महिना १२ दिन	४४,९५२।-	१७,७३०।-	६२,६८२।-
३१	नविता झा	प्रा.शि.	२ महिना २९ दिन	५५,५६६।-	१७,७३०।-	७३,२९६।-
३२	अतुलराज जोशी	प्रा.शि.	३ महिना १४ दिन	६४,९३१।-	१७,७३०।-	८२,६६१।-
३३	जमुना श्रेष्ठ	प्रा.शि.	२ महिना ९ दिन	४३,०७९।-	१७,७३०।-	६०,८०९।-
३४	सपना श्रीवास्तव	प्रा.शि.	३ महिना २३ दिन	७०,५५०।-	१७,७३०।-	८८,२८०।-
३५	जितेन्द्रबहादुर खड्का	प्रा.शि.	४ महिना १२ दिन	८२,४१२।-	१७,७३०।-	१,००,१४२।-
३६	विमलापोखरेल दाहाल	प्रा.शि.	३ महिना १ दिन	५६,८१४।-	१७,७३०।-	७४,५४४।-
३७	प्रेमलता तोलाङ्गी	प्रा.शि.	२ महिना १२ दिन	४४,९५२।-	१७,७३०।-	६२,६८२।-
३८	रमा कुमारी नेपाली	प्रा.शि.	१ महिना २९ दिन	३६,८३६।-	१७,७३०।-	५४,५६६।-

१८४३ - तमबहादुर रावतसमेत वि. नेपाल सरकार

३९	विरसना पौडेल	प्रा.शि.	४ महिना २१ दिन	८८,०३१।-	१७,७३०।-	१,०५,७६१।-
४०	मञ्जु भट्टराई	प्रा.शि.	२ महिना ३ दिन	३९,३३३।-	१७,७३०।-	५७,०६३।-
४१	कुमार हुमागाई	प्रा.शि.	२ महिना १३ दिन	४५,५७६।-	१७,७३०।-	६३,३०६।-
४२	अस्मिता क्षेत्री	प्रा.शि.	३ महिना १० दिन	६२,४३३।-	१७,७३०।-	८०,१६३।-
४३	निर्मला खनाल	प्रा.शि.	३ महिना २४ दिन	७१,१७४।-	१७,७३०।-	८८,९०४।-
४४	कौशलराज चौधरी	प्रा.शि.	२ महिना १२ दिन	४४,९५२।-	१७,७३०।-	६२,६८२।-
४५	रमिला ढुङ्गोल	प्रा.शि.	३ महिना २४ दिन	७१,१७४।-	१७,७३०।-	८८,९०४।-
४६	करुण रैला	प्रा.शि.	२ महिना १३ दिन	४५,५७६।-	१७,७३०।-	६३,३०६।-
४७	मन्दिरा विष्ट	प्रा.शि.	३ महिना १२ दिन	६३,६८२।-	१७,७३०।-	८१,४१२।-
४८	सीता घिमिरे दाहाल	प्रा.शि.	२ महिना १२ दिन	४४,९५२।-	१७,७३०।-	६२,६८२।-
४९	सृजना आचार्य	प्रा.शि.	२ महिना ३ दिन	३९,३३३।-	१७,७३०।-	५७,०६३।-
५०	दुर्गा पन्थी अर्याल	प्रा.शि.	२ महिना १४ दिन	४६,२०१।-	१७,७३०।-	६३,९३१।-
५१	प्रमिला सापकोटा	प्रा.शि.	३ महिना १६ दिन	६६,१७९।-	१७,७३०।-	८३,९०९।-
५२	साबित्री सापकोटा (घर्तीमगर)	प्रा.शि.	२ महिना ३ दिन	३९,३३३।-	१७,७३०।-	५७,०६३।-
५३	रामाकान्तप्रसाद यादव	प्रा.शि.	३ महिना ११ दिन	६३,०५८।-	१७,७३०।-	८०,७८८।-
५४	वसन्तराज जोशी	प्रा.शि.	१ महिना २८ दिन	३६,२११।-	१७,७३०।-	५३,९४१।-
५५	बालकल्याणी सुवेदी	प्रा.शि.	१ महिना २६ दिन	३४,९६३।-	१७,७३०।-	५२,६९३।-
५६	मेनुका पराजुली	प्रा.शि.	२ महिना १३ दिन	४५,५७६।-	१७,७३०।-	६३,३०६।-
५७	मञ्जु अर्याल	प्रा.शि.	३ महिना १ दिन	५६,८१४।-	१७,७३०।-	७४,५४४।-
५८	पुजा कु. श्रीवास्तव	प्रा.शि.	४ महिना ५ दिन	७८,०४२।-	१७,७३०।-	९५,७७२।-
५९	मंगल मेहता	प्रा.शि.	२ महिना ११ दिन	४४,३२८।-	१७,७३०।-	६२,०५८।-
६०	कुमारी सवनम	प्रा.शि.	३ महिना	५६,१९०।-	१७,७३०।-	७३,९२०।-
६१	तुलसा गुरागाई	प्रा.शि.	२ महिना २५ दिन	३९,३३३।-	१७,७३०।-	७०,७९८।-
६२	कमला घिमिरे	प्रा.शि.	२ महिना ११ दिन	४४,३२८।-	१७,७३०।-	६२,०५८।-
६३	धर्मेन्द्र मेहता	प्रा.शि.	२ महिना २१ दिन	५५,५७१।-	१७,७३०।-	७३,३०१।-
६४	उत्तमहरि अधिकारी	प्रा.शि.	२ महिना ११ दिन	४४,३२८।-	१७,७३०।-	६२,०५८।-
६५	कमला न्यौपाने	प्रा.शि.	१ महिना २८ दिन	३६,२११।-	१७,७३०।-	५३,९४१।-
६६	कमला कु. भजुरी	प्रा.शि.	२ महिना २ दिन	३८,७०९।-	१७,७३०।-	५६,४३९।-
६७	कविता चौलागाई	प्रा.शि.	१ महिना २८ दिन	३६,२११।-	१७,७३०।-	५३,९४१।-
६८	गीता मरासिनी	प्रा.शि.	१ महिना २२ दिन	३२,४६५।-	१७,७३०।-	५०,१९५।-
६९	यनकुमारी गुरुङ	प्रा.शि.	१ महिना ५ दिन	२१,८५२।-	१७,७३०।-	३९,५८२।-
७०	गोमा महता	प्रा.शि.	१ महिना ५ दिन	२१,८५२।-	१७,७३०।-	३९,५८२।-
७१	कान्छानोरु शेर्पा	प्रा.शि.	१ महिना ५ दिन	२१,८५२।-	१७,७३०।-	३९,५८२।-
७२	शिवा पौडेल	प्रा.शि.	१ महिना ५ दिन	२१,८५२।-	१७,७३०।-	३९,५८२।-
७३	ईश्वरी सापकोटा	प्रा.शि.	४ महिना १५ दिन	८४,२८५।-	१७,७३०।-	१,०२,०१५।-
७४	कविता पन्थी	प्रा.शि.	० महिना १८ दिन	११,२३८।-	१७,७३०।-	२८,९६८।-
७५	सुवास बुढा	प्रा.शि.	१ महिना २२ दिन	३२,४६५।-	१७,७३०।-	५०,१९५।-

नेपाल कानून पत्रिका, २०७४, कात्तिक

७६	बिष्णु कु.बुढा	प्रा.शि.	१ महिना २० दिन	३१,२१७।-	१७,७३०।-	४८,९४७।-
७७	सन्तोष पौडेल	प्रा.शि.	१ महिना १९ दिन	३०,५९०।-	१७,७३०।-	४८,३२०।-
७८	तीर्थमाया छन्त्याल	प्रा.शि.	० महिना १८ दिन	११,२३८।-	१७,७३०।-	२८,९६८।-
७९	शोभा बलामी	प्रा.शि.	३ महिना ८ दिन	६१,१८५।-	१७,७३०।-	७८,९१५।-
८०	साबित्री श्रेष्ठ	प्रा.शि.	० महिना २७ दिन	१६,८५७।-	१७,७३०।-	३४,५८७।-
८१	सिला ढकाल	प्रा.शि.	१ महिना २६ दिन	३४,९६३।-	१७,७३०।-	५२,६९३।-
८२	सीता भट्ट	प्रा.शि.	० महिना २२ दिन	१३,७३५।-	१७,७३०।-	३१,४६५।-
८३	हेमा पन्त	प्रा.शि.	१ महिना २१ दिन	३१,८१४।-	१७,७३०।-	४९,५४४।-
८४	बन्दना कु.श्रेष्ठ	प्रा.शि.	० महिना २९ दिन	१८,१०६।-	१७,७३०।-	३५,८३६।-
८५	छायौँ कु. पाठक	प्रा.शि.	० महिना २९ दिन	१८,१०६।-	१७,७३०।-	३५,८३६।-
८६	पार्वती ज्ञवाली	प्रा.शि.	१ महिना २२ दिन	३२,४६५।-	१७,७३०।-	५०,१९५।-
८७	सर्मिला अर्याल	प्रा.शि.	४ महिना १६ दिन	८४,९०९।-	१७,७३०।-	१,०२,६३९।-
८८	सन्तोषी वि.क.	प्रा.शि.	३ महिना ८ दिन	६१,१८५।-	१७,७३०।-	७८,९१५।-
८९	राम कु. पौडेल	प्रा.शि.	४ महिना २ दिन	७६,१६९।-	१७,७३०।-	९३,८९९।-
९०	बिनोद कु. ओझा	प्रा.शि.	१ महिना २९ दिन	३६,८३६।-	१७,७३०।-	५४,५६६।-
९१	संगीता परियार	प्रा.शि.	१ महिना २६ दिन	३४,९६३।-	१७,७३०।-	५२,६९३।-
९२	इन्दिरा शर्मा	प्रा.शि.	२ महिना १२ दिन	४४,९५२।-	१७,७३०।-	६२,६८२।-
९३	गायत्री दंगल	प्रा.शि.	१ महिना २८ दिन	३६,२११।-	१७,७३०।-	५३,९४१।-
९४	मञ्जु धिमिरे	प्रा.शि.	१ महिना २९ दिन	३६,८३६।-	१७,७३०।-	५४,५६६।-
९५	प्रतिभा भट्टराई	प्रा.शि.	० महिना ३० दिन	१९,८००।-	१७,७३०।-	३७,५३०।-
९६	जीवन नेपाली	प्रा.शि.	१ महिना ११ दिन	२५,५९८।-	१७,७३०।-	४३,३२८।-
९८	अजय कुमार मण्डल	प्रा.शि.	३ महिना १४ दिन	६४,९३१।-	१७,७३०।-	८२,६६१।-
९९	टिकादेवी पौडेल	प्रा.शि.	१ महिना १२ दिन	२६,२२२।-	१७,७३०।-	४३,९५२।-
१००	सुनिल कु.शाह	प्रा.शि.	० महिना २३ दिन	१४,३६०।-	१७,७३०।-	३२,०९०।-
१०१	हरिन्द्र कु.महतो	प्रा.शि.	१ महिना २६ दिन	३४,९६३।-	१७,७३०।-	५२,६९३।-
१०२	गोपालप्रसाद धमला	प्रा.शि.	२ महिना २९ दिन	५५,५६६।-	१७,७३०।-	७३,२९६।-
१०३	मिनमाया राना	प्रा.शि.	१ महिना २९ दिन	३६,८३६।-	१७,७३०।-	५४,५६६।-
१०४	प्रतिभा श्रेष्ठ	प्रा.शि.	१ महिना २९ दिन	३६,८३६।-	१७,७३०।-	५४,५६६।-
१०५	सजन हुँका	प्रा.शि.	२ महिना २७ दिन	५४,३१७।-	१७,७३०।-	७२,०४७।-
१०६	वृजनन्दनप्रसाद साह	प्रा.शि.	३ महिना १८ दिन	६७,४२८।-	१७,७३०।-	८५,१५८।-
१०७	साबित्री घिसिङ	प्रा.शि.	३ महिना १० दिन	६२,४३३।-	१७,७३०।-	८०,१६३।-
१०८	लक्ष्मीमाया गाम्देन	प्रा.शि.	१ महिना १७ दिन	२९,३४४।-	१७,७३०।-	४७,०७४।-
१०९	सविता अधिकारी	प्रा.शि.	१ महिना ११ दिन	२५,५९८।-	१७,७३०।-	४३,३२८।-
११०	मैया अर्याल (थापा)	प्रा.शि.	३ महिना १ दिन	५६,८१४।-	१७,७३०।-	७४,५४४।-
१११	तिला कार्की (के.सी.)	प्रा.शि.	१ महिना १७ दिन	२९,३४४।-	१७,७३०।-	४७,०७४।-
११२	चपला ढकाल	प्रा.शि.	१ महिना १० दिन	२४,९७३।-	१७,७३०।-	४२,७०३।-
११३	बदरीनारायणप्रसाद गुप्त	प्रा.शि.	२ महिना ० दिन	३७,४६०।-	१७,७३०।-	५५,१९०।-

१८४३ - तमबहादुर रावतसमेत वि. नेपाल सरकार

११४	मिनामाया न्यौपाने	प्रा.शि.	३ महिना २ दिन	५७,४३९।-	१७,७३०।-	७५,१६९।-
११५	राज रोक्का	प्रा.शि.	१ महिना २८ दिन	३६,२११।-	१७,७३०।-	५३,९४१।-
११६	पवित्रा शर्मा	प्रा.शि.	१ महिना ३ दिन	२१,७८०।-	१७,७३०।-	३९,५१०।-
११७	गोकुल पोख्रेल	प्रा.शि.	३ महिना ११ दिन	६३,०५८।-	१७,७३०।-	८०,७८८।-
११८	चन्द्रकुमारी चौलागाई	प्रा.शि.	१ महिना २६ दिन	३४,९६३।-	१७,७३०।-	५२,६९३।-
११९	बाबुराम शर्मा	प्रा.शि.	१ महिना २९ दिन	३६,८३६।-	१७,७३०।-	५४,५६६।-
१२०	रूपक के.सी.	प्रा.शि.	० महिना २२ दिन	१३,७३५।-	१७,७३०।-	३१,४६५।-
१२१	सृजना झा	प्रा.शि.	२ महिना २६ दिन	५३,६९३।-	१७,७३०।-	७१,४२३।-
१२२	शिलु ढुङ्गाना	प्रा.शि.	२ महिना २५ दिन	५३,०६८।-	१७,७३०।-	७०,७९८।-
१२३	मुनाहरि कार्की	प्रा.शि.	० महिना २७ दिन	१६,८५७।-	१७,७३०।-	३४,५८७।-
१२४	मिरा महर्जन	प्रा.शि.	२ महिना ३ दिन	३९,३३३।-	१७,७३०।-	५७,०६३।-
१२५	सहिकुमार लिम्बु	प्रा.शि.	२ महिना ३ दिन	३९,३३३।-	१७,७३०।-	५७,०६३।-
१२६	सारदा कुमारी पौडेल	नि.मा.शि.	६ महिना ५ दिन	१,५६,६३३।-	२४,४००।-	१,८१,०३३।-

३. तत्कालीन नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १८ मा रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हकलाई मौलिक हकको रूपमा राखी प्रत्येक नागरिकलाई कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम रोजगारीको हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १०० मा शिक्षकले आफ्नो पदमा बहाल गरेको मितिदेखि नेपाल सरकारले तोकी दिएबमोजिम तलब र भत्ता पाउने, नियम १०१(१) मा शिक्षकले प्रत्येक महिना भुक्तान गरेपछि तलब र भत्ता पाउने भए सोसमेत पाउने तथा नियम १०४(१) र (२) मा शिक्षकले आफ्नो धर्म, संस्कृति, परम्पराअनुसार मनाउने चाडपर्वको लागि आफूले खाइ पाइ आएको एक महिनाको तलब बराबरको रकम प्रत्येक वर्ष चाडपर्व खर्चको रूपमा पाउने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ।

४. विधिको शासन (Rule of Law) मा कुनै पनि कार्य संविधान तथा कानूनले निर्देशन गरेअनुरूप वा कानूनबमोजिम मात्र हुन्छ। कुनै पनि सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्ति वा निकायले संविधान, ऐन, नियमबमोजिमको कर्तव्य र जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। कानूनले दिएको सुविधा उपभोग गर्न नपाएको खण्डमा त्यस्ता व्यक्तिले कानूनी उपचारको खोजी गर्नु स्वाभाविक नै हुन्छ। यी निवेदकहरू विधिसम्मत रूपमा शिक्षक सेवा आयोगले सञ्चालन गरेको परीक्षामा सहभागी भई परीक्षा उत्तीर्ण गरी नियुक्तिको लागि जिल्ला शिक्षा कार्यालय, काठमाडौंमा सिफारिस भई स्थायी शिक्षक पदमा नियुक्ति प्राप्त गरेका व्यक्तिहरू देखिन्छन्। नियुक्ति पाएका निवेदकहरू पद बहाली गर्न सम्बन्धित विद्यालयमा जाँदा त्यहाँ पद बहाली हुन नदिएपछि जिल्ला शिक्षा कार्यालय, काठमाडौंमा फिर्ता भएको र जिल्ला शिक्षा कार्यालय, काठमाडौंले तत्काल निजहरूलाई पद बहालीको वातावरण बनाउन नसकेपछि सोही कार्यालयमा हाजिर गराएको भन्ने निवेदनसाथ पेस गरेको जिल्ला शिक्षा कार्यालय, काठमाडौंबाट प्रमाणित हाजिरीबाट देखिन्छ। सो कुरालाई विपक्षीहरूले आफ्नो लिखित जवाफमा पनि स्वीकार गरेको समेत देखिन्छ। यसरी स्थायीरूपमा नियुक्ति भई नियमितरूपमा कार्यालयमा हाजिर भएका निवेदकहरूलाई निजहरूले नियमानुसार पाउने अवधिको तलब, भत्ता र चाडपर्व खर्चसमेतबाट वञ्चित गर्न मिल्ने देखिँदैन। निवेदकहरू नियुक्ति भएको दरबन्दीमा कार्यरत अस्थायी शिक्षकहरूलाई भुक्तानी दिएको कारण दोहोरो भुक्तानी दिन नमिल्ने भन्ने विपक्षीहरूको लिखित जवाफ संविधान एवं कानूनसम्मत देखिँदैन। शिक्षक सेवा आयोगबाट

स्थायी शिक्षकको विज्ञापन गरी सो विज्ञापनअनुसार आवेदन दिई परीक्षामा सम्मिलित भई परीक्षा उत्तीर्ण गरी स्थायी शिक्षक पदमा नियुक्तिसमेत पाइसकेका निवेदकहरूलाई विपक्षी जिल्ला शिक्षा कार्यालयले कार्यालयमा हाजिरसमेत गराई सकेकोमा निवेदकहरू नियुक्ति भएको पदमा अन्य अस्थायी व्यक्ति कार्यरत रहेको भन्ने आधारमा शिक्षक कर्मचारीले नियुक्ति भई कार्यालयमा हाजिर भएपश्चात् निजहरूले नियमानुसार पाउने तलब भत्ताको सुविधाबाट वञ्चित गर्नु शिक्षा नियमावली, २०५९ कोनियम १००, १०१(१), १०४(१) र (२) समेतको प्रतिकुल हुन्छ । नियुक्ति पाएका स्थायी शिक्षकलाई सम्बन्धित विद्यालयमा हाजिर गराउन नसक्नु र स्थायी शिक्षकको दरबन्दीमा स्थायी शिक्षक नियुक्ति भइसकेपछि पनि अस्थायी शिक्षकलाई अवकाश दिन नसक्नु र त्यस्ता अस्थायी शिक्षकलाई तलब भत्ता खुवाउनु विपक्षीहरूको कमजोरी हो । राज्यका निकायले गरेको कमजोरीको कारण नागरिकले कानूनबमोजिम प्राप्त गर्ने हक सुविधाबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्थालाई स्वाभाविक मान्न मिल्दैन । निवेदकहरूलाई विधिसम्मत रूपमा नियुक्ति गरी नियमित रूपमा हाजिर गराई काम काज गराएपछि निजहरूले काम गरेको अवधिको तलब, भत्ता र चाडपर्व खर्च नदिनु काम गरेबापत उचित ज्याला पाउने भन्ने श्रमसम्बन्धी विधिशास्त्रीय अवधारणाको विपरीत समेत हुने देखिन्छ । संविधान, शिक्षा ऐन र शिक्षा नियमावलीअनुरूप यी निवेदकहरूले काम गरेको अवधिको तलब, भत्ता र चाडपर्व खर्च पाउने निवेदकहरूको कानूनी अधिकार रहेको र निवेदकहरूले नियुक्ति पाई कार्यालयमा हाजिर भएपश्चात् निवेदकहरूलाई निजहरूले पाउने तलब भत्ता एवं अन्य सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्ने कानूनी कर्तव्य विपक्षीहरूको रहेको देखिएकाले निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था देखिन आयो ।

५. तसर्थ माथि विवेचित तथ्य, प्रमाण र

कानूनका आधारमा निवेदकहरूलाई जिल्ला शिक्षा कार्यालय, काठमाडौंमा हाजिर गराएको मितिदेखि निजहरू आफ्नो दरबन्दी भएको विद्यालयमा पदस्थापन भई हाजिर नभएसम्म जिल्ला शिक्षा कार्यालय, काठमाडौंमा हाजिर भएको अवधिको शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १००, नियम १०१(१) तथा नियम १०४(१) र (२) बमोजिम तलब, भत्ता र चाडपर्व खर्च दिनु भनी विपक्षीहरूका नाममा परमादेशको आदेश जारी गरी दिएको छ । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत आदेशको जानकारी विपक्षीहरूलाई दिई प्रस्तुत निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाइ दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या. केदारप्रसाद चालिसे

इजलास अधिकृत : शिवलाल पाण्डेय

इति संवत् २०७४ साल वैशाख १२ गते रोज ३ शुभम् ।

निर्णय नं. १८४४

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री केदारप्रसाद चालिसे
माननीय न्यायाधीश श्री हरिकृष्ण कार्की
फैसला मिति : २०७३।०८।२९
०६९-CR-०८५२

मुद्दा: कर्तव्य ज्यान, ज्यान मार्ने उद्योग

पुनरावेदक / प्रतिवादी : काठमाडौं जिल्ला, सुन्दरीजल
गा.वि.स. वडा नं. ८ घर भई हाल कारागार
कार्यालय जगन्नाथदेवल, काठमाडौंमा थुनामा
रहेका देवेन्द्र पुडासैनी
विरुद्ध

प्रत्यर्थी / वादी : कृष्णप्रसाद पुडासैनीको जाहेरीले
नेपाल सरकार

- फौजदारी दायित्वको वर्गीकरणअन्तर्गत मनसाय सापेक्ष दायित्व (**Mens Rea relative Liability**) एक हो । जसमा आपराधिक कार्य (**Actus Reus**) र आपराधिक मनसाय (**Mens Rea**) दुवैको समायोजनमा हुने अपराधहरू मनसाय सापेक्ष दायित्व हुन् । तर निरपेक्ष दायित्व (**Strict Liability**) यसको अपवाद हो । आपराधिक मनसायबिना गरेको कार्य अपराध हुँदैन (**Act alone does not amount to guilt, it must be accompanied by mens rea**) भन्ने फौजदारी दायित्वको सर्वमान्य सिद्धान्तसमेत रहेको पाइन्छ । मानसिक विचलन भएको अथवा

मानसिकरूपमा अस्वस्थ भएको व्यक्तिले गरेको आपराधिक कार्यमा आपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्तिको प्रतिरक्षाको आधार बन्दछ । यसको कारण उसले गरेको कार्य या त उसले आफूले गरिरहेको छु भन्ने जानकारी राख्दैन या त आफूले गरेको कार्य गलत हो भन्ने जानकारी राख्दैन । यसैकारण स्वतन्त्र इच्छा (**Free will**) र स्वायत्त (**Autonomy**) सोचबाट निजले काम गरेको हुँदैन भन्ने मान्यता सर्वत्र स्वीकार्य विषय बनेको पाइने ।

- विवेक प्रयोग गर्न सक्ने, आफूले गरेको कार्यको जिम्मेवारी बहन गर्न सक्ने व्यक्तिले पूर्वयोजना बनाई स्वतन्त्र इच्छाबाट, स्वायत्त किसिमको स्वेच्छापूर्वक गरेको आपराधिक कार्यमा मात्र दायित्ववान् बनाउन सकिने ।

(प्रकरण नं. ५)

पुनरावेदक / प्रतिवादीको तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता हरिहर दाहाल, विद्वान् अधिवक्ताहरू विजयप्रसाद मिश्र, धर्मराज पौडेल र नवराज तिमिल्सिना

प्रत्यर्थी / वादीको तर्फबाट : विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता रामकुमार थापा

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प. २०४५, अंक ७, नि.नं.३५३९
- ने.का.प. २०४४, अंक ९, नि.नं.२९७८
- ने.का.प. २०४२, अंक ५, नि.नं.२३५५

सम्बद्ध कानून :

सुरु तहमा फैसला गर्ने:

मा.जिल्ला न्या.श्री विष्णुप्रसाद कोइराला

पुनरावेदन तहमा फैसला गर्ने:

माननीय न्यायाधीश श्री टीका बहादुर हमाल
माननीय न्यायाधीश श्री रामचन्द्र यादव

फैसला

न्या. हरिकृष्ण कार्की : पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०६९।८।१९ को फैसलाउपर न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९(१) बमोजिम प्रतिवादीको तर्फबाट पुनरावेदन परेको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ:

काठमाडौं जिल्ला, सुन्दरीजल गा.वि.स. वडा नं.८ महाकालस्थित पूर्व कृष्णप्रसाद पुडासैनीको घर, पश्चिम नरेश मानन्धरको घर र उत्तर दक्षिण बागमती खोला यति चार किल्लाभिन्न रहेको कृष्णप्रसाद पुडासैनीको घरदेखि पश्चिम तर्फ २०० मिटर टाढा बागमती खोलाको पानी मिति २०६६/५/२३ गतेका दिन अं.११.३० बजेको समयमा देवेन्द्र पुडासैनीले दिव्यनी पुडासैनी र सारिका पुडासैनीलाई फालेको स्थान रहेको, दिव्यनी पुडासैनीको दाहिने हात भाँच्चिएको अवस्थामा मानिसहरूले उद्धार गरेको र सारिका पुडासैनीलाई उक्त बागमती खोलाले बगाई हराई बेपत्ता भएको भन्ने घटना स्थल प्रकृति मुचुल्का।

मिति २०६६/५/२३ गतेका दिन ११.३० बजेको समयमा प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीले आफ्नै छोरीहरू वर्ष ७ कि दिव्यनी पुडासैनी र वर्ष ४ कि सारिका पुडासैनीलाई बागमती खोलामा फाल्दा सारिका पुडासैनी बगाई बेपत्ता भएकी र दिव्यनी पुडासैनीको हात भाँच्चिएर घाइते भएको अवस्थामा मानिसहरूले उद्धार गरेको हुँदा कानूनबमोजिम कारवाही गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको कृष्ण प्रसाद पुडासैनीको जाहेरी दरखास्त।

मिति २०६६/५/२३ गते बिहान सारिका पुडासैनी र म मेरो बाबु देवेन्द्र पुडासैनीसँग घरमा बसिरहेका थियौं। सो बिहान अं. ११:३० बजेको

समयमा बाबुले मलाई र बहिनीलाई खोलामा नुहाउन जाउँ भनी बागमती खोलामा लगी बाबुले पहिले बहिनी सारिका पुडासैनीलाई उचाली बागमती खोलाको पानीमा फ्यालिदिए बहिनीलाई खोलाले बगाएर लम्यो, बाबुले मलाई पनि उचाली खोलामा फालेका थिए। खोला छेउको ढुङ्गामा पछारिएर मेरो दाहिने हात भाँच्चिएको छ। शरीरमा पनि घाउ चोट भएको हो। त्यसपछि उक्त खोलामा पौडी खेल्न आएका मानिसहरूले उठाई उपचारको लागि लगेका हुन् भन्नेसमेत व्यहोराको दिव्यनी पुडासैनीको मौकाको कागज।

बाबुले जग्गा पास नगरी दिएकोमा मलाई रिस उठिरहेको थियो। मैले छोरीहरू दिव्यनी पुडासैनी र सारिका पुडासैनीलाई खोलामा लगी फालिदिएको हुँ। सानी छोरी सारिका पुडासैनीलाई खोलाले बगाई लगेको हो। निजको मृत्यु भयो होला। ठूली छोरी दिव्यनी पुडासैनीको हात भाँच्चिएको थियो भन्नेसमेत व्यहोराको प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीको अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष भएको बयान कागज।

प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीले दुवै छोरीहरू दिव्यनी पुडासैनी र सारिका पुडासैनीलाई मार्ने उद्देश्यले खोलामा लगी फालिदिएको भन्ने थाहा पाएका हौं। निज देवेन्द्र पुडासैनीलाई कानूनबमोजिम कारवाही होस् भन्नेसमेत व्यहोराको कुमार सिंखडा, गोविन्द्रप्रसाद पुडासैनी र रमेश सिंखडाको एकै मिलानको छुट्टाछुट्टै कागज।

प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीले मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १ नं. विपरीत १३(३) नं. तथा सोही महलको १५ नं. बमोजिम कसुर अपराध गरेको हुँदा निज प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीलाई सोही महलको १३(३) र १५ नं. बमोजिम सजाय हुन माग दाबी लिइएको छ भन्नेसमेत व्यहोराको अभियोग पत्र।

मैले ज्यान मार्ने नियतले छोरीहरू सारिका र दिव्यनीलाई खोलामा फालिदिएको होइन। बुबाले

सम्पत्ति नदिएको झोक र मेरो दिमागी बिमारले गर्दा मैले छोरीहरूलाई बागमती खोलामा बगाई दिएको हुँ। मलाई कानूनअनुसार जे हुनुपर्दछ होस् भन्नेसमेत व्यहोराको प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीको अदालतको बयान ।

प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीलाई थुनामा राखी मुद्दाको कारवाही गर्नु भन्ने सुरु अदालतको मिति २०६६/६/२१ को आदेश ।

मेरी नातिनी सारिकालाई कसले मारे थाहा भएन । जाहेरीमा भएको व्यहोरा र सही छाप मेरो नै हो । जाहेरी दरखास्त अरुले लेखेको हो मैले लेखेको होइन भन्नेसमेत व्यहोराको जाहेरवाला कृष्णप्रसाद पुडासैनीको बकपत्र ।

देवेन्द्र पुडासैनीले छोरीहरू खोलामा फालेको हो भन्ने सुनेको हुँ, निजले फालेको हो होइन थाहा भएन, निज प्रतिवादी देवेन्द्रले मानसिक रोगसम्बन्धी दबाई खाइरहेको थियो भन्नेसमेत व्यहोराको बुझिएका रमेश सिंखडाको बकपत्र ।

घटना मैले देखेको होइन । देवेन्द्र पुडासैनीले छोरीहरूलाई बोकेको र चिप्लिएर लडेको भन्ने सुनेको हो । देवेन्द्र पुडासैनीको मानसिक अवस्था पहिलेदेखि नै ठिक थिएन भन्नेसमेत व्यहोराको बुझिएका कुमार सिंखडा, गोविन्दप्रसाद पुडासैनीको बकपत्र ।

बुबा देवेन्द्र, म र बहिनी ढुङ्गामा चिप्लिएर लडेको हो । मलाई दुखेर रुन थालेँ त्यसपछि अरु के भयो थाहा भएन भन्नेसमेत व्यहोराको पीडित दिव्यनी पुडासैनीको बकपत्र ।

प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीलाई मैले परीक्षण गर्दा एक प्रकारको मानसिक रोग (Psychosis) लागेको थियो र सो रोगको लागि विभिन्न खाले औषधिहरू दिइएको थियो भन्नेसमेत व्यहोराको प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीको स्वास्थ्य परीक्षण गर्ने चिकित्सक डा. प्रदिप मान सिंहको बकपत्र ।

यसमा प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीले छोरीहरू दिव्यनी र सारिका पुडासैनीलाई बागमती खोलामा

फाल्दा सारिकालाई बगाई लैजादा बेपत्ता भएको भन्ने जाहेरी र आफूले छोरीहरूलाई खोलामा फालेको भनी मौकामा बयान गर्ने यी प्रतिवादीले आफू मानसिक रोगी भएको कारण छोरीहरूलाई खोलामा बगाएको हुँ भनी अदालतमा बयान गरे पनि स्वास्थ्य परीक्षण गर्ने डाक्टर प्रदिप मान सिंहको बकपत्रबाट प्रतिवादी आफूले गरेको कामको परिणाम थाहा पाउन नसक्ने अवस्थामा बिमारी थिए भन्ने पुष्टि नभएको र मौकामा बुझिएका प्रतिवादीको छोरी दिव्यनीलाई बुझ्दा चिप्लेर लडेको हो भने पनि मौकाको घटनास्थलबाट चिप्लिएर लडेको भन्ने नदेखिँदा प्रतिवादीलाई ज्यानसम्बन्धीको १३(३) र १५ नम्बरबमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने अभियोग दाबी भएकोमा आरोपित कसुरमा हुने ठूलो सजाय गर्नुपर्ने हुँदा ऐ. को १३(३) नं. अनुसार सर्वस्वसहित जन्म कैद हुने ठहर्छ भनी मिति २०६८/७/२ गते श्री काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट भएको फैसला ।

यसमा प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनी मानसिक रोगको बिरामी भएको भन्ने कुरा प्रतिवादीले खाएको औषधि र डाक्टरले गरेको बकपत्रसमेतबाट पुष्टि भइरहेको र छोरी नाताकी दिव्यनीले चिप्लेर लडेको हो भनी गरेको बयानलाई समेत बेवास्ता गरी प्रतिवादीको दिमाग ठीक नभएको भनी जाहेरवालासमेतले बकपत्र गरेको र स्वयम् प्रतिवादीको बिरामी अवस्थासमेतलाई बेवास्ता गरी प्रतिवादीले छोरीहरू दिव्यनी र सारिकालाई बागमती खोलामा फाल्दा सारिका बेपत्ता भएको भन्ने आधारमा कर्तव्य ज्यान र ज्यान मार्ने उद्योग मुद्दा चलाई ठूलो मुद्दामा सजाय गरेको सुरु जिल्ला अदालतको फैसला फौजदारी न्याय सिद्धान्त एवं दण्ड सजायको १ नम्बर र प्रमाण ऐन २०३१ को दफा २३ विपरीत भई बदर भागी भएकोले पुनर्विचार गरी कसुरबाट उन्मुक्ति पाउँ भन्ने प्रतिवादीको पुनरावेदन अदालत, पाटनमा परेको पुनरावेदन पत्र ।

मौकाको जाहेरी, जाहेरवालाको बकपत्र, प्रतिवादीले मौकामा र अदालतमा गरेको बयान पीडित

भनिएकी घाइते दिव्यनीले मौकामा गरेको कागज, घटनास्थल मुचुल्का, मौकामा बयान गर्ने कुमार सिंखडा, गोविन्दप्रसाद पुडासैनी र रमेश सिंखडाको बकपत्रसमेतबाट प्रतिवादी आफ्नो कामको परिणाम नै थाहा नपाउने अवस्थाका भन्ने नदेखिएको र अभियोग दाबीबमोजिमको कसुर गरेको देखिँदा अभियोग दाबीबमोजिम ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) र १५ नं. अनुसारको कसुर गरेको यी प्रतिवादीलाई आरोपित कसुरमा ठूलो सजाय गर्नुपर्ने हुँदा ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. अनुसार सर्वश्वसहित जन्मकैद हुने ठहर्‍याएको सुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६८।७।२ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ भन्नेसमेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०६९।८।१९ को फैसला।

वादीको अभियोग दाबी मिसिल संलग्न प्रमाण कागजबाट पुष्टि नभएको, वादीका साक्षीको रूपमा रहेका जाहेरवाला र बुझिएका व्यक्तिले पनि मलाई मानसिक रोग लागी औषधोपचार गरेको कुरा उल्लेख गरेको, आफ्ना सन्तानलाई उर्लिरहेको बागमतीको भेलमा लगी फाल्नु पर्ने अवस्था र कुनै कारण नरहेको, मिसिलबाट आपराधिक कार्य र आपराधिक मनसाय रहेको नदेखिएको, आपराधिक कार्य र आपराधिक मनसायविना अपराध हुने कानून नरहेको, म आफैँ मानसिक रोगले ग्रस्त रही हाल पनि उपचार गरिरहेको अवस्थामा मैले कसुर गरेको भन्ने पुष्टि हुने प्रमाणसमेत नरहेको र कसुरसमेत नगरेकोले सुरु तथा पुनरावेदन अदालत, पाटनबाट मलाई सर्वश्वसहित जन्मकैद हुने गरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा सो फैसला बदर उल्टी गरी अभियोग दाबीबाट मलाई उन्मुक्ति दिलाई सफाई पाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीको तर्फबाट यस अदालतमा पर्न आएको पुनरावेदन पत्र।

यसमा डा. प्रदीपमान सिंहको बकपत्रमा प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीलाई मानसिक रोग (Psychosis) लागेको थियो भन्ने व्यहोरा उल्लेख

गरी लेखाई दिएकोमा सोको विवेचना नगरी अभियोग माग दाबीबमोजिम कसुर ठहर गरी सजाय गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०६९।८।१९ को फैसला प्रमाण मूल्याङ्कनको रोहमा फरक पर्न सक्ने देखिँदा अ.बं. २०२ नं. को प्रयोजनार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई प्रस्तुत पुनरावेदन पत्रको नक्कलसहित पेसीको जानकारी दिई नियमानुसार गरी पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७३।३।१९ को आदेश।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ आज यस इजलाससमक्ष पेस भएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक / प्रतिवादीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री हरिहर दाहाल, विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री विजयप्रसाद मिश्र, श्री धर्मराज पौडेल र श्री नवराज तिमिल्सिनाले पुनरावेदक / प्रतिवादी मानसिक रोगले आक्रान्त रहेको कुरा मिसिल संलग्न प्रमाणबाट देखिन्छ। मानसिक रोगको कारण २०६० सालदेखि औषधि सेवन गरी आएको, सो कुरा पुनरावेदन जिकिर तथा बयानमा मात्र उल्लेख गरेको नभई निजको स्वास्थ्य परीक्षण गर्ने डा. प्रदीपमान सिंहले मिति २०६७।१२।१७ मा काठमाडौं जिल्ला अदालतसमक्ष गरेको बकपत्रसमेतले पुष्टि गरेको हुँदा मुलुकी ऐन दण्ड सजायको १ नं. अनुसार कानूनतः मगज बिग्रेको वा बौलाएको व्यक्तिले गरेको कामको परिणाम जानकारी नहुने भएकोले सजाय गर्न नमिल्ने हुँदा अभियोग दाबीबाट सफाई दिलाई न्याय इन्साफ गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो। वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री रामकुमार थापाले प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीले अनुसन्धानको क्रममा बयान गर्दासमेत मलाई बाबुआमाले जग्गा पास नगरिदिएकोले साह्रै रिस उठिरहेको थियो, मिति २०६६।५।२३ गते बिहान अ. ११.३० बजेको समयमा मलाई साह्रै रिस उठी छोरीहरू दिव्यनी पुडासैनी र सारिका

पुडासैनीलाई घरबाट काठमाडौं जिल्ला सुन्दरीजल-८ महाकालिखत बागमती खोलामा लगी दुवै छोरीहरूलाई फ्याँकेदिएको हुँ । सानी छोरी सारिका पुडासैनीलाई खोलाले बगाई लगेको हो, निजको मृत्यु भयो होला, ठूली छोरी दिव्यनी पुडासैनीको हात भाँच्चिएको थियो भनी कसुरमा साबित भई व्यहोरा लेखाएको अवस्था एकातर्फ छ भने अर्कातर्फ उक्त कार्य मानसिक रोगको कारणले भए गरेको हो भन्ने कुरा मिसिल संलग्न प्रमाणबाट पुष्टि नभएको हुँदा अभियोग दाबीअनुसार सजाय गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विद्वान् कानून व्यवसायीको बहस बुँदालाई समेत मध्येनजर राख्दै मिसिल संलग्न प्रमाण कागजको अध्ययन गरी पुनरावेदन अदालत, पाटनबाट मिति २०६९।८।१९ मा भएको फैसला मिले नमिलेको के हो ? पुनरावेदन जिकिरबमोजिम हुनुपर्ने हो वा होइन ? त्यस विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

निर्णयतर्फ विचार गर्दा, प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीले मिति २०६६।५।२३ गतेका दिन अ. ११.३० बजेको समयमा काठमाडौं जिल्ला सुन्दरीजल गा.वि.स. वडा नं. ८ महाकालस्थित बागमती खोलामा आफ्नै छोरी दिव्यनी पुडासैनी र सारिका पुडासैनीलाई मार्ने नियतले फ्याँकेकोमा सारिका पुडासैनीलाई बागमती खोलाले बगाई मृत्यु भई लास बेपत्ता भएको र दिव्यनी पुडासैनीको दाहिने हात भाँच्चिएको अवस्थामा उद्धार भई ज्यान बाँचेको भन्ने निर्विवाद पुष्टि भएको हुँदा यी प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीले मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १ नं. विपरीत १३(३) नं. तथा सोही महलको १५ नं. बमोजिमको कसुर अपराध गरेको हुँदा सोही महलको १३(३) र १५ नं. बमोजिम सजाय हुन मागदाबी लिई अभियोग पत्र प्रस्तुत भएको पाइन्छ । अभियोग दाबीबमोजिम ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) र १५ नं. अनुसारको कसुर गरेको या यी प्रतिवादीलाई आरोपित कसुरमा ठूलो सजाय

गर्नुपर्ने हुँदा ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. अनुसारको सर्वश्वसहित जन्मकैद हुने ठहर्‍याएको सुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६८।७।२ को फैसलालाई सदर गरेको पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०६९।८।१९ को फैसलाउपर प्रतिवादीको तर्फबाट परेको प्रस्तुत पुनरावेदन निर्णयार्थ पेस भएको रहेछ ।

यिनै प्रतिवादीका बाबु कृष्णप्रसाद पुडासैनीले दिएको जाहेरीमा देवेन्द्र पुडासैनीले आफ्नी छोरीहरू दिव्यनी र सारिका पुडासैनीलाई बागमती खोलामा फाल्दा सारिकालाई बगाई लगेकोले लाससमेत प्राप्त नभएको र दिव्यनीको हात भाँच्चिएको अवस्थामा उद्धार भएको भन्ने देखिन्छ । प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष बयान गर्दा छोरीहरूलाई खोलामा फालेको भनी बयान गरेका र सो बयानलाई समर्थन गर्दै आफ्नो बिरामीको कारणले गर्दा छोरीहरूलाई खोलामा बगाई दिएको भनी अदालतमा समेत बयान गरेको देखिन्छ । साथै घटनास्थल मुचुल्काका मानिसहरू कुमार सिंखडासमेतले मौकामा गरिदिएको घटना विवरण कागजमा यी प्रतिवादीले आफ्नी छोरीहरूलाई खोलामा फालेको भनी लेखाएको र अदालतमा बकपत्र गर्दा प्रतिवादीको मानसिक अवस्था ठीक नभएको भनी बकपत्र गरेको देखिएको हुँदा यी प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीले आफ्नी छोरीहरू दिव्यनी र सारिका पुडासैनीलाई बागमती खोलामा फालेकोमा विवाद देखिएन । सोही कारणबाट सारिका पुडासैनी खोलाले बगाई बेपत्ता भएको स्थापित हुन आयो ।

कुनै कसुरको अभियोग लागेको व्यक्ति कसुरदार हो वा होइन भन्नेबारे सबुत प्रमाणको आधारमा ठहर गर्नु अदालतको पहिलो कर्तव्य हुन आउँछ भने दोषी ठहर भएको अवस्थामा निजलाई सजाय गर्नु उपयुक्त हुन्छ, हुन्न वा कस्तो र कति सजाय दिन उपयुक्त हुन्छ भन्ने निर्णय गर्नु दोस्रो कर्तव्य हुन

आउँछ । प्रस्तुत मुद्दामा यी प्रतिवादीलाई सजाय गर्नु उपयुक्त हुन्छ या हुन्न भन्ने विषयमा निरूपण गर्नका लागि यी प्रतिवादीले भने अनुरूप दिमागी हालत ठिक छ या छैन ? यस सम्बन्धमा हाम्रो कानूनी व्यवस्था के छ ? भनी हेर्नुपर्ने हुन्छ ।

२. पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, यी प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीको अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष बयान गर्दाकै अवस्थामा सानैदेखि मलाई टाउको दुख्ने रोग थियो । औषधि खाँदै आइरहेको थिएँ । अलि बढी दुख्ने, दिमागले काम नगर्ने भएको करिब २ महिना जति भयो, औषधि सेवन गरिरहेको छु । मैले दिसा पिसाब कहिले काहीँ खाने गरेको छु भनी उल्लेख गरेका छन् भने अदालतमा बयान गर्दा कसुरमा साबित रही मेरो दिमागी अवस्था र बुबाले सम्पत्ति नदिएको झोकमा दुवै छोरीहरूलाई खोलामा फालिदिएको हुँ भनी उल्लेख गरेका छन् । यी प्रतिवादीको यो कथनलाई जाहेरवाला निजका बाबु कृष्णप्रसाद पुडासैनीले अदालतमा बकपत्र गर्दा समर्थन जनाउँदै निज छोराको मानसिक अवस्था राम्रो थिएन । निज देवेन्द्र पुडासैनी २०६० सालदेखि नाङ्गै हिँड्ने, जताततै हिँड्ने, आफ्नै सुरमा हिँड्ने, निजलाई मानसिक रोगसम्बन्धी उपचार गराई दबाई खुवाउँदै गरेको हो । औषधि पनि खान नमान्ने, औषधि मुखमा जिब्रोमा राख्ने अनि फाल्ने गरेको भनी उल्लेख गरिदिएका छन् । त्यसैगरी अनुसन्धानको क्रममा कागज गर्ने कुमार सिंखडा, गोविन्दप्रसाद पुडासैनी र रमेश सिंखडाले अदालतमा आई बकपत्र गर्दा धेरै पहिलादेखि देवेन्द्र पुडासैनीको मानसिक अवस्था ठीक थिएन । मानसिक रोगसम्बन्धी औषधि खाँदै आएका थिए भनी एकै मिलानको बकपत्र गरेको पाइन्छ ।

३. यी प्रतिवादीको अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयानलाई नै विचार गरेर अनुसन्धान अधिकारीले मानसिक अस्पताल, पाटनमा परीक्षणका लागि पठाएकोमा मिति २०६३/५/३१ मा मानसिक अस्पतालले परीक्षण गरी Psychosis भएको

भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । तत्पश्चात् काठमाडौँ जिल्ला अदालतको आदेशानुसार मिति २०६६/८/१४ मा कारागार कार्यालय, डिल्लीबजारबाट मानसिक अस्पताल पठाई मानसिक अस्पतालबाट परीक्षण गरी उपचार गरेको र दबाई लेखिदिएको उक्त अस्पतालबाट जारी OPD CARD बाट देखिएको छ । उक्त कार्डबाट मिति २०६७/१०/२७ सम्म महिनैपिच्छे परीक्षण गरी औषधिलाई निरन्तरता दिएको पनि देखिएको छ । यसको साथै मिति २०६०/९/३ देखि मिति २०६६/२/२७ सम्म निरन्तर उपचाररत रहेको तथ्य Nepal Medical College Teaching Hospital, Attarkhel बाट जारी OPD CARD बाट स्थापित भएको छ र सो OPD CARD यस अस्पतालबाट जारी भएको भनी उक्त अस्पतालले मिति २०६७/११/५ मा काठमाडौँ जिल्ला अदालतलाई लेखेको पत्रबाट देखिएको छ । यी प्रतिवादीको उपचारमा रहेका डा. प्रदिपमान सिंहले अदालतमा आई बकपत्र गर्दा बिरामीको लक्षणहरूमा शंका गर्ने, रिसाउने, विभिन्न शारीरिक सिकायत गर्ने प्रवृत्ति देखिएको थियो । हिँडीरहने, राति राम्रोसँग नसुत्ने, आफ्नो जिम्मेवारी बहन नगर्ने, उसलाई एक किसिमको मानसिक रोग (Psychosis) लागेको थियो । सो रोगको लागि विभिन्न खाले औषधिहरू दिइएको थियो । त्यसपछि समय समयमा आउनुहुन्थ्यो । कहिले राम्रो हुने र कहिले च्याप्ने हुन्थ्यो भनी उल्लेख गरेका छन् । जाहेरवाला र अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष कागज गर्ने व्यक्तिहरूले अदालतमा आई गरेको बकपत्रलाई प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८ अनुसार र डाक्टरले गरेको बकपत्रलाई प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २३ अनुसार प्रमाणको लागि ग्राह्य हुने नै देखियो ।

४. यसप्रकार प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीको अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष र अदालतमा गरेको बयान, जाहेरवाला कृष्णप्रसाद पुडासैनीले अदालतमा गरेको बकपत्र, अनुसन्धानको क्रममा

कागज गर्ने गोविन्दप्रसाद पुडासैनी, रमेश सिंखडा र कुमार सिंखडाले अदालतमा आई गरेको बकपत्र, डा. प्रदिपमान सिंहले अदालतमा आई गरेको बकपत्र, यी प्रतिवादीको घटना घट्नुभन्दा करिब ६ वर्ष अगाडिदेखि घटना घटेको लगत्तै र घटना घटेको करिब एक वर्षसम्मको परीक्षण र उपचारको विवरणबाट यी प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनी मानसिकरूपमा अस्वस्थ रहेको स्थापित हुन आयो।

५. फौजदारी दायित्वको वर्गीकरणअन्तर्गत मनसाय सापेक्ष दायित्व (Mens Rea relative Liability) एक हो। जसमा आपराधिक कार्य (Actus Reus) र आपराधिक मनसाय (Mens Rea) दुवैको समायोजनमा हुने अपराधहरू मनसाय सापेक्ष दायित्व हुन्। तर निरपेक्ष दायित्व (Strict Liability) यसको अपवाद हो। आपराधिक मनसायविना गरेको कार्य अपराध हुँदैन (Act alone does not amount to guilt, it must be accompanied by mens rea) भन्ने फौजदारी दायित्वको सर्वमान्य सिद्धान्तसमेत रहेको पाइन्छ। मानसिक विचलन भएको अथवा मानसिकरूपमा अस्वस्थ भएको व्यक्तिले गरेको आपराधिक कार्यमा आपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्तिको प्रतिरक्षाको आधार बन्दछ। यसको कारण उसले गरेको कार्य या त उसले आफूले गरिरहेको छु भन्ने जानकारी राख्दैन या त आफूले गरेको कार्य गलत हो भन्ने जानकारी राख्दैन। यसैकारण स्वतन्त्र इच्छा (Free will) र स्वायत्त (Autonomy) सोचबाट निजले काम गरेको हुँदैन भन्ने मान्यता सर्वत्र स्वीकार्य विषय बनेको छ। Smith and Hogan को अनुसार It recognises that the imposition of criminal punishment should be reserved for those who are rational and responsible beings (Smith and Hogan's Criminal Law, १३th edition, David Ormerod P.२८७). त्यसैगरी Pillai का अनुसार "The basis for the acceptance of insanity as

an excusatory defence is that it is assumed that the offender does not have malice aforethought. He does not have a normal mind. As such he does not voluntarily commit the proscribed act.... It is held that these offenders are not morally blame worthy. It is assumed that they do not know what they are doing or what is wrong and lack the "Free will" and the autonomy which the law presupposes (General Principles of criminal law, K.N. Chandrasekharan Pillai, 2nd ed. Eastern Book Company P. 401). यी दुवै कथनबाट विवेक प्रयोग गर्न सक्ने, आफूले गरेको कार्यको जिम्मेवारी बहन गर्न सक्ने व्यक्तिले पूर्वयोजना बनाई स्वतन्त्र इच्छाबाट, स्वायत्त किसिमको स्वेच्छापूर्वक गरेको आपराधिक कार्यमा मात्र दायित्ववान् बनाउन सकिन्छ भन्ने पुष्टि गर्दछ। The accused is not criminally responsible if his unlawful act was the product or mental disease of mental defect भन्ने फौजदारी न्यायको मान्य सिद्धान्त रहेको छ।

६. अब दोस्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, मुलुकी ऐन दण्ड सजायको १ नं. मा "कानूनबमोजिम अपराध ठहरिने कुनै काम गर्ने व्यक्ति सो काम गर्दा आफूले गरेको कामको प्रकृति र परिणाम थाहा नपाउने गरी मगज बिग्रेको वा बौलाएको रहेछ भने निजलाई खतवात लाग्न वा कुनै प्रकारको सजाय हुन सक्दैन..." भनी स्पष्टरूपमा उल्लेख भएको पाइन्छ। यो कानूनी व्यवस्थाअनुसार सजायबाट उन्मुक्ति दिँदा सर्वोच्च अदालतबाट निम्नबमोजिम सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको पाइन्छ:

(क) अस्पतालको जाँच प्रतिवेदनबाट प्रतिवादीको होस ठेगाना नभई मानसिक सन्तुलन ठीक नभएको भन्ने उल्लेख गरेको, निज

प्रतिवादीका बाबु प्रहरीमा कागज गर्दा छोरा बौलाएको भन्ने कागज गरिदिएको र सोही व्यहोरा अधिकांश सरजमिनका मानिसहरूले समेत लेखी अदालतमा आई बकपत्रसमेत गरिदिएबाट निज प्रतिवादीको होस ठेगान नभई मानसिक सन्तुलन ठीक नभएको प्रमाणित हुन आएकोले दण्ड सजायको १ नं. बमोजिम निजलाई कुनै प्रकारको सजाय नहुने (ने.का.प. २०४५, अंक ७, नि.नं. ३५३१)

(ख) आफ्नो मानसिक सन्तुलन ठिक भई होस भएको अवस्थामा गृहस्थ जीवनको सर्वोपरी जीवन सहारा आफ्नो श्रीमतीलाई मार्नसम्मकै व्यवहार गरी घाइते पार्नुको साथै बालक छोरामाथि आघातित क्षति गरी मार्न सक्नु र आफ्नो प्राण रक्षाको मुख्य साधनको लागि राखेको अन्नपात धन पैसा र बास बस्ने घरसमेतमा आगो लगाई नष्ट भ्रष्ट पार्नु इत्यादि दुर्भिक्ष प्रक्रिया होस भएको कुनै मानव जातिबाट घट्न सक्ने सम्भाव्य घटना हो भन्न र होस भएकै अवस्थामा यी घटना घटेका हुन् भनी ठहर्‍याउन मिल्ने स्थिति जाहेरीदेखि लिएर बुझिएको साक्षी सरजमिन तथा घाइते भई बचेकी अभियुक्त श्रीमती समेतका घटना घटेका क्रमको बकाई लेखाई समेत आधार प्रमाणबाट समेत मुलुकी ऐन दण्ड सजायको १ नं. बमोजिम अभियुक्तलाई सजाय नगर्ने गरी गरेको इन्साफ मिल्ने देखिँदा मनासिब ठहर्ने (ने.का.प. २०४४, अंक १, नि.नं. २९७८)

(ग) सामान्य व्यक्तिले कुनै अपराध गर्छ भने सो अपराध लुकाउने छिपाउने र त्यस्तो आरोपबाट आफू बच्न प्रयास गर्छ । तर प्रस्तुत मुद्दामा उपर्युक्त लेखिएबमोजिम

अभियुक्तले पूर्वयोजना नबनाई श्रीमतीलाई मार्ने कुनै मनसाय नराखी एक्कासी पढिरहेको सुकसागरको किताब फाली बन्चरोले प्रहार गरी मारेको देखिन आउँछ । मारी सकेपछि आफू बच्ने प्रयास नगरी झन् स्वास्नीलाई मारै भनी निज अभियुक्तले हल्ला गरेको भन्ने देखिन्छ । उक्त कार्य गर्न निजले कसैको सल्लाह सहमति लिएको पनि देखिँदैन (ने. का.प. २०४२, अंक ५, नि.नं. २३५५)

७. यी प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीले मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको १ नं. अनुसार आफूले गरेको आपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउँछन् या पाउँदैनन् भनी उक्त कानूनी व्यवस्था सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त र फौजदारी न्यायको मान्य सिद्धान्तको कसीमा राखेर हेर्दा निज प्रतिवादी २०६० सालदेखि मानसिक रोगको उपचारमा रहेको रेकर्डबाट देखिएको छ भने घटना घटेको एक हप्तामा गरेको परीक्षणबाट समेत निज मानसिक रोगी भएको, मानसिक अस्पतालले पुष्टि गरेको छ । त्यसैगरी सोपश्चात् पनि निरन्तर उपचार गरिरहेको देखिन्छ । निज प्रतिवादीले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष बयान गर्दा कहिलेकाहीं आफूले दिसा खाने गरेको भन्ने कथन निजका बाबु जेहरवाला कृष्णप्रसाद पुडासैनीको नाङ्गो हिँड्ने, जताततै हिँड्ने, आफ्नो सुरमा हिँड्ने, औषधि खान नमान्ने भन्ने कथन र परीक्षण गर्ने डा. प्रदिपमान सिंहको हिँडीरहने, राती नसुत्ने, जिम्मेवारी बहन नगर्ने भन्ने कथनले यी प्रतिवादी मानसिक रोगबाट ग्रसित भई आफूले गरेको कार्यको प्रकृति र परिणाम थाहा नपाउने अवस्थामा रहेका थिए भन्ने पुष्टि भएको छ । अनुसन्धान अधिकारीले आफ्नो हिरासतमा रहेको अवस्थामा परीक्षण गराउँदा मानसिक अस्पतालले Psychosis भएको छ भनी Detailed evaluation का लागि Admission गर्नु आवश्यक रहेको र Psychometric

Test का लागि TUTH महाराजगञ्ज पठाउनु पर्ने भनेकोमा Admission गराउने र Psychometric Test गराई स्वस्थ रहेको भनी प्रमाणित गराउन सकेको पनि पाइएन । यसको साथै छोरीहरूलाई मार्ने विषयमा कतै कसैसँग सल्लाह गरेको, पूर्वयोजना बनाएको भन्ने मिसिल संलग्न कागजबाट देखिएको छैन, छोरीहरूलाई मार्नुपर्नेसम्मको कारण र आसय पनि मिसिल संलग्न कागजातबाट देखिँदैन । अभियोग पत्रमा उल्लिखित बाबुले अंश नदिएको कारणबाट छोरीहरूलाई मारेको भन्नेतर्फ हेर्दा, एउटा सामान्य समझ भएको व्यक्तिले बाबुले अंश नदिएको कारणबाट आफ्नो अबोध नाबालक छोरीहरूलाई मर्नेसम्मको परिणाम निस्कने गरी बाढी आएको खोलामा फ्याँक्छ भन्ने अनुमान गरी निस्कनुमा पुग्न मनासिब देखिँदैन ।

८. अतः माथि विवेचित आधार प्रमाणबाट प्रतिवादी घटना हुँदाको अवस्थामा मानसिक अवस्था ठीक नभई असन्तुलन भएको र आफूले गरेको कामको प्रकृति र परिणाम थाहा नपाउने गरी मानसिक सन्तुलन गुमाएको व्यक्ति मान्नु पर्ने देखिँदा दण्ड सजायको १ नं. अनुसार यी प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीले सजायबाट उन्मुक्ति पाउने नै देखियो । यी प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीलाई सर्वश्वसहित जन्मकैद हुने ठहर्‍याएको काठमाडौं जिल्ला अदालतको फैसला सदर गर्ने गरी भएको पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०६९।८।१९ को फैसला उल्टी भई यी पुनरावेदक/प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीले मुलुकी ऐन दण्ड सजायको १ नं. अनुसार आरोपित सजायबाट उन्मुक्ति पाउने ठहर्छ । अरूमा तपसिलबमोजिम गर्नु ।

तपसिल

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम पुनरावेदक / प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीले मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको १ नं. अनुसार आरोपित कसुरबाट उन्मुक्ति पाउने ठहरेकाले यी प्रतिवादीलाई थुनामुक्त गर्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित कारागारलाई पत्राचार भएको मिसिल

संलग्न पत्रबाट देखिएकोले अरू केही गरिरहनु परेन-१
माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम पुनरावेदक / प्रतिवादी देवेन्द्र पुडासैनीले मुलुकी ऐन दण्ड सजायको १ नं. अनुसार आरोपित कसुरबाट उन्मुक्ति पाउने ठहरेकाले निजको हकको सुरुको लगत अब नरहने हुँदा सो लगत कट्टा गरिदिनु भनी सुरुमा लेखि पठाई दिनु -----२
प्रस्तुत मुद्दाको दायरी लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु -----३

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या. केदारप्रसाद चालिसे

इजलास अधिकृत : विद्याराज पौडेल

इति संवत् २०७३ साल मंसिर २९ गते रोज ४ शुभम् ।

निर्णय नं. ९८४५

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री केदारप्रसाद चालिसे
माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा
आदेश मिति : २०७३।१०।१२
०७१-WO-१०३९

मुद्दा: परमादेश

निवेदक : दि ईन्टरनेशनल लिगल फाउण्डेसन (आई.
एल.एफ.) नेपाल बबरमहलमा कार्यरत हाल
काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं महानगरपालिका
वडा नं. ३४ शंखमूल बस्ने अधिवक्ता अजय
शंकर झासमेत

विरुद्ध

विपक्षी : नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा
मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबारसमेत

- बन्दी जीवन बिताई रहेका ठूलो संख्याका मानिस स्वयम्ले आफैँ अदालतमा प्रवेश गर्नुपर्दछ भन्नु उचित हुँदैन । बन्दीको अधिकारको प्रश्न आधारभूत मानव अधिकारको विषय पनि हो । यसलाई हकदैयासम्बन्धी परम्परागत साँघुरो दायरामा सीमित राखेर हेर्नु मनासिब नहुने ।

(प्रकरण नं. ३)

- संविधानको धारा ३० ले “प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुनेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ । कैदी बन्दीहरूले पनि उल्लिखित हक अधिकारको उपभोग

गर्न पाउँदछन् । केवल कारागारमा परेको कारणबाट यी अधिकारहरूको उपभोग गर्ने कुरा संझ्कुचित भएको सम्झन हुँदैन । बन्दीहरूको यी हक अधिकारहरूको निर्वाध उपभोग गर्न पाउने अवस्था सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व हुने ।

- कैदी बन्दीहरूको हकको प्रचलनका क्रममा बालबालिकाको हक, महिलाको हक, जेष्ठ नागरिकको हकलगायतका सन्दर्भअनुसार अन्य हकहरूको प्रचलन हुने अवस्था सुनिश्चित गर्नेतर्फ पनि राज्यको क्रियाशील र सिर्जनात्मक भूमिका अपेक्षित रहने ।

(प्रकरण नं. ५)

- यातना विरुद्धको महासन्धिले यातना दिने कुरालाई फौजदारी कसुरको रूपमा कानूनद्वारा घोषित गर्नु पर्ने, पद्धतिगत (systemic torture) होस् अथवा अन्य कुनै पनि प्रकारको यातना दिने कुराको नियन्त्रण गर्ने दायित्व सम्बन्धित सदस्य राष्ट्रमा रहने मान्यता उक्त महासन्धिले अगाडी सारेको छ । नेपालसमेत उल्लिखित प्रतिज्ञापत्र तथा महासन्धिको पक्षकार सदस्य राष्ट्र भएको र हाम्रो सन्धी ऐन, २०४७ को दफा ९ मा रहेको प्रावधानअनुसार उल्लिखित प्रतिज्ञापत्र तथा महासन्धिका प्रावधान नेपाल कानूनसरह लागू हुने भएकाले पनि यसको पालना गर्नु हाम्रो दायित्वको विषय बन्दछ । यसप्रकार अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा जारी भएका कानूनको अध्ययनबाट पनि बन्दी जीवन बिताइ रहेका व्यक्तिहरूको हक अधिकार हुने र यसको संरक्षण गरिनु पर्ने अनिवार्यता रहेको देखिन आउने ।

(प्रकरण नं. ७)

- राज्यले नागरिक कसुरदार हो वा निर्दोष के हो भन्ने कुरामा कुनै भेदभाव नगरी व्यक्तिको जीवन-रक्षा र मानवीय मूल्य मान्यताहरूको प्रत्याभूति गर्न सक्नु पर्दछ । यसलाई राज्यको आर्थिक सामर्थ्यसँग जोडी ससर्त प्रदान गरिने सुविधाको रूपमा हेर्न मिल्दैन । आधुनिक युगको लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्था र शासन प्रणाली हुनुको नाताले मात्रै पनि व्यक्तिको जीवन-रक्षा र मानवीय मूल्य मान्यताहरूको प्रत्याभूति गर्न सक्नु राज्यको प्राथमिक कर्तव्य वन्ने ।
- तथ्य र तथ्याङ्कहरूको आधारमा विश्लेषण गरी हेर्दा कारागारभित्र न्यूनतम मानवीय सेवा र सुविधा उपलब्ध गराउने कुरामा सरकारी प्रयास निराशाजनक रहेको देखिन आउँदछ । भूकम्प प्राकृतिक प्रकोप हो भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन । तर भूकम्पलाई मात्र दोष दिएर राज्यले बन्दी बनाएका नागरिकको जीउ-ज्यानको रक्षा गर्ने दायित्वबाट उम्कन खोज्न नहुने ।
(प्रकरण नं. १२)
- आफ्नो कब्जा वा नियन्त्रणमा राखिएको व्यक्तिको मृत्यु स्वाभाविक वा प्राकृतिकरूपमा भएको अवस्थामा बाहेक अन्य कार्य वा अकार्य (act or omission) को कारणबाट मृत्यु भएमा त्यसको जवाफदेहिता राज्यमा रहन्छ र पीडित पक्षलाई उचित क्षतिपूर्ति दिनु पर्दछ । तर यस पक्षमा सरकारले वाञ्छित संवेदनशीलता अपनाएको र प्राकृतिक प्रकोपबाट हुने जीउ-धनको क्षति न्यूनीकरण गर्न आवश्यक कदम चालेको देखिन नआउने ।
(प्रकरण नं. १३)
- कारागारभित्र रहँदा पनि सम्मान र प्रतिष्ठापूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार, स्वस्थ र स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकार, यातना विरुद्धको अधिकार जस्ता महत्त्वपूर्ण हक अधिकारहरूको उपभोग गर्नबाट हाम्रा कैदी बन्दीहरू वञ्चित हुँदै आएको देखिन्छ । यो अवस्थामा तत्काल सुधार गर्नु वाञ्छनीय हुने ।
(प्रकरण नं. १४)
- कारागारभित्र बन्दी हुनुको कारणबाट स्वाभाविकरूपमा उपभोग गर्न नसकिने वा नमिल्ने मौलिक स्वतन्त्रता सम्बन्धित केही हकहरू बाहेक अन्य सबै प्रकारका हक अधिकार कैदी बन्दीहरूमा रहन्छ । कारागारभित्र पर्दैमा व्यक्तिको सबै हक अधिकार समाप्त हुँदैनन् । कैदी, बन्दीको हक अधिकार हनन नहुने, त्यसको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्द्धन हुने अवस्था सुनिश्चित गर्नु राज्यको कर्तव्य भएकाले तदनुकूल कारागारको समग्र व्यवस्थापन मिलाइनु पर्ने ।
(प्रकरण नं. १५)
- कारागारहरू यातना गृह होइनन्, यसलाई सुधार गृहको रूपमा सञ्चालन गरिनु पर्दछ । राज्यले व्यक्तिको विरुद्ध प्रतिशोधपूर्ण व्यवहार गर्नु हुँदैन । अपराध एक सामाजिक रोग वा समस्या भएकाले सो रोग वा समस्याको निदान वा निवारण गर्नेतर्फ राज्यको प्रयास केन्द्रित रहनु पर्ने ।
(प्रकरण नं. १५)
- दण्डको उद्देश्य मूलतः पीडितलाई न्याय र समाजलाई सुरक्षाको अनुभूति

दिलाउने, अपराधको पुनरावृत्ति हुन नदिने, अपराधीमा देखिएको समस्या पहिचान गरी त्यसको यथोचित उपचार गरेर सामाजिक पुनर्स्थापना गराउने रहनु पर्दछ । यसका लागि कारागारभित्र विविध प्रकारका जीवनोपयोगी सीप-विकाससहित रचनात्मक / सृजनात्मक क्रियाकलाप सञ्चालन गरिनु आवश्यक हुन्छ । सुधारात्मक पक्षमा कुनै प्रयास नै नगरी केबल बन्दी बनाएको कुरालाई जिम्मेवारी पूरा गरेको मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. १५)

- नेपालको संविधानलगायत अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूले थुनुवा, कैदीलगायत सबैलाई स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार (fair trial right) प्रदान गरेकोले न्यायिक प्रक्रियामा थुनुवा तथा कैदीहरूको सहज पहुँच कायम गर्ने, आवश्यकतानुसार कानूनी सहायता प्राप्त गर्ने, सुनुवाइको क्रममा मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित हुन पाउने, आफ्नो साक्षी प्रमाण प्रस्तुत गर्ने, आफू विरुद्धको साक्षी प्रमाणको जिरह तथा खण्डन गर्ने, कारवाही तथा निर्णयको व्यहोराको समयमा नै जानकारी पाउनेलगायतका स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी अधिकारहरूको संरक्षण गर्ने, गराउने कुरामा अदालतलगायत राज्यका सम्बद्ध सबै निकायहरूले उत्तरदायी एवम् संवेदनशील भएर आआफ्नो भूमिका र जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्ने ।

(प्रकरण नं. १८)

- स्वच्छ सुनुवाइ मौलिक हक तथा आधारभूत मानव अधिकारको महत्त्वपूर्ण

विषय हो भन्ने कुरामा व्यवहारिक प्रयोगको क्षेत्रमा पनि कुनै प्रकारको द्विविधा र संशय कायम रहनु हुँदैन । यो अधिकारको संरक्षणको कुरामा कुनै कमिकमजोरी छ भने त्यसको पहिचान गरी सुधार गर्नु पनि कानून कार्यान्वयनसँग सम्बद्ध निकाय एवम् पदाधिकारीहरूको कर्तव्य बन्ने ।

(प्रकरण नं. १८)

निवेदकको तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ता सूर्यबहादुर पाण्डे

विपक्षीको तर्फबाट :

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

आदेश

न्या. ईश्वरप्रसाद खतिवडा : नेपालको संविधानको धारा १३३(२) बमोजिम यस अदालतको क्षेत्राधिकारान्तर्गतको भई दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यसप्रकार रहेको छ:

रिट निवेदन व्यहोरा:

मिति २०७२।१।१२ गतेको महाभूकम्पबाट विपक्षी कारागार विभाग मातहतका भद्र बन्दीगृह काठमाडौँमा रहेको ४ भवनहरू मध्येको एक तीनतले भवन पूर्णरूपमा ध्वस्त भई १६ जना कैदीको मृत्यु हुन पुगेको छ । त्यहाँ रहेका भवनहरू मध्येका २२० जना रहेको ब्लक नं. १ पूर्णरूपमा क्षति भएको, ३०० बन्दी रहेको ब्लक नं. २ को भवनको जगैसम्म चर्केको हुँदाहुँदै त्यहाँ कैदीहरूलाई थुनामा राखिएको छ । भद्र बन्दीगृह सँगै रहेको महिला बन्दीगृहको भवनसमेत चर्किएको र भासिएको अवस्थामा रहेको छ । उपत्यकाबाहेकका रसुवा, नुवाकोट, सिन्धुपाल्चोक, रामेछाप

जिल्लालगायतका भूकम्प प्रभावित जिल्लाअन्तर्गतका कारागार भवनसमेत क्षति भई बस्न नसक्ने अवस्थामा रहेका छन् । विभिन्न कारागारमा क्षमताभन्दा बढी कैदी बन्दीहरू राखिएको छ । उनीहरूले नियमित शौचालयको प्रयोग गर्न नसक्ने, खाना, पानी, औषधि र सुत्नको लागि सामान्य स्थानको कमीलगायतका आधारभूत आवश्यकताबाट वञ्चित हुनु परेको छ । यसरी कैदीका रूपमा जीवन बिताइरहेका प्रत्येक व्यक्तिको जीवन अति जोखिमपूर्ण अवस्थामा रही जुनसुकै बखत पनि मृत्युवरण गर्नुपर्ने अवस्था श्रृजना भएको छ ।

विपक्षी प्रहरी प्रधान कार्यालय मातहतका भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरूमा रहेका प्रत्येक थुनुवा केन्द्रमा थुनामा रहेका व्यक्तिहरूको उचित वासस्थानको अभावको कारण जीउ ज्यानको सुरक्षा रहेको छैन । महानगरिय प्रहरी परिसर हनुमानढोकास्थित भवनमा क्षति पुग्न गई उक्त स्थानबाट सञ्चालन गरिएका प्रशासनिक कार्य टेकुस्थित नेशनल ट्रेडिङको कार्यालय प्राङ्गण पछाडिको ठाउँबाट र थुनुवाहरूलाई प्रदर्शनी मार्गस्थित प्रहरी क्लबको भवनमा रहेको तुलो हलमा चौबिसै घण्टा एकलाई अर्कोसँग हतकडी लगाई राखिएको छ । अन्य भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरूमा पनि प्रहरी कार्यालयले थुनामा राखेका व्यक्तिलाई कुनै ठाउँमा क्षति भएको जीर्ण भवनमा, कुनै ठाउँमा प्रहरी परिसरभित्र कडा निगरानीमा एक अर्कोसँग हतकडी लगाई मानवलाई चाहिने आधारभूत आवश्यकतासमेत पूरा हुन नसक्ने गरी खुला आकाशमुनी राखिएको छ । यसबाट बिरामी हुने र बिरामी भएकाहरूको मृत्यु नै हुन सक्ने अवस्था श्रृजना भएको छ । परिणामतः थुनुवा तथा कैदी बन्दीहरूलाई संविधान, कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा प्रदत्त अधिकारहरू उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुनु पुगेका छन् । उनीहरूको आधारभूत मानवीय प्रतिष्ठाको समेत संरक्षण हुन सकेको पाइँदैन ।

तसर्थ भूकम्प प्रभावित जिल्लामा रहेका

कारागारका थुनुवा तथा कैदी बन्दीहरूको संख्या घटाउन तीन वर्ष वा सोभन्दा कम सजाय पाएका कैदीहरूलाई कारागार ऐन, २०१९ को दफा १० (क) अनुसार सामुदायिक सेवामा पठाई कैद भुक्तान गर्न लगाउनु भनी, तीन वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय पाएका व्यक्तिहरूलाई ऐ.ऐनको दफा १०(ख) अनुसार खुला कारागारमा कैद भुक्तान गर्न पाउने व्यवस्था मिलाउनु भनी ऐनको दफा १०(ग) अनुसार खुला कारागारमा पठाउन नमिल्ने कैदीहरूको हकमा भूकम्प प्रभावित क्षेत्रको कारागार कार्यालयबाट अविलम्ब अन्यत्रको सुरक्षित कारागार कार्यालयमा स्थान्तरण गर्नु भनी परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ । कारागार ऐनको दफा ६ मा उल्लिखित सर्तहरूलाई ध्यानमा राख्दै सो कानूनको भावनाअनुसार नयाँ कारागार निर्माण गर्नु भन्ने आदेशसमेत जारी गरिपाउँ । मुद्दा पुर्पक्षका लागि थुनामा रहेका थुनुवा बन्दीहरूको हकमा अदालतबाट जारी भएको म्याद तामेल गर्ने, साक्षी प्रमाण उपलब्ध गराई दिने जस्ता कार्यहरू यथा-समयमै सम्पादन गर्न लगाउन मातहतका कार्यालयहरूलाई आवश्यक निर्देशन दिनुका साथै निर्देशनअनुसार कार्य भए नभएको अनुगमन गर्नु भन्नेसमेत आदेश जारी गरिपाउँ । मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको १२३ नं. मा वर्णित अवस्थामा धरौत वा तारेखमा छाड्न सक्ने अवस्थाबाहेक प्राकृतिक प्रकोपको कारणबाट थुनामा गम्भिर खतरा उत्पन्न भएमा तत्कालका लागि के कस्तो प्रभावकारी उपचार प्रदान गर्ने हो भन्ने सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र अभ्याससमेतलाई अध्ययन गरी सोअनुसार नयाँ कानूनको आवश्यकता भए नयाँ कानूनको निर्माण गर्नु वा भइरहेको कानूनको संशोधन गर्नुपर्ने भए सो गर्नु भनी निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिपाउँ । तत्कालका लागि थुनुवा बन्दीको जीउ-ज्यानको सुरक्षाका लागि तिनीहरूलाई अविलम्ब अन्य सुरक्षित कारागारमा सार्नु भनी आदेश जारी गरिपाउँ । प्रहरी हिरासतमा रहेका थुनुवाहरूको हकमा सामान्य

प्रकृतिका मुद्दाहरूमा अनुसन्धानलाई प्राथमिकता दिई मुद्दा चलाउनु पर्ने देखिएका व्यक्तिहरूका हकमा अविलम्ब अभियोग पत्र पेस गर्नु र मुद्दा चलाउनु पर्ने नदेखिएकोमा सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ११ तथा ऐ. नियमावलीको नियम २१ को व्यवस्था प्रयोग गर्नु भनी मातहतका कार्यालयहरूलाई निर्देशन जारी गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा आदेश गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदन ।

कारण देखाउ आदेश:

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदन मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? सबै व्यहोरा खुलाई लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा सूचना म्याद पठाउनु र यो निवेदनलाई अग्राधिकार दिई पेस गर्नु भन्ने मिति २०७२।३।२२ को यस अदालतको आदेश ।

लिखित जवाफ व्यहोरा:

महाभूकम्पबाट क्षति भई बस्न योग्य नभएका कारागारमा रहेका कैदी बन्दीहरूलाई तत्काल पाल, टिनका टहरासमेतको वैकल्पिक व्यवस्था गरी कैदी बन्दीहरू राख्ने प्रबन्ध मिलाइएको छ । प्रचलित ऐन कानूनअनुसार सुविधा प्रदान गर्ने कार्य भइरहेको छ । कुनै पनि कैदी बन्दीहरूको मौलिक हक हनन हुने गरी सेवाबाट वञ्चित गर्ने कार्य यस विभागबाट नभएको हुँदा रिट खारेज भागी छ भन्ने कारागार व्यवस्थापन विभागको लिखित जवाफ ।

कैदीलाई कहाँ, कसरी राख्ने, कहिले सरुवा गर्ने, के सुविधा उपलब्ध गराउने भन्ने जस्ता कुराको जिम्मेवारी कारागार प्रशासनको हो । कैदी बन्दीहरूको सुरक्षा गर्ने सिलसिलामा प्रहरी प्रशासनले काम गर्दै आई नै रहेको छ । भूकम्पपश्चात् नेपाल सरकारद्वारा तोकिएको सम्बन्धित विशेषज्ञबाट नेपाल प्रहरीका भवनहरू चेकजाँचपश्चात् सुरक्षित ठहरिएका

भवनहरूमा मात्र हिरासत कक्ष राखिएको तथा प्रहरीको दैनिक कार्य सञ्चालनसमेत गरिँदै आएको हुनाले प्रहरी प्रधान कार्यालयलाई विपक्षी बनाई दायर भएको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको प्रहरी प्रधान कार्यालयको लिखित जवाफ ।

व्यवस्थापिका संसद्को सभामुखको कुन कार्यबाट कैदी एवं थुनुवाको मौलिक हक तथा मानव अधिकारको हनन भयो भनी निवेदकले स्पस्ट पार्नु भएको छैन । व्यवस्थापिका कानून निर्माण गर्ने निकाय भएकोले सरकारबाट गरिने काम कारवाहीको कुरामा व्यवस्थापिका संसद्को सभामुखलाई विपक्षी बनाइएको रिट निवेदन तथ्यमा आधारित छैन । रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको व्यवस्थापिका संसद् सचिवालयको लिखित जवाफ ।

गृह मन्त्रालयले सम्भव भएसम्म भत्किएका तथा जीर्ण कारागारका कैदी बन्दीहरूलाई सुरक्षित स्थानमा सार्ने काम गरेको छ र आगामी दिनमा पनि गर्दै जानेछ । नेपाल सरकारले भ्याएसम्म नयाँ कारागारको निर्माण र भएकाको मर्मत सुधारको काम गरिरहेको छ । यस वर्षको नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा "कारागार सुधारका लागि छुट्टै कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयन गरिने र मौजुदा कानूनमा आवश्यक परिमार्जन गरिने" कुरा उल्लेख छ । सोअनुसार गर्न गृह मन्त्रालय प्रतिबद्ध छ । खुला कारागारको अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा बाँके जिल्लामा जग्गा प्राप्त गरी प्रारम्भिक कारवाहीसमेत भइसकेको र कारागार सुधार आयोगहरूबाट प्राप्त सुझावहरूलाई क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै लगिनेछ । नेपाल प्रहरीले सम्भव भएसम्म मुद्दा पुर्पक्षका लागि कारागार कार्यालयमा रहेका बन्दीहरूको हकमा अदालतबाट जारी भएका म्याद कानूनका म्यादभित्र तामेल गर्ने, साक्षी प्रमाण उपलब्ध गराई दिने कार्य गर्दै आएको छ । यस मन्त्रालयको के कस्तो कार्यबाट बन्दीहरूको हकाधिकार हनन भयो भनी निवेदकले केही भन्न नसकेकोले रिट निवेदन

खारेज भागी छ भन्नेसमेत व्यहोराको गृह मन्त्रालयका तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफ ।

प्राकृतिक विपत्तिको अवस्थामा कुनै पनि व्यक्तिको जीवन-रक्षाको लागि नेपाल सरकारले आफ्नो प्रयासले सम्भव भएसम्म आवश्यक व्यवस्था गरेको र थुनामा रहेका कैदी बन्दीको लागि समेत आवश्यक व्यवस्था गरी आएको छ । प्राकृतिक विपत्तिको अवस्थामा थुनुवा तथा कैदीको जीवन-रक्षाको लागि थप सुधारात्मक व्यवस्था गर्नुपर्ने भएमा नेपाल सरकारको नीतिगत निर्णयबाटै गर्न सकिने र सोको लागि कुनै कानून संशोधन गर्नु आवश्यक नदेखिएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको कानून, न्याय, संविधान सभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

नेपाल सरकार कैदी बन्दीहरूको जीउ धनको रक्षा गर्न क्रमशः नयाँ सुविधायुक्त तथा सुरक्षित कारागार भवन निर्माण गरी उचित प्रबन्ध गर्न प्रतिवद्ध छ । आ.व. २०७२/०७३ को नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा “देशभरका कैदीहरूको अनुपातमा कारागारको क्षमता अत्यन्त न्यून रहेको र भएका कारागारको भौतिक अवस्था जीर्ण भएको एवं भूकम्पबाट धेरै जसो कारागारमा क्षति भएकोले कारागार पुनः निर्माणसम्बन्धी कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गरिने, नुवाकोटमा प्रस्तावित केन्द्रीय कारागार तथा बाँकेमा प्रस्तावित क्षेत्रीय कारागार निर्माण कार्य प्रारम्भ गरिने, कारागारसम्बन्धी विद्यमान कानून परिमार्जन गरी खुला कारागार तथा सुधार-गृहको रूपमा कारागार व्यवस्थापनसम्बन्धी नवीन अवधारणाहरू कार्यान्वयनमा ल्याइने छ” भन्ने उल्लेखसमेत भएको छ । विभिन्न सिफारिसहरू कार्यान्वयन गर्दै लैजान सरकार क्रियाशील छ । रिट जारी हुनुपर्ने होइन भन्नेसमेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ ।

अध्ययन टोली गठन यस अदालतको आदेशः

यसमा महाभूकम्प पूर्व कारागारसमेतमा रहेका थुनुवा कैदीहरू महाभूकम्प पछि के कसरी कुन ठाउँमा बसोबास गरी आएका छन् ? सो स्थान सुरक्षित रहे नरहेको र ऐन नियम, संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, घोषणा पत्रबमोजिम भए नभएको, थुनुवा वा कैदीहरूको अवस्था जोखिमपूर्ण भए नभएको सम्बन्धमा भूकम्प पीडित जिल्लाका कारागार, प्रहरी कार्यालय र प्रहरी चौकी आदि समेत निरीक्षण गरी राय सुझावसहितको प्रतिवेदन पेस गर्न यस अदालतका राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीका अधिकृतको नेतृत्वमा निजले चाहेको थप २ जनासमेतको टोली गठन गरिदिएको छ । उक्त टोलीबाट निरीक्षण भई प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि नियमबमोजिम पेस गर्नु भन्ने यस अदालतबाट मिति २०७३।३।२२ मा आदेश भएको । उक्त आदेशबमोजिम सहरजिष्ट्रार श्री विपुल न्यौपानेको संयोजकत्वमा गठित अध्ययन टोलीले मिति २०७३/१०/११ मा पेस गरेको प्रतिवेदन मिसिल सामेल रहेको देखियो ।

कानून व्यवसायीको बहसः

नियमबमोजिम साप्ताहिक तथा आजको दैनिक पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री सूर्यबहादुर पाण्डेले विपक्षीहरूले थुनुवा तथा कैदी बन्दीहरूलाई भूकम्पबाट भत्किएका, चर्किएका भवनहरूमा, खुला चौरमा, एक अर्कोसँग हत्कडी लगाई राखेको, धेरै स्थानमा भवनको क्षमताभन्दा बढी थुनुवा कैदीहरू राख्ने गरेको जस्ता कार्यबाट थुनुवा कैदीहरू आधारभूत अधिकार उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुन पुगेका छन् । उनीहरूप्रति आधारभूत मानवीय मूल्य मान्यताअनुसारको पनि व्यवहार भएको छैन । त्यसैले थुनुवा तथा कैदीहरूलाई सुरक्षित भवनमा स्थानान्तरण गर्न गराउन आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु, कारागारमा भवनको क्षमताभन्दा

बढी थुनुवा तथा कैदीहरू नराख्न आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु भन्ने जस्ता निवेदन मागअनुसारका उपयुक्त आज्ञा आदेश जारी गरी कैदीको हकहितको संरक्षण गरिपाउँ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

निर्णय गर्नु पर्ने प्रश्नहरू:

अब यसमा देहायका प्रश्नहरू सम्बन्धमा निर्णय दिनु पर्ने देखियो:

१. निवेदकहरूलाई प्रस्तुत सार्वजनिक सरोकारको रिट निवेदन लिई अदालतमा प्रवेश गर्ने हकद्वारा छ वा छैन ?
२. संविधान एवम् कानूनद्वारा प्रत्याभूत थुनुवा तथा बन्दीहरूको अधिकार हनन् भएको छ वा छैन ? कारागार ऐन, २०१९ र नियमावलीमा रहेको व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा कमि-कमजोरी रहेको कारणबाट बन्दीको हकहितमा प्रतिकूल असर परेको छ वा छैन ?
३. निवेदन मागबमोजिम रिट आदेश जारी हुने हो वा होइन ? आदेश जारी गर्दा के कस्तो आदेश जारी गर्नुपर्ने हो ?

आदेश जारी हुने आधार र कारण - निर्णयाधार:

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा सर्वप्रथम निवेदकहरूको सार्वजनिक सरोकार रहे नरहेकोसम्बन्धी पहिलो प्रश्नउपर विचार गर्नु सान्दर्भिक छ। सार्वजनिक सरोकार सम्बन्धित विवादको प्रयोग सम्बन्धमा यस अदालतबाट अनेकौं पटक व्याख्या र विवेचना भई सिद्धान्त कायम भएका छन्। राजदूत नियुक्ति सम्बन्धमा अधिवक्ता राधेश्याम अधिकारीले दायर गर्नु भएको रिट निवेदनका सन्दर्भमा भएको व्याख्या^५ तथा बारा जिल्लाको गढीमाई मेलामा दिइने पशु वलीको विषयमा परेको रिट निवेदनका सन्दर्भमा

गरिएको व्याख्यालाई^६ (नजिर सिद्धान्तलाई) दृष्टान्तको रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ। यस प्रसंगमा गढीमाई मेलामा दिइने पशु वलीसम्बन्धी विवादको सन्दर्भमा यस अदालतबाट भएको व्याख्याका केही अंश देहायबमोजिम उद्धृत गर्नु आवश्यक देखिन्छ:

- “सार्वजनिक हक वा सरोकारको विवाद भन्नाले कुनै खास व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत हक वा सरोकारमा मात्र सिमित भएको विवाद नभएर नेपाल अधिराज्यका सर्वसाधारण जनता वा कुनै जनसमुदायको सामूहिक हक वा सरोकारसँग सम्बन्धित भएको विवादको बोध हुन्छ। नेपाल सरकार वा कुनै सार्वजनिक निकाय वा पदाधिकारीले संविधान वा कानूनबमोजिम गर्नु पर्ने कुनै काम नगरेको वा गर्न नहुने कुनै काम गरेको कारणबाट जनसाधारणको हक, हित वा स्वार्थमा प्रतिकूल असर परेको कुरा सार्वजनिक हक वा सरोकारको विषय बन्दछ। कुनै विषयलाई “सार्वजनिक” हो वा होइन भनी निर्धारण गर्दा मानिसको संख्या गणना गरेर निरूपण गरिने पनि होइन। जनसाधारणको सामान्य हक हितको प्रतिनिधित्व हुने विषय देखिन्छ भने संख्यात्मक रूपमा असर पर्ने मानिसको गणनाका आधारमा मात्र त्यस्तो विवादलाई सार्वजनिक सरोकारको विवाद होइन भन्न मिल्दैन। विवादको स्वभाव, प्रकृति वा चरित्रका आधारमा त्यस विवादलाई सार्वजनिक विवाद हो वा व्यक्तिगत विवाद हो भनी छुट्याउनु पर्दछ। सामान्यतया: देशको सुरक्षा, शासन व्यवस्था, सामाजिक शान्ति, जनसाधारणको शिक्षा, स्वास्थ्य

5 अधिवक्ता राधेश्याम अधिकारी वि. श्री ५ को सरकार, मन्त्रिपरिषद् सचिवालयसमेत, ने.का.प. २०४८, नि.नं. ४४३०, पृष्ठ - ८१०

6 अर्जुनप्रसाद अर्यालसमेत वि. नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद् सचिवालयसमेत, २०७३-WO-०३७१, उत्प्रेषण परमादेश, निर्णय मिति: २०७३/०४/२०

र नैतिकता, देशको आर्थिक अवस्था, साँस्कृतिक वा धार्मिक विषय, सामाजिक न्याय, वातावरणीय न्याय आदि विविध विषयहरू सन्दर्भअनुसार सार्वजनिक हित वा सरोकारको विषय बन्ने गर्दछन्। वस्तुतः सार्वजनिक हित वा सरोकारको विषय वा क्षेत्र यति नै हो भनेर सूचिकृत गर्न सकिँदैन। यो प्रत्येक विवादको तथ्यगत सन्दर्भमा (case to case basis मा) निरूपण गरिने विषय देखिन्छ। तथापि अदालतबाट निरूपण गरिने सार्वजनिक सरोकारको विवादको अर्थ लगाउँदा संविधान वा कानूनद्वारा प्रदत्त हक अधिकारको सापेक्षतामा अर्थ लगाइनु पर्ने हुन्छ”।

- “कतिपय अवस्थामा सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई बोल्न नसक्नेहरूको आवाज (voice of the voiceless) को रूपमा पनि लिइन्छ। सामाजिक, आर्थिक रूपमा पछाडी परेका कमजोर वर्ग र समुदायको हक, हित वा सरोकारको संरक्षणका लागि यो सार्वजनिक सरोकारसम्बन्धी अवधारणा कतिपय अवस्थामा वरदान पनि सिद्ध भएको छ। तर यसको तात्पर्य जुनसुकै सार्वजनिक चासोका विषयमा जोसुकै व्यक्तिले नालेस, उजुरी वा रिट निवेदन गर्न पाउँदछ भन्ने होइन। विवादको विषयवस्तुसँग निवेदक वा उजुरीकर्ताको सार्थक सम्बन्ध (meaningful relation) वा तात्त्विक सरोकार (substantial interest) हुनु पर्दछ र सो विषयमा निजले उचित रूपमा प्रतिनिधित्व गर्न सक्दछ भन्ने कुरामा अदालतलाई सन्तुष्ट तुल्याइनुसमेत आवश्यक ठानिन्छ”।

अवधारणा र यस अदालतबाट विभिन्न विवादका सन्दर्भमा प्रतिपादित सिद्धान्तहरू समेतलाई दृष्टिगत गर्दा रिट निवेदक र विवादको विषयवस्तुका बीच सार्थक सम्बन्ध देखिएको, तात्त्विक सरोकार रहेको, तथा संविधान वा कानूनद्वारा प्रदत्त हक अधिकारको प्रचलनको लागि न्यायिक निरूपणयोग्य विषय देखिएको अवस्थामा सार्वजनिक सरोकारको विवाद लिई अदालतमा प्रवेश गर्न सकिन्छ भन्ने देखिन्छ। प्रस्तुत विवादका निवेदकहरू सबै International Legal Foundation (ILF) नामक संस्थासंग सम्बद्ध कैदी-बन्दीहरूको हकहित संरक्षणका लागि कृयाशील अधिवक्ताहरू भएको कुरामा विवाद छैन। कैदी-बन्दीहरूलाई निःशुल्क कानूनी सहायता प्रदान गर्ने उद्देश्यबाट स्थापना भई कार्य गर्दै आएको संस्थासंग आबद्ध रही कानून व्यवसायीको रूपमा सक्रिय आठ जना अधिवक्ताहरूले आम थुनुवा तथा कैदी-बन्दीहरूको संविधान एवम् कानूनद्वारा प्रदत्त हक अधिकारको प्रचलनको विषयमा प्रश्न उठाई अदालतमा प्रवेश गरेको देखिएको छ। विवादको विषयवस्तुसँग निवेदकहरूको सार्थक सम्बन्ध तथा तात्त्विक सरोकार रहेको छैन भनी सम्झन मिल्ने कुनै कारण देखिन आएको छैन। यस विषयमा निजहरूले उचित रूपमा प्रतिनिधित्व गर्न सक्ने कुरामा सन्तुष्ट हुन नसकिने कुनै उचित कारण पनि देखिँदैन। बन्दी जीवन बिताई रहेका ठूलो संख्याका मानिस स्वयम्ले आफैँ अदालतमा प्रवेश गर्नुपर्दछ भन्नु उचित हुँदैन। बन्दीको अधिकारको प्रश्न आधारभूत मानव अधिकारको विषय पनि हो। यसलाई हकदैयासम्बन्धी परम्परागत साँघुरो दायरामा सीमित राखेर हेर्नु मनासिब हुँदैन। तसर्थ निवेदकहरूलाई प्रस्तुत सार्वजनिक सरोकारको रिट निवेदन लिई अदालतमा प्रवेश गर्ने हकदैया छैन भनी विपक्षी तर्फबाट लिइएको जिकिरसँग सहमत हुन सकिएन।

३. सार्वजनिक सरोकारसम्बन्धी विवादको

४. अब संविधान एवम् कानूनद्वारा प्रत्याभूत

थुनुवा तथा बन्दीहरूको अधिकार हनन् भएको छ वा छैन भन्ने दोस्रो प्रश्नको निरूपण गर्नु पर्ने हुन आएको छ। यो प्रश्नको निरूपणका लागि सर्व प्रथम कैदी बन्दीहरूको अवस्थासम्बन्धी केही उपलब्ध तथ्यहरू उल्लेख गर्नु आवश्यक देखिन्छ। यसरी तथ्यगत विवरण यकिन गर्न रिट निवेदन व्यहोरा, लिखित जवाफमा गरिएको जिकिर र यस अदालतबाट मिति २०७३/३/२२ मा भएको आदेशअनुसार गठित अध्ययन टोलीले प्रस्तुत गरेको मिति २०७३/१०/११ को प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका तथ्यहरू समेतलाई तथ्यगत आधारको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने अवस्था देखियो।

रिट निवेदनमा उल्लेख भएका तथ्यहरू:

मिति २०७२।१।१२ गतेको महाभूकम्पबाट भद्र बन्दीगृह काठमाडौंमा रहेको ४ भवनहरू मध्येको एक तीनतले भवन पूर्णरूपमा ध्वस्त भई १६ जना कैदीको मृत्यु भएको छ। त्यहाँ रहेका भवनहरू मध्येका २२० जना रहेको ब्लक नं. १ पूर्णरूपमा क्षति भएको छ, ३०० बन्दी रहेको ब्लक नं. २ को भवनको जगैसम्म चर्केको हुँदाहुँदै त्यहाँ कैदीहरूलाई राखिएको छ। महिला बन्दीगृहको भवनसमेत चर्किएको र भासिएको अवस्थामा छ। उपत्यकाबाहेकका रसुवा, नुवाकोट, सिन्धुपाल्चोक, रामेछाप जिल्लालगायतका भूकम्प प्रभावित जिल्लाअन्तर्गतका कारागार भवन समेत क्षति भई बस्न नसक्ने अवस्थामा रहेका छन्। विभिन्न कारागारमा क्षमताभन्दा बढी कैदी बन्दीहरू राखिएको छ। उनीहरूलाई नियमित शौचालयको प्रयोग गर्न, खाना, पानी, औषधि र सुत्नको लागि समेत सामान्य स्थान उपलब्ध छैन। आधारभूत आवश्यकताबाट वञ्चित हुनु परेको छ। थुनुवा केन्द्रमा थुनामा रहेका व्यक्तिहरूको उचित वासस्थानको अभाव छ। धेरै थुनुवाहरूलाई एउटै हलमा चौबिसै घण्टा एकलाई अर्कोसँग हतकडी लगाई राखिएको छ। कुनै ठाउँमा क्षति भएको जीर्ण भवनमा, कुनै ठाउँमा खुला आकाशमुनी राखिएको

छ। यसबाट बिरामी हुने र बिरामी भएकाहरूको मृत्यु नै हुन सक्ने अवस्था श्रृजना भएको छ। कारागार ऐन, २०१९ अनुसारको सामुदायिक सेवामा पठाई कैद भुक्तान गर्न लगाउने, खुला कारागारमा कैद भुक्तान गर्ने जस्ता प्रावधानको कार्यान्वयन गरिएको छैन। न्यायिक प्रक्रियामा सामेल हुन र प्रभावकारी प्रतिवाद गर्न पाउने अधिकारको उपभोग गर्नमा समेत अवरोधहरू देखिएका छन्। निरीक्षण, अनुगमन प्रणाली कमजोर देखिएको छ। परिणामतः थुनुवा तथा कैदी बन्दीहरू संविधान तथा कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकारहरू उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुन पुगेका छन्। उनीहरूको आधारभूत मानवीय प्रतिष्ठाको संरक्षण हुन सकेको छैन।

लिखित जवाफमा गरिएको जिकिर:

विपक्षीहरूले आ-आफ्नो लिखित जवाफमा आ-आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गरी आएको, कतिपय काम गर्ने “प्रयास गरिएको”, आफ्नो जवाफदेहिता नरहेको जस्ता व्यहोरा उल्लेख गरी जसरी पनि प्रतिवाद गर्ने शैलीमा जिकिर गरेको देखियो। रिट निवेदनमा उल्लेख भएका तथ्य र तथ्याङ्कहरूको युक्तियुक्त रूपमा खण्डन गरेको पाइएन। यसको तात्पर्य रिट निवेदनमा उल्लेख गरिएका तथ्य र तथ्याङ्कहरूलाई प्रकारान्तरले स्वीकार गरेको मान्नु पर्ने अवस्था देखियो। मन्त्रपरिषद्को तर्फबाट लिखित जवाफ प्रस्तुत गर्दा आ.व.२०७२/०७३ को नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा “देशभरका कैदीहरूको अनुपातमा कारागारको क्षमता अत्यन्त न्यून रहेको र भएका कारागारको भौतिक अवस्था जीर्ण भएको एवं भूकम्पबाट धेरै जसो कारागारमा क्षति भएकोले कारागार पुनः निर्माणसम्बन्धी कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गरिने, नुवाकोटमा प्रस्तावित केन्द्रीय कारागार तथा बाँकेमा प्रस्तावित क्षेत्रीय कारागार निर्माण कार्य प्रारम्भ गरिने, कारागारसम्बन्धी

विद्यमान कानून परिमार्जन गरी खुला कारागार तथा सुधारगृहको रूपमा कारागार व्यवस्थापनसम्बन्धी नवीन अवधारणाहरू कार्यान्वयनमा ल्याइने” भनी उल्लेख भएको व्यहोरा खुलाइएको पाइयो । यसको तात्पर्य कारागार व्यवस्थापनमा कठिनाइहरू छन् भन्ने तथ्य सारतः स्वीकार गरिएको देखिन्छ । तर आ.व. २०७२/०७३ अवधिमा के कति सुधारका कार्य भए भन्नेतर्फ अहिले सुनुवाइको अवस्थासम्म पनि कुनै तथ्य प्रस्तुत हुन आएको पाइएन ।

यस अदालतबाट मिति २०७३/३/२२ मा भएको आदेशअनुसार गठित अध्ययन टोलीले प्रस्तुत गरेको मिति २०७३/१०/११ को प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको व्यहोरा:

काभ्रेपलाञ्चोकको कारागार कार्यालय १९६० सालमा घोडा तबेलाको रूपमा निर्माण भएको, भवन निकै जीर्ण रहेको र कैदी बन्दीहरूको बसाई निकै चुनौतीपूर्ण रहेको छ । रामेछाप, रसुवा, धादिङको कारागार असुरक्षित रहेको, असुरक्षित भनी रातो स्टिकरसमेत टाँस गरेको भएपनि सोही भवनहरूमा थुनुवा तथा कैदीहरूलाई क्षमताभन्दा बढी संख्यामा राख्ने गरिएको छ । कारागार कार्यालय डिल्लीबजारको बन्दी रहने भवन १९७० सालमा, कारागार कार्यालय जगन्नाथदेवलको बन्दीगृह १९६७ सालतिर निर्माण भएको र हाल भूकम्पका कारण क्षतिग्रस्त भएको, सोही कारागार कार्यालयको भद्र बन्दीगृहको एउटा भवन पूर्णरूपमा क्षति भई १७ जना कैदीहरूको मृत्यु भएको थियो । राजधानीकै जगन्नाथदेवलको बन्दीगृहमा क्षति भई खतरायुक्त रहेको भए पनि क्षमताभन्दा बढी कैदी बन्दी राख्ने गरेको छ । धादिङ कारागारको

7 रिट निवेदकले मृत्यु हुनेको संख्या १६ भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ । तथापि, अदालतबाट खटिएको जिम्मेवार अधिकृतहरूको समुहले स्थलगत अध्ययनका आधारमा मृत्यु हुनेको संख्या १७ जना भनी प्रतिवेदन पेश गरेको हुँदा यो विवादको सन्दर्भमा मृत्यु भएका मानिसको संख्या सोही १७ जनालाई मानिएको छ ।

३० जना क्षमताको पुरुष सेलमा १८२ जना र ८ जना क्षमताको महिला सेलमा १४ जना, गोरखा कारागारको ४५ जना क्षमताको पुरुष सेलमा ९९ जना र १० जना क्षमताको महिला सेलमा १६ जना रहेको पाइएको छ । रसुवा कारागारको क्षमता २५ जना रहेकोमा ९४ जना तथा नुवाकोट कारागारको पुरुष ब्लकको क्षमता ८० जना रहेकोमा १५९ जना बन्दी राखिएको देखियो । काभ्रेपलाञ्चोक कारागारको ३ वटा ब्लकको कूल क्षमता ६१ जना तोकिएको भए पनि २३६ जना बन्दी राखिएको तथा दोलखामा केबल १८ जना क्षमताको कारागारमा ७० जनालाई राखिएको पाइयो । रामेछाप कारागारको पुरुष ब्लकको क्षमता ५० जना रहेकोमा २२१ जना बन्दीलाई राखिएको देखिन्छ । राजधानी शहरभित्रका कारागारहरूमा क्षमता भन्दा कम्तिमा पनि तीन गुणा बढी कैदी बन्दी राख्ने गरेको देखियो । शौचालय अव्यवस्थित र अपर्याप्त रहेका, अत्यधिक संख्याका बन्दीको चापका कारणबाट निकै असुविधा वा कठिनाई भोग्नु परेको छ । भवनहरूको क्षमता अपर्याप्त भएको, सुरक्षाको र सुविधाको दृष्टिकोणले उपयुक्त नभएको तथा मानव अधिकार-मैत्री नभएको, सुत्न, खान, बस्नमा समेत अप्ठ्यारो सृजना भई दैनिक जीवन कष्टकर हुन गएको, बन्दीगृहहरूको व्यवस्थापन, सरसफाई, मर्मत सम्भार आदिमा ध्यान नदिएको पाइएको छ । कैदी बन्दीलाई दैनिक रु. ४५ नगद र ७०० ग्राम चामल उपलब्ध हुने गरेको, वर्तमान बजार मूल्यको तुलनामा यो सुविधा अत्यन्त कम रहेको भन्ने व्यहोरा पनि प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको पाइयो । कुनै उल्लेखनीय सुधारात्मक क्रियाकलाप सञ्चालन गरिएको देखिएन । अदालतबाट जारी भएका म्याद, पुर्जा बुझ्ने र न्यायिक प्रक्रियामा सामेल हुने कुरामा खासै समस्या रहेको देखिएन भन्ने कुरा पनि प्रतिवेदनमा खुलाइएको देखियो ।

माथि उल्लेख गरिएका तथ्यहरूप्रति बिमति जनाउनु पर्ने वा विश्वास गर्न नसकिने कुनै उचित

कारण देखिन आएको छैन । यसका अतिरिक्त चार्ल्स गुरुमुख शोभराजको रिट निवेदनका सन्दर्भमा यस अदालतबाट जारी गरिएको परमादेशको आदेशमा कारागारको वर्तमान स्थिति सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको व्यहोराबाट पनि कारागारको तथा कैदी व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्था प्रष्ट हुन्छ । उक्त आदेशमा उल्लेख छ: **“आर्थिक वर्ष २०७२/०७३ मा पुनरावेदन अदालतहरूद्वारा विभिन्न ६४ वटा कारागारको निरीक्षण गरी सर्वोच्च अदालतलाई बुझाएको प्रतिवेदन हेर्दा अधिकांश कारागारहरूमा क्षमताभन्दा बढी कैदी बन्दी राखिएको र सुविधा र सेवाको स्थिति सन्तोषजनक नरहेको भन्ने देखिन्छ । नेपालका कारागारमा ६,४१६ कैदी बन्दी राख्ने क्षमता रहेकोमा हाल करिब १५,००० कैदी बन्दी राखिएको छ भन्ने देखिन्छ । न्यायाधीशहरूद्वारा सर्वोच्च अदालतमा बुझाइएको प्रतिवेदनहरूबाट पनि कारागारहरूको स्थिति दयनीय देखिन्छ”**^८ उल्लिखित समग्र तथ्य र तथ्याङ्कहरू तर्फ दृष्टिगत गर्दा हाम्रा कारागारहरूको स्थिति अव्यवस्थित तथा दयनीय छ र कारागारमा रहेका कैदी बन्दीहरूको न्यूनतम मानवीय आवश्यकता पूरा हुन सकेको छैन भन्ने देखिन आएको छ ।

५. माथि उल्लेख गरिएका तथ्य र तथ्याङ्कहरूका सन्दर्भमा अब थुनुवा तथा कैदीहरूका हक अधिकारका सम्बन्धमा विवेचना हुन आवश्यक देखिन्छ । नेपालको संविधानको धारा १६(१) मा “प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ । धारा २० मा स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी केही आधारभूत कुराहरू समावेश गरिएका छन् । धारा २२(१) मा “पक्राउ परेको वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना

दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन” भनी यातना विरुद्धको हक प्रदान गरिएको देखिन्छ । संविधानको धारा ३० ले “प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुनेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ । कैदी बन्दीहरूले पनि उल्लिखित हक अधिकारको उपभोग गर्न पाउँदछन् । केबल कारागारमा परेको कारणबाट यी अधिकारहरूको उपभोग गर्ने कुरा संड्कुचित भएको सम्झन हुँदैन । बन्दीहरूको यी हक अधिकारहरूको निर्वाध उपभोग गर्न पाउने अवस्था सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व हो । कैदी बन्दीहरूको हकको प्रचलनका क्रममा बालबालिकाको हक, महिलाको हक, जेष्ठ नागरिकको हकलगायतका सन्दर्भअनुसार अन्य हकहरूको प्रचलन हुने अवस्था सुनिश्चित गर्नेतर्फ पनि राज्यको क्रियाशील र सिर्जनात्मक भूमिका अपेक्षित रहन्छ ।

६. कारागार ऐन, २०१९ ले थुनुवा वा कैदीलाई कारागारमा राख्दा अपनाउनु पर्ने प्रक्रियासहित कारागार व्यवस्थापन सम्बन्धमा प्रावधानहरू समावेश गरेको छ । ऐनको दफा ६ मा पुरुष र महिलालाई छुट्टाछुट्टै भागमा, थुनुवा र कैदीलाई छुट्टाछुट्टै भागमा, २१ वर्षमाथिको र मुनीकोलाई भिन्दाभिन्दै भागमा, देवानी र फौजदारी मुद्दाका कैदीलाई भिन्दाभिन्दै भागमा, रोगीलाई भिन्दै भागमा, पागल/अर्ध-पागललाई भिन्दै भागमा राख्नु पर्ने व्यवस्था छ । कारागार ऐन, २०१९ को दफा ७ अनुसार “कैदबाट भागी पक्राउ परेको वा कैदबाट भाग्ने उद्योग गर्ने वा कारागारसम्बन्धी केही गम्भीर अपराध गरेको” कैदीबाहेक अन्य थुनुवा वा कैदीलाई कारागारभित्र नेल वा हतकडी लगाउन

८ चार्ल्स गुरुमुख शोभराज वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् सचिवालयसमेत, ने.का.प.२०७३, नि.नं.९७२२, पृ.२२०४

९ कारागार ऐन, २०१९ को दफा २२ को उप दफा (२) बमोजिमको अपराध गरेको ।

हुँदैन¹⁰। कारागारमा नाबालकको हेरचाह गर्ने¹¹, थुनुवा वा कैदीलाई निजहरूको स्वास्थ्य, आर्थिक उन्नति वा सुधारको निमित्तबाहेक निजको ईच्छा विरुद्ध कुनै काममा लगाउन नहुने¹² व्यवस्थासमेत ऐनमा रहेको छ। कारागार ऐनमा २०६४ सालमा भएको दोस्रो संशोधनले विभिन्न ९ प्रकारका कसुरमा बाहेक¹³ तीन वर्षसम्म कैद सजाय हुने ठहरिएका कसुरदारलाई सामुदायिक सेवामा पठाउन सकिने¹⁴ र तीन वर्षभन्दा बढी कैद सजाय भई कम्तीमा एक तिहाई कैदको अवधि भुक्तान गरिसकेको कैदीलाई खुला कारागारमा बस्ने अनुमति दिन सकिने¹⁵ प्रावधानसमेत समावेश गरेको छ। तर संशोधित कानून जारी भएको १० वर्ष बितिसकदा पनि यी प्रावधानहरू कार्यान्वयनमा आएको देखिँदैन। ऐनको दफा ११ मा थुनुवा वा कैदीको स्वास्थ्य उपचारसम्बन्धी व्यवस्था रहेको देखिन्छ। ऐनमा कारागारको व्यवस्थापन र थुनुवा वा कैदीहरूलाई प्रदान गरिनु पर्ने सुविधा तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्थाहरू पनि समावेश गरिएका छन्। कारागार नियमावली, २०२० ले सामुदायिक सेवामा पठाउने तथा खुला कारागारमा राख्नेसम्बन्धी प्रक्रियागत व्यवस्था, कारागारको व्यवस्थापनलगायत

थुनुवा तथा कैदीका लागि अन्य कल्याणकारी व्यवस्थासमेत गरेको देखिन्छ। संविधान एवम् कानूनमा रहेका प्रावधानहरूको समुचित कार्यान्वयन गरिनु अनिवार्य नै छ।

७. प्रस्तुत प्रसङ्गमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी केही दस्तावेजहरूले गरेको व्यवस्थातर्फ पनि दृष्टि दिनु आवश्यक देखिन्छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६ को धारा ६ मा प्रत्येक मानिसको बाँच्न पाउने हक हुन्छ, यो हक कानूनद्वारा संरक्षित हुन्छन र कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी तवरले बाँच्न पाउने हकबाट वञ्चित गरिने छैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ।¹⁶ धारा ७ ले यातना विरुद्धको हक प्रदान गरेको छ।¹⁷ सोही प्रतिज्ञापत्रको धारा १० मा स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिएका सबै व्यक्तिउपर मानवीय प्रतिष्ठा र सम्मानपूर्वक व्यवहार गरिनु पर्ने कुरा उल्लेख छ।¹⁸ ICCPR को उक्त धारा १० को व्याख्या गर्दै संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार समितिले “स्वतन्त्रताको बञ्चनाका कारणबाट पैदा हुने स्वाभाविक कठिनाइको कुरा बाहेक बन्दीउपर कुनै प्रकारको कष्टदायक व्यवहार गर्न हुँदैन, बन्दी जीवन बिताइरहेका मानिसले बन्दी हुँदा उपभोग गर्न नसक्ने केही खास अधिकारबाहेक अन्य सबै हक अधिकारको उपभोग गर्न पाउँदछन भनी व्याख्यासमेत गरेको छ।¹⁹

10 मानव अधिकारसम्बन्धी मान्यता तथा मानिसको प्रतिष्ठा र सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने मौलिक हक अधिकारको दृष्टिले हेर्दा कारागार ऐन, २०१९ को दफा ७ मा रहेको नेल वा हतकडी लगाउन पाइने अपवादस्वरूपको अवस्था सम्बन्धमा पनि प्रश्न उठाउन र विमति राख्न सकिने स्थिति रहेको छ। तथापि अहिले त्यस प्रकारको प्रश्नको निरूपण गर्नु पर्ने अवस्था नभएकाले यस विषयमा थप विवेचना गरिएको छैन।

11 कारागार ऐन, २०१९ को दफा ८

12 कारागार ऐन, २०१९ को दफा १०

13 कारागार ऐन, २०१९ को दफा १० ग. मा मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, जबरजस्ती करणी, कैदबाट भागे भगाएको, भन्सार चोरी निकासी पैठारी, लागु औषधको कारोबार, भ्रष्टाचारसम्बन्धी, जासूसीसम्बन्धी, संरक्षित वन्यजन्तुसम्बन्धी मुद्दा तथा पुरातात्विक वस्तुसम्बन्धी मुद्दामा कसुरदार ठहरिएकालाई सामुदायिक सेवा वा खुला कारागारमा नपठाइने प्रावधान रहेको छ।

14 कारागार ऐन, २०१९ को दफा १० क.

15 कारागार ऐन, २०१९ को दफा १०

16 International Covenant On Civil and Political Rights, १९६६ (ICCPR) Article ६: “Every human being has the inherent right to life. This right shall be protected by law. No one shall be arbitrarily deprived of his life”.

17 ICCPR, Article ७: “No one shall be subjected to torture or to cruel, inhuman or degrading treatment or punishment. In particular, no one shall be subjected without his free consent to medical or scientific experimentation”.

18 ICCPR, Article १०: “All persons deprived with their liberty shall be treated with humanity and with respect of the inherent dignity of persons.”

19 UN Human Rights Committee, Comment No. २१ runs:

यातना विरुद्धको महासन्धिले²⁰ यातना दिने कुरालाई फौजदारी कसुरको रूपमा कानूनद्वारा घोषित गर्नु पर्ने, पद्धतिगत (systemic torture) होस अथवा अन्य कुनै पनि प्रकारको यातना दिने कुराको नियन्त्रण गर्ने दायित्व सम्बन्धित सदस्य राष्ट्रमा रहने मान्यता उक्त महासन्धिले अगाडी सारेको छ । नेपालसमेत उल्लिखित प्रतिज्ञापत्र तथा महासन्धिको पक्षकार सदस्य राष्ट्र भएको र हाम्रो सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ मा रहेको प्रावधानअनुसार उल्लिखित प्रतिज्ञापत्र तथा महासन्धिका प्रावधान नेपाल कानूनसरह लागू हुने भएकाले पनि यसको पालना गर्नु हाम्रो दायित्वको विषय बन्दछ । यसप्रकार अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा जारी भएका कानूनको अध्ययनबाट पनि बन्दी जीवन बिताइरहेका व्यक्तिहरूको हक अधिकार हुने र यसको संरक्षण गरिनु पर्ने अनिवार्यता रहेको देखिन आउँदछ ।

८. UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners²¹ ले थुनुवा र कैदीलाई, बालक र उमेर पुगेकालाई छुट्टाछुट्टै राख्नु पर्ने, सुत्ने बस्ने स्थानको उचित व्यवस्थापन हुनु पर्ने, स्वास्थ्य र सरसफाईको प्रबन्ध गरिएको हुनु पर्ने, भोजन र पिउने पानीको पर्याप्त व्यवस्था गरिनु पर्ने, चिकित्सा सेवाको प्रबन्ध मिलाइएको हुनुपर्ने लगायतका कारागार र कैदी बन्दी व्यवस्थापनसम्बन्धी मापदण्डहरू निर्धारण गरेको पाइन्छ । यसैगरी Basic

“Detainees must not be subjected to any hardship or constraints other than resulting from deprivation of their liberty... Persons deprived of their liberty enjoy all the rights set forth in the Covenant, subject to the restrictions that are unavoidable in a closed environment”.

20 UN Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, १९८४

21 Adopted by the First United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, held at Geneva in १९५५, and approved by the Economic and Social Council by its resolutions.

Principles for the Treatment of Prisoners²² को नियम १ मा “All prisoners shall be treated with the respect due to their inherent dignity and value as human beings” भन्ने प्रावधान रहेको छ । यसको सिद्धान्त नं. ५ मा बन्दीको अधिकार सुरक्षित रहनु पर्ने कुरामा जोड दिँदै भनिएको छ:

“Except for those limitations that are demonstrably necessitated by the fact of incarceration, all prisoners shall retain the human rights and fundamental freedoms set out in the Universal Declaration of Human Rights, and, where the State concerned is a party, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, and the International Covenant on Civil and Political Rights and the Optional Protocol thereto, as well as such other rights as are set out in other United Nations covenants”.

यो “Standard Minimum Rules” र “Basic Principles” लाई नरम कानून (soft law) मानिन्छ । तथापि राष्ट्रसंघको सदस्य-राष्ट्र भएको तथा मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रसंघीय दस्तावेजहरूको पक्ष राष्ट्र भएका नाताले उल्लिखित नियम वा सिद्धान्तहरूको अनुशरण गर्नु हाम्रोसमेत पूनित कर्तव्य बन्दछ ।

९. कारागारभित्र कैदीको बढी चाप पर्ने गरेको

22 Adopted and proclaimed by General Assembly resolution ४५/१११ of १४ December १९९०

कुरालाई विश्वव्यापी समस्याको रूपमा लिइने गरिएको छ । यो समस्या अमेरिका र यूरोपमा पनि छ भन्ने मानिन्छ । यसलाई आ-आफ्नै परिवेशअनुकूल निश्चित मापदण्डका आधारमा हेर्ने र मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको छ । यूरोपियन मानव अधिकारसम्बन्धी अदालतले कमजोर वा खराब कैदी व्यवस्थापनबाट व्यक्तिको मानव अधिकारको हनन हुन्छ भनी व्याख्या गरेको²³ र आवश्यक कानूनी उपचार प्रदान गर्ने गरेको हुँदा यूरोपमा कारागार व्यवस्थापनको विषयले महत्त्व पाएको देखिन्छ । यूरोपियन समुदायभित्रका देशहरूका लागि कारागारमा उपलब्ध गराइनु पर्ने न्यूनतम सुविधाको मापदण्ड निर्धारण गरिएको छ । कैदीका लागि राति सुत्न छुट्टाछुट्टै कोठा (भाग) हुनु पर्ने, एक व्यक्तिका लागि शौचालयका अतिरिक्त ६ मिटर X ६ मिटरको (३६ वर्ग मिटरको) स्थान छुट्ट्याइनु पर्ने, अथवा एउटै कोठामा दुई जनालाई राख्ने हो भने प्रत्येकको लागि ४ X ४ मिटरको भाग उपलब्ध गराउनु पर्ने, एक-अर्कालाई छुट्ट्याउने गरी विचमा कम्तिमा २ मिटरको दिवाल लगाएको हुनुपर्ने भनी न्यूनतम मापदण्ड निर्धारण गरेको पाइन्छ ।²⁴ अब नयाँ बन्ने कारागारका हकमा दुई जना बस्नका लागि १० X १० मिटरको र तीन जनाको लागि १४ X १४ मिटरको कोठा हुनु पर्ने भनी मापदण्ड निर्धारण गरिएको छ । कारागारको निर्माण गर्दा कैदीहरू आपसमा हिंसामा उत्रन नपाउने तथा प्राकृतिकरूपमा उज्यालो र स्वच्छ हावा प्राप्त हुने गरी उपयुक्त ढंगबाट निर्माण गरिनु पर्ने भनी मापदण्ड तोकिएको पाइन्छ । वर्तमान अवस्थामा कैदीका लागि उपलब्ध गराउने गरिएको स्थान (कोठा) को आकारतर्फ

दृष्टिगत गर्दा प्रति-कैदी सरदर बेलायतमा ६ X ८ फिट, र अमेरिकामा ६ X ९ फिटको क्षेत्र निर्धारण गरिएको पाइन्छ । लगभग यसै प्रकारको मापदण्ड अपनाएको फ्रान्समा कैदीहरूको उपस्थिति मापदण्ड भन्दा करिब ११६% बढी रहेको भनी चर्को आलोचना भएको समेत देखिन्छ । फ्रान्सका १०० जना बन्दी राख्ने ठाउँमा ११६ जना राखिँदा हुने गरेको आलोचनालाई स्मरण गर्दै नेपालमा केबल २५ जनाको लागि तोकिएको कारागारमा १७५ जना अर्थात् ७००% सम्म बढी कैदी बन्दी राखिएको दृष्टान्त रहेको यथार्थतर्फ विवेकशील भएर सोच्नु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

१०. भारतमा कारागारको सुधार र बन्दीहरूका हक अधिकारको संरक्षण गरी न्याय सुनिश्चित गर्ने कुरामा विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएका छन् । थुनुवा / बन्दीहरूको हक अधिकारको प्रचलनका लागि भारतीय अदालतले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरी आएको छ । पछिल्लो समयमा “prison justice” भनी छुट्टै विधा वा अवधारणाको रूपमा थुनुवा तथा कैदी बन्दीहरूको अधिकारको व्याख्या र प्रयोग गर्ने क्रम सुरु भएको पाइन्छ । भारतीय सन्दर्भमा मेनका गान्धीको विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट भएको व्याख्या र प्रतिपादित सिद्धान्तबाट बन्दीको अधिकारसम्बन्धी आधुनिक विधिशास्त्रीय अवधारणाको विकासक्रम अगाडी बढेको पाइन्छ । आर्थिक हैसियतका आधारमा कारागारका बन्दीहरूका बीच फरक व्यवहार गर्ने र हतकडी लगाउने कुराहरू भेदभावपूर्ण मानिन्छन् र मानिसको वैयक्तिक स्वतन्त्रता प्रतिकूलको व्यवहार भनी घोषित भएका छन् । बन्दीलाई अदालतमा ल्याउँदा वा फिर्ता लैजाँदा हतकडी लगाएको पाइएमा सम्बन्धित अधिकारीउपर कारवाही गर्नु भन्ने आदेशसमेत भारतीय सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएको छ ।²⁵ परिवारका सदस्यसँग,

23 यस कुराको उदाहरणको रूपमा ५ अप्रिल २०१६ मा Aranyosi र Caldararu को विवादमा CJEU बाट भएको फैसलालाई पनि लिन सकिन्छ ।

24 श्रोत: http://www.europarl.europa.eu/Reg_Data/etudes/BRIE/2010/423913/IPOL_BRI%202010%29423913_EN.pdf - “Prison conditions in the Member States: selected European standards and best practices” शीर्षकको लेखबाट साभार गरिएको ।

25 Prem Shankar Shukla vs Delhi Administration, १९८० AIR १५३५, १९८० SCR (३) ८५५; Judgement delivered by V.R. Krishna Iyer, R .S. Pathak & Chinnappa Reddy, on २९ April, १९८०

साथीभाई वा कानून व्यवसायीसँग भेटघाट र कुराकानी गर्ने छुट बन्दीलाई दिइनु पर्दछ, यस कुरामा कुनै कडा नियन्त्रण गरिएमा जीवनको हक (Right to life) सम्बन्धी अधिकारको हनन् हुन जान्छ भन्नेसमेत भारतीय सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण रहेको देखिन्छ।²⁶

११. मेनका गान्धी²⁷, सुनिल बात्रा²⁸, एच.एम. होसकोट²⁹ तथा हुसैनारा खातुन³⁰ को विवादमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले संविधानको भाग ३ द्वारा प्रदत्त हकलाई अधिकतम उदार व्याख्या गर्नु पर्ने (be given widest possible interpretation) भनी दृष्टिकोण अगाडी सारेको पाइन्छ। एकल कारावास (solitary confinement) मा राख्नु वा ज्यादै भीडभाड भई बस्ने-सुत्ने ठाउँको अभाव हुनु दुवै अवस्थामा बन्दीप्रति अमानवीय व्यवहार गरेको तथा बन्दीको हक अधिकारको प्रतिकूल कार्य गरेको हुन जान्छ भनी मानिएको छ। दिन-रात हतकडी लगाउनु

वा बन्धनमा राख्नुलाई क्रूर वा यातनापूर्ण व्यवहारको रूपमा लिइन्छ³¹। मानवीय सम्मान र प्रतिष्ठामा आघात पुऱ्याउने, यातना दिने, मानिसउपर जनावरलाई जस्तो व्यवहार गर्ने स्वेच्छाचारी कार्यवाट मानिसको प्रतिष्ठापूर्वक बाँच्न पाउने हकको उल्लङ्घन हुन जान्छ³² भन्दै अदालतले आवश्यक न्यायिक उपचार प्रदान गर्ने गरेको देखिन्छ।

१२. कारागारहरू सुधार-गृहको रूपमा सञ्चालित हुनु पर्दछ, कारागारलाई कुनै रूपमा पनि यातना-गृहको रूपमा रूपान्तरित हुन दिनु हुँदैन। कारागारभित्र दुई छाक पेट भरिने गरी खाने, आवश्यकता परेको समयमा शौचालय जान र प्रयोग गर्न पाउने, आफ्नो लागि तोकिएको निश्चित ठाउँमा सुत्न पाउने जस्ता न्यूनतम आधारभूत आवश्यकता पनि पूरा गर्न नपाउने स्थिति कायम रहेमा कारागारहरू यातना-गृहमा परिणत हुने कुरा निश्चित छ। यो स्थिति आधुनिक लोक कल्याणकारी र उत्तरदायी शासन व्यवस्थाका लागि सुहाउने कुरा होइन। कैदी बन्दीहरूको भरण-पोषण, उचित वासस्थान सुविधा, स्वास्थ्य, मनोरञ्जन, सिर्जनात्मक सीप विकास आदि कुराको प्रत्याभूति दिने उत्तरदायित्व राज्यको हो। यो दायित्व निर्वाह गर्नबाट राज्य विमुख हुन सक्दैन। सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक कैदी बन्दीलगायत सबैले उपभोग गर्न पाउँदछन। थुनामा परेको वा कैदी बन्दी भएको कारणबाट खुला

- 26 Frances Coralie Mullin Vs. W. C. Khambra & Ors (१९८०) AIR ८४९, १९८० SCR (२)१०९५ (२७ February १९८०) / Dharambir vs. State of U.P. (१९७९) AIR १५९५, Judgment delivered On: १६ July, १९७९
- 27 Maneka Gandhi vs Union Of India, १९७८ AIR ५९७
- 28 Sunil Batra vs Delhi Administration, १९८० AIR १५७९: यस विवादको निर्णयका सन्दर्भमा न्यायाधीश Chandrachud ले: "Convicts are not, by mere reason of the conviction, denuded of all the fundamental rights which they otherwise possess भनी व्यक्त गरेको न्यायिक धारणा (सिद्धान्त) प्रति समर्थन जनाउदै न्यायमूर्ति ऐयरले उल्लेख गरेका छन: "No Solitary or punitive cell, no hard labour or dietary change as painful additive, no other punishment or denial of privileges and amenities, no transfer to other prisons with penal consequences, shall be imposed without judicial appraisal of the Sessions Judge and where such intimation, on account of emergency, is difficult, such information shall be given within two days of the action".
- 29 Madhav Hayawadanrao Hoskot vs State Of Maharashtra, १९७८ AIR १५४८
- 30 Hussainara Khatoun & Ors vs Home Secretary, State Of Bihar, १९७९ AIR १३६०

- 31 Prem Shankar Shukla vs. Delhi Administration (१९८०) AIR १५३५, यस मुद्दाको सन्दर्भमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले हतकडी लगाउने कुराले मौलिक हकको हनन हुन्छ भन्ने सिद्धान्त कायम गर्दै भनेको छ: "Handcuffing is prima-facie inhuman and, therefore, unreasonable, is over harsh and at the first flush, arbitrary. Absent fair procedure and objective monitoring to inflict "irons" is to resort to Zoological strategies repugnant to Article २१" (of the Indian Constitution).
- 32 Raghbir Singh & Others vs State Of Bihar, १९८७ AIR १४९, १९८६ SCR (३) ८०२ Judgment delivered On: १९ September १९८६, Kishore Singh vs. State Of Rajasthan, AIR १९५४ Raj २६४, Judgment delivered On: २६ October, १९५३ को विवादमा भारतीय सर्वोच्च अदालतवाट यस सम्बन्धमा व्याख्या भएको छ।

रूपमा घुमफिर गर्ने, आफ्नो ईच्छानुसारको पेसा व्यवसाय अपनाउने जस्ता केही स्वतन्त्रतासम्बन्धी हकको उपभोग गर्ने कुरामा स्वाभाविक रूपमा बन्देज लाग्न पुग्दछ । तथापि मानिसका संविधान प्रदत्त अन्य सबै हक अधिकार कारागारभित्र रहँदा पनि कायम नै रहन्छन् र यसको निर्वाध उपभोग गर्न पाउनु पर्ने हुन्छ ।³³ कारागारमा राखिएका व्यक्तिको हक अधिकार उपभोग गर्ने सीमा बन्देजको असर न्यूनतम र अनिवार्य (minimum & unavoidable) हदसम्म मात्र सीमित राख्नेतर्फ राज्यको ध्यान केन्द्रित रहनु पर्दछ । राज्यले आफ्नो कब्जा वा नियन्त्रणमा राखेको व्यक्तिले अकालमा मृत्यु-वरण गर्नुपर्ने परिस्थिति कायम रहनु आधुनिक लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाप्रतिको कडा-ब्यङ्ग्य (ironic rhetoric) हुन जान्छ । राज्यले नागरिक कसुरदार हो वा निर्दोष के हो भन्ने कुरामा कुनै भेदभाव नगरी व्यक्तिको जीवन-रक्षा र मानवीय मूल्य मान्यताहरूको प्रत्याभूति गर्न सक्नु पर्दछ । यसलाई राज्यको आर्थिक सामर्थ्यसँग जोडी शसर्त प्रदान गरिने सुविधाको रूपमा हेर्न मिल्दैन । आधुनिक युगको लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्था र शासन प्रणाली हुनुको नाताले मात्रै पनि व्यक्तिको जीवन-रक्षा र मानवीय मूल्य मान्यताहरूको प्रत्याभूति गर्न सक्नु राज्यको प्राथमिक कर्तव्य बन्दछ । यी कुराहरू हाम्रा कारागारको व्यवस्थापन तथा कैदी बन्दीहरूको हक अधिकारको संरक्षणका दृष्टिले अत्यन्त विचारणीय र सान्दर्भिक देखिएका छन् ।

१३. यस विवादका सन्दर्भमा प्रस्तुत हुन आएसम्मका तथ्य र तथ्याङ्कहरूको आधारमा

33 यस सम्बन्धमा न्यायमूर्ति कृष्ण ऐयरले व्यक्त गरेको धारणा मननीय छ । उनी भन्दछन्: "Fundamental rights do not flee the prison as he enters the prison although they may suffer shrinkage necessitated by incarceration ... whether inside prison or outside, a person shall not be deprived of his guaranteed freedom save by methods right, just and fair..." (Sunil Batra Vs. Delhi Administration १९७८ SCC ४०९)

विश्लेषण गरी हेर्दा कारागारभित्र न्यूनतम मानवीय सेवा र सुविधा उपलब्ध गराउने कुरामा सरकारी प्रयास निराशाजनक रहेको देखिन आउँदछ । भूकम्प प्राकृतिक प्रकोप हो भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन । तर भूकम्पलाई मात्र दोष दिएर राज्यले बन्दी बनाएका नागरिकको जीउ-ज्यानको रक्षा गर्ने दायित्वबाट उम्कन खोज्नु हुँदैन । भूकम्पको क्रममा २०७२ साल वैशाखमा १७ जना कैदीको मृत्यु भएको देखिन्छ । पुरानो, थोत्रो, जीर्ण अवस्थाको भवनमा क्षमताभन्दा बढी थुनुवा / कैदी राखेको र आपतकालीन अवस्थाका लागि पूर्व-सावधानी र सुरक्षात्मक उपाय नअपनाएको कारणबाट ती १७ जनाको ज्यान गएको स्थिति रहेको छ । आफ्नो कब्जा वा नियन्त्रणमा राखिएको व्यक्तिको मृत्यु स्वाभाविक वा प्राकृतिकरूपमा भएको अवस्थामा बाहेक अन्य कार्य वा अकार्य (act or omission) को कारणबाट मृत्यु भएमा त्यसको जवाफदेहिता राज्यमा रहन्छ र पीडित पक्षलाई उचित क्षतिपूर्ति दिनुपर्दछ । तर यस पक्षमा सरकारले वाञ्छित संवेदनशीलता अपनाएको र प्राकृतिक प्रकोपबाट हुने जीउ-धनको क्षति न्यूनीकरण गर्न आवश्यक कदम चालेको देखिन आएन ।

१४. हाम्रा प्रायः जसो कारागारको भौतिक अवस्था दयनीय हुनु र यसमा सुधारका लागि कुनै प्रभावकारी योजना र कार्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयनमा नल्याइनु एउटा कटु नियति नै बनेको पाइन्छ । सरकारी योजनाहरू बजेट भाषणका क्रममा व्यक्त गरिने मिठा, आकर्षक र अमूर्त शब्दजालमा सीमित रहेको प्रतीत हुन्छ । निश्चय नै केही कारागारहरू बनेका र त्यसको क्षमता निर्धारण गरिएका छन् । तर यसरी कारागारको क्षमता निर्धारण गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुकूल हुने गरी वा कुनै सुधारवादी दृष्टिकोण अपनाएर निर्धारण गरिएको थियो भनी मान्न सकिने तथ्यगत आधार देखिँदैन । "थेनकेन प्रकारेण कामचलाउ" भन्ने मान्यताबाट हाम्रा कारागारहरूको क्षमता निर्धारण

भएको देखिन्छ । यसरी कामचलाउरूपमा क्षमता निर्धारण गरिएका कारागारमा क्षमताभन्दा ५/६ गुणा बढी कैदी बन्दी राख्ने गरेको कुरा अब अपवाद मात्र रहेन । क्षमताभन्दा बढी कैदी बन्दी नरहेका कारागारहरू भने अव अपवाद बन्दै गएका छन् । यसबाट हाम्रा कारागारहरू “सुधार-केन्द्र उन्मुख” नभएर “यातना-केन्द्र-उन्मुख” हुँदै गएको छ भनी स्वाभाविकरूपमा निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । कारागारभित्र उपलब्ध हुनु पर्ने स्वच्छ पिउने पानी, शौचालयको व्यवस्था, सरसफाई लगायतका न्यूनतम मानवीय आवश्यकतापूर्तिको कुरामा समेत सन्तोष मान्न सकिने स्थिति देखिँदैन । परिणामतः कारागारभित्र रहँदा पनि सम्मान र प्रतिष्ठापूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार, स्वस्थ र स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकार, यातना विरुद्धको अधिकार जस्ता महत्त्वपूर्ण हक अधिकारहरूको उपभोग गर्नबाट हाम्रा कैदी बन्दीहरू वञ्चित हुँदै आएको देखिन्छ । यो अवस्थामा तत्काल सुधार गर्नु वाञ्छनीय छ ।

१५. आधुनिक कारागार व्यवस्थापनका मुख्य रूपमा दुई आयामहरू रहेका छन् । **पहिलो आयाम:** कारागारभित्र बन्दी हुनुको कारणबाट स्वाभाविक रूपमा उपभोग गर्न नसकिने वा नमिल्ने मौलिक स्वतन्त्रता सम्बन्धित केही हकहरू (उदाहरणका लागि: स्वतन्त्रतापूर्वक आफूले चाहेको ठाउँमा घुमफिर गर्ने, आफ्नो ईच्छानुसार पेसा वा रोजगारी अपनाउने जस्ता केही अधिकारहरू) बाहेक अन्य सबै प्रकारका हक अधिकार कैदी बन्दीहरूमा रहन्छ । कारागारभित्र पर्देमा व्यक्तिको सबै हक अधिकार समाप्त हुँदैनन् । कैदी, बन्दीको हक अधिकार हनन नहुने, त्यसको सम्मान, संरक्षण र प्रवर्द्धन हुने अवस्था सुनिश्चित गर्नु राज्यको कर्तव्य भएकाले तदनुकूल कारागारको समग्र व्यवस्थापन मिलाइनु पर्दछ । **दोस्रो आयाम:** कारागारहरू यातना-गृह होइनन्, यसलाई सुधार-गृहको रूपमा सञ्चालन

गरिनु पर्दछ । राज्यले व्यक्तिको विरुद्ध प्रतिशोधपूर्ण व्यवहार गर्नु हुँदैन । अपराध एक सामाजिक रोग वा समस्या भएकाले सो रोग वा समस्याको निदान वा निवारण गर्नेतर्फ राज्यको प्रयास केन्द्रित रहनु पर्दछ । दण्डको उद्देश्य मूलतः पीडितलाई न्याय र समाजलाई सुरक्षाको अनुभूति दिलाउने, अपराधको पुनरावृत्ति हुन नदिने, अपराधीमा देखिएको समस्या पहिचान गरी त्यसको यथोचित उपचार गरेर सामाजिक पुनर्स्थापना गराउने रहनु पर्दछ । यसका लागि कारागारभित्र विविध प्रकारका जीवनोपयोगी सीप-विकाससहित रचनात्मक / सृजनात्मक क्रियाकलाप सञ्चालन गरिनु आवश्यक हुन्छ । सुधारात्मक पक्षमा कुनै प्रयास नै नगरी केवल बन्दी बनाएको कुरालाई जिम्मेवारी पूरा गरेको मान्न मिल्दैन । उल्लिखित दुवै आयामहरूलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्नु, गराउनु कारागार व्यवस्थापनको प्रमुख र महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी रहेको देखिन्छ ।

१६. जारी गरिएको रिट आदेश:

अब निवेदन मागबमोजिम रिट आदेश जारी हुने हो वा होइन ? आदेश जारी गर्दा के कस्तो आदेश जारी गर्नुपर्ने हो भन्ने तेस्रो प्रश्नउपर विचार गर्नुपर्ने हुन आएको छ । माथिका प्रकरणहरूमा विवेचित आधार र कारणहरूबाट नेपालका कारागारको वर्तमान अवस्था मानव अधिकार-मैत्री तथा फौजदारी न्याय र दण्डका उद्देश्य र सिद्धान्तहरू अनुकूल देखिएन । कारागारहरू यातना-गृहको रूपमा परिणत हुनेतर्फ उन्मुख रहेका प्रवृत्तिहरू देखा परेका छन् । सुधारात्मक पक्षमा सरकारको खासै दृष्टि पुगेको देखिँदैन । वर्षौं पहिले जारी भएका ऐन लागू गर्ने कुरामा समेत उदासिनता देखिएको छ । यस कुरामा राज्यका सम्बद्ध निकायहरूको गम्भीर ध्यानाकर्षण हुनपर्नेमा त्यसो पनि हुन सकेको पाइएन । तसर्थ माथि विवेचित समग्र कुराहरूलाई दृष्टिगत गर्दा देहायबमोजिमको आदेश जारी गर्नु मनासिब देखिन आयो:

परमादेशको आदेश: देहायका कुरामा देहायबमोजिम गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ:

१. कसुरदार ठहरिएका व्यक्तिलाई सामुदायिक सेवामा पठाएर वा अवस्थानुसार खुला कारागारमा राखेर कैद असुल गर्ने प्रचलन अन्यत्र विभिन्न देशमा अपनाइएको पाइन्छ । यसलाई उपयोगी पद्धतिसमेत मानिएको छ । आवश्यक र उपयोगी भएर नै कानून निर्माताले २०६४ सालमा कारागार ऐन, २०१९ मा संशोधन गरी ऐनको दफा १०क. र १०ख. थप गरेर सामुदायिक सेवामा पठाउने तथा खुला कारागारमा राख्ने प्रावधान समावेश गरेको हो । संशोधित ऐन जारी भएको अहिले दश वर्षको अवधि व्यतित भइसकदा पनि यसलाई व्यवहारमा कार्यान्वयनमा ल्याएको देखिन आएन । विधायिकाले बनाएको ऐनको कार्यान्वयन हुनु पर्दछ । निर्माण भएका कानूनलाई कार्यान्वयनमा नल्याउनु उतरदायित्वपूर्ण व्यवहार मान्न सकिँदैन । सरकारले नै कानूनको परिपालना नगर्नु कानूनको शासनसम्बन्धी मान्यताका दृष्टिले गम्भीर आपत्तिको विषय बन्दछ । तसर्थ आवश्यक योजना, रणनीतिक कार्यक्रम अविलम्ब तयार गरी कारागार ऐन, २०१९ को दफा १०क. र १०ख. मा रहेको सामुदायिक सेवामा पठाउने तथा खुला कारागारमा राख्नेसम्बन्धी प्रावधानको कार्यान्वयन गर्नु, गराउनु;
२. कारागारमा रहेका थुनुवा तथा कैदी बन्दीहरूलाई कारागार ऐन, २०१९ को दफा ७ को प्रतिकूल हुने गरी कारागारभित्र नेल वा हतकडी लगाउने कार्य गरिएकोसमेत देखिन आएको छ । मानव अधिकार, मौलिक हक, कानूनी व्यवस्थासमेतका दृष्टिले यस प्रकारको व्यवहार गर्न हुँदैन । तसर्थ

कानून प्रतिकूल कारागारभित्र नेल वा हतकडी लगाउने कार्य नगर्नु, नगराउनु, त्यस प्रकारको कार्य हुन नदिई तत्काल नियन्त्रण कायम गरी थुनुवा कैदीको अधिकार संरक्षण गर्नु गराउनु;

३. “थुनुवा र कैदीलाई अलग अलग कारागारमा राख्नु, सो सम्भव नभए थुनुवा वा कैदीलाई एक अर्काबाट छुट्याई भिन्न भिन्न भागमा राख्न लगाउनु भनी” अधिवक्ता सोमप्रसाद लुईटेलले दायर गरेको रिट निवेदनका सन्दर्भमा यस अदालतबाट करिब ९ वर्ष अगाडी परमादेश जारी भएको देखिन्छ³⁴ । तर अहिलेसम्म पनि थुनुवा तथा कैदीलाई कारागार ऐन, २०१९ को दफा ६ मा रहेको प्रवधानअनुकूल राख्ने व्यवस्था गरेको देखिँदैन । यस प्रकारको उदासिनता वा अकर्मण्यताको स्थिति कायम रही रहनु हुँदैन । तसर्थ कारागार ऐन, २०१९ को दफा ६ मा रहेको प्रवधानअनुकूल हुने गरी थुनुवा, कैदीलाई राख्ने व्यवस्था तत्काल गर्नु, गराउनु;
४. कारागारमा नाबालकको हेरचाह गर्ने, थुनुवा वा कैदीलाई काममा लगाउने, स्वास्थ्य र उपचारको व्यवस्था, स्वच्छ पिउने पानी, आवश्यक शौचालयको व्यवस्था तथा कारागार परिसरभित्रको सरसफाई लगायतका कारागार ऐन तथा नियमावलीले गरेका आधारभूत मानवीय सेवा र सुविधासम्बन्धी व्यवस्थालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याई थुनुवा तथा बन्दीहरूको तत्सम्बन्धी हकको संरक्षण गर्नु;

34 सोमप्रसाद लुईटेल वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, २०६३ सालको रिट नं. ०६४६, निर्णय मिति: २०६५/०१/०४ - यो विवादको निरूपण गर्दा यस अदालतले आदेशमा भरतमणि गौतम वि. मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको २०५५ सालको रिट निवेदनका सन्दर्भमा “कारागार सुव्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गरी कैदी तथा थुनुवाहरूले पाउने सेवा र सुविधाहरू प्रदान गर्न र जीर्ण अवस्थामा रहेका कारागार भवनहरू पुनः निर्माण गर्न र सुविधायुक्त भवनहरू निर्माण गर्न आवश्यक रहेको” भनी उल्लेख भएको व्यहोरा उद्धृत गर्दै कारागार ऐन, २०१९ को दफा ६ को कार्यान्वयनका लागि निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको सन्दर्भ पनि खुलाएको देखिन्छ ।

५. थुनुवा तथा कैदी बन्दीहरूको लागि जीवनोपयोगी सीप विकास, आय आर्जन जस्ता कुरामा क्षमता अभिवृद्धि गराउने तथा एउटा असल नागरिक बन्न उत्प्रेरित गर्ने पक्षमा आवश्यक कार्यक्रमहरू तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु;
६. थुनुवा, कैदीको जीउ-ज्यानमा जोखिम हुने स्थितिका भूकम्पको सामान्य धक्काले पनि ढल्ल वा भत्किन सक्ने, पुराना, थोत्रा र कमजोर अवस्थाका जोखिमपूर्ण भौतिक संरचना (भवन) मा कुनै पनि थुनुवा, कैदीलाई नराख्नु र त्यस प्रकारको जोखिमयुक्त स्थानमा राखिएका थुनुवा, कैदीहरूलाई तत्काल उपयुक्त वैकल्पिक व्यवस्था मिलाई स्थानान्तरण गर्नु गराउनु;
७. कारागार तथा सबै प्रकारका बन्दीगृहको भौतिक अवस्था तोकिएको मापदण्डअनुकूल रहे नरहेको, थुनुवा तथा बन्दीहरूको हक अधिकारको संरक्षण भए नभएको तथा कुनै गुनासो भए सोको समाधानका लागि चाल्नु पर्ने कदम चालिए नचालिएको लगायत कारागार व्यवस्थापनका समग्र पक्षमा आवधिकरूपमा अनुगमन तथा निरीक्षण गरी देखिएका कमि-कमजोरी समयमा नै सुधार गर्ने प्रभावकारी व्यवस्था मिलाउनु;

निर्देशनात्मक आदेश:

कारागार व्यवस्थापनका विविध पक्षमा समस्याहरू देखिएका छन् । सरसरती हेर्दा भौतिक साधन स्रोतको उपलब्धतामा कमी र आवश्यक संख्यामा दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनु जस्ता कारणहरूबाट समस्या परेको देखिन्छ । कारागार व्यवस्थापनका विविध पक्षमा सुधारका लागि रणनीतिक योजना र कार्यक्रमहरू बनाई प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गरिनु पर्ने आवश्यकता टड्कारो देखिएको

छ । त्यसैले आधुनिक मान्यता र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुकूल हुने गरी कारागारको व्यवस्थापन गर्न, थुनुवा कैदीहरूको हक अधिकारको संरक्षण हुने अवस्था सुनिश्चित गर्न, र कारागारलाई सुधार गृहको रूपमा सञ्चालन गर्न के कुन कुरामा कसरी सुधार गर्नु पर्दछ ? अब के कस्तो मापदण्ड अपनाई कति क्षमताको कारागार कहाँ-कहाँ निर्माण गर्नुपर्दछ ? कारागार व्यवस्थापनका नमुना अभ्यासहरू (Best practices) को अध्ययन गरी त्यस प्रकारका अन्यत्रका अभ्यासलाई नेपालको सन्दर्भमा प्रयोगमा ल्याउन उपयुक्त हुन्छ, हुँदैन? भन्नेसमेतका विविध पक्षमा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा अपनाउने गरिएको मापदण्ड, प्रचलन र हाम्रो व्यवहारिक स्थिति, कारागार सुधारका सम्बन्धमा पहिले गरिएका अध्ययनपश्चात् प्रस्तुत सुझावसमेत समग्र पक्षमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेस गर्न ख्याति प्राप्त र दक्ष विषय-विज्ञ, मानव अधिकारवादी, सुरक्षा विज्ञ, कानूनविद्, समाजसेवीसमेत संलग्न रहेको कार्यदल वा अध्ययन समिति गठन गरी विस्तृत प्रतिवेदन पेस गर्न लगाउनु; र यसरी प्रस्तुत हुन आएका सिफारिसहरू समेत हेरी कारागार सुधारको गुरु योजना र रणनीतिक कार्यक्रम बनाई अविलम्ब कार्यान्वयनमा ल्याउनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिएको छ ।

१७. कैदी बन्दीलाई दैनिक रु. ४५।- नगद र ७०० ग्राम चामल उपलब्ध हुने गरेको, वर्तमान बजार मूल्यको तुलनामा यो सुविधा अत्यन्त कम रहेको भन्ने निवेदन जिकिर रहेको छ । वस्तुतः यो जिकिर उचित पनि देखिन्छ । नियमितरूपमा भइरहेको मूल्य वृद्धि तथा मुद्रास्फितिको तुलनामा थुनुवा, कैदीहरूलाई प्रदान गर्ने गरिएको खर्च सुविधा ज्यादै न्यून छ भन्ने देखिएको

छ। त्यसैले प्रस्तुत सन्दर्भमा पनि कुनै रिट आदेश जारी गर्नुपर्छ कि भनी विचार गर्दा यस अदालतबाट चार्ल्स गुरुमुख शोभराजको रिट निवेदनका क्रममा “राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिस, संसदीय समितिको निर्देशन तथा कारागार व्यवस्थापन विभागको प्रतिवेदनसमेतलाई मध्येनजर गर्दै थुनुवा, कैदी र आश्रितसमेतको जीवन तथा स्वास्थ्यको न्यूनतम आवश्यकता पूर्ति हुने गरी सीधाको चामलको परिमाण र निजहरूले पाउने रकम वृद्धि गर्नु” भनी यस अदालतबाट मिति २०७३/४/२६ मा परमादेशको आदेश जारी भएको देखियो।³⁵ कैदी बन्दीलाई दिइने सुविधाका सम्बन्धमा यसरी जारी गरिएको आदेशले अगाडी सारेको मान्यता र आत्मसात गरेको सिद्धान्तसँग यो इजलास सहमत नै रहेको छ। पुनः सोही कुरामा दोहोरो आदेश जारी गर्नु आवश्यक नदेखिँदा यस सम्बन्धमा थप उल्लेख गरी रहन परेन।

१८. नेपालको संविधान लगायत अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूले थुनुवा, कैदी लगायत सबैलाई स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार (fair trial right) प्रदान गरेको छ। न्यायिक प्रक्रियामा थुनुवा तथा कैदीहरूको सहज पहुँच कायम गर्ने, आवश्यकतानुसार कानूनी सहायता प्राप्त गर्ने, सुनुवाइको क्रममा मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित हुन पाउने, आफ्नो साक्षी प्रमाण प्रस्तुत गर्ने, आफू विरुद्धको साक्षी प्रमाणको जिरह तथा खण्डन गर्ने, कारवाही तथा निर्णयको व्यहोराको समयमा नै जानकारी पाउनेलगायतका स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी अधिकारहरूको संरक्षण गर्ने, गराउने कुरामा अदालतलगायत राज्यका सम्बद्ध सबै निकायहरूले उत्तरदायी एवम् संवेदनशील भएर आ-आफ्नो भूमिका र जिम्मेवारी निर्वाह गर्नु पर्दछ। स्वच्छ सुनुवाइ मौलिक हक तथा आधारभूत मानव अधिकारको महत्वपूर्ण विषय हो भन्ने कुरामा व्यवहारिक

प्रयोगको क्षेत्रमा पनि कुनै प्रकारको द्विविधा र संशय कायम रहनु हुँदैन। यो अधिकारको संरक्षणको कुरामा कुनै कमि-कमजोरी छ भने त्यसको पहिचान गरी सुधार गर्नु पनि कानून कार्यान्वयनसँग सम्बद्ध निकाय एवम् पदाधिकारीहरूको कर्तव्य बन्दछ। प्रस्तुत विवादको सन्दर्भमा स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार थुनुवा तथा कैदीहरूले उपभोग गर्न पाएका छैनन् भनी निवेदनकले उठाएको प्रश्न सम्बन्धमा विचार गर्दा अदालतबाट जारी भएका म्याद, पुर्जी बुझ्ने, प्रमाण पेस गर्ने, न्यायिक प्रक्रियामा सामेल हुने कुरामा खासै समस्या रहेको देखिएन भनी यस अदालतबाट गठित अध्ययन टोलीले पेस गरेको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको पाइयो। स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारमा आघात पुगेको वा नियन्त्रण कायम गरिएको देखिने विश्वसनीय तथ्यहरू प्रस्तुत हुन आएको मिसिल कागजातबाट देखिएन। यस विषयमा अहिले कुनै प्रकारको रिट आदेश जारी गर्नुपर्नेसम्मको मनासिब कारण खुल्न आएको छैन। तसर्थ थुनुवा वा बन्दीको स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारमा बन्देज लगाइएको अवस्था नदेखिएकाले सो सम्बन्धमा कुनै रिट आदेश जारी गर्नु परेन।

१९. यो आदेशको कार्यान्वयन गर्नु र कार्यान्वयनको स्थिति खुलाई प्रत्येक ६/६ महिनामा विपक्षीमध्येको कारागार व्यवस्थापन विभागाबाट यस अदालतमा प्रतिवेदन पेस गर्ने गर्नु भनी यो आदेशको प्रतिलिपि साथै राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत सबै विपक्षीहरूलाई लेखी पठाई दिनु।

२०. यो आदेश कार्यान्वयन स्थितिको नियमितरूपमा अनुगमन गर्नु भनी यस अदालतको अनुगमन तथा निरीक्षण महाशाखा तथा फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयसमेतलाई यसै आदेशद्वारा निर्देशित गरिएको छ। उक्त महाशाखा तथा निर्देशनालयलाई यो आदेशको १/१ प्रति प्रतिलिपि पठाई दिनु।

35 चार्ल्स गुरुमुख शोभराज वि. मन्त्रपरिषद् सचिवालयसमेत, ने.का.प. २०७३, नि.नं. १७२२ पृ. २२०४

२१. अरू नियमानुसार गरी प्रस्तुत रिट निवेदन दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।
न्या. केदारप्रसाद चालिसे

इजलास अधिभूतः यदुराज शर्मा
इति संवत् २०७३ साल माघ १२ गते रोज ४ शुभम्।

निर्णय नं. ९८४६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराई
माननीय न्यायाधीश श्री अनिलकुमार सिन्हा
आदेश मिति : २०७४।०४।०९
०७३-WH-००९२

मुद्दा : बन्दीप्रत्यक्षीकरण

निवेदक : जिल्ला मकवानपुर बसामाडी गा.वि.स.
वडा नं. १ नेवारपानी हाल परिवर्तित हेटौंडा
उपमहानगरपालिका वडा नं. १९ घर भई हाल
कारागार कार्यालय पर्सा विरगञ्ज थुनामा रहेका
कृष्णबहादुर गोले

विरुद्ध

विपक्षी : उच्च अदालत, पाटन, हेटौंडा इजलाससमेत

- एकभन्दा बढी मुद्दामा सजाय गर्नुपर्ने स्थितिमा सबैभन्दा पहिले विवादित कसुरहरूलाई एउटै कसुर वा व्यवहार (Single transaction) मान्न सकिने अवस्था छ वा छैन सो हेरिनुपर्छ। कसुरदार एउटा वारदातमा संलग्न रहेको तर भिन्न भिन्न कानून लाग्ने अवस्था छ भने सो एउटै व्यवहार हो। उदाहरणको लागि यदि कुनै व्यक्तिले सवारी अनुमति पत्र नलिई गाडी हाँकी दुर्घटना गराएको छ, उसँग बाध्यात्मक रूपमा हुनुपर्ने विमा पनि छैन, उसले अमुक सडकमा जुन गतिमा गाडी चलाउनुपर्ने हो सो सीमासमेत नाघी हाँकेको छ र विद्यमान फौजदारी कानूनले ती सबै कार्यहरूलाई अलग अलग कसुर मानेको छ भने पनि यस्तो वारदात एउटै व्यवहार हो र यस्तोमा एउटै व्यवहार (Single transaction) मानी सजाय गरिनुपर्ने।
- यस्तो वारदातमा सबै सजाय एकैसाथ (Concurrently) भुक्तान गरिने हुँदा सामान्यतः ठूलोमा सानो सजाय गाभिन्छ। अर्को उदाहरण लागु औषध मुद्दाबाटै लिन सकिन्छ; जस्तै एउटा मानिसले गाँजा उत्पादन, तयारी, खरिद, बिक्री वितरण, निकासी पैठारी, ओसारपसार तथा सञ्चयसमेत गर्छ भने यस्तो कार्यलाई एउटै कारोबार मानी सजाय गर्न सकिन्छ। समान खालका कसुरहरू गर्ने र विशेषतः पीडित एउटै भएको अवस्थामा एउटै कारोबार मानी हरेक मुद्दामा अलग अलग सजाय भए पनि सामान्यतः अदालतले एकैसाथ कैद

भुक्तान हुने गरी फैसला गर्न सक्ने ।

(प्रकरण नं. ५)

- जहाँ कसुरहरू असम्बन्धित र अलग अलग समयमा वा ठाउँमा गरिन्छन् वा जहाँ पीडितहरू अलग अलग छन् वा जहाँ अपराधको प्रकृति र गाम्भीर्यको कारण अलग अलग गणना गर्नु आवश्यक देखिएको छ वा जहाँ कसुरदार बारम्बार अपराध गर्ने व्यक्ति हो वा उसले एकपटक सजायमा छुट पाई कैदबाट छुटेको छ र रिहायतको सर्त उल्लङ्घन गरेको छ वा फरार रहेको अवस्थामा, धरौट जमानतमा रहेको अवस्थामा कसुर गरेको छ भने सबै कसुरहरूमा उपयुक्त ढङ्गले सजाय गर्नु आवश्यक हुन्छ । यस्तो अवस्थामा अदालतले एउटा सजाय पूर्ण वा आंशिक भुक्तान भएपछि अर्को सजाय सुरु हुने फैसला गर्न सक्छ । तर यसरी सजाय गर्दा पनि कसुरदारका अपराधजन्य कार्यको समग्रता (Total Criminality) लाई भने अदालतले सदा विचार गर्नुपर्छ । फरक कसुरमध्ये कसैमा अधिकतम हदको सजाय भइसकेको छ भने सोमा नाघ्ने गरी सजाय गर्नु नहुने ।

(प्रकरण नं. ६)

- समग्रताको सिद्धान्तलाई एकभन्दा बढी मुद्दामा सजाय गर्ने क्रममा अदालतहरूले सदा मनन गर्नुपर्छ । अदालतको काम बढी सजाय गर्ने पनि होइन न त यसको काम कम सजाय गर्ने नै हो । यसले त उपयुक्त सजाय गर्ने हो । अदालतले कानूनमा उल्लिखित सजायको व्यवस्थालाई कसुरदारको विशेष परिस्थितिमा ढाली उपयुक्त सजाय तोकी सदा कसुरदारको सुधारका सम्भावनाहरू

खोज्नुपर्छ । सुधारका सम्भावनाहरू बन्द हुने गरी ढाडै खुस्कने सजाय (Crushing sentence) गर्नु हुँदैन । त्यसैले कुन कसुरमा के कति सजाय गर्ने भन्ने कुराको प्रयोग अंकगणितको हिसाब जस्तो होइन । यसले विवेक र सावधानी खोज्छ जसलाई सजाय तोक्ने र पुनरावलोकन गर्ने सबै न्यायाधीशले मनन गर्नु आवश्यक हुने ।

(प्रकरण नं. ७)

- कुनै व्यक्तिलाई सर्वस्वबापतको खण्ड हिसाब गर्दा हुने वा म्याद गुजारी फरार रहेको अवस्था वा कैद थुनामा बसेको वा कैद थुनाबाट भागेको अवस्थामा जन्मकैद हुने कसुरमा थपिने कैदबाहेक कैदको अधिकतम हद जन्मकैद हुने देखिन्छ । उपल्लो हदको एउटा व्यवस्था चोरीको २७ नं. मा पनि छ जहाँ बिगो, जरिवाना, कैद वा तीनै थोकमा समेत गर्दा पनि चोरीमा आठ वर्ष, नकबजनी वा जबरजस्ती चोरीमा दश वर्ष, रहजनीमा वाह्र वर्ष र डाँकामा १८ वर्षदेखि बढी कैद गर्न हुँदैन भन्ने उल्लेख गरिएको छ । कसुरको पटकपिच्छे सजाय बढाउँदै लग्ने कुरा पनि केही ऐनहरूमा छ । कसुरदारलाई एकभन्दा बढी मुद्दामा सजाय गर्दा विचार गर्नुपर्ने उपल्लो हदको व्यवस्थाका अलावा कानूनहरूमा विभिन्न किसिमका अपराधहरूमा यति वर्षदेखि यति वर्ष कैद हुन्छ भन्ने वा ठ्याक्कै यति कैदको सजाय हुन्छ भन्ने व्यवस्था पनि छन् । कसुरदारलाई सजाय तोक्ने यी सबै कुराहरू सान्दर्भिक हुने ।

(प्रकरण नं. ८)

- अलग अलग मितिमा फैसला एवं कैद ठेक्नुपर्ने अवस्था छ र कसुरदारले

अघिल्लो मुद्दाको कैद भुक्तान गरी नसकेको अवस्था छ भने अदालतले दुईवटा कुराहरू उपर विचार गर्नुपर्ने हुन आउँछ । पहिलो, अघि फैसला भएको र पछि फैसला गर्न लागेको दुवै मुद्दामा कैदको हद कति छ । दोस्रो, अघि कैद ठेकिएको मुद्दामा कैदको हद पुगेको अवस्था छ वा छैन । कसुरदारले कैद भोगिरहेको अवस्थामा अर्को कलममा कैद ठेक्नुपर्ने भयो र अघि ठेकिएको जम्मा कैदभन्दा पछि ठेक्नुपर्ने कलमको हद बढी छ भने पछि ठेकिएको कैदको हद ननाघने गरी अदालतले कसुरको गाम्भीर्यता हेरी उपयुक्त कैद ठेक्न सक्छ । त्यसरी पछिल्लो कैद ठेक्दा कैदको गणना भने अघिल्लो मुद्दामा थुनामा परेको मितिदेखि हुने ।

(प्रकरण नं. १२)

- कुनै व्यक्तिको विरुद्ध अदालतमा मुद्दा चलेको छ र ऊ अदालतबाट जारी म्यादमा उपस्थित नभई फरार रहन्छ भने ऊ कानूनको नजरमा फरार अभियुक्त हो । यस्ता अभियुक्तले कुनै अर्को कसुर गर्छ भने दण्डसजायको ४१ नं. बमोजिम कैद गाभिनै होइन कि थप कैद गर्ने नै कानूनको मनसाय हो । अन्यथा फरार अभियुक्तले पटक पटक अपराध गर्दा पनि यथार्थमा एउटा मात्र कसुरमा सजाय हुन गई पटके अपराधीले उन्मुक्ति पाउने र मुलुकमा दण्डहीनता मौलाउने हुन्छ । दण्डहीनतालाई रोक्नु अदालतको कर्तव्य हुने ।

(प्रकरण नं. १६)

निवेदकको तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ताद्वय पुष्करबहादुर थापा तथा विरेन्द्र महर्जन

विपक्षीको तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्यामकुमार भट्टराई तथा विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता दशरथ पंगेनी

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प. २०४७, नि.नं.४१९९, पृ.६०५

सम्बद्ध कानून :

- लागु औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३ को दफा ४(क)
- दण्ड सजायको ४१ नं.

आदेश

न्या.डा. आनन्दमोहन भट्टराई : नेपालको संविधानको धारा ४६ तथा १३३(२)र(३) बमोजिम पर्न आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार छ:-

निवेदक बारा जिल्ला अदालतको संवत् २०६९ सालको स.फौ.नं. ०१५४ को लागु औषध गाँजा मुद्दामा मिति २०६९।१।१७ गतेको थुनछेक आदेश र मिति २०७१।१।१५ गतेको फैसला तथा मकवानपुर जिल्ला अदालतको मिति २०७३।१।२८ को थुनछेक आदेश र मिति २०७३।१।१२ को फैसलाले हालसम्म कारागार कार्यालय पर्सा, विरगञ्जमा थुनामै रहेको छ । बारा जिल्ला अदालतबाट निवेदकलाई ४ वर्ष कैद र रु. २५ हजार जरिवाना तथा मकवानपुर जिल्ला अदालतबाट ३ वर्ष ६ महिना कैद र रु.४० हजार जरिवाना हुने फैसला भएको छ। बारा जिल्ला अदालतको फैसलाअनुसार कैद भुक्तानी गरिरहेकै अवस्थामा निवेदकउपर मकवानपुर जिल्ला अदालतमा उक्त मुद्दा छ भन्ने अनौपचारिक जानकारी पाई मुलतवीबाट जगाई हाजिर गरी बयान गराई जो जे बुझी फैसला गराई पाउँ भनी दिएको निवेदन उपर कारवाही हुँदा थुनामा बस्ने गरी आदेश भयो । फैसला हुनुपूर्व नै मलाई बारा जिल्ला अदालतबाट ठेकिएको

कैद मिति २०७३।१।१७ गते भुक्तानी हुँदैछ भन्ने मैले पेस गरेको निवेदन साथको कागज र कारागार कार्यालय पर्सा विरगञ्जले पठाएको पत्रबाट सम्मानित अदालतलाई जानकारी थियो । यस्तो परिवेशमा दण्ड सजायको ४१ नं.को व्यवस्थालाई विचार नगरी कैद हद नगरी फैसला भएको छ । फैसलापश्चात् कैद हद तथा छुट जरिवाना पाउने उपर कारवाही हुँदा प्रतिवादीउपर चलेको उल्लिखित दुवै मुद्दाहरू छुट्टाछुट्टै अदालतमा चली फरक फरक मितिमा फैसला भएका, यस अदालतबाट मिति २०७३।१।१२ गतेमा भएको फैसलामा प्रतिवादीलाई लागेको कैद सजाय २०७३।१।२८ देखि कैद कट्टा हुने गरी कैद म्याद ठेकी असुल गर्नु भनी आदेश भएको र सो आदेशउपरको १७ नं.को निवेदनमा मकवानपुर जिल्ला अदालतबाट सदर भएको र उच्च अदालत, पाटन, हेटौँडाबाट समेत सुरु सदर गरेकोछ ।

मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महलको ८ नं.मा भएको कानूनी व्यवस्था र दण्ड सजायको ४१ नं.मा भएको व्यवस्था तथा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजिर सिद्धान्तसमेतले निवेदन मागबमोजिम कैद हद गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । अतः सुरु तथा उच्च अदालत, पाटन, हेटौँडा इजलाससमेतको आदेश तथा कैदी पुर्जिले मेरो संविधान प्रदत्त एवं कानूनसमेतले दिएको अधिकार सुविधा वञ्चित हुन गएकोले दण्ड सजायको ४१ नं. तथा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजिर सिद्धान्तबाट कैद खत हद गरी कैद मिनाहातर्फ कुनै कारवाही नगरी आदेशानुसार थुनामै रहेकोले उक्त सुरु तथा उच्च अदालतको फैसला, आदेश, निर्णय कैदी पुर्जिसमेत सम्पूर्ण संविधान कानून विपरीत भएको ठहर गरी गैरकानूनी थुनाबाट निवेदकलाई कैद मुक्त गरी छोडिदिन भनी विपक्षीहरूका नाउँमा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको उपयुक्त आज्ञा आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदक कृष्णबहादुर गोलेको रिट निवेदन ।

यस अदालतबाट मिति २०७४।३।१४ मा नियमानुसार लिखित जवाफसहित कारण देखाउ आदेश जारी ।

दण्ड सजायको ४१ नं.ले एउटै वारदातमा संलग्न कसुरका हकमा भिन्न भिन्न अभियोग पत्र दायर भई वा एउटै अभियोगमा भिन्न भिन्न दाबी भई भिन्न भिन्न कैद सजाय भएकोमा सो भिन्न भिन्न कसुरमा भएको कैद सजायमध्ये सबैभन्दा ठूलो कैदको सजाय मात्र गर्नुपर्ने हुन आउने देखिन्छ । फरक वारदात र फरक मिसिलका आधारमा फरक फरक मितिमा फरक फरक अदालतबाट भएको फैसलानुसार कैद म्याद ठेकिएको देखिँदा दण्ड सजायको ४१ नं. विपरीत भएको मान्न नमिली फैसलाबमोजिम यस अदालतबाट मिति २०७३।१।१६ मा दिएको कैदी पुर्जी अनुरूप यस अदालतका तहसिलदारबाट भएको मिति २०७३।१।१७ को आदेश उल्लिखित निवेदन संलग्न नजिरसमेतका आधारमा बेरीतको नदेखिँदा मागबमोजिम गर्न मिलेन कानूनबमोजिम गर्नु भनी मिति २०७३।१।२।४ मा इजलासबाट आदेश भएको हुँदा यसरी अदालतको फैसला र लगतबमोजिम यस अदालतको फैसलाले लागेको कैदबापतमा च.नं. ०५-६४८५ मिति २०७३।१।१६ गतेको पत्र साथ निज प्रतिवादीलाई कैद म्याद ठेकी कारागार कार्यालय, पर्सा विरगञ्जमा कैदमा राख्न पठाएको हो । अदालतको फैसलाले लागेको कैदबापत कानूनबमोजिम थुनामा राख्न पठाइएकोले यस अदालतबाट निज निवेदकको संवैधानिक तथा कानूनी हकको हनन् हुने कार्य भए, गरेको नहुँदा निवेदकको निवेदन माग दाबीबमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुनुपर्ने होइन भनी मकवानपुर जिल्ला अदालतको तहसिलदारको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ ।

तहसिलदारबाट भएको बेरीतको आदेश बदर गरिपाउँ भनी निवेदक कृष्णबहादुर गोलेले कारागार कार्यालय, विरगञ्जमार्फत पठाएको निवेदन

इजलाससमक्ष पेस हुँदा मिति २०७३।१।१७ मा तहसिलदारबाट आदेश भएकोमा निवेदनमा दाबी लिएको दण्ड सजायको ८ नं., ४१(क) नं. ४१ नं. समेतको अध्ययन गर्दा, दण्ड सजायको ८ नं. र ४१(क) नं. प्रस्तुत निवेदनका सम्बन्धमा सान्दर्भिक हुने देखिएन। त्यस्तै दण्ड सजायको ४१ नं. हेर्दा, सो नं.ले एउटै वारदातमा संलग्न कसुरका हकमा भिन्न भिन्न अभियोग पत्र दायर भई वा एउटै अभियोगमा भिन्न भिन्न दाबी भई भिन्न भिन्न कैद सजाय भएकोमा सो भिन्न भिन्न कसुरमा भएको कैद सजायमध्ये सबैभन्दा ठूलो कैदको सजाय मात्र गर्नुपर्ने हुन आउने देखिन्छ। फरक वारदात र फरक मिसिलका आधारमा फरक फरक मितिमा फरक फरक अदालतबाट भएको फैसलानुसार कैद म्याद ठेकिएको देखिँदा दण्ड सजायको ४१ नं. विपरीत भएको मान्न नमिली फैसलाबमोजिम यस अदालतबाट मिति २०७३।१।१६ मा दिएको कैदी पुर्जा अनुरूप यस अदालतका तहसिलदारबाट भएको मिति २०७३।१।१७ को आदेश उल्लिखित निवेदन संलग्न नजिर समेतका आधारमा बेरीतको देखिन नआएबाट मागबमोजिम गर्न मिलेन कानूनबमोजिम गर्नु भनी मिति २०७३।१।२४ मा इजलासबाट आदेश भएको हुँदा यसरी अदालतको फैसला र लगतबमोजिम यस अदालतको फैसलाले लागेको कैदबापतमा च.नं. ०५-६४८५ मिति २०७३।१।१६ गतेको पत्र साथ निज प्रतिवादीलाई कैद म्याद ठेकी कारागार कार्यालय पर्सा विरगञ्जमा कैदमा राख्न पठाएको हो। अदालतको फैसलाले लागेको कैदबापत कानूनबमोजिम थुनामा राख्न पठाइएकोले यस अदालतबाट निज निवेदकको संवैधानिक तथा कानूनी हकको हनन् हुने कार्य भए, गरेको नहुँदा निवेदकको निवेदन माग दाबी बमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुनुपर्ने होइन। निवेदन मागदाबी खारेज गरिपाउँ भन्ने मकवानपुर जिल्ला अदालतको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ।

जिल्ला मकवानपुर हेर्दा उपमहानगरपालिका वडा नं. १९ बस्ने कृष्णबहादुर गोले बारा जिल्ला अदालतको प.सं.०७१-०७२ च.नं. ९९१ मिति २०७१।५।४ को कैदी पुर्जा अनुसार लागु औषध (गाँजा) मुद्दामा यस कारागारमा थुनामा राखिएको छ। त्यसैगरी मकवानपुर जिल्ला अदालत, हेर्दाको प.सं. ०७३/०७४ च.नं. ०५ मिति २०७३।१।१६ को कैदी पुर्जा अनुसार लागु औषध (गाँजा) मुद्दामा समेत थुनामा राखिएको छ। सम्मानित अदालत वा निकायबाट कैदी पुर्जा साथ आउने व्यक्ति अन्यथा हो वा होइन भनी छानबिन गर्ने र सत्यता बुझ्ने कार्य यस कारागारको दायित्व र जिम्मेवारी होइन। कैदी पुर्जाबमोजिम कैद भुक्तानी भएपछि निजलाई थुनामुक्त गरिने व्यहोरा अनुरोध छ। अतः निवेदकको प्रस्तुत रिट निवेदन बदर गरिपाउँ भन्ने कारागार कार्यालय, विरगञ्ज पर्साको लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको निवेदकको तर्फबाट विद्वान् अधिवक्ताद्वय श्री पुष्करबहादुर थापा तथा श्री विरेन्द्र महर्जनले निवेदकलाई बारा जिल्ला अदालतको २०७१।१।१५ को फैसलाबाट ४ वर्ष कैद र रु.२५,०००।- जरिवाना भएको र निवेदक २०६९।१।१७ देखि पुर्षको लागि थुनामा रहेको र सोपश्चात् मकवानपुर जिल्ला अदालतबाट मिति २०७३।१।१२ मा फैसला हुँदा ३ वर्ष ६ महिना कैद र रु.४०,०००।- जरिवाना भएको हुँदा दण्ड सजायको ४१ नं. बमोजिम ठूलो कैदमा सानो कैद गाभिन जाने भई २०७३।१।१६ मा निजको कैद भुक्तान हुने भई छुट्नु पर्नेमा मकवानपुर जिल्ला अदालतको फैसलाको तपसील खण्डमा २०७३।१।२८ गतेदेखि कैद कट्टी हुने भन्ने उल्लेख भएबाट मेरो पक्ष छुट्न सकेन। उक्त फैसलाबमोजिमको लगत सच्याई पाउँ भनी मकवानपुर जिल्ला अदालत र पाटन उच्च अदालत, हेर्दा इजलासमा समेत अ.बं.

१७ नं. बमोजिम निवेदन दिँदा लगत सच्चिबान । मेरो पक्षलाई कानूनबमोजिम लाग्ने कैद भुक्तान भइसकेको र निज गैरकानूनी थुनामा हुँदा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुनुपर्छ भनी बहस गर्नुभयो ।

विपक्षी मकवानपुर जिल्ला अदालतसमेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री श्यामकुमार भट्टराई तथा विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री दशरथ पंगेनीले निवेदकउपर लागु औषध गाँजा मुद्दामा २०६९।१।१४ मा अभियोग पत्र दायर हुँदा निज फरार रहेको र फरार रहँदाको अवस्थामा निजले अर्को कसुर गरेको र सो मुद्दामा पक्राउ परेको अवस्था हो । यसरी वारदातस्थलबाट भागेका र भागेकै अवस्थामा पुनः अर्को अपराध गरी पक्राउ परेको हुँदा र बारा जिल्ला अदालतबाट पहिला फैसला भएको सो फैसलामा कानूनबमोजिम हुन सक्ने उच्चतम हदको कैद भएको नहुँदा पहिलो कैदमा गाभिनछ भनी अदालतले नभनेसम्म दोस्रो सजाय गाभिने कुरा हुँदैन । अतः मकवानपुर जिल्ला अदालतको फैसला परिवर्तन गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान नहुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भनी बहस गर्नुभयो ।

मिसिल संलग्न कागज अध्ययन गरी दुवैतर्फका विद्वान् अधिवक्ताहरूको बहससमेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा निवेदकको मागबमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन सो विषयको निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो । सो गर्ने क्रममा मूलतः देहायका प्रश्नहरूको निरूपण गर्नुपर्ने देखियो ।

१. कुनै कसुरदारलाई एक भन्दा बढी मुद्दामा कैद गर्नुपर्दा के सिद्धान्त अवलम्बन गर्नुपर्ने हो ?
२. एक भन्दा बढी मुद्दामा कैद गर्नु पर्दा अपनाउनुपर्ने सिद्धान्तहरूलाई विद्यमान कानूनहरूले कुन हदसम्म अनुशरण गर्छन् ?
३. निवेदकलाई बारा जिल्ला अदालतबाट भएको कैदमा मकवानपुर जिल्ला अदालतबाट

भएको कैद गाभिने हो वा होइन ।

४. निवेदकलाई गैरकानूनी थुनामा राखिएको छ वा छैन ।

२. सो सन्दर्भमा हेर्दा, रिट निवेदन र विपक्षीहरूको लिखित जवाफको विस्तृत विवरण माथि तथ्य खण्डमा उल्लेख भएकै हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदनको निरूपणको लागि आवश्यक देखिएका केही तथ्यहरूको संक्षिप्त पुनः उल्लेखन गर्नु पर्याप्त हुने देखियो । यी निवेदक कृष्णबहादुर गोलेले गरेका कसुरसँग सम्बन्धित दुईवटा वारदातमा यी निवेदक उपर लागु औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३ को दफा ४(क) को कसुरमा सोही ऐनको दफा १४(१)(घ)(५) बमोजिम सजायको माग लिई बारा र मकवानपुर जिल्ला अदालतमा मुद्दा चलेको र पहिलो मिति वारदात २०६९।६।१२ को वारदातमा ४२५ के.जी. गाँजा बरामद भएको र मकवानपुर जिल्ला अदालतमा २०६९।१।१४ मा अभियोग पेस हुँदा निवेदक फरार रहेको देखियो । फरार रहँदाको अवस्थामा निज गाँजा ओसारपसारकै कसुरमा संलग्न रहेकोर सोही सिलसिलामा निज मिति २०६९।१।१७ मा १८० के.जी. गाँजासहित पक्राउ परी बारा जिल्ला अदालतमा मुद्दा चलेको पाइयो । सो अदालतको मिति २०७१।१।१५ को फैसलाले निजलाई ४ वर्ष कैद र रु.२५,०००।- जरिवाना हुने ठहरगरेको देखियो । यसरी फैसला भएपछि निज स्वयंले निवेदन दिई मकवानपुर जिल्ला अदालतमा हाजिर भई सो अदालतबाट थुनछेकतर्फ आदेश भएको पाइयो । यसबाट मकवानपुर र बारा जिल्ला अदालतमा मुद्दा चलेका प्रतिवादी कृष्णबहादुर गोले अलग अलग व्यक्ति रहेछन् कि भनी शंका गर्नुपर्ने अवस्था देखिएन ।

३. यहाँ निर्विवाद रूपमा स्थापित तथ्य के हो भने निवेदकउपर दुईवटा मुद्दा अलग अलग अदालतमा मुद्दा चली दुईवटा अदालतबाट अलग अलग मितिमा फैसला भएको छ । पहिलो अभियोग पत्र २०६९।१।१४

मा पेस भए तापनि यी प्रतिवादी कृष्णबहादुर गोले फरार रहेको अवस्थामा २०६९।१।१७ मा पक्राउ परी बारा जिल्ला अदालतबाट मिति २०७१।१।१५ मा फैसला हुन गएको र पहिलो वारदातमा पछिबाट २०७३।१।१२ मा फैसला गर्ने मकवानपुर जिल्ला अदालतले निवेदकलाई ३ वर्ष ६ महिना कैद र रु.४०,०००।- जरिवाना कैद गरी आफ्नो अदालतबाट थुनछेक तर्फ आदेश गरेकोमिति अर्थात् २०७३।१।२८ बाट सो कैद कट्टी हुने भनी फैसलामा स्पष्टरूपमा उल्लेख गरेको अवस्था छ । मकवानपुर जिल्ला अदालतमा २०६९।१।१४ मा अभियोग पत्र पेस भई चलेको मुद्दा निजको हकमा मुलतबी रहेकोमा बारा जिल्ला अदालतबाट फैसला भएपछिनिज आफैँ निवेदनमाफत मकवानपुर जिल्ला अदालतमा उपस्थित भएको भन्ने निवेदकको जिकिर रहेको र मकवानपुर जिल्ला अदालतले गरेको थुनछेक आदेशमा पनि निवेदनसाथ प्रतिवादी उपस्थित भएको भन्ने कुरा उल्लेख भएबाट मकवानपुर जिल्ला अदालतलाई फैसला गर्दाको अवस्थामा वारा जिल्ला अदालतबाट फैसला भइसकेको कुराको जानकारी रहेछ भन्ने देखिन्छ । यस अवस्थामा मकवानपुर जिल्ला अदालतले निवेदक बारा जिल्ला अदालतमा चलेको मुद्दामा पक्राउ परेको मिति २०६९।१।१७ देखि कैद कट्टा हुने नभनी आफूले थुनछेक गरेको मिति २०७३।१।२८ बाट कैद कट्टा हुने भन्ने कुरा फैसलामा उल्लेख गर्छ भने दुवै मुद्दाका कैदहरू एकैसाथ भुक्तान हुने वा ठूलो कैदमा सानो कैद गाभिने सिद्धान्तलाई सो अदालतले सोझै स्वीकार गरेको रहेनछ भनी बुझनुपर्ने हुन आयो । सो गर्न मकवानपुर जिल्ला अदालतसक्षम छ वा छैन र त्यस्तो कार्य कानूनअनुरूप हुन्छ वा हुँदैन सो कुरा नै यहाँ मुख्यरूपमा निरूपण हुनुपर्ने देखियो ।

४. एकभन्दा बढी मुद्दामा कुनै व्यक्तिलाई कैद वा जरिवाना भयो भने के हुन्छ भन्नेबारेमा हाम्रो कानूनमा केही व्यवस्थाहरू छन् र त्यस विषयमा

केही सिद्धान्तहरू समेत प्रतिपादित भएका पनि छन् जसको उल्लेख यथास्थानमा गरिनेछ । तर ती कुनै पनि फैसलाहरूले एकभन्दा बढी मुद्दामा सजाय गर्दा हेरिनुपर्ने सिद्धान्तको बारेमा भने प्रकाश पारेको भेटिँदैन । वस्तुतः एकभन्दा बढी मुद्दामा अभियुक्तलाई सजाय गर्नुपर्ने अवस्था हाम्रो फौजदारी न्याय प्रशासनमा मात्र आईपर्ने कुरा होइन । यो अवस्था हरेक मुलुकमा पर्छ । त्यसैले यस विषयमा विकसित अवधारणाबारे प्रकाश पार्दै त्यसलाई हाम्रो कानूनी व्यवस्था र नजिरहरूले कुन हदसम्म अनुशरण गर्छन् सो हेर्न र ती व्यवस्थाहरूको सान्दर्भिक व्याख्या गरी प्रस्तुत रिट निवेदनमा एउटा निर्णय निष्कर्षमा पुग्नु आवश्यक देखिन आयो ।

५. एकभन्दा बढी मुद्दामा सजाय गर्नुपर्ने स्थितिमा सबैभन्दा पहिले विवादित कसुरहरूलाई एउटै कसुर वा व्यवहार (Single transaction) मान्न सकिने अवस्था छ वा छैन सो हेरिनुपर्छ । कसुरदार एउटा वारदातमा संलग्न रहेको तर भिन्न भिन्न कानून लाग्ने अवस्था छ भने सो एउटै व्यवहार हो । उदाहरणको लागि यदि कुनै व्यक्तिले सवारी अनुमति पत्र नलिई गाडी हाँकी दुर्घटना गराएको छ, उसँग बाध्यात्मक रूपमा हुनुपर्ने बिमा पनि छैन, उसले अमुक सडकमा जुन गतिमा गाडी चलाउनुपर्ने हो सो सीमासमेत नाघी हाँकेको छ र विद्यमान फौजदारी कानूनले ती सबै कार्यहरूलाई अलग अलग कसुर मानेको छ भने पनि यस्तो वारदात एउटै व्यवहार हो र यस्तोमा एउटै व्यवहार (Single transaction) मानी सजाय गरिनुपर्छ । यस्तो वारदातमा सबै सजाय एकै साथ (Concurrently) भुक्तान गरिने हुँदा सामान्यतः ठूलोमा सानो सजाय गाभिन्छ । अर्को उदाहरण लागु औषध मुद्दाबाटै लिन सकिन्छ; जस्तै एउटा मानिसले गाँजा उत्पादन, तयारी, खरिद, बिक्री वितरण, निकासी पैठारी, ओसारपसार तथा सञ्चयसमेत गर्छ भने यस्तो कार्यलाई एउटै कारोबार मानी सजाय गर्न सकिन्छ ।

समान खालका कसुरहरू गर्ने र विशेषतः पीडित एउटै भएको अवस्थामा एउटै कारोबार मानी हरेक मुद्दामा अलग अलग सजाय भए पनि सामान्यतः अदालतले एकैसाथकैद भुक्तान हुने गरी फैसला गर्न सक्छ ।

६. तर जहाँ कसुरहरू असम्बन्धित र अलग अलग समयमा वा ठाउँमा गरिन्छन् वा जहाँ पीडितहरू अलग अलग छन् वा जहाँ अपराधको प्रकृति र गाम्भीर्यको कारण अलग अलग गणना गर्नु आवश्यक देखिएको छ वा जहाँ कसुरदार बारम्बार अपराध गर्ने व्यक्ति हो वा उसले एकपटक सजायमा छुट पाई कैदबाट छुटेको छ र रिहायतको सर्त उल्लङ्घन गरेको छ वा फरार रहेको अवस्थामा, धरौट जमानतमा रहेको अवस्थामा कसुर गरेको छ भने सबै कसुरहरूमा उपयुक्त ढङ्गले सजाय गर्नु आवश्यक हुन्छ । यस्तो अवस्थामा अदालतले एउटा सजाय पूर्ण वा आंशिक भुक्तान भएपछि अर्को सजाय सुरु हुने फैसला गर्न सक्छ । तर यसरी सजाय गर्दा पनि कसुरदारका अपराधजन्य कार्यको समग्रता (Total Criminality) लाई भने अदालतले सदा विचार गर्नुपर्छ । फरक कसुरमध्ये कसैमा अधिकतम् हदको सजाय भइसकेको छ भने सोमा नाघ्ने गरी सजाय गर्नु हुँदैन । यसलाई पनि समग्रताको सिद्धान्त (Principle of Totality) ले स्वीकार गर्छ ।³⁶ सो सिद्धान्तको बारेमा व्यक्त देहायको भनाई विशेष मननीय छः

The aggregate or overall sentence must be just and appropriate to the totality of offending behavior. The court should achieve an appropriate relativity between the totality of the criminality and the totality

36 See generally, Marianne Well, Sentencing for Multiple Offences in Western Australia (Research Report no. ६ Uni. Western Australia June १९९२); Phillip E. Johnson, Multiple Punishment and Consecutive Sentences; Reflections on the Neal Doctrine ५८ Ca.L.Rev. ३५७.

of sentence.³⁷

७. समग्रताको सिद्धान्तलाई एकभन्दा बढी मुद्दामा सजाय गर्ने क्रममा अदालतहरूले सदा मनन गर्नुपर्छ । अदालतको काम बढी सजाय गर्ने पनि होइन न त यसको काम कम सजाय गर्ने नै हो । यसले त उपयुक्त सजाय गर्ने हो । अदालतले कानूनमा उल्लिखित सजायको व्यवस्थालाई कसुरदारको विशेष परिस्थितिमा ढाली उपयुक्त सजाय तोकी सदा कसुरदारको सुधारका सम्भावनाहरू खोज्नुपर्छ । सुधारका सम्भावनाहरू बन्द हुने गरी ढाडै खुस्कने सजाय (Crushing sentence) गर्नु हुँदैन । त्यसैले कुन कसुरमा के कति सजाय गर्ने भन्ने कुराको प्रयोग अंकगणितको हिसाब जस्तो होइन । यसले विवेक र सावधानी खोज्छ जसलाई सजाय तोक्ने र पुनरावलोकन गर्ने सबै न्यायाधीशले मनन गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

८. उपर्युक्त सैद्धान्तिक व्यवस्थाहरूको सापेक्षतामा एकभन्दा बढी कसुरमा सजाय गर्ने बारेको हाम्रो कानूनी व्यवस्था हेर्दा मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महल, चोरीको महल र कारागार ऐन, २०१९ को व्यवस्थाहरूको चर्चा सान्दर्भिक हुने देखियो । मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको ८ नं. मा सर्वस्वसहित जन्मकैद वा जन्मकैदको सजाय भएको अवस्थामा अरु सजाय खापिँदैन भन्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै गरी दण्ड सजायको १० नं. ले पनि सर्वस्व भएपछि सो हुनुभन्दा अधिको कसुरमा जरिवानाको खत खापिँदैन भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । दण्ड सजायको ६ नं.ले जन्मकैदको बीस वर्ष कैद हुने भनी व्यवस्था गरेकोबाट विद्यमान कानूनमा कैदको उपल्लो हद २० वर्ष रहेछ भनी बुझ्नुपर्ने हुन आयो । सम्भवतः यही कारणले गर्दा कारागार ऐन, २०१९ को दफा

37 Views of D.A. Thomas restated and relied in different words in Mill V. The Queen (१९८८) १६६CLR ५९; Johnson v. The Queen (२००४) ७८ ALJR ६१६ (at १८); RHMCL v. The Queen (२०००) २०३ CLR ४५२ (at १५).

२४ को उपदफा (६) मा कारागारबाट भाग्ने कैदीलाई सो बापत थप सजाय गर्दा "बीस वर्षभन्दा बढी कैद हुने गरी सजाय गरिने छैन" भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसरी हालसम्मको व्यवस्था हेर्दा कुनै व्यक्तिलाई सर्वस्वबापतको खण्ड हिसाब गर्दा हुने वा म्याद गुजारी फरार रहेको अवस्था वा कैद थुनामा बसेको वा कैद थुनाबाट भागेको अवस्थामा जन्मकैद हुने कसुरमा थपिने कैद बाहेक कैदको अधिकतम हद जन्मकैद हुने देखिन्छ । उपल्लो हदको एउटा व्यवस्था चोरीको २७ नं. मा पनि छ जहाँ बिगो, जरिवाना, कैद वा तीनै थोकमा समेत गर्दा पनि चोरीमा आठ वर्ष, नकवजनी वा जबरजस्ती चोरीमा दश वर्ष, रहजनीमा वाह्र वर्ष र डाँकामा १८ वर्षदेखि बढी कैद गर्न हुँदैन भन्ने उल्लेख गरिएको छ । कसुरको पटक पिच्छे सजाय बढाउँदै लग्ने कुरा पनि केही ऐनहरूमा छ । कसुरदारलाई एकभन्दा बढी मुद्दामा सजाय गर्दा विचार गर्नुपर्ने उपल्लो हदको व्यवस्थाका अलावा कानूनहरूमा विभिन्न किसिमका अपराधहरूमा यति वर्षदेखि यति वर्ष कैद हुन्छ भन्ने वा त्याक्कै यति कैदको सजाय हुन्छ भन्ने व्यवस्था पनि छन् । कसुरदारलाई सजाय तोक्ने यी सबै कुराहरू सान्दर्भिक हुन्छन् ।

९. यहाँ यी निवेदकलाई के कति सजाय हुने हो, निवेदकले भनेजस्तो बारा जिल्ला अदालतबाट भएको फैसलामा मकवानपुर जिल्ला अदालतबाट भएको फैसला गाभिने हो वा होइन भन्ने माथि उल्लिखित तैस्रो प्रश्नको निरूपणको क्रममा मुलुकी ऐन दण्ड सजायको ४१ नं.को व्यवस्था हेर्नुपर्ने हुन आयो । उक्त ४१ नं.को व्यवस्था देहायबमोजिम छ:-

"एकै मानिसलाई एकै वा धेरै मुद्दाको कलमको कैद ठेक्नु परेमा जुन कलममा कैदको सबभन्दा ठूलो हद छ सो हद ननाघ्ने गरी एकै वा धेरै मुद्दामा एकै वा धेरै कलममा गरी कैद ठेक्नुपर्छ । त्यसरी कैद ठेकिएकोमा कैद भुक्तान हुन नपाउँदै अर्को कलममा कैद ठेक्नुपर्ने भयो र अघि ठेकिएको जम्मा कैदभन्दा पछि

ठेक्नुपर्ने कलमको हद बढी छ भने अघि कैद ठेक्दा थुनामा परेको मितिदेखि पछि ठेकिएको कलमको हद ननाघ्ने गरी कैद ठेक्नुपर्छ । अघि ठेकिएको कैदभन्दा पछि ठेक्ने कलमको हद घटी रहेछ भने थप कैद ठेक्नु पर्दैन । फैसला, कैदी पुर्जी, कैद ठेक्ने किताबमा सम्म खुलाई दिनुपर्छ र पछि ठेकिने कलमको हद घटी भएपनि अघि कैद गर्दा ठूलो कलमको हद नपुगेको रहेछ भने सो नपुग दिनसम्म पछिल्लो कलममा कैद गर्नुपर्छ । धेरै कलमको कैदको हद बराबर हुन आयो भने सोमध्ये एक कलमको कैद ठेक्नुपर्छ । अरु कलमका हकमा फैसला, कैदी पूर्जा, कैद ठेक्ने किताबमा सम्म खुलाउनु पर्छ । तर फैसला भइसकेपछि कैद नबस्दै वा थुना कैद बसेको अवस्थामा वा थुना कैदबाट छुटेको वा भागेको अवस्था अर्को कसुर गरेकोमा सो कसुरबापत कानूनबमोजिम थप कैद ठेक्नुपर्छ ।"

१०. उपर्युक्त व्यवस्थाको व्याख्या सबैभन्दा विस्तृत रूपमा दुखितलाल हाडी वि. झापा जिल्ला अदालत समेतको मुद्दामा (ने.का.प. २०४५ नि.नं. ३४१३ पृ.३११) मा गरिएको छ । सो पूर्व भागवत उपाध्याय वि. रूपन्देही जिल्ला अदालत समेतको मुद्दा (ने.का.प. २०४० नि.नं. १७३९ पृ. ५१३) र अन्य कैयौं मुद्दाहरूमादण्ड सजायको ४१ नं.को व्याख्या भएको छ । ती फैसलाहरू आ-आफ्नो ठाउँमा ठिकै पनि होलान् तर सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरूमा राम्रोसँग स्पष्ट नगरिएको कुरा "कैदको हद" भन्ने शब्दावलीको व्याख्या हो । त्यसैले यहाँ एउटा स्वाभाविक प्रश्न उठ्छ: के हो कैदको हद भनेको ? यो शब्दावलीको व्याख्यामा नै एकभन्दा बढी मुद्दामा के कसरी सजाय गर्ने भन्ने कुरा निर्भर रहन्छ ।

११. मेरो विचारमा "कैद" भन्नु र "कैदको हद" भन्नु अलग अलग कुरा हुन् । "कैद" भन्नाले अमुक मुद्दामा अदालतले ठेक्ने वास्तविक कैदलाई जनाउँछ । तर "कैदको हद" भन्नाले सो मुद्दामा कसुरदारलाई हुन सक्ने अधिकतम कैदलाई

जनाउँछ । उदाहरणको लागि लागु औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३ को दफा १४(१)(घ)(५) मा १० किलोग्रामदेखि माथि जतिसुकै परिमाणको गाँजा खरिद बिक्री, ओसापसार गरेकोमा **"दुई वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद र रु.१५,०००।- देखि १,००,०००।-सम्म जरिवाना"** हुन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । उक्त दफाको व्यवस्थाको सन्दर्भमा हेर्दा निवेदक विरुद्ध चलेका दुईवटा मुद्दामा कैद वारा वा मकवानपुर जिल्ला अदालतले तोकेको कैद वास्तविक कैद हो भने कैदको हद चाहिँ उक्त दफा १४(१)(घ)(५) ले तोकेको अधिकतम कैद १० (दश) वर्ष हो । दण्ड सजायको माथि उद्धृत ४१ नं. मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार एकै मानिसलाई चाहे एउटै मुद्दामा धेरै कलममा (अर्थात् धेरै दफा वा कानूनान्तर्गत) सजाय गर्नु पर्ने अवस्था होस् वा धेरै मुद्दामा धेरै कलमको कैद ठेक्नुपर्ने अवस्था होस् अदालतले कुन कलममा (अर्थात् दफाअन्तर्गत) सबैभन्दा ठूलो हद छ सो हेर्नुपर्छ र सबैभन्दा ठूलो हद ननाघ्ने गरी एउटा वा धेरै कलममा कैद ठेक्न सक्छ र सो गर्ने क्रममा सबै अवस्थामा ठूलो कैदमा सानो कैद गाभिन्छ भन्ने अड्क गणितीय हिसाबभन्दा पनि कसुरदारको समग्र फौजदारी दायित्वलाई दृष्टिगत गर्दै उपयुक्त कैद ठेक्न सक्छ । अपराधको प्रकृति मुद्दा विशेषको परिस्थिति, अभियुक्तको आचरणलाई हेरी यदि अदालतले सजाय नगाभिने गरी वा आंशिक गाभिने गरी फैसला गर्छ र अदालतको फैसलामा सो देखिन्छ भने पुनरावलोकन गर्ने अदालतले तल्लो अदालतको अभिव्यक्त रायको सम्मान गर्नुपर्छ ।

१२. यसैसँग जोडिएको अर्को प्रश्न एकभन्दा बढी मुद्दाहरूमा अलग अलग मितिमा फैसला गर्नुपर्ने स्थितिमा के गर्ने भन्ने पनि हो । जब अलग अलग मितिमा फैसला एवं कैद ठेक्नुपर्ने अवस्था छ र कसुरदारले अधिल्लो मुद्दाको कैद भुक्तान गरी नसकेको अवस्था छ भने अदालतले दुईवटा कुराहरू उपर विचार गर्नुपर्ने हुन आउँछ । पहिलो, अधि फैसला भएको र पछि

फैसला गर्न लागेको दुवै मुद्दामा कैदको हद कति छ । दोस्रो, अधि कैद ठेकिएको मुद्दामा कैदको हद पुगेको अवस्था छ वा छैन । कसुरदारले कैद भोगिरहेको अवस्थामा अर्को कलममा कैद ठेक्नुपर्ने भयो र अधि ठेकिएको जम्मा कैद भन्दा पछि ठेक्नुपर्ने कलमको हद बढी छ भने पछि ठेकिएको कैदको हद ननाघ्ने गरी अदालतले कसुरको गाम्भीर्यता हेरी उपयुक्त कैद ठेक्न सक्छात्यसरी पछिल्लो कैद ठेक्दा कैदको गणना भने अधिल्लो मुद्दामा थुनामा परेको मितिदेखि हुन्छ । तर अधि ठेकिएको वास्तविक कैदभन्दा पछि ठेक्ने कलमको हद घटी रहेछ (उदाहरणको लागि डाँकामा कैद भोगिरहेको कसुरदारको हकमा साधारण चोरीमा सजाय गर्नुपर्ने भयो) भने कैद ठेक्नु पर्दैन । तर फैसला, कैदी पुर्जा, कैद ठेक्ने किताबमा सम्म व्यहोरा जनाई दिनुपर्छ । अर्थात् त्यस्तो कैदीको हकमा स्पष्ट विवरण अभिलेखसम्ममा जनाई दिनुपर्छ ।

१३. अब प्रश्न उठ्छ: पछि कैद गर्न लागेको कलमको हद घटी छ तर अधिल्लो मुद्दामा फैसला गर्दा सो कलमको हद नपुगेको अवस्था रहेछ अर्थात् सो मुद्दामा हुन सक्ने अधिकतम कैदको सजाय नगरिएको अवस्था रहेछ भने के गर्ने ? के पछिल्लो पटक सजाय गर्दा कसुरको गाम्भीर्य वा कसुरदारले पटक पटक अपराध गरेको स्थिति आदि कुरा अर्थात् कसुरदारको समग्र फौजदारी दायित्व (Total Criminal Liability) लाई अदालतले विचार गर्न सक्दैन ? भन्ने प्रश्न अवश्य उठ्छ । सो बारेमा दण्ड सजायको ४१ नं. को व्यवस्था यस्तो छ: **"पछि ठेकिने कैदको हद घटी भए पनि अधि कैद गर्दा ठूलो कलमको हद नपुगेको रहेछ भने सो नपुग दिनसम्मको पछिल्लो कलममा कैद गर्नुपर्छ ।"** सो व्यवस्थाबाट पछिल्लो पटक फैसला गर्दा कसुरको गाम्भीर्य र पटक पटक कसुर गरेको स्थितिसमेत हेरी अधिल्लो कलमको हद नपुगेसम्म पछिल्लो मुद्दामा उपयुक्त सजाय तोक्न अदालत सक्षम हुने नै देखिन्छ ।

१४. दण्ड सजायको ४१ नं.मा रहेका माथि उल्लिखित व्यवस्थाहरू फैसला भइसकेपछि कैद नबस्दै वा थुनामा बसेको अवस्थामा वा थुना कैदबाट छुटेको वा भागेको अवस्थामा अभियुक्तले अर्को कसुर गरेको अवस्था भएमा भने आकर्षित हुँदैनन् । यस्तो कसुरबापत कानूनबमोजिम थप कैद ठेक्नुपर्छ । यस्तो अवस्थामा अदालतले विचार गर्ने कुरा दण्ड सजायको ८, चोरीको २७ वा कारागार ऐन, २०१९ को दफा २४(घ) को कुरासम्म हो भन्ने कुरा सम्बन्धित कानूनको विश्लेषणबाट देखिन्छ ।

१५. दण्ड सजायको ४१ नं. को उपर्युक्त व्याख्या र विश्लेषणको सन्दर्भमा प्रस्तुत निवेदनमा उल्लिखित मुद्दाहरू हेर्दा उक्त दुवै मुद्दाहरूमा लागू औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३ को दफा १४(१)(घ) (५) अन्तर्गत हुन सक्ने हद कैद १० वर्ष हो । तर दुवै अदालतहरूले हद कैद गरेको अवस्था यहाँ देखिँदैन । जब पहिले फैसला गर्ने बारा जिल्ला अदालतले तोकेको वास्तविक कैद सो मुद्दामा हुन सक्ने कैदको हद अर्थात् अधिकतम कैदको सीमाभित्र छ र पछिल्लो मुद्दामा तोकेको कैद समेत जोड्दा पनि सो हद नाघ्दैन भने पछिल्लो मुद्दामा मकवानपुर जिल्ला अदालतले २०७३।११।२ मा फैसला गर्दा आफूले थुनछेक गरेको मिति २०७३।११।२८ बाट आफूले तोकेको कैद कट्टी हुने गरी तोक्न सक्ने नै हुन्छ । चाहे सोझै थप कैद गरोस् वा थप कैदको परिणाम निस्कने बोली पारी फैसला गरोस् यस्तो कुरा दण्ड सजायको ४१ नं. विपरीत हुने देखिँदैन । मकवानपुर जिल्ला अदालतको फैसला हेर्दा "कसुरको मात्रा, प्रकृति, बरामदी परिमाण र प्रतिवादीहरूको संलग्नता" समेतलाई विचार गरी यी निवेदक कृष्णबहादुर गोलेलाई तीन वर्ष ६ महिना कैद र रु.४०,०००।- जरिवाना हुने ठहराएको समेत पाइएबाट मकवानपुर जिल्ला अदालतद्वारा दण्ड सजायको ४१ नं.को व्यवस्थाविपरीत सजाय तोकियो भन्न मिल्ने अवस्था देखिएन ।

१६. प्रस्तुत मुद्दामा विचार गर्नुपर्ने अर्को कुरा पनि छ । यी निवेदक संलग्न रहेको दुईवटा वारदात मध्ये पहिलो वारदातमा निज घटनास्थलबाट अर्थात् गाँजा बोकिरहेको बसको इयालबाट भागेको भन्ने अभियोग पत्रमा उल्लेख भएको देखिन्छ । सो मुद्दाको अभियोग पत्र मिति २०६९।११।१४ मा मकवानपुर जिल्ला अदालतमा दायर गर्दा निजलाई फरार जनाइएको छ र निजको नाउँमा म्याद जारी हुँदा पनि उपस्थित नभएबाट निजको हकमा सो मुद्दा मुलतबी रहेको भन्ने देखिन्छ । निजले अदालतको म्याद गुजारी फरार भएको अवस्थामा दोस्रो कसुर गरेको देखियो । दण्ड सजायको ४१ नं. मा फैसला भइसकेपछि कैद नबस्दैको अवस्थामा वा थुना कैद बसेको अवस्थामा वा थुना कैदबाट छुटेको वा भागेको अवस्थामा अर्को कसुर गरेमा कैद गाभिँदैन । कानूनबमोजिम थप कैद ठेक्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै व्यवस्था दण्ड सजायको ८ नं.मा छ जहाँ भागेको अवस्थालाई अरु स्पष्ट गर्दै "कसैले म्याद गुजारी फरार रहेको" अवस्थामा समेत कसुर गरेमा थप सजाय हुने कुरालाई इङ्गित गरिएको छ । कुनै व्यक्तिको विरुद्ध अदालतमा मुद्दा चलेको छ र ऊ अदालतबाट जारी म्यादमा उपस्थित नभई फरार रहन्छ भने ऊ कानूनको नजरमा फरार अभियुक्त हो । यस्ता अभियुक्तले कुनै अर्को कसुर गर्छ भने दण्ड सजायको ४१ नं. बमोजिम कैद गाभिने होइन कि थप कैद गर्ने नै कानूनको मनसाय हो । अन्यथा फरार अभियुक्तले पटक पटक अपराध गर्दा पनि यथार्थमा एउटा मात्र कसुरमा सजाय हुन गई पटक अपराधीले उन्मुक्ति पाउने र मुलुकमा दण्डहीनता मौलाउने हुन्छ । दण्डहीनतालाई रोक्नु अदालतको कर्तव्य हो । अदालतले दण्डसम्बन्धी व्यवस्थाको माथि उल्लिखित सैद्धान्तिक परिवेशलाई बिर्सन सक्दैन । सैद्धान्तिक परिवेश र व्यवस्थाहरूको गहन अध्ययन र मनन गरी हाम्रा दण्डसम्बन्धी व्यवस्थाहरूको सान्दर्भिक व्याख्या गर्नु न्यायको हितमा हुन्छ । बारम्बार अपराध

गर्ने व्यक्ति र न्याय प्रशासन भङ्ग गर्ने व्यक्तिलाई दण्ड सजायको ४१ नं.को व्यवस्थाले सहयोग गर्न सक्दैन भनी (ने.का.प. २०४७ नि.नं. ४१९९ पृ. ६०५) यस अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादित भएकोसमेतबाट मकवानपुर जिल्ला अदालतले फैसलामा उल्लेख गरेको कैद कट्टी मिति सच्याइनुपर्छ भन्ने निवेदन जिकिर स्वीकारयोग्य देखिएन ।

१७. अतः उपर्युक्त कारणहरूबाट दण्डको विषयमा गरिएको सैद्धान्तिक विश्लेषण र सोको आलोकमा गरिएको दण्डसम्बन्धी व्यवस्थाहरूको सर्वेक्षण र विशेषतः दण्ड सजायको ४१ नं. को व्याख्या र विश्लेषणसमेतबाट निवेदकलाई गैरकानूनी थुनामा राखिएको भन्नसकिने अवस्था देखिएन । तसर्थ, निवेदक फरार रहँदाको अवस्थामा पुनः कसुर गरेको र मकवानपुर जिल्ला अदालतले मिति २०७३।१।१२ मा फैसला गर्दा २०७३।१।२८ बाट कैद कट्टी हुने कुरा स्पष्ट उल्लेख गरी कैद ठेकेको कानूनसम्मत नै देखिँदा निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी गर्न मिल्ने देखिएन । प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । प्रस्तुत रिट निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाइ दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।
न्या. अनिलकुमार सिन्हा

इजलास अधिकृतः गीता श्रेष्ठ
इति संवत् २०७४ साल साउन ९ गते रोज २ शुभम् ।

निर्णय नं. १८४७

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री केदारप्रसाद चालिसे
माननीय न्यायाधीश श्री अनिलकुमार सिन्हा
फैसला मिति : २०७४।०३।२६
०७०-CI-०६९०

मुद्दा : करारबमोजिमको रकम दिलाई पाउँ ।

पुनरावेदक प्रतिवादी : काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं.१ लालदरवार बस्ने
यशस्वी शमशेर ज.ब.रा
विरुद्ध
विपक्षी वादी : काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं
महानगरपालिका वडा नं. ११ त्रिपुरेश्वर
ब्ल्यूस्टार अफिस कम्प्लेक्स स्थित भाईवर्स
डेभलपर्स प्रा.लि.

- करार सम्झौताबमोजिमको लिखत भएपछि जग्गा पास हुन नसकेको स्थितिमा वादीले दिएको भुक्तानी फिर्ता माग गर्नु स्वाभाविकै रहेको देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा जग्गा पारित गरी दिन उन्मुख पनि नहुने र रकम पनि लिने कार्यलाई न्यायोचित मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ५)

- आफूले करार सम्पन्न गर्न प्राथमिकतास्वरूप कुनै कार्य स्वीकार गरेको र सो सर्तबमोजिम आफूले कार्य सम्पन्न गरी अर्का पक्षलाई मुनासिब समयमा जानकारी नदिई मौन बसेको अवस्थामा त्यस्तो कार्यको फाइदा आफैले

उठाउन पाउनुपर्छ भन्नु कानूनसंगत हुँदैन । यस्तो कार्यलाई अन्यायिक समृद्धिको फाइदाका सिद्धान्त (Doctrine of Unjust Enrichment) ले पनि समर्थन गर्दैन । यसरी प्रतिवादीले अग्रिम भुक्तानी लिएको अवस्थामा प्रारम्भिकरूपमा आफू करार पालन गर्ने अवस्थामा पुगेको भनी करार पालन गराउन अग्रसर नभएको र करारको म्याद समाप्त भई आपसी सहमतिको प्रक्रियासमेतका लागि पहल नगरे पछि अर्को पक्षबाट प्राप्त सुविधाको प्रतिफल आफैँले मात्र प्राप्त गर्नुपर्छ भन्नु पनि कानूनसङ्गत नहुने ।

(प्रकरण नं. ६)

- अग्रिम भुक्तानी लिएको रकमको आय शक्ति हुन्छ । त्यस्तो आयशक्ति (Earning Power) को भागिदार आफैँमात्र हुन्छ भन्नु न्यायको रोहमा उचित देखिँदैन । करारको म्याद समाप्त भएपछि सो कार्यान्वयन नभएको र आफूले लिएको नगदी फिर्ता नगरेको कारण कानूनी कारवाही अबलम्बन गर्नु परेको अवस्थामा मुनासिब रकम भराई दिने सम्बन्धमा अदालतसँग भएको अधिकार प्रयोग गरी १५ प्रतिशत थप रकम भराउने गरी सुरु अदालतबाट भएको फैसला सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला अन्यथा देखिएन करार ऐन, २०५६ को दफा ८४ को उद्देश्य र मनसाय पनि यही हुने ।

(प्रकरण नं. ६)

पुनरावेदक प्रतिवादीको तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ता
विमल ढकाल

विपक्षी वादीको तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ता जयनारायण
पौडेल

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

सुरु फैसला गर्ने :

माननीय न्यायाधीश श्री लिप्तबहादुर थापा
पुनरावेदन तहमा फैसला गर्ने :
माननीय न्यायाधीश श्री तेज बहादुर के.सी.
माननीय न्यायाधीश श्री मिरा खड्का

फैसला

न्या. अनिलकुमार सिन्हा: न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ दफा १२(क)(ख) बमोजिम दोहन्याई पाउँ निवेदन परी यस अदालतबाट मिति २०७०।८।२८।६ मा दोहन्याई हेर्ने निस्सा प्रदान भई न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९ बमोजिम दायर हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य जिकिर एवम फैसला यस प्रकार छ:-

विपक्षीको पति स्व.विराज शमशेर ज.ब.रा. समेतको नाममा दर्ता रही हकदारहरूको नाममा नामसारी दा.खा. गर्न बाँकी काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. १ को कि.नं. ५२७ का क्षेत्रफल ०-८-२-० जग्गा, विपक्षीको बुढी सासू र स्व.नरेन्द्रकुमारी राणाको नाउँमा दर्ता रहेको ऐ.ऐ.कि.नं. ५२८ को क्षेत्रफल ०-७-२-२ जग्गा र विपक्षी समेतको नाउँमा दर्ता रहेको ऐ.ऐ. कि.नं. ५१४ को क्षेत्रफल १-३-१-२ जग्गा समेत जम्मा जग्गा रोपनी २-३-२-० मध्ये विपक्षीको हक हिस्सामा आउने ६ भागको १ भाग क्षेत्रफल ०-५-३-२.५० जग्गा र सो मा अवस्थित घरसमेत प्रति आना रु.२३,००,०००।- मा म फिरादीलाई बिक्री गर्न र म फिरादीले सो मूल्यमा सो घर जग्गा खरिद गर्न मञ्जुर भई ६ महिनाभित्रमा

घरजग्गाको बाँकी रकम लिनु दिनु गरी रजिष्ट्रेशन पारित गरी दिने सर्त राखी / बैना बापत मिति २०६४।६।१८ मा विपक्षीले रू.२,००,०००।- बुझी लिई करारनामा भएको थियो । करारको भाखाभित्रैमा विपक्षीले घर जग्गा सर्तबमोजिम पारित गरी नदिएकोले करार ऐन, २०५६ को दफा ७४ को दायित्व पूरा नगरी ऐ.ऐनको दफा ८२ बमोजिम उल्लिखित करारको उल्लङ्घन गरी करारको दायित्व पालना गर्नबाट विमुख भई घर जग्गा पास गरी नदिई बैनाको रकम पचाई खाने नियत राखेकोले करार ऐन, २०५६ को दफा ८३ बमोजिम विपक्षीले म बाट बुझेको रू. २००,०००।- (दुई लाख) विपक्षीले करारको दायित्व परिपालना नगरेबाट मलाई पर्न गएको हानि नोक्सानीसमेत क्षतिपूर्ति स्वरूप रू.२,००,०००।- समेत गरी जम्मा रू.४,००,०००।- र उल्लिखित रकम भरी भराउ गर्दासम्मको कानूनबमोजिमको ब्याजसमेत विपक्षीबाट दिलाई भराई मैले राखेको कोर्ट फीसमेत विपक्षीबाट भराई विपक्षीहरूलाई हदैसम्म सजाय गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको फिराद दाबी ।

मिति २०६४।६।१८ को लिखतका सर्तहरूमा कुनै विवाद भएमा सोको समाधान आपसमा गर्ने र सो गर्दा पनि समाधान नभएमा करारनामामा साक्षी बस्ने व्यक्तिहरूका रोहवरमा राखी छलफल गरी समाधान गर्ने भनी मध्यस्थको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । मध्यस्थद्वारा पनि समाधान नभएमा करार ऐन, २०५६ अनुसार हुने भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । विपक्षीले करारनामाको व्यवस्थाबमोजिम मध्यस्थद्वारा समस्या समाधान गर्नेतर्फ प्रथम प्रयास नगरी करार ऐन, २०५६ को दफा ५, ७, ११, ८२, ८३ र ८९(२) घ तथा मुलुकी ऐन, लेनदेन व्यवहारको २ र ४ नं. समेतको आधारमा फिराद गर्नु भएको हुँदा यस्तो अस्पष्ट एवम् प्रक्रिया नपुन्याई दायर भएको फिरादबाट मुद्दा चलन नै नसक्ने हुँदा सम्पूर्ण फिराद दाबी झुट्टा हो । विपक्षीले फिरादको प्रकरणमा उल्लेख गरेका जग्गाहरू नामसारी

गरी मसमेतका नाममा आएको भन्ने कुरा फिराद साथ पेस भएकोले जग्गाधनी प्रमाण पुर्जाबाट स्पष्ट भइरहेको विपक्षीले फिरादमा उल्लेख गरेजस्तो मेरा तर्फबाट गर्न पर्ने काम नगरेको भन्ने कुरा असत्य साबित निजैबाट पेस भएको विवादित करारनामामा मिति २०६४।६।१८ उल्लेख भएको र जग्गाधनी प्रमाण पुर्जा मिति २०६४।१।१५ मा बनेबाट विपक्षीको फिराद कथन झुट्टा हो भन्ने स्पष्ट छ । अतः कानूनी अस्तित्व शून्य रहेको निष्क्रिय लिखतलाई मूलआधार बनाई दायर भएको हकदैया विहीन फिराद अ.बं. १८२ नं.ले स्वतः खारेज भागी रहेकोले विपक्षीको झुट्टा फिराद दाबी खारेज गरी झुट्टा फिराद गर्ने निज विपक्षीलाई हदैसम्म सजाय गरी कोर्टफी ऐन, २०१७ को दफा १६(१) बमोजिम प्रस्तुत मुद्दा गर्न लागेको मेरो खर्चलगायत कानून व्यवसायी फीसमेत विपक्षीबाट दिलाई भराई पाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको प्रतिवादी यशस्वी शमशेर ज.ब.रा.को प्रतिउत्तर जिकिर ।

वादी र प्रतिवादीका साक्षीको सुरु अदालतमा बकपत्र भई मिसिल संलग्न रहेको लगाउको २०६५ सालको दे.नं. ४६०३ को मुद्दामा लिइएका आधारहरूबाट प्रतिवादीले मिति २०६४।६।१८ करार बमोजिमको दायित्व पूरा गरेको नदेखिँदा बैना रकम दुई लाख रूपैयाँ र सो रकमको भरी भराउ हुँदाको दिनसम्मको १५% ले हिसाब गर्दा हुन आउने क्षतिपूर्ति रकमसमेत प्रतिवादीबाट दिलाउन भराउन उपयुक्त र न्यायोचित देखिँदा सो रकम वादीले प्रतिवादीबाट भराई लिन पाउने ठहर्छ । बैना बराबरको रकम क्षतिपूर्ति भराई पाउँ भन्ने वादीको दाबी रहेकोमा १५% भन्दा बढी क्षतिपूर्तिर्तर्फको दाबी उपयुक्त नदेखिँदा सो हदसम्मको दाबी पुग्न सक्दैन भन्नेसमेत व्यहोराको काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६७।२।११ को फैसला ।

विपक्षीको पति स्व. विराज शमशेर ज.ब.रा. समेतको नाममा दर्ता रही हकदारहरूको नाममा नामसारी दा.ख. गर्न बाँकी काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं

महानगरपालिका वडा नं. १ को कि.नं. ५२७ को क्षेत्रफल ०-८-२-० जग्गा, विपक्षीकी बुढी सासू र स्व. नरेन्द्रकुमारी राणाको नाउँमा दर्ता रहेको ऐ.ऐ.कि.नं. ५२८ को क्षेत्रफल ०-७-२-२ जग्गा र विपक्षीसमेतको नाउँमा दर्ता रहेको ऐ.ऐ.कि.नं. ५२८ को क्षेत्रफल ०-७-२-२ जग्गा र विपक्षीसमेतको नाउँमा दर्ता रहेको ऐ.ऐ. कि.नं. ५१४ को क्षेत्रफल १-३-१-२ जग्गासमेत जम्मा जग्गा रोपनी २-३-२-० मध्ये विपक्षीको हक हिस्सामा आउने ६ भागको १ भाग क्षेत्रफल ०-५-३-२.५० जग्गा र सो बनेको घरसमेत प्रति आना रु.२३,००,०००।- मा खरिद बिक्री गर्ने गरी म सँग रु.२,००,००० । बैना लिई ६ महिनाभित्र घर जग्गाको बाँकी रकम लिनु दिनु गरी रजिष्ट्रेशन पारित गर्न मन्जुरी भई करारनामाको कागज सम्पन्न भएको थियो । उक्त करारनामाको लिखतबमोजिम म पुनरावेदकसँग बाँकी रकम लिई अनिवार्यरूपमा घर जग्गा रजिष्ट्रेशन पारित गरी नदिई करार ऐन, २०५६ को दफा ७४ नं. बमोजिमको दायित्व पूरा नगरी ऐ.ऐ.को दफा ८२ नं. बमोजिम करार उल्लङ्घन गरेकोबाट मलाई ठूलो हानि नोक्सानी पर्न गएको अवस्थामा बैनाबापतको रकम रु.२ लाख र भरी भराउ हुँदासम्मको १५% मात्र भराउने गरी भएको सुरु फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी फिराद दाबीबमोजिम बैनाबापतको रु.२ लाख र सो बराबरको क्षतिपूर्ति भराई पाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको भाईबर्स डेभलपर्स प्रा.लि.को तर्फबाट पुनरावेदन अदालत, पाटनमा पेस भएको पुनरावेदन पत्र ।

विपक्षीले करारको सर्तबमोजिम जग्गा पास नगरी करारको उल्लङ्घन गर्नु भएको हो । लिखतको भाखाभित्र बाँकी रकम बुझाई जग्गा पारित नगरिदिएको भए बाँकी रकम थैली राखी अदालत प्रवेश गर्नु पर्नेमा सो नगरी बैनाबापतको रकम र क्षतिपूर्ति वा करारबमोजिम गरी बापत थप १५% रकमसमेत भराउने गरी भएको फैसला प्रमाण ऐन, २०३१ का दफा ३, ५४ को विपरीत हुँदा मुलुकी ऐन, अ.बं. १८४

र १८५ समेतका आधारमा बदर गरी खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको प्रतिवादी यशस्वी शमशेर ज.ब.रा.को तर्फबाट पुनरावेदन अदालत, पाटनमा पेस भएको पुनरावेदन पत्र ।

सुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६७।२।११ मा भएको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । वादी प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्दैन भन्नेसमेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत, पाटनको मिति २०३८।२।१७ को फैसला ।

विपक्षीले करार ऐनअन्तर्गतको दाबी लिई फिराद दायर गर्दा सोमा उल्लिखित भाखाभित्र मसमेतले जग्गा पास नगरी दिएको भन्दै करारको सर्त उल्लङ्घन गरेको भनी उल्लेख गर्नु भएको छ । तर विपक्षीले करारको सर्तबमोजिम गराई पाउँ भनी बैनाबाहेकका बाँकी रहेको भनिएको रकम धरौत राखी उक्त जग्गा नै करारबमोजिम आफ्नो कायम गरिपाउँ भनी भन्न सक्नु भएको अवस्था छैन । उक्त करारको सर्त विपक्षीले नै उल्लङ्घन गर्नु भएको प्रष्ट देखिन्छ । बैना भएको भनिएको जग्गाको साबिक स्रेस्ताको नाम भएका व्यक्तिहरू स्वर्गीय भइसकेको अवस्थामा उक्त करार भएको हुँदा नामसारीको कार्य सम्पन्न गर्न पर्ने भएकाले मसमेतबाट उक्त ना.सा. को कार्य सम्पन्न गरी नयाँ ज.ध.प्र.पुर्जा लिइएको अवस्था छ । तर विपक्षीलाई त्यसपश्चात बाँकी मूल्य लिई आउन बारम्बार ताकेता गर्दासमेत नआउनु भएको म्याद नै नघाएपश्चात समेत जग्गा पास गर्न भनी भन्दा एक्कासी अदालतमा नालेस हाल्न पुगेको अवस्था स्पष्ट देखिन्छ । यसरी विपक्षीले नै करारको सर्त उल्लङ्घन गर्नु भएको छ । अदालत प्रवेश गर्दासमेत विपक्षीले मूलुकी ऐन लेनदेन व्यवहारको २,४ नं. को र करार ऐन २०५६ को समेत दोहोरो दाबी लिएको अवस्था छ । करारबमोजिम गरिपाउँ भनी यकिन र स्पष्टताका साथ करार ऐनको माग दाबी लिई अदालत प्रवेश नगरेको अवस्थामा उक्त करारको उल्लङ्घन विपक्षीबाटै भएको अवस्था र करारको सर्त

नं. १२ मा मध्यस्थताको व्यवस्था भइरहेको अवस्थामा त्यसतर्फ मध्यस्थताको नियुक्तिलागायत मध्यस्थता ऐन, २०५५ को कानूनी व्यवस्थाको उपचार मागसम्म नगर्ने विपक्षीको नालेस खारेज गर्नुपर्ने स्पष्ट हुँदाहुँदै सुरु काठमाडौं जिल्ला र पुनरावेदन अदालतबाट भएको निर्णय त्रुटिपूर्ण रहेको प्रष्ट छ ।

सम्पूर्ण रकम लिई जग्गा पास गर्न भनी भन्दा इन्कार गरेको भए बाँकी रकम थैली राखी लिखत पारित गराई पाउँ भनी अदालत प्रवेश गर्नु वादीको प्रथम दायित्व र कर्तव्य हुन आउने र लिखत पारित हुन नसक्ने भए मात्र बैना रकम फिर्ता माग गर्न पाउने दोस्रो विकल्प क्रियासिलसमेत हुने भनी सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट ने.का.प. २०६५ निर्णय नं. ७९१५ पृष्ठ ४६ मा चन्द्रबहादुर मावो विरुद्ध लाखबहादुर मावो भएको मुद्दामा सिद्धान्त प्रतिपादन भई विस्थापित भएको छ । सुरु जिल्ला अदालतको फैसला सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत, पाटनको फैसलामा उक्त नजिर सिद्धान्तसमेतको पालना भएको छैन । जुन त्रुटिपूर्ण छ ।

विपक्षीसँग भएको भनिएको मिति २०६४।६।१८ को करारनामाको सर्त नं. १२ मा कुनै विवाद उठेमा दुवै पक्ष आपसमा बसी छलफल गरी समाधान गरिने र सोबाट समाधान हुन नसकेमा करारनामामा साक्षी बस्ने व्यक्तिहरू समेतलाई रोहवरमा राखी छलफल गरिने भन्ने उल्लेख भएको तर सोको प्रक्रिया नै अवलम्बन नगरी अदालत प्रवेश गरेको विपक्षीको फिराद दाबी खारेज भागी रहेको प्रष्ट छ । दुई व्यक्ति बीचमा भएको करार र सो मा उल्लिखित व्यवस्था ती दुई पक्षका लागि Private law को आधारमा बन्धनकारी हुन्छन् । यस्तो विवाद अदालतमा न्यायिक समाधानका लागि प्रवेश गर्नु पूर्व आपसमा समझदारी पूर्णरूपमा पालन एवम् अवलम्बन गरिएको हुनुपर्दछ । अदालतमा विवाद अन्तिम विकल्पका रूपमा मात्र प्रस्तुत हुने हुँदा त्यस्ता

सर्तहरूको प्रयोग नगरी एकैचोटी अदालत प्रवेश गर्नु संप्रतिज्ञात्मक कानूनको सिद्धान्तले समेत नमिल्ने भनी राज कृष्ण श्रेष्ठ विरुद्ध रेडियो प्रसारण सेवा विकास समितिसमेत भएको करारबमोजिमको रकम दिलाई पाउँ भन्ने मुद्दामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित भएको सिद्धान्त ने.का.प. २०६६ निर्णय नं. ८१२९ पृष्ठ ६५० अ.बं. ४ मा प्रकाशित भएको छ । सुरु जिल्ला अदालतको फैसला सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसलामा उक्त कानूनको सिद्धान्तको व्याख्यामा समेत गम्भीर त्रुटि हुनुका साथै सोको पालना भएको छैन ।

विपक्षीले बैना भएको साँवा रकम २ लाख र सोको क्षतिपूर्तिबापत २ लाख गरी जम्मा हुने ४ लाख र सोको कानूनबमोजिमको व्याज समेत दाबी गरेको प्रस्तुत विवादमा सुरु जिल्ला अदालतले करारबमोजिमको दायित्व पूरा गरेको नदेखिँदा बैना रकम र भरिभराउ हुँदाको दिनसम्मको १५% ले हिसाब गर्दा हुन आउने क्षतिपूर्ति रकमसमेत प्रतिवादीबाट भराउने भन्दै कानूनबमोजिमको ब्याजभन्दा बढी हुने गरी भरिभराउको निर्णय गरेको त्रुटिपूर्ण रहेको प्रष्ट छ । उक्त निर्णय वादी दाबीभन्दा बाहिर र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित भई स्थापित भएको विरशंकर कसाई विरुद्ध अनिता लामा भएको करारबमोजिम रकम भराई पाउँ मुद्दा (ने.का.प. २०६३ अडूक ३ नि.नं. ७६७३ पृष्ठ ३९५) को विपरीत हुने गरी फैसला भएको त्रुटिपूर्ण छ ।

अतः माथि उल्लेख गरे अनुसार विपक्षी वादीले एउटै विषयको विवादमा करार ऐन र मुलुकी ऐन लेनदेन व्यवहारको दाबी लिई फिराद दायर गरेको अवस्थालगायत करारमा उल्लिखित सर्तबमोजिम मध्यस्थताको वेकल्पिक उपाय तर्फ नलागी सिधै करार ऐनअन्तर्गतको दाबी लिई अदालत प्रवेश गरेको स्थिति र जग्गाको वैनाको सम्बन्धमा करार ऐनले कानूनी मान्यता नदिएको अवस्थामा वादी दाबीभन्दा बाहिर

गई सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित माथि उल्लिखित कानूनी सिद्धान्तहरूको विपरीत हुने गरी सुरु जिल्ला अदालतबाट भएको मिति २०६७।२।१९ को फैसला र सो फैसलालाई सदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत, पाटनबाट भएको मिति २०६८।२।१७ को फैसलामा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२ (१)(क)(ख) को अवस्था विद्यमान भएको हुँदा उक्त फैसला दोहोर्न्याई हेरी सो फैसलाहरू उल्टी गरी विपक्षीको फिराद खारेज गरी न्याय पाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको वादी किशोर दंगालको यस अदालतमा गरेको निवेदन पत्र ।

दुवै पक्षबीच भएको करारनामामा करारको पालना नभएको स्थितिमा क्षतिपूर्ति तिर्नु बुझाउने पर्ने भन्ने कुनै सर्त प्रावधान रहे भएको नदेखिएको र करारको परिपालना नभएबाट आफूलाई के कति हानि नोक्सानी भएको हो करार ऐन, २०५६ को दफा ८३ बमोजिम स्पष्टरूपमा वादीले सो हानि नोक्सानीको विवरण पेस गर्न नसकेको तथा वादी / प्रतिवादीबीच मिति २०६४।६।१८ मा भएको सो करारनामाको दफा १२ बमोजिम विवाद समाधान गर्ने प्रयास समेत भएको भन्ने पनि वादी पक्षले देखाउन नसकेको अवस्थामा के कुन पक्षबाट करारको परिपालना नगरिएको हो सोको यकिन नै नगरी वादीले प्रतिवादीबाट बैना रकम र सो रकमको ब्याजसमेत भराई लिन पाउने गरी पुनरावेदन अदालत, पाटनबाट मिति २०६८।२।१७ मा भएको फैसला प्रमाण ऐन, २०३९ को दफा ३ र ५४, करार ऐन, २०५६ को दफा ८३ तथा ने.का.प.०६३अंक३, नि.नं. ७६७३, पृ. ३९५, ने.का.प.२०६६, नि.नं.८१२९, पृ.६५० र ने.का.प.०६७, नि.नं.८३८२, पृ.८८३ मा प्रकाशित मुद्दाहरूसमेतमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त र नजिरहरूसमेतको प्रतिकूल भई त्रुटिपूर्ण रहेको देखिँदा, न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१) को खण्ड (क)(ख) बमोजिम मुद्दा दोहोर्न्याई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिदिएको छ । नियमबमोजिम पेस

गर्नु भनी मिति २०७०।०८।२८ मा यस अदालतबाट भएको आदेश ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेसी सूची चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री विमल ढकालले जग्गाको मूल्य पछि कम हुन गएकोले प्रत्यर्थीले करार गर्न नआएको हो । आफ्नो पक्षले सम्झौता गरेपश्चात बिक्री गर्ने भनेको जग्गाको कर आदि चुक्ता गरेको र मिति २०६४।११।२४ मा घरबाटो पनि प्रमाणित गराएको पश्चात नामसा गर्न तैयार भई बसेको हो । करार ऐन, २०५६ को दफा ४ ले करारका सर्त तथा करार उल्लङ्घन भएबापत उपचारको प्रतिफल र प्रकृति निर्धारण गर्न पक्षहरू स्वायत्त हुने व्यवस्था भएकोमा विवादित करारमा क्षतिपूर्तिका बारेमा कुनै उल्लेख छैन । यसरी पक्षहरूले स्वतन्त्ररूपमा गरेको करारमा क्षतिपूर्तिको बारेमा कुनै उल्लेख नभएको अवस्थामा करारको क्षेत्राधिकारबाहिर गई कानूनी प्रावधानको गलत व्याख्या गरी गरेको र सम्झौता विवाद भए दुवै पक्ष बसी विवाद समाधान गर्ने व्यवस्था भएकोले मध्यस्थताको मार्ग अवलम्बन गर्नुपर्ने तथा अदालतको क्षेत्राधिकार नै नहुने हुँदा श्री पुनरावेदन अदालत, पाटनको फैसला करार ऐन, २०५६ को दफा ४ तथा मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा ३,३९ को विपरीत हुँदा बदर गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहस जिकिर ।

प्रत्यर्थी वादीकोतर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री जयनारायण पौडेलले प्रस्तुत मुद्दाका प्रतिवादीहरू र आजै एकै लगाउमा रहेको ०७०-CI-०६९४ र ०७०-CI-०६८९ का प्रतिवादीहरू सबै एकै परिवारको भएको, निजहरूको एकै स्रोतको जग्गाहरू खरिद गर्ने गरी ३ वटा छुट्टाछुट्टै सम्झौताहरू भएको, एकै स्थानको विभिन्न व्यक्तिहरूको नाममा रहेको जग्गाहरू खरिद गरी जग्गा विकास गर्न खोजिएकोमा यी सबै प्रतिवादीहरूले बिक्री गर्न सहमति जनाएको सम्पूर्ण जग्गा पूर्णरूपमा नामसारी गर्न नसकेकोले पास गराउन

नसक्ने भई प्रतिवादीहरू सम्पर्क विहीन अवस्थामा वसेको र निजहरूको नाउँमा जग्गा बिक्री गर्न सक्ने अवस्था छ भनी खरिद गर्न रकम बुझाउन आउनु भनी सूचनासमेत नगरेकोले पुनरावेदन अदालतको फैसला सदर हुनुपर्दछ भनी गर्नुभएको बहससमेत सुनियो ।

अब पुनरावेदन अदालत, पाटनको फैसला मिलेको छ छैन सो सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा सर्वप्रथम प्रस्तुत विवाद पुनरावेदक प्रतिवादीका कानून व्यवसायीबाट जिकिर लिएबमोजिम मध्यस्थताबाट समाधान गर्नुपर्ने हो होइन सो सम्बन्धमा विचार गर्दा सम्झौताको दफा १२ मा विवाद उत्पन्न भएमा सम्झौताका दुवै पक्ष बसी समाधान गर्ने भन्ने व्यवस्थासम्म भएको देखिन्छ । यसरी आपसमा बसी विवाद समाधान गर्ने भन्ने सर्तमा सहमति हुनुको अर्थ मध्यस्थताबाटै विवाद समाधान गर्ने भन्ने पक्षहरूको सहमति भएको भन्न मिल्ने देखिँदैन । मध्यस्थता ऐन, २०५५ को दफा ३ (क) मा मध्यस्थताबाट विवाद समाधान गराउन सकिने लिखित सहमतिलाई सम्झौताको रूपमा परिभाषित गरिएको र त्यस्तो सहमति त्यस्तो करारमै वा अन्य छुट्टै सम्झौता गरी वा मध्यस्थलाई विवाद सुम्पिने गरी पक्षहरू बीच आदान प्रदान भएको लिखित अभिलेख हुन सक्ने वा मध्यस्थलाई विवाद सुम्पिएकोमा दाबी प्रतिवाद गर्ने पक्षले मध्यस्थलाई विवाद सुम्पिने सम्बन्धमा इन्कारी नगरी पेस भएको प्रतिवादलाई पनि मध्यस्थता सम्झौताको रूपमा मान्यता दिएको देखिन्छ । विवादका पक्षहरू बीच उपर्युक्तबमोजिम मध्यस्थताबाटै विवाद समाधान गर्ने सम्झौता वा लिखित सहमति भएको देखिँदैन । यसरी पक्षहरूले सम्झौतामा विवाद भए दुवै पक्षहरू बसी विवाद समाधान गर्न सहमति जनाउनुको अर्थ तेश्रो स्वतन्त्र पक्ष राखी मध्यस्थताबाटै विवाद समाधान गराउने उद्देश्य राखेको भन्न मिल्ने देखिँदैन । अतः सम्झौतामा मध्यस्थताबाट विवाद

समाधान गर्ने बारे पक्षहरू बीच कुनै सहमति नभएको अवस्थामा मध्यस्थता ऐन, २०५५ आकर्षित हुन सक्ने अवस्था नदेखिएकोले करार ऐन, २०५६ बमोजिम जिल्ला अदालतबाटै मुद्दाका सुरु कारवाही हुनुपर्ने देखियो ।

३. वादी र प्रतिवादीबीच मिति २०६४।६।१८ मा लिखत सम्झौता भएकोमा विवाद देखिँदैन । उक्त करारनामाको लिखतको व्यहोरा हेर्दा विवादित कि.नं. ५२७, ५२८ र ५१४ को जग्गा क्षेत्रफल २-३-२-० जग्गामध्ये प्रतिवादीको भागमा पर्ने ०-५-३-२-२.५० जग्गा र सोमा रहेको घरसमेत प्रति आना रु.२३,००,०००।- का दरले खरिद बिक्री गर्ने गरी ६ महिनाभित्र रजिष्ट्रेशन पारित गर्ने सर्त उल्लेख भएको र सोबापत लिखत भएकै अवस्थामा बैना स्वरूप वादीबाट प्रतिवादीले रु.२,००,०००।- लिएको भन्ने पनि देखिन्छ । उक्त लिखतमा उल्लिखित करारनामाका सर्तहरू परिपालन वा कार्यान्वयनमा विवाद भई समाधान हुन नसकेमा करार ऐन, २०५६ अनुसार हुने छ भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । लिखतमा उल्लेख भएअनुसार वादी प्रतिवादी दुवैले सम्झौताको सर्त नं.१२ अनुसारगर्न पहल गरेको र विवादित जग्गा पास गर्न गराउन अग्रसरता देखाएको अवस्था देखिँदैन ।

४. सम्झौतामा हस्ताक्षर भएको, अग्रिम भुक्तानी बुझाएको विषयमा र जग्गा पास हुन नसकेको सम्बन्धमा विवाद देखिँदैन । उपर्युक्त जग्गाहरू नामसारी गर्न मिल्ने अवस्था सृजना भएपछि ६ महिनाको म्यादभित्र प्रतिवादीले वादीलाई सूचना वा जानकारी दिनुपर्नेमा सोको जानकारी दिएको पनि देखिँदैन । दुई पक्षबीच करार भए पछि सोको कार्यान्वय गर्ने जिम्मा एवम उत्तरदायित्व दुबै पक्षको हुन्छ । करार सम्पन्न गर्न सहयोग गर्नु दुवैपक्षको कर्तव्य भएकोमा प्रस्तुत मुद्दामा सोको दायित्व पूरा गर्न सकेको पाइँदैन । प्रतिवादीले आफूले मिति २०६४।११।२४ मा घरबाटो प्रमाणित गराएको र कानूनबमोजिम तिर्नुपर्ने कर पनि तिरेको

भनेबाट सम्झौता हुँदा तत्काल जग्गा पारित गरी दाखिल खारेज गर्न गराउन सक्ने अवस्था नदेखिएको र आपसी सहमतिमा अग्रिम भुक्तानी लिएपछि जग्गा पास गर्न मिल्ने स्थिति सृजना हुनासाथ समय तोकी भुक्तानी दिइ जग्गा पारित गर्न आउनु भनी सोको जानकारी दिनु पर्नेमा सो दिएको पाइँदैन । सम्झौताको सर्तहरू हेर्दा करारको पक्षहरूले सँगसँगै दायित्व पूरा गर्ने अवस्था नभई प्राथमिकताको क्रम तोकिएको छ । जसअनुसार जग्गा बिक्री गर्नुपर्ने पक्षले जग्गाहरू स्वतन्त्ररूपमा र सम्झौताको उद्देश्य र मनसायका आधारमा बिक्री योग्य अवस्थामा पुगे पछि कार्यान्वयनको पहल गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रस्तुत सम्झौताको पालना गर्न जग्गा सम्झौतामा उल्लिखित बिक्रेताबाट बिक्री योग्यहुनु आवश्यक हुन्छ । त्यसो नभएसम्म सम्झौता कार्यान्वयन हुन सक्दैन । कुन अवस्था र समयमा सम्झौतामा उल्लेख भएबमोजिम जग्गा पारित गर्न करारको पक्ष कानूनीरूपमा समर्थ भएको भन्ने जानकारी त्यस्तो सम्बन्धित पक्षले अर्को पक्षलाई दिनु पर्ने हो, सम्झौताका प्रकृतिअनुसार यही नै परिपालनाका प्राथमिकताको क्रम देखिन्छ । करार ऐन, २०५६ को दफा ७५ (२) को उद्देश्य नै यही हो ।

५. यसरी वादीलाई जग्गा पास गर्न मिल्ने अवस्थाको सृजना भइसकेको भन्ने जानकारी नभएको अवस्थामा प्रतिवादीले आफू करारीय कर्तव्य र दायित्व पालन गर्न सक्ने अवस्था सृजना भएकोले जग्गा पास गर्न आउनु भनी जानकारी दिनुपर्नेमा जानकारी नदिइ मौन बसी अग्रिम भुक्तानी पाएपछि आफ्नो कुनै कर्तव्य वा दायित्व नरहने भन्ने जिकिर लिन मिल्ने अवस्था देखिँदैन । वादीले आफूले पटकपटक सम्पर्क गरेको भनी लिएको दाबीलाई पनि प्रतिवादीले अस्वीकार गरेको प्रतिउत्तरमा देखिँदैन । करार सम्झौताबमोजिमको लिखत भएपछि जग्गा पास हुन नसकेको स्थितिमा वादीले दिएको भुक्तानी फिर्ता माग गर्नु स्वाभाविकै रहेको देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा जग्गा पारित गरी

दिन उन्मुख पनि नहुने र रकम पनि लिने कार्यलाई न्यायोचित मान्न मिल्दैन ।

६. प्रस्तुत विवादमा प्रतिवादीले शसर्त अवस्थामा जग्गा बिक्रीबापत अग्रिम भुक्तानी लिएको र वादीले जग्गा खरिद नगरेको कारण प्रतिवादीलाई यो यस्तो नोक्सानी परेको भनी दाबी लिन सकेको देखिँदैन । प्रतिवादीको जग्गा यथास्थितिमा रही वादीको कारण आफूलाई हानि नोक्सानी भयो भनी अदालतमा दाबी गर्न नआएबाट प्रतिवादीलाई कुनै प्रत्यक्ष हानि नोक्सानी भएको भन्न मिल्ने अवस्था देखिँदैन । अग्रिम भुक्तानी रकम करारको परिपालना हुँदा समायोजन गरिने भनी पक्षहरूले सहमति गरेको देखिँदा प्रतिवादीको करारनै पूरा हुन नसकेपछि सो अग्रिम भुक्तानीमा प्रतिवादीको हक सृजना हुन सक्दैन । आफूले करार सम्पन्न गर्न प्राथमिकता स्वरूप कुनै कार्य स्वीकार गरेको र सो सर्तबमोजिम आफूले कार्य सम्पन्न गरी अर्का पक्षलाई मुनासिब समयमा जानकारी नदिइ मौन बसेको अवस्थामा त्यस्तो कार्यको फाइदा आफैँले उठाउन पाउनु पर्छ भन्नु कानूनसंगत हुँदैन । यस्तो कार्यलाई अन्यायिक समृद्धिको फाइदाका सिद्धान्त (Doctrine of Unjust Enrichment) ले पनि समर्थन गर्दैन । यसरी प्रतिवादीले अग्रिम भुक्तानी लिएको अवस्थामा प्रारम्भिकरूपमा आफू करार पालन गर्ने अवस्थामा पुगेको भनी करार पालन गराउन अग्रसर नभएको र करारको म्याद समाप्त भई आपसी सहमतिको प्रक्रियासमेतका लागि पहल नगरे पछि अर्को पक्षबाट प्राप्त सुविधाको प्रतिफल आफैँले मात्र प्राप्त गर्नुपर्छ भन्नु पनि कानूनसङ्गत हुँदैन । अग्रिम भुक्तानी लिएको रकमको आय शक्ति हुन्छ । त्यस्तो आयशक्ति (Earning Power) को भागिदार आफैँमात्र हुन्छ भन्नु न्यायको रोहमा उचित देखिँदैन । करारको म्याद समाप्त भएपछि सो कार्यान्वयन नभएको र आफूले लिएको नगदी फिर्ता नगरेको कारण कानूनी कारवाही अवलम्बन गर्नु परेको अवस्थामा मुनासिब रकम भराई

दिने सम्बन्धमा अदालतसँग भएको अधिकार प्रयोग गरी १५ प्रतिशत थप रकम भराउने गरी सुरु अदालतबाट भएको फैसला सदर गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसला अन्यथा देखिएन करार ऐन, २०५६ को दफा ८४ को उद्देश्य र मनसाय पनि यही हो। यस स्थितिमा पक्षहरू बीच मिति २०६४।६।१८ मा भएको करारमा उल्लिखित प्रतिवादीले वादीबाट अग्रिम भुक्तानीबापत लिएको रु.२ लाख र क्षतिपूर्तिबापत १५% थप रकम वादीले प्रतिवादीबाट दिलाई भराई पाउने गरी सुरुले गरेको फैसला मनासिब नै देखिन आयो। मुद्दा दोहोर्न्याई हेर्ने निस्सा प्रदान भएको यस अदालतको आदेशसँग सहमत हुन सकिएन।

७. तसर्थ सुरु काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६७।२।११ मा भएको फैसला सदर गर्ने गरी पुनरावेदन अदालत, पाटनबाट भएको मिति २०६८।२।१७ को फैसला मिलकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ। पुनरावेदकको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्दैन। प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टागरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।
न्या. केदारप्रसाद चालिसे

इजलास अधिकृत: जयराम श्रेष्ठ
इति संवत् २०७४ असार २६ गते रोज २ शुभम्।

निर्णय नं. १८४८

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश केदारप्रसाद चालिसे
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाशमान सिंह राउत
फैसला मिति : २०७४।०९।१०
०६६-CR-००५८

मुद्दा:- अदालतको अवहेलना

पुनरावेदक निवेदिका : डडेल्धुरा जिल्ला, गा.वि.स.
जोगबुढा, वडा नं. ४ गाजलीगडा मा बस्ने
स्व.नरबहादुर बुढामगरकी श्रीमती नन्दकली
बुढामगरसमेत

विरुद्ध

प्रत्यर्थी प्रतिवादी : प्रमुख जिल्ला अधिकारी माधव
प्रसाद ओझा, जिल्ला प्रशासन कार्यालय
कञ्चनपुरसमेत

- मानिसको हत्या हुँदा पनि अनिश्चित कालसम्म अनुसन्धानका नाममा अनुसन्धान नटुङ्ग्याउने हो वा अभियोजन नगर्ने हो भने संविधान प्रदत्त मानव अधिकारको संरक्षण र सम्मानको कुरा निरर्थक हुन पुग्दछ। आफ्नो परिवारका मानिसहरूगुमाएर पीडित भएको अवस्थामा उजुर गर्दा पनि दोषी पत्तालगाई कारवाही गर्न राज्यका तर्फबाट अनुसन्धान गरिएन वा कमजोर तथा फितलो अनुसन्धान गरियो वा लामो समयसम्म अनुसन्धानमा ढिलासुस्ती गरियो वा लापरवाही देखाइयो वा अनुसन्धान गर्ने नाममा अभियोजन नै नगर्ने अभिप्राय: राखियो भने कानूनी

शासनमा मानिसहरूको आस्था र विश्वास डगमगाउन सक्दछ । संविधान तथा विधिबाट शासित हुने मुलुकमा त्यस्तो कुरा स्वीकार्य हुन नसक्ने ।

- दोषी पत्ता लगाएर कारवाही गर्ने कुरा राज्यको कर्तव्य र दायित्वभित्रका कुरा हुन् । यस निमित्त राज्यसँग सक्षम संयन्त्र रहेको हुने र ती संयन्त्रको प्रभावकारी परिचालन गर्ने क्रममा कानूनले निर्दिष्ट गरेको दायित्वबाट राज्य पन्छन पाउने अवस्था नहुने ।
- आफ्नो दायित्व र कर्तव्य पूरा नगर्ने पदाधिकारीलाई राज्यले कारवाही गरी सो स्थानमा अन्य पदाधिकारीलाई जिम्मेवारी सुम्पिएर भए पनि कार्य सुचारु गराउनु पर्ने पनि हुन सक्ने ।
- समयमै अनुसन्धानकार्य पूरा गरी मुद्दा चल्ने, नचल्ने सम्बन्धमा निर्णयमा पुग्नु पर्नेमा लामो समय तथा अनिश्चितकालसम्म अनुसन्धानको टुङ्गो नलगाई रहेको देखिँदा अविलम्ब अनुसन्धान कार्य टुङ्ग्याउनु र तत्सम्बन्धमा मुद्दा चल्ने नचल्ने कुराको निक्कै गर्ने अधिकार नेपालको संविधानबमोजिम महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देखिए पनि लामो समयसम्म अनुसन्धान समाप्त नभएको कारणले अभियोजन नभएको हो कि भन्ने आशंका र अन्यौलको अवस्था सृजना भएको देखिँदा यसतर्फ समेत महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयसँग आपसी समन्वय तथा ध्यानाकर्षण गराई प्रस्तुत घटनाको मुद्दा अभियोजन गर्ने, नगर्ने कुराको अन्तिम टुङ्गो अविलम्ब लगाउनु वा यकिन गर्नु भनी नेपाल सरकार

गृह मन्त्रालयका नाममा निर्देशनात्मक आदेशसमेत जारी हुने ।

(प्रकरण नं. ४)

पुनरावेदक निवेदिकाको तर्फबाट :
प्रत्यर्थी प्रतिवादीको तर्फबाट : विद्वान् नायब
महान्यायाधिवक्ता किरण पौडेल, विद्वान्
अधिवक्ता इश्वरी भट्टराई
अवलम्बित नजिर :
सम्बद्ध कानून :

सुरु तहबाट फैसला गर्ने:-

मा.न्यायाधीश श्री लक्ष्मणमणि रिसाल
माननीय न्यायाधीश श्री बमबुमार श्रेष्ठ

फैसला

न्या. प्रकाशमान सिंह राउत : तत्कालीन न्यायप्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९(१)(क) बमोजिम दर्ता भई पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरको मिति २०६५।१०।२६को फैसला उपर निवेदिकाहरूको तर्फबाट पुनरावेदन पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छ:-

हामी निवेदकहरूले दिएको किटानी जाहेरी जिल्ला प्रहरी कार्यालयले दर्ता नगरी दिएकाले सो दर्ता गर्न यस अदालतमा २०६३।११।११ मा दिएको निवेदनमा मिति २०६३।१२।२६मा जाहेरी दर्ता गरी कानूनबमोजिम गर्नु भनी जिल्ला प्रहरी कार्यालयका नाउँमा भएको परमादेशको आदेशबमोजिम विपक्षी कार्यालयहरूबाट हामीले दर्ता गराएको जाहेरी दर्खास्त दर्ता गरे पनि सोमा प्रक्रिया अगाडि बढाई दोषीमाथि कारवाही गरी सजाय माग दाबी लिई अभियोग पत्र दर्ता गर्नु पर्नेमा सो नगरी विपक्षीहरूले जानी जानी यस अदालतबाट भएको पूर्व आदेशको पालना नगरी ढिला सुस्ती गरेकाले न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा

१८(२) बमोजिम हदैसम्मको सजाय गरी अभियोग पत्र दर्ता गर्नु गराउनु भनी उपयुक्त आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदन ।

निवेदन मागअनुसार आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? आदेश जारी हुनु नपर्ने कुनै कारण भए सबुद प्रमाणसहित बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेस गर्नु भन्नेसमेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालतको महेन्द्रनगरको मिति २०६५।२।२६ को आदेश ।

जाहेरी दर्खास्त दर्ता नगरिएको भन्ने विषयमा सम्मानित अदालतबाट अर्को आदेशबमोजिम जाहेरी दर्ता गरेको भन्ने निवेदनको प्रकरण नं. ३ मा स्पष्ट नै छ । अन्य जाहेरी दर्खास्तको विषयमा के भई राखेको छ भन्ने यस कार्यालयको कुनै सरोकार नरही कुनै जानकारी समेत हुन नआएकोमा सो कुरालाई लिएर प्र.जि.अ. ले अदालतको अवहेलना गरेको भन्ने निवेदनको व्यहोरा तथ्यहीन देखिँदा खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको प्र.जि.अ.को लिखित जवाफ ।

यस कार्यालयको अधिकार क्षेत्र तथा अनुसूची १ भित्रपर्ने फौजदारी कसुरको हकमा सदैव प्रहरीले अनुसन्धान गरी दोषिमाथि प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही गरी सम्बन्धित निकायमा पेस गर्नु प्रहरीको जिम्मेवारी दायित्व भएकोले सो घटनाका बारेमा यथार्थ सुक्ष्म तथा गिहरिएर अनुसन्धान गरी अभियुक्त पहिचानसमेतको कार्य भई रहेकोले सम्मानित अदालतको अवहेलना गरेको छैन । झुठ्ठा निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको प्रहरी उपरिक्षक बलराम शर्मा पौडेलको लिखित जवाफ ।

जाहेरी दर्खास्त दर्ता भइसकेपछि अनुसन्धान प्रक्रिया अघि बढाई स.मु.स. ऐन, २०४९ को दफा ६(१) बमोजिम जि.स.व.का. महेन्द्रनगरमा प्रतिवेदन पठाई प्रतिवादीहरूको पहिचानसमेतको कार्य भइरहेको भन्ने लिखित जवाफबाट देखिएकाले कारवाही अघि नै नबढाएको, जाहेरी दर्खास्त दर्ता गरी राखेको भन्ने

निवेदनको जिकिर पूर्णतः यथार्थ र वास्तविकतामा आधारित भएको देखिएन । अनुसन्धानको कारवाही भइरहेको अवस्थामा जाहेरी उपर कारवाही भएन भनी माग दाबीबमोजिम दोषी ठहर्‍याई सजाय गर्नु उपयुक्त हुने देखिएन । तसर्थ यसमा प्रतिवादीहरूलाई अदालतको अवहेलना गरेकोमा कारवाही सजाय गरिपाउँ भन्ने निवेदन माग दाबी पुग्नु नसक्ने ठहर्छ भन्ने पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरको मिति २०६५।१०।२६ को फैसला ।

जाहेरी दर्खास्त परेपछि अनुसन्धान तहकिकात कार्य यथाशीघ्र गरी ३ महिनाभित्र अनुसन्धान तहकिकातलगायतका कार्य सम्पन्न गरी सक्नु भनी दुवी सुनार विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोकसमेत भएको रिट निवेदनमा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको अवस्थामा विपक्षीहरूले हामीले दर्ता गरेको जाहेरी दर्खास्त दर्तासम्म मात्र गरी सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ ले निर्दिष्ट गरेको कारवाही अगाडि बढाई दोषीउपर हदैसम्म माग दाबी लिई अभियोग पत्र दर्ता गर्नु पर्नेमा सो नगरी २ वर्षसम्म अपराधी पहिचान नगरी हामीलाई झुल्याई अभियोग पत्र कहिले दर्ता हुने हो अनिश्चित रहेको, विपक्षीहरूले जानी जानी हाम्रो पतिको हत्या गर्ने अभियुक्तलाई राहत मिल्ने गरी ढिलासुस्ती गरी सम्मानित पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरको मिति २०६३।१२।२६ को आदेशको पालना नगरेको प्रष्ट छ । विपक्षीले के कुन कारण र आधारबाट हालसम्म सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८ ले निर्धारण गरेको कारवाही प्रक्रियाहरू पूरा नगरिएको हो धनी लिखित जवाफमा उल्लेख नगरेको अवस्थामा अदालतको अवहेलना भएको पुष्टि हुँदाहुँदै त्यसतर्फ ध्यानै नदिई गरिएको पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी कानूनले पूरा गर्नुपर्ने पर्ने प्रक्रिया पूरा गरी छिटोभन्दा छिटो अभियोग पत्र दर्ता

गर्नु गराउनु भनी आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको नन्दकली बुढामगर र मधुदेवी बुढामगरको संयुक्त पुनरावेदन पत्र ।

विपक्षीहरूका नाममा पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरबाट जारी भएको आदेशको कार्यान्वयन भए नभएको र जाहेरी दर्खास्त दर्ता गरेको लामो समयपछि पनि मुद्दा चल्ने नचल्ने औचित्यको पुष्ट्याई नगरी लिखित जवाफ पेस गरेको परिप्रेक्ष्यमा पुनरावेदन अदालतबाट निवेदन माग दाबी पुग्न नसक्ने भनी भएको फैसला फरक पर्न सक्ने देखिँदा सम्बन्धित कार्यालयहरूका हकमा छलफलका लागि अ.बं. २०२ नं. बमोजिम महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई पेसीको सूचना दिई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६७।१०।२७ को आदेश ।

प्रस्तुत मुद्दासँग सम्बद्ध नजिरलगायत नेपाली तथा विदेशी विद्वानहरूद्वारा लिखित देशी विदेशी Authority का पुस्तकहरूमा प्रकाशित प्रस्तुत मुद्दाको विषयवस्तुसँग सम्बन्धित लेख तथा अभिव्यक्ति भए सोसमेत उल्लेख गरी आ-आफ्नो तर्फबाट, मुद्दाका दुवै पक्षलाई बहस नोट पेस गर्न लगाई मिति २०६८।१।१२ गते नि.सु. को लागि पेसी तोकी नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६८।८।१५ को आदेश ।

आदेशानुसार दुवै पक्षबाट बहस नोट पेस भई मिसिल सामेल रहेको ।

यसमा जि.प्र.का. कञ्चनपुरका तत्कालीन प्र.जि.अ. माधवप्रसाद ओझालाई समेत अ.बं. २०२ नं. बमोजिम झिकाउने भनी मिति २०६७।१०।२७ को संयुक्त इजलासबाट आदेश भएको पाइन्छ । निज प्रतिरक्षी नाउँमा सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएको म्याद जिल्ला प्रशासन कार्यालय, कास्की सरुवा भई गएको जनिई म्याद फिर्ता आएकोमा निवृत्त भइसकेको भनी मिति २०६८।४।८ मा प्रतिवेदन परी कास्की जिल्ला अदालतको सो मितिको पत्र साथ म्याद

फिर्ता आएको देखिएको, यसपछि निजको नाउँको म्याद तामेल गर्ने कुनै कारवाही नभई पेसीमा चढेको देखियो । निज सेवा निवृत्त ओझाको घर ठेगाना गृह मन्त्रालयबाट पत्ता लगाई निजको नाउँमा रीतपूर्वकको म्याद जारी गरी म्यादमा हाजिर भएपछि वा म्याद नाघेपछि नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६८।१।१२ को आदेश ।

निवेदक नन्दकली बुढामगर विरूद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कञ्चनपुर भएको ०६३ सालको रिट नं. १८ र मधुदेवी बुढामगर निवेदिका रहेको २०६३ सालको रिट नं. १७ को परमादेश मुद्दाका प्रमाण मिसिलहरू र उक्त मुद्दामा जारी भएको परमादेश सम्बन्धमा के कस्तो कारवाही भई हाल के कुन अवस्थामा छ, सो विवरणसहितको आवश्यक कागजातहरूको फोटो प्रतिलिपिहरू समेतको प्रतिवेदन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षी जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कञ्चनपुरबाट झिकाई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७०।१०।२० को आदेश ।

यस अदालतको मिति २०७०।१०।२० को आदेशबमोजिमको पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरबाट परमादेश मुद्दाका मिसिलहरू प्राप्त हुन आएका र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको च.नं. १२०२६ मिति २०७२।१।१९ को पत्रसाथ प्रगति विवरणसहितको मिसिलको छायाँकपी प्राप्त हुन आएको ।

सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ६३ र ६४ बमोजिम साप्ताहिक तथा दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकलाई इजलासबाट पटक पटक पुकारा गर्दा निज तथा निजतर्फबाट कानून व्यवसायीसमेत उपस्थित नभएकाले विपक्षी जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कञ्चनपुर र जिल्ला प्रशासन कार्यालय, कञ्चनपुरका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेलले अनुसन्धान गर्दैछु भन्ने प्रत्यर्थाहरूको भनाई

रहेको छ । अनुसन्धान गरेको कुरा पत्राचारहरूबाट पनि देखिएको छ । मिति २०७१।१०।१५ को जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कञ्चनपुरको पत्रमा प्रेषित तथ्यले अनुसन्धान नभएको भन्न मिल्दैन । तसर्थ पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरले अवहेलना ठहर नगरेको फैसला मिलेको हुँदा सदर हुनुपर्दछ भनी तथा प्रत्यर्थी प्रहरी नायब उपरिक्षक बलराम शर्माका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री इश्वरी भट्टराईले यी प्रत्यर्थी बलराम शर्मा २०६४ मंसिरदेखि २०६५ कार्तिकसम्म जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कञ्चनपुरमा कार्यरत रहेका, त्यो समयमा अनुसन्धानको कारवाही भइरहेको भन्ने लिखित जवाफबाट देखिएको, जाहेरी नै दर्ता नगरेको, जाहेरी दर्ता गर्न इन्कार गरेको विषय होइन, अनुसन्धान भइरहँदा बलराम शर्माको सरुवा भइसकेको थियो । त्योभन्दा पछि के अनुसन्धान भयो निजलाई थाहा हुने भएन । तसर्थ प्रत्यर्थीले अदालतको आदेश नमान्ने अवहेलना गरेको अवस्था नहुँदा पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरले अवहेलना ठहर नगरेको फैसला मिलेको हुँदा सदर हुनुपर्दछ भनी गर्नुभएको बहससमेत सुनियो ।

पुनरावेदक नन्दाकली बुढामगर र मधुदेवी बुढामगरको जाहेरी दर्खास्त दर्ता भएपनि लामो समयसम्म अभियोग पत्र दायर नगरी झुल्याई पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरको आदेश अवहेलना गरेउपर अदालतको अवहेलनामा कारवाही गरिपाउँ भनी पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरमा दिएको निवेदनमा दाबी नपुग्ने पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरको मिति २०६५।१०।२६ मा भएको फैसलाउपर प्रस्तुत पुनरावेदन पर्न आएको रहेछ ।

उपर्युक्त बहस जिकिर र तथ्य रहेको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरको मिति २०६५।१०।२६ मा भएको फैसला मिलेको छ, छैन? यी पुनरावेदकहरूको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्ने हो, होइन ? भन्ने कुरामा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. सो सन्दर्भमा हेर्दा, तत्कालीन अवस्थामा जाहेरी दर्ता गर्न नमाने पछि पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरको मिति २०६३।१२।२६ को परमादेशको आदेशबमोजिम यी पुनरावेदकहरूले मिति २०६४।६।३ मा जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कञ्चनपुरमा जाहेरी दर्ता गरेको देखिन्छ । उक्त जाहेरी दर्खास्तहरू हेर्दा, मिति २०६५।५।१ गते बिहान अं. ६.००बजेको समयमा हामी घरमा बसिरहेका थियौं । मेरा श्रीमान् रतनबहादुर र जेठाजु नरबहादुर घरभित्र सुतिरहेका थिए । सोही समयमा करिब १५० जनाको संख्यामा नेपाल आर्मीको ड्रेस लगाएका नेपाली सेनाको टोली आई घर घेराउ गरी हामी भान्छामा रहेका बेलामा तिमीहरूका श्रीमान् कहाँ छन् देखाओ नत्र मारी दिन्छौं भन्दा हामीले भित्र कोठामा सुतेका छन् भनी भनेपछि १०-१५ जना जति घरभित्र पसी मेरो श्रीमान् र जेठाजुलाई कुटपिट गर्न लागेपछि मसमेतले छुट्याउन खोज्दा मलाई २ जनाले बाहिर गोठमा लगी अरु समेत गई मलाई पालै पालो बलात्कार गर्दा म बेहोस भएछु, जेठानीले मेरो हेरविचार गर्नु भएको रहेछ, पछि १०.०० बजे मात्र होसमा आएकी रहेछु । सोही समयमा पति रतनबहादुर र जेठाजु नरबहादुरलाई पक्रेर लगी सोही दिन दिउँसो जिल्ला कञ्चनपुर, सुडा गा.वि.स. वडा नं. ६ स्थित सल्ले चौतारोको पल्टेखानी भन्ने ठाउँमा गोलीहानी हत्या गरेको थाहा हुन आएकाले घटनास्थल गई त्यहाँबाट सोझै जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कञ्चनपुरमा जानकारी गराउँदा जाहेरी दर्ता गर्न नमानेकाले ससुरासँग गई लास गाड्यौं । गैरसैनिक सामान्य नागरिक घरमा सुतिरहेको अवस्थामा घरबाट लगी यातना दिई गोली हानी हत्या गर्ने सुर्यदल गण भगतपुर ब्यारेक महेन्द्रनगर कञ्चनपुरका गण प्रमुखको निर्देशनमा सर्च गर्न गएको सेनाले श्रीमान्लाई लिएर गई हत्या गरेकोले सैनिक मुख्यालयबाट नाम, थर खुलाउन लगाई कर्तव्य ज्यानको कसुरमा सजाय गरिपाउँ भनी मधुदेवी बुढामगर र सोही व्यहोराको नन्दकली

बुढामगरको जाहेरी दर्खास्त मिति २०६४।३।६ मा जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कञ्चनपुरमा दर्ता भएको जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कञ्चनपुरको प्रतिलिपि फाइलबाट देखिएबाट यी पुनरावेदकहरू मधुदेवी बुढामगर र नन्दकली बुढामगरको जाहेरी दर्खास्त दर्ता भएकोमा विवाद देखिएन। सिर्फ आफ्ना पतिलाई हत्या गरेका उपर अनुसन्धान टुङ्ग्याई अभियोजन नगरेकाले अदालतको आदेशको अवहेलना भएको हुँदा कारवाही गरिपाउँ भन्ने दाबी रहेको देखिन्छ। यस अदालतमा यी पुनरावेदकको पुनरावेदन दायर भएपछि जाहेरी दर्ता पश्चात् अनुसन्धानको स्थिति के रहेको छ भनी आदेश भई पटक पटक ताकेता भई पत्राचार गरेको देखिन्छ। मिति २०७१।१०।१५ को जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कञ्चनपुरको महान्यायाधिवक्ता मार्फत यस अदालतसमक्ष पेस हुन आएको पत्र हेर्दा, विभिन्न व्यक्तिहरूलाई बुझी कागजहरू गराएको देखिएको छ। अनुसन्धान गरिरहेको भन्ने प्रत्यर्थाहरूको भनाईलाई मिति २०७१।१०।१५ को पत्रले पुष्टि गरेको देखिन्छ। तत्कालीन प्रहरी उपरीक्षक बलराम शर्मा २०६५।७।२९ मा क्षे.प्र.ता.के. भरतपुरमा सुरुवा भई गएको भन्ने जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कञ्चनपुरको मिति २०६८।२।२० को पत्रबाट देखिन्छ। प्र. जि.अ. माधवप्रसाद ओझा मिति २०६५।७।४ देखि जिल्ला प्रशासन कार्यालय, कास्कीमा सुरुवा भएको भन्ने जिल्ला प्रशासन कार्यालय, कञ्चनपुरको मिति २०६८।२।२० को पत्रबाट देखिन्छ भने निज मिति २०६६।६।१ देखि सेवा निवृत्त भइसकेको भन्ने गृह मन्त्रालयको मिति २०६८।१।१२ को पत्रबाट देखिन्छ। निजहरू कञ्चनपुर जिल्लामा कार्यरत रहेको अवस्थामा अनुसन्धान कार्यको सुरुवात भएको देखिन्छ। यस अवस्थामा तत्कालीन पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगरको आदेशको अवहेलना गरेको मानी साबिक कार्यालयबाट अन्यत्र सुरुवा भएका र अवकाशसमेत भइसकेका प्रत्यर्थाहरूलाई सजाय गर्न

कानूनतः मिल्ने र न्यायोचित हुने समेत देखिँदैन।

३. अतः माथि उल्लिखित तथ्य र प्रमाणको आधारमा जाहेरी दर्ता गरी तत्कालीन अवस्थामा अनुसन्धान गरिरहेको विषयमा माग दाबीबमोजिम प्रतिवादीहरूलाई कारवाही गरिपाउँ भन्ने निवेदन माग दाबी पुग्न सक्दैन भन्ने पुनरावेदन अदालत, महेन्द्रनगर कञ्चनपुरको मिति २०६५।१०।२६ को फैसला मिलेको देखिँदा सदर हुने ठहर्छ।

४. प्रस्तुत विवाद मानव अधिकारसँग पनि जोडिएको देखिँदा यसतर्फको संवेदनशीलता र गाम्भीर्यतालाई इन्कार गर्न मिल्ने देखिँदैन। मानिसको हत्या हुँदा पनि अनिश्चित कालसम्म अनुसन्धानका नाममा अनुसन्धान नटुग्याउने हो वा अभियोजन नगर्ने हो भने संविधान प्रदत्त मानव अधिकारको संरक्षण र सम्मानको कुरा निरर्थक हुन पुग्दछ। आफ्नो परिवारका मानिसहरू गुमाएर पीडित भएको अवस्थामा उजुर गर्दा पनि दोषी पत्तालगाई कारवाही गर्न राज्यका तर्फबाट अनुसन्धान गरिएन वा कमजोर तथा फितलो अनुसन्धान गरियो वा लामो समयसम्म अनुसन्धानमा ढिलासुस्ती गरियो वा लापरवाही देखाइयो वा अनुसन्धान गर्ने नाममा अभियोजन नै नगर्ने अभिप्रायः राखियो भने कानूनी शासनमा मानिसहरूको आस्था र विश्वास डगमगाउन सक्दछ। संविधान तथा विधिबाट शासित हुने मुलुकमा त्यस्तो कुरा स्वीकार्य हुन सक्दैन। दोषी पत्तालगाएर कारवाही गर्ने कुरा राज्यको कर्तव्य र दायित्वभित्रका कुरा हुन्। यस निम्ति राज्यसँग सक्षम संयन्त्र रहेको हुने र ती संयन्त्रको प्रभावकारी परिचालन गर्ने क्रममा कानूनले निर्दिष्ट गरेको दायित्वबाट राज्य पन्छिन पाउने अवस्था हुँदैन। यी पुनरावेदिकाहरूले आफ्नो पतिलाई हत्या गरेकोमा जाहेरी दर्ता भएपछि दोषीउपर अभियोजन गर्न नसकेकोमा आफूलाई पीडा भएको उल्लेख गरेको देखिएको छ। परिवारको सदस्य गुमाउँदाको अवस्थामा उजुरी परेपछि तत्कालीन समयमा

अनुसन्धान गरेजस्तो देखिएपनि मिति २०६१।५।१ मा भएको घटनाको तत्काल जाहेरी दर्ता गर्न नमानेपछि पुनरावेदन अदालतको आदेशबमोजिम मिति २०६४।३।६ मा जाहेरी दर्ता गरेकोमा हालसम्म ४ वटा घटना विवरण कागज र ४ वटा पत्राचार मात्र भएको देखिन्छ। मिति २०७१।१०।१५ देखि हालसम्म कुनै अनुसन्धान तथा पत्राचारसमेत भएको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत प्राप्त हुन आएको फोटोकपी मिसिलबाट देखिएको छैन। यसलाई तदारुकताका साथ अनुसन्धान कार्य भएको मान्न सकिँदैन। यसरी कानूनले अनुसन्धान तहकिकात गर्न जिम्मेवारी तोकेको निकायले आफ्नो कर्तव्य र दायित्व पूरा नगरेको कारणले नागरिक प्रताडित हुन पर्ने अवस्था कुनै पनि लोकतान्त्रिक राज्यका लागि स्वीकार्य हुन सक्दैन। आफ्नो दायित्व र कर्तव्य पूरा नगर्ने पदाधिकारीलाई राज्यले कारवाही गरी सो स्थानमा अन्य पदाधिकारीलाई जिम्मेवारी सुम्पिएर भएपनि कार्य सुचारु गराउनु पर्ने पनि हुन सक्छ। समय मै अनुसन्धान कार्य पूरा गरी मुद्दा चल्ने, नचल्ने सम्बन्धमा निर्णयमा पुग्नु पर्नेमा लामो समय तथा अनिश्चितकालसम्म अनुसन्धानको टुङ्गो नलगाई रहेको देखिँदा अविलम्ब अनुसन्धान कार्य टुङ्ग्याउनु र तत्सम्बन्धमा मुद्दा चल्ने नचल्ने कुराको निक्यौल गर्ने अधिकार नेपालको संविधानबमोजिम महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको देखिएपनि लामो समयसम्म अनुसन्धान समाप्त नभएको कारणले अभियोजन नभएको हो कि भन्ने आशंका र अन्यौलको अवस्था सृजना भएको देखिँदा यसतर्फ समेत महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयसँग आपसी समन्वय तथा ध्यानाकर्षण गराई प्रस्तुत घटनाको मुद्दा अभियोजन गर्ने, नगर्ने कुराको अन्तिम टुङ्गो अविलम्ब लगाउनु वा यकिन गर्नु भनी नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयका नाममा निर्देशनात्मक आदेशसमेत जारी गरी दिएको छ। यो आदेशको कार्यान्वयनको लागि

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत गृह मन्त्रालयलाई जानकारी दिनु र विपक्षीहरू सरुवा भएको र अवकाश पाइसकेको भन्ने उल्लेख भएपनि निजहरू तत्कालीन अवस्थामा कार्यरत कार्यालयहरूलाई समेत आदेशको जानकारी पठाउनु। प्रस्तुत मुद्दाको दायरी लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।
न्या. केदारप्रसाद चालिसे

इजलास अधिकृत: शिवलाल पाण्डेय
इति संवत् २०७४ साल वैशाख १० गते रोज १ शुभम्

निर्णय नं. १८४९

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश डा.श्री आनन्दमोहन भट्टराई
माननीय न्यायाधीश श्री अनिल कुमार सिन्हा
आदेश मिति : २०७३।०९।०६
०७२-WO-०१४०

मुद्दा:- उत्प्रेषण / परमादेश

निवेदक : धादिङ जिल्ला सल्यानकोट गा.वि.स. हाल काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. १६ नयाँबजार बस्ने अधिवक्ता तुलसी सिंखडा

विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय सिंहदरबार काठमाडौंसमेत

- वस्तुतः रिटसम्बन्धी क्षेत्राधिकारको परिधि अत्यन्त व्यापक छ । त्यसमाथि संविधानले सार्वजनिक हक र सरोकारको विवाद हेर्ने क्षेत्राधिकार यस अदालतलाई प्रदान गरेको कारण यो क्षेत्राधिकारको प्रयोग गरी अदालतले कार्यकारणी तथा कानूनद्वारा संस्थापित निकायहरूका कार्य मात्र होइन, कानूनी कर्तव्यको निर्वाहमा भएको हेलचेक्र्याई एवं अकर्मण्यतासमेतको पुनरावलोकन गर्दै संवैधानिक र कानूनी कर्तव्य निर्वाह गर्न र पारदर्शी ढंगले कार्य गर्न आदेश दिन सक्छ । सार्वजनिक हक र सरोकारको विवादमा निवेदकको भूमिका सूचनाकर्ता एवं विषयवस्तुको छलफलमा सहजकर्ताको सम्म हुने भएबाट निवेदनमा सोझै उठाइएको विषयसँग जोडिएका अन्य विषयमा पनि अदालत प्रवेश गर्न र विवादहरूलाई न्यायपूर्ण रूपले सम्बोधन गर्न सक्ने नै हुन्छ । यहाँ जुन विषयवस्तु उठाइएको छ वा जुन सम्पदा संरक्षणको प्रश्न उठाइएको छ त्यो समस्त राष्ट्रको इतिहास, संस्कृति, सभ्यता, प्रतिष्ठा र आस्थासँग जोडिएको विषय हो भन्नेमा दुईमत छैन । तसर्थ श्री पशुपतिनाथ क्षेत्रको ऐतिहासिक, साँस्कृतिक र धार्मिक महत्त्वको आलोकमा यो विषयवस्तुलाई नहेरेसम्म अतिक्रमणको प्रभावलाई सही रूपबाट आकलन गर्न कठिन हुने ।

(प्रकरण नं. ३)
- संविधानले राज्यलाई धर्म निरपेक्ष मानेको अवस्थामा धर्म वा धार्मिक सम्पदा र संस्कृतिको संरक्षणमा राज्यको के भूमिका रहने भन्ने प्रश्न यहाँ स्वाभाविक रूपले उठ्छ । धर्म निरपेक्षताको अर्थ राज्यको आफ्नो कुनै धर्म हुँदैन; राज्यले धर्मको आधारमा कसैलाई विभेद गर्दैन र धर्मको नाममा गरिने थिचोमिचो, तिरस्कार, अवहेलना, उपेक्षा तथा असमान व्यवहार धार्मिक आवरणमा गरिने जातीय विभेद र छुवाछुत, एवं अन्याय, जबरजस्ती धर्म परिवर्तनसमेतका कार्य लाई राज्यले सहँदैन भन्ने हो तर त्यसको तात्पर्य सनातनदेखि चलिआएको धर्म, धार्मिक संस्कृति, सम्पदा र सभ्यताको रक्षा राज्यले गर्दैन भन्न नमिल्ने ।
 - सनातनदेखि चलिआएको धर्म संस्कृतिको संरक्षण गर्नु संविधानतः राज्यको कर्तव्य हो भन्ने संविधानको धारा ४ को अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ । जहाँ ८० प्रतिशतभन्दा बढी जनता हिन्दू छन् जहाँको संस्कृति र सभ्यता सनातनदेखि नै हिन्दु धर्म र जीवनपद्धतिसँग जोडिएको छ त्यस्तो धर्म र संस्कृतिको संरक्षण गर्नबाट राज्य उदासिन रहन नमिल्ने ।
 - नेपालको संविधानको धारा २६ द्वारा धार्मिकस्थल, धार्मिक गुठी एवं सम्पदाको व्यवस्थापन कानूनमार्फत गर्न सक्ने अधिकार राज्यलाई प्रदान गरिएकोसमेतबाट कानून बर्खिलापका कार्यहरू गरिएको स्थितिमा त्यस्ता कार्यहरू रोक्नु राज्यको कर्तव्य हुन आउने ।
 - धर्म निरपेक्षताको अर्थ "धार्मिक विषयमा राज्यले आँखै लगाउन हुँदैन" भन्ने कदापि होइन । यस अर्थमा श्री पशुपतिनाथ जस्तो प्राग ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक महत्त्वको विश्व सम्पदा सूचीमा परेको धार्मिक सम्पदाको रक्षा गर्नु राज्यको राष्ट्रिय एवं

अन्तर्राष्ट्रिय कर्तव्य हुन आउने ।

(प्रकरण नं. ४)

- पशुपतिनाथको मन्दिर, प्राङ्गण, परिसरको जिर्णोद्धार गर्ने कार्यलाई तत्कालीन महाराजा, भाई भारादारहरूले एउटा पूनित कार्यको रूपमा नै लिने गरेको यस क्षेत्रको इतिहासले देखाउँछ । तर एउटा बृहत् गुरुयोजना निर्माण गरी सो अन्तर्गत सम्पदाहरूको ऐतिहासिक महत्त्वलाई दृष्टिगत गर्दै बीचबीचमा भएका अतिक्रमणहरू हटाई, यस क्षेत्रको दिगो विकास एवं संवर्द्धनको कार्य भने २०३२ सालमा पशुपति क्षेत्र सुधार तथा विकास समितिको स्थापना भएपश्चात मात्र प्रारम्भ भएको पाइन्छ । पशुपति क्षेत्र विकास कोषको स्थापना र सो सम्बन्धमा कानूनी संरचना तयार भएपछि गुरुयोजनाको कार्यले अरु गति लिएको र गुरुयोजनाको निर्माण र कार्यान्वयनले लामो समयसम्म उपेक्षित पशुपतिक्षेत्रको पुनरुद्धारको ढोका खोलेको छ । न्यूनतम रूपमा पनि यसले पशुपति क्षेत्रको सीमा निर्धारण गरेको छ जसले यस क्षेत्रको संकुचन, विखण्डन र अतिक्रमणलाई रोक्न सक्ने ।

(प्रकरण नं. १५)

निवेदकको तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ता तुलसी सिंखडा
विपक्षीको तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता किरण
पौडेल, विद्वान् अधिवक्ता उमेशकुमार कुईकैल
अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

- वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३
- प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०७३

आदेश

मा.न्या.डा. आनन्दमोहन भट्टराई :

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा धारा १०७(२) बमोजिम यसै अदालतको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य यसप्रकार छ :-

म रिट निवेदक विगत लामो समयदेखि देशको राजधानी काठमाडौंमा निरन्तर कानून व्यवसाय गरी आएको छु । नेपाल संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य राष्ट्र हो । संयुक्त राष्ट्र संघको सदस्य भइसकेपछि र नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको सन्धि सम्झौतामा अनुमोदन गरिसकेपछि उक्त सन्धि सम्झौता नेपालको सन्धि ऐन, २०४७ को दफा (९) बमोजिम नेपाल सरकारलाई बन्धनकारी हुन्छ । यो वास्तविकता हो । संयुक्त राष्ट्र संघको उच्च अंग United Nations Education Science and Cultural Organization (UNESCO) ले नेपालको विभिन्न सम्पदाहरूलाई विश्व सम्पदा सूचीमा राखेको छ, जस अनुसार पशुपति क्षेत्र अर्थात् पाशुपत वनकाली, गुह्येश्वरी समग्र क्षेत्र युनेस्कोजस्तो गरिमामय राष्ट्र संघीय अंगको सूचीमा सूचीकृत छ । उपर्युक्त तथ्यले पशुपति वनकाली क्षेत्र नेपाल सरकारको मात्र सम्पत्ति नभई सिंगो विश्वको सम्पदा सम्पत्ति हो, जहाँ वर्षको लाखौं संख्यामा आन्तरिक र बाह्य पर्यटकहरू दृश्यावलोकन एवं भ्रमणको लागि आउँदछन् । आजभन्दा केही वर्षअघि उक्त क्षेत्र हरियाली एवं प्राकृतरूपमा लोभलाग्दा पानीघाटहरू कुवा, पंक्षीहरूको रमणीय स्थल थियो । हाल उक्त क्षेत्रबाट प्राकृतिक पानी, कुवा, वनजंगल, वृक्ष एवं जंगलका पशुपंक्षीहरू लोप हुँदै गइराखेका छन् । यसको दुईवटा कारण उक्त युनेस्कोमा सूचीकृत क्षेत्रको भूमिमा सोझै हेभी मोटरबाटो, तीलगंगा छेउबाट उत्तरतर्फ गुह्येश्वरी, गोठाटार जोड्ने मोटोरेवल बाटो बनाउने निर्णय प्रत्यर्थी निकायबाट गर्नु नै हो । यस्ता कार्यहरू उक्त सम्पदा क्षेत्रमा गर्नु वनकाली

मृगस्थली श्लेषमान्तक क्षेत्रमा मानव समाधिस्थल चिहान बनाउन अनुमति दिनु अर्को कारण हो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ नियमावली, २०५४, प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ एवं राष्ट्रसंघीय महासन्धि सन् १९७२ को विपरीत छ। यसर्थ उक्त विश्व सम्पदा सूचीमा अंकित क्षेत्रको विनाश हुने गरी वातावरणीय, पर्यावरणीय असन्तुलन निम्त्याउने गरी अनावश्यक रूपमा आँखा अस्पताल तीलगांगा चोकदेखि सिधै उत्तरतर्फ आर्मीक्षेत्र हुँदै गोठाटार गा.वि.स. जोड्ने गरी गुह्येश्वरी छेउ निस्कने फराकिलो तुला सवारी साधनहरू आवत जावत गर्ने बाटो जुन प्रत्यर्थी निकायबाट खोलियो, उक्त निर्णय एवं कार्य विश्व सम्पदा सूचीमा अंकित पाशुपत क्षेत्रको विनाशतर्फ उन्मुख गराई पर्यावरणीय विग्रह निम्त्याउनु व्यवहारमा मूर्त रूपमा देखियो।

उपर्युक्त वस्तुस्थितिले के देखाउँछ भने पशुपति वनकाली, श्लेषमान्तक क्षेत्रमा शव गाड्ने, जता पायो त्यतैबाट मोटरबल बाटो खोल्ने उक्त क्षेत्रको सौन्दर्य नष्ट गर्नु हो भने पाशुपत क्षेत्रको वातावरणीय एवं पर्यावरणीय अवस्थाको लोप गराउनु उक्त कार्य गैरकानूनी हो। उक्त गैरकानूनी निर्णय बदर गर्न सम्मानित अदालतले उत्प्रेषणको आदेशबाट सक्दछ भने उक्त क्षेत्रको सुन्तरता र विश्व रंगमञ्चमा परिचित विश्व सम्पदा सूचीको जगेर्ना गर्नु स्वयं प्रत्यर्थीको कर्तव्यसमेत भएकोले गर्दा उक्त क्षेत्रमा खोलिएको अनावश्यक बाटो तुरुन्त बन्द गर्नु एवं उक्त लगभग डेढ किलोमिटर क्षेत्रमा मोटरबाटो आवश्यक हो भने उक्त क्षेत्रभन्दा पूर्वपट्टि सैनिकहरूको स्थानबाट सैनिकहरूसँग समायोजन गरी बाटो निकाल्नु भनी प्रत्यर्थीका नाउँमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को दफा २ (क), पशुपति क्षेत्र विकास कोष ऐन, २०४४, वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ दफा २(ट), ७ बमोजिम उक्त क्षेत्रमा मानव समाधिस्थल एवं अवाञ्छित गतिविधि रोक्नु भनी United Nations Convention

for the protection of the World Cultural and Natural Heritage १९७२ एवं नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ४ र ९ को प्रावधानबमोजिम पशुपति क्षेत्र विकास कोष ऐन, २०४४ को दफा ६.१.४, ६.१.५ एवं १०.१.१३ एवं उपर्युक्त महासन्धिको मर्मबमोजिम उक्त विश्व सम्पदा सूचीमा अंकित विशेष क्षेत्रको संरक्षण र विकासको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु भनी प्रत्यर्थीका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरी साथै उक्त क्षेत्रमा विगत लामो समयदेखि मानव चिहानहरू कंक्रीटयुक्त मानव समाधिस्थल बनाउने कार्य एवं उक्त वन क्षेत्रबाट निकालिएको माथि उल्लिखित बाटो अविलम्ब बन्द गरी उक्त कच्ची फराकिलो सडकमा आधुनिक वृक्षारोपण गर्नुगराउनु भनी ऐनको दफा १७.२ एवं १७.८ को मूलभूत मान्यताअनुसार प्रत्यर्थीका नाउँमा प्रतिषेधयुक्त परमादेश जारी गरिपाउँ। प्रस्तुत रिट निवेदन एक अत्यन्त सार्वजनिक महत्त्वको विषय भएकोले सम्मानित सर्वोच्च अदालतको असाधारण क्षेत्राधिकार अन्तर्गत रहेर सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१(१) बमोजिम यथास्थितिमा राखि सोको आधारमा प्रस्तुत रिट निवेदनको अन्तिम आदेश नभएसम्म उक्त कच्ची बाटोलाई पक्की नबनाई राख्नु भनी प्रत्यर्थीका नाउँमा अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरिपाउँ। रिट निवेदन सार्वजनिक सरोकारको विषय भएकोले छिटो किनारा गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको निवेदन पत्र।

यसमा के कसो भएको हो निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो आदेश जारी हुन नपर्ने भए आधार कारणसहित यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र विपक्षी नं. १, २, ३ र ४ का हकमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत र विपक्षी नं. ५ का हकमा आफैँ वा आफ्नो प्रतिनिधिमार्फत लिखितजवाफ पेस गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा यो आदेश र रिट निवेदनको प्रतिलिपि साथै राखी म्याद सूचना पठाई सोको बोधार्थ

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई म्यादभित्र लिखितजवाफ परे वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेस गर्नुभन्ने यस अदालतको मिति २०७२।५।१४ को यस अदालतको आदेश।

विपक्षी निवेदकले मुख्य माग दाबी लिई यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दायर गर्नुभएको रिट निवेदन विषयवस्तुका दृष्टिले यस मन्त्रालयको काम, कर्तव्य तथा अधिकार क्षेत्रसँग सम्बन्धित नदेखिएको र के कुन काम कारवाहीका कारणबाट यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाइयो वा यस मन्त्रालयले सम्पादन गरेका वा गर्ने, के कुन काम कारवाहीका विरुद्धमा रिट जारी हुनुपर्ने हो भन्ने सम्बन्धमा विपक्षीले स्पष्ट र बोधगम्य तथ्य, कारण र आधार दिन नसक्नु भएको छैन। आर्थिक विकास र वातावरण संरक्षणबीचको अन्योन्याश्रित सम्बन्धबाटै दिगो विकास हुने कुरालाई ध्यानमा राख्दै वातावरणीय हासबाट मानव जाति, जीवजन्तु, वनस्पति, प्रकृति तथा भौतिक वस्तुमाथि हुन सक्ने प्रतिकूल प्रभावलाई यथाशक्य कम गरी स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण कायम गर्न र प्राकृतिक स्रोतको समुचित उपयोग र व्यवस्थापनबाट वातावरण संरक्षण गर्न वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र तत्सम्बन्धी नियमावली २०५४ जारी भएको हो। वातावरण संरक्षण ऐन र नियमावलीको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी वातावरण संरक्षण गर्न यस मन्त्रालय प्रतिबद्ध रहेको र विपक्षीले निवेदन दाबी लिए अनुसार यस मन्त्रालयबाट कुनै कार्य वा निर्णय भएको नहुँदा यस मन्त्रालयको हकमा विपक्षीको निवेदन दाबी तर्कपूर्ण र औचित्यपूर्ण देखिँदैन भन्नेसमेत व्यहोराको विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको मिति २०७२।५।२४ मा परेको लिखित जवाफ।

निवेदकको उक्त निवेदन जिकिरको सम्बन्धमा यस संविधान सभा (व्यवस्थापिका-संसद्) सचिवालयलाई प्रत्यर्थी बनाउनु पर्ने स्पष्ट आधार र कारण निवेदकले खुलाउन सक्नुभएको छैन। नियमित व्यवस्थापकीय जिम्मेवारी पूरा गर्ने

सन्दर्भमा व्यवस्थापिका-संसदलाई प्रशासनिक सहयोग गर्न स्थापित सचिवालयलाई विशुद्ध नेपाल सरकारको अधिकार क्षेत्रभित्र रहेको विषयवस्तुका सन्दर्भमा विभिन्न आदेश जारीको माग दाबी गरी दायर गरिने यस्ता निवेदनहरूमा प्रत्यर्थी बनाउनु औचित्यपूर्ण हुँदैन। उल्लिखित जिकिरलाई प्रतिकूल असर नपर्ने गरी निवेदकको निवेदन दाबीतर्फ दृष्टि दिने हो भने पनि पशुपति क्षेत्रलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको उच्च अंग युनेस्कोले विश्व सम्पदा सूचीमा राखेकोले उक्त क्षेत्रबाट खोलिएको फराकिलो बाटोको विकल्प खोज्न तथा उक्त क्षेत्रमा शव गाड्नेलगायतका कार्य बन्द गर्न उक्त क्षेत्रको संरक्षण र विकासको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउनसमेत माग दाबी गरेकोमा रिट निवेदकको माग दाबी कानूनसम्मत छैन। सरकारले नागरिक र राज्यको आवश्यकताअनुसार व्यक्तिको निजी जग्गालाई समेत कानूनबमोजिम अधिग्रहण गरी बाटो निर्माण गर्न सक्छ भने सार्वजनिक जग्गाबाट सर्वसाधारण नागरिकको प्रयोगको लागि आवश्यकताअनुसार बाटो निर्माण गर्नुसरकारको कर्तव्य र अधिकारसमेत हो। त्यसरी बाटो निर्माण गर्दा सरकारले त्यस्तो क्षेत्रको वातावरणमा पर्न सक्ने असरका सम्बन्धमा समेत उचित ध्यान दिएको हुन्छ। जहाँसम्म उक्त क्षेत्रमा शव गाडेको वा समाधि बनाएको भन्ने प्रश्न छ सो सम्बन्धमा परम्परादेखि शव गाड्ने, समाधि बनाउने वा दाह संस्कार गर्ने कार्य गर्दै आएको स्थानमा राज्यले विशेष कानून बनाई रोक नलगाएसम्म नागरिकले त्यस्तो कार्यलाई अधिकारकै रूपमा प्रयोग गर्नु स्वाभाविक हो तर प्रचलित कानूनबमोजिम त्यस्तो कार्य गर्न नमिल्ने स्थानमा त्यस्तो कार्य भए गरेको भए सोही कानूनबमोजिम सजाय हुने नै हुँदा निवेदकले यसरी अर्को कानूनी उपचारको बाटो भएकै विषयमा रिट निवेदनको बाटो अवलम्बन गरेकोले प्रस्तुत रिट निवेदन नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (२) को विपरीत समेत भएको स्पष्ट

रूपमा देखिन्छ । अतः प्रस्तुत रिट निवेदनको कुनै औचित्य नै नदेखिएको हुँदा यस सचिवालयको हकमा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको व्यवस्थापिका संसद् सचिवालयको यस अदालतमा परेको लिखित जवाफ ।

पशुपति वनकाली क्षेत्रको धार्मिक र प्राचीन महत्त्वलाई दृष्टिगत गरी सो क्षेत्रका सम्पदाको संरक्षण र जगेर्नाको लागि नेपाल सरकारले निरन्तर पहल गरिरहेको छ । उक्त क्षेत्रको ऐतिहासिकता र मौलिकतालाई जोगाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समेत प्रचारप्रसार गर्न र धार्मिक तथा प्राचीन सम्पदाको संरक्षण गर्न नेपाल सरकारको पहलमा नै विश्वसम्पदा सूचीमा सो क्षेत्र सूचीकृत भई यस क्षेत्रको प्राकृतिक एवं पर्यावरणिय संरक्षणको लागि कानूनी एवं संस्थागत पहल हुँदै आएको छ । प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को दफा ३ को उपदफा (१) मा नेपाल सरकारले कुनै प्राचीन स्मारक रहेको ठाउँ वा क्षेत्रलाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषणा गर्न सक्ने, उपदफा (५) मा संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र कसैले टेलिफोन वा विद्युत लाइन जडान गर्न, खानेपानी वा ढलको लागि जमीन खन्न, सडक बनाउन वा मर्मत गर्न, चलचित्र सुटिङ गर्न, पर्व मेला, नाचगान वा सवारी साधन पार्किङ गर्न वा पोष्टर तस्वीर टाँस गर्न पुरातत्त्व विभागको पूर्वस्वीकृति लिनु पर्ने व्यवस्था गरेकोछ।सोही दफाको उपदफा(७) मा संरक्षणक्षेत्र भित्र घर वा भवनको निर्माण, मर्मत वा थपघट वा पुनर्निर्माण गर्दासमेत पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति लिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था गरेको र प्राचीन स्मारक क्षेत्रको संरक्षणसम्बन्धी ऐनको सो व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार कृयाशिल र प्रतिबद्ध रही आएकोछ । पशुपति वनकाली क्षेत्रको संरक्षण र विकासको लागि विशेष ऐनको रूपमा पशुपति क्षेत्र विकास कोष ऐन, २०४४ जारी भई कार्यान्वयनमा रहेको छ । उक्त ऐनको दफा ३ को उपदफा (१) ले पशुपति क्षेत्र विकासको लागि पशुपतिक्षेत्र विकास

कोष नामको एक कोष स्थापना गरी दफा ४ को उपदफा ४.१ ले कोष अवच्छिन्न उत्तराधिकारवाला र संगठित सस्था हुने व्यवस्था गरेको छ । पशुपति क्षेत्रभित्रको पुरातात्विक महत्त्वको स्मारकहरूको संरक्षण व्यवस्थापन र सञ्चालन गर्ने अधिकार सो ऐनले पशुपति विकास कोषलाई प्रदान गरेको, पशुपति विकास कोष सञ्चालक परिषद्ले गुरुयोजना तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको तथा उक्त क्षेत्रका प्राचीन स्मारकको संरक्षण, समग्र विकास एवं उक्त क्षेत्रको वातावरण र पर्यावरणलगायतको संरक्षण गर्ने कुरामा नेपाल सरकार र सम्बन्धित निकायहरूले आफ्नो स्रोत र साधनले भ्याएसम्म कार्य गरिरहेको हुँदा उक्त विश्व सम्पदा सूचीको संरक्षणमा नेपाल सरकारले कुनै पहल नगरेको भन्ने निवेदन जिकिर निरर्थक छ भन्नेसमेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ ।

विपक्षी निवेदकले विश्वसम्पदा सूचीमा सूचीकृत पशुपति क्षेत्रको तिलगड्गा छेउबाट उत्तरतर्फ गोठाटार जोड्ने मोटर बाटो निर्माण गरिएको भन्ने कुरा उल्लेख गर्नुभएको रहेछ । यससम्बन्धमा सो क्षेत्रको ऐतिहासिक जंगल विनास गरी बाटो बनाउने मन्त्रालयको कुनै सोचाइ पनि नरहेको र त्यस्तो कार्य मन्त्रालयको तर्फबाट भए गरेको पनि देखिँदैन । तसर्थ, विनाकारण यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनुको कुनै तर्कसङ्गत र कानूनसङ्गत कारण नहुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको सस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्यन मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदक तुलसी सिम्खडाले विश्व सम्पदा तथा युनेस्कोको सूचीमा रहेका पाशुपत वनकाली गुह्येश्वरी मृगस्थली श्लेषमान्तक आदि रमणीय क्षेत्रको जगेर्ना गर्नुपर्ने विषय उठाई उक्त क्षेत्रमा रहेको मानव समाधिस्थल चिहान तथा मोटर बाटोको वैकल्पिक व्यवस्था गर्न विशेषरूपले माग गर्नुभएको रहेछ । उक्त विश्व

सम्पदा क्षेत्र मालपोत कार्यालय, डिल्लीबजार अन्तर्गत पर्ने भएकाले उक्त कार्यालयले पनि रिट निवेदनको लिखित जवाफ प्रस्तुत गर्ने नै छ । रिट निवेदकको मागबमोजिम उक्त क्षेत्रको काम हुन नेपाल सरकार तथा पशुपति क्षेत्र विकास कोषसमेतको आधिकारिक निर्णय तथा भूमिका रहने हुँदा यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई रिट निवेदन दर्ता गराउनु पर्ने आवश्यक नै नभएकाले प्रस्तुत रिट निवेदनबाट खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको मालपोत कार्यालय, चाबहिलको यस अदालतमा परेको लिखित जवाफ ।

यसमा निवेदकले उल्लेख गरेको तिलगंगा चोकदेखि सिधै उत्तरतर्फ आर्मी क्षेत्र हुँदै गोठाटार जोड्ने गरी गुह्येश्वरी छेउ निस्कने बाटो को कसले कुन प्रयोजनको लागि निर्माण गरेको हो सो कुरा विपक्षीहरूको लिखित जवाफबाट स्पष्ट नभएकोले नेपाल सरकार यातायात व्यवस्था मन्त्रालय सडक विभाग तथा जिल्ला सडक कार्यालय काठमाडौं र उल्लिखित जग्गाहरू के कस्को दर्ता भोग चलनमा छ भन्नेबारे मालपोत विभाग र मालपोत कार्यालय, चाबहिलसमेतका नाउँमा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४२ बमोजिम यो रिट निवेदनको एक प्रति पठाई सो प्राप्त भएको मितिले १५ दिनभित्र सबुत प्रमाणसहित लिखित जवाफ साथ उपस्थित हुनु भनी यो आदेश जारी गरिदिएको छ । निजहरूको लिखित जवाफ परे वा अवधि व्यतीत भएपछि विवादित सडक र समाधिस्थल समेतको अवलोकन गरी वस्तुस्थिति बुझी यथार्थ कुराको प्रतिवेदन पेस गर्नका लागि यस अदालतका रा.प. प्रथम श्रेणीका अधिकृत खटाई निजको प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि नियमबमोजिम पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७३।३।१५ को आदेश ।

मिति २०७३।३।१५ मा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेशमा उल्लेख भएको तिलगंगा चोकदेखि सिधै उत्तरतर्फ आर्मी क्षेत्र हुँदै गोठाटार

जोड्ने गरी गुह्येश्वरी छेउ निस्कने बाटोका जग्गाहरूको दर्ता सम्बन्धमा मालपोत कार्यालय, डिल्लीबजार समेतमा पत्राचार गरी बुझ्दा उल्लिखित जग्गा साबिक पशुपति गा.वि.स. वडा नं. ९ कि.नं. ३६ क्षे.फ. १८-६-०-० तत्कालीन श्री ५ को सरकार हाल नेपाल सरकारको नाममा दर्ता रहेको स्नेस्ताबाट देखिन आएको उक्त जग्गाधनी दर्ता स्नेस्ता मालपोत कार्यालय, डिल्लीबजारबाट प्राप्त हुन आएकोले उक्त जग्गाको स्नेस्ताको प्रतिलिपी एकप्रति यसैसाथ संलग्न छ । उल्लिखित जग्गा नेपाल सरकारको नाममा दर्ता रही पशुपति क्षेत्रको जंगलको बीचमा परेको व्यहोरा अनुरोध छ भन्नेसमेत व्यहोराको भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभागको यस अदालतमा परेको लिखित जवाफ ।

साँखु-चाबहिल-गौशाला-एयरपोर्ट बाटोमा अत्यधिक सडक जाम भई यात्रुहरूलाई अत्यन्त कठिनाई आइपरेको कुरालाई मध्यनजर गरी मिति २०६६।९।२६ मा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयका सचिवज्यूको संयोजकत्वमा बसेको बैठकबाट उक्त टनेलको डिजाइन तथा ठेक्कापट्टाको काम सुरु गर्ने सहमति तथा निर्णय भई मिति २०६७।२।१७ मा इष्टिमेटसमेत विभागबाट निर्णय भएकोले चाबहिल वाइपास सडक (तिलगंगा ताम्रगंगा सडक खण्ड सडक तथा टनेल निर्माण) ठेक्का नं. १८२।०६६।०६७/५०३ बाट ठेक्का खोलिएकोमा श्री लुम्बिनी पि.एस. गोल्डेन गुड जे.भि. डिल्लीबजार काठमाडौंलाई ठेक्का परी सम्झौता गरी रु.६५,००,०००/- मोबिलाइजेसन पेस्कीसमेत लागि सकेकोमा पुरातत्व विभागको मिति २०६७।८।२८ को पत्रानुसार सो क्षेत्र Outstanding Universal Value (OUV) माथि पर्ने प्रभावको बारेमा पर्याप्त अध्ययन नगरेकोले पुनः स्वतन्त्र समितिबाट अध्ययन गर्नुपर्ने भनी UNESCO बाट पत्र आएकोले थप अध्ययन गरी World Heritage Centre को सहमति लिई कारवाही अगाडि बढाउने व्यहोराको पत्र प्राप्त भएको हुँदा उक्त

निर्माण कार्य सुरु नगरिएको हो । पुरातत्त्व विभागबाट सडक विभागको नाममा मिति २०६८।२।२५ को पत्रानुसार UNESCO World Heritage Centre को विशेषज्ञ टोलीले दिएको प्रतिवेदनको "Recommendations Addressed to State Party" को बुँदा नं. २ अनुसार उक्त टनेलको निर्माणको कार्य रोक्ने तथा उक्त टनेल हाल प्रस्तावित स्थानमा निर्माण नगरी World Heritage Property को बाहिर विस्तृत अध्ययन गरी सडक निर्माण गर्ने वा अन्य वैकल्पिक उपायको लागि लेखि आएको प्रतिवेदन प्राप्त भएको, त्यस्तै रक्षा मन्त्रालयको मिति २०६९।९।१८ को पत्रबाट त्रिभुवन अन्तराष्ट्रिय विमानस्थल नेपाली सेनाको ब्यारेक र धार्मिक एवं ऐतिहासिक स्थानलाई समेत दीर्घकालिन असर पर्ने हुँदा प्रस्तावित वैकल्पिक मार्ग सडक सर्भेक्षण कार्यलाई निरूत्साहित गर्नुपर्ने भनी पत्र प्राप्त भएको हुँदा हालसम्म कुनै निर्माण कार्य रोकी राखिएकोमा रिट निवेदन मागबमोजिम रिटमा दाबी गरिएको कुनै पनि कार्य नगरिएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको नेपाल सरकार सडक विभाग, डिभिजन सडक कार्यालय, काठमाडौंको लिखित जवाफ ।

विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत पशुपतिक्षेत्रको तिलगंगा छेउबाट उत्तरतर्फ गोठार जोड्ने मोटरबाटो प्रत्यर्थी कोषले निर्माण गरेको भन्ने विपक्षीको भनाई असत्य हो, सो क्षेत्रको ऐतिहासिक जंगल विनासपारी वाटो बनाउने भन्ने कोषको उद्देश्य होइन । उक्त क्षेत्रमा तत्कालीन समयको भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको सक्रियतामा तिलगंगादेखि गुह्येश्वरीसम्मको भागमा डोजर लगाई सडक टूयाक बनाउन थालेकोले सो क्षेत्रमा सडक बनाउन हुँदैन भन्ने कोषबाट पुरातत्त्व विभागमा अनुरोध भई पुरातत्त्व विभागको महानिर्देशकज्यूको अध्यक्षतामा एक समिति पनि गठन भएको थियो । अर्कोतर्फ कोषबाट तत्कालै मिति २०६८।७।१६ मा सञ्चालक परिषद्को बैठक

बसी पुरातत्त्वबाट ठोस निर्णय नभएसम्म उक्त सडक निर्माण गर्न नमिल्ने भनी हाललाई उक्त बाटो सञ्चालन हुन नदिई तारवार लगाई रोक्ने भन्ने निर्णय भएको छ । उक्त क्षेत्रमा हालसम्म सडक सञ्चालन गर्न दिइएको छैन । उक्त मोटरबाटो बन्द गरी पुरातात्विक वनको संरक्षणको लागि बाटोको दुवै मुखमा टेवा पर्खाल लगाई मोटरबाटो बन्द गरी जंगल संरक्षण गर्न कोषबाट मिति २०७१।१२।१७ मा पत्रिकामा टेन्डर आह्वान भई उक्त कार्यका लागि परेको बोलपत्र खोली ठेकेदार छनौटको कार्य कोषबाट भइरहेको छ । सनातनमा भएका बाहेक विश्वसम्पदा भित्रको पशुपति क्षेत्रभित्र जंगलमा बाटो बनाउने कुनै योजना छैन । बनाउन मिल्ने पनि होइन । सो खोलिएको बाटो पिच गर्ने भन्ने कुरा असत्य हो विपक्षीको कोष उपरको दाबी झुट्टा हुँदा रिट खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको पशुपति क्षेत्र विकास कोषको यस अदालतमा परेको लिखित जवाफ ।

तिलगंगा चोकदेखि गोठार (ताम्रगंगा) सम्म पशुपति क्षेत्रको श्लेषमान्तक वनको बीचबाट करिव ६७५ मिटर लम्बाई र ७ मिटर चौडाई भएको कच्ची मोटर बाटो रहेको देखियो । स्थानीयको भनाई अनुसार उक्त बाटो २०६४ सालमा खोलिएको भन्ने बुझियो । सो बाटो हाल कच्चीरूपमा रहेको र ठाउँ ठाउँमा खाल्डा खुल्डी भएपनि त्यस क्षेत्रबाट यातायात साधनहरू-मोटरसाइकल तथा गाडीहरू आवतजावत गरिरहेको स्थलगत अनुगमनको क्रममा देखियो । बाटो खुलेपछि उक्त क्षेत्रमा रहेको जंगल नष्ट हुँदै गएको, भूक्षय भई पहिरोहरू गएको पाइएको, स्थानीय र अन्य व्यक्तिहरूको फोहोर फाल्ने ठाउँको रूपमा विकसित हुँदै गएको देखियो । बाटोको सहजताको कारण मानव चिहानहरू समेत अव्यवस्थित रूपमा खनी गाडिएको खनिएको पाइयो । औद्योगिक कार्यबाट सिर्जित प्रदुषित फोहरहरू, गार्मेन्टका फोहरहरू तथा मरेका गाइवस्तुका सिनोहरू सो बाटो छेउछाउ यत्रतत्र फालिएको भेटियो । स्थानीयको सहजताको लागि बाटो खोलिएको

हो भने पनि त्यो बाटोको कारण स्थानीयमा झन् सुरक्षाको खतरा बढेको, सडेगलेको, मरेका जीवजन्तु फालिएको हुँदा प्रदूषण र दुर्गन्ध फैलिएको कारण मानिसहरूलाई पैदल हिँड्न कठिन हुने अवस्था रहेछ । बाटो बनाउने काम रोकिएको भन्ने लिखित जवाफमा उल्लेख भएपनि बाटोबाट आवतजावत गर्ने कार्य रोकेको वा रोकिएको पाइएन । उक्त बाटो रोकिन गएमा खाली जग्गामा वृक्षारोपण गरी तारजाली लगाई त्यस क्षेत्रलाई निषेध गर्न सकेमा सम्पदाको बचाउ गर्न सक्ने अवस्था रहेको देखियो । अन्यथा बाटोको कारणको साथ साथै अन्य कारण मानव चिहान गाड्ने, पुरातत्व वस्तुको संरक्षणमा ध्यान नदिने नयाँ वृक्षारोपण नगर्ने हो भने त्यस क्षेत्रको विनास हुँदै जाने अवस्था देखिन्छ । उक्त खोलिएको बाटो माथिको अर्थात् उत्तर पश्चिमतर्फ रहेको श्लेषमान्तक वन क्षेत्रमा दशनामी सन्यासीहरूले मानव चिहानको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको र मानव चिहानहरू अव्यवस्थित रहेकोसमेत देखियो । साबिकमा सिमेन्ट ढलान गरी शवहरू राख्ने गरिएकोमा हाल पशुपति क्षेत्र विकास कोषको निरन्तरको अनुगमनबाट सिमेन्टेड ढलान गरी शव राख्न नदिने, माटो खनी लास गाड्न भने दिने गरिएको उक्त कोषका सवइन्जिनियर पशुपति ठाकुरले जानकारी दिनुभएकोमा विश्वरूप मन्दिर हुँदै तल खोलिएको विवादित बाटोतर्फ जंगलै जंगल बीचको गोरेटो बाटो झर्दा सो छेउछाउमा तत्काल सिमेन्ट ढलान गरी राखिएको नदेखिए पनि खाल्डो खनी माटोले पुरिएको मानव चिहान यत्रतत्र रहेको देखियो । उपर्युक्तबमोजिमदेखिएको व्यहोरा उल्लेख गरी प्रस्तुत प्रतिवेदन पेस गरेका छौं भन्नेसमेत व्यहोराको नृपध्वज निरौलासहितको टोलीले यस अदालतमा पेस गरेको प्रतिवेदन ।

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा मिसिल कागज अध्ययन गरियो । सार्वजनिक सरोकारको निवेदन भनी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) अन्तर्गत

दर्ता भएको प्रस्तुत निवेदनमा निवेदक विद्वान् अधिवक्ता श्री तुलसी सिंखडाले विश्वभरका हिन्दू, बौद्ध, शैव, शाक्त आदि धार्मिक सम्प्रदायको आस्थाको केन्द्र भगवान श्री पशुपतिनाथको मन्दिर, परिषद् र वातावरणका श्री पशुपतिनाथको धार्मिक एवं साँस्कृतिक महत्त्वलाई दृष्टिगत गरेर नै युनेस्कोले यसलाई विश्व सम्पदा सूचीमा राखेको हो । बढ्दो शहरीकरण र अव्यवस्थित बसोवास र संरक्षणको जिम्मेवारी पाएका निकायहरूको उदासिनतासमेतको कारण यो सम्पदाउपर अतिक्रमण बढ्दैछ । पशुपतिनाथको पूर्वतर्फ रहेको मृगस्थली तथा श्लेषमान्तक वन पाशुपत सम्पदाको अभिन्न अङ्ग हुँदा यसको संरक्षण आवश्यक छ । तर तिलगंगादेखि ताम्रगंगाको खण्डमा वन र वातावरण विनास हुने गरी सडक निर्माण र सोही जंगलमा जथाभावी लास गाड्ने र त्यसमा कंक्रीटका संरचना निर्माण हुँदा सम्पदाको अखण्डता र पवित्रता बाधा आउने हुँदा यस्ता कार्यहरू रोकिनु पर्छ । अतः सडक निर्माण तथा मुर्दा गाड्ने कार्य रोकी सम्पदा र यसको संरक्षणको निम्ति उत्प्रेषणयुक्त परमादेशको आदेश जारी हुनुपर्छ भन्ने समेत बहस गर्नुभयो । विपक्षी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद सचिवालयसमेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेलले गौशाला चाबहिल क्षेत्रको सवारी चालकलाई दृष्टिगत गरी तिलगंगा ताम्रगंगा क्षेत्रबाट वैकल्पिक टनेलमार्ग निर्माणको लागि अध्ययन भई निर्माण कार्य सुरु गरिएकोमा युनेस्को मिसनको प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सो रोकिएको हुँदा आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था छैन । तसर्थ रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भन्नेसमेत बहस गर्नुभयो । विपक्षी पशुपति क्षेत्र विकास कोषको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री उमेशकुमार कुइकेलले मृगस्थली तथा श्लेषमान्तक वन पशुपति क्षेत्रको अभिन्न अङ्ग हो र यसको संरक्षण जरूरी छ भन्नेमा कुनै विवाद छैन । तिलगंगा ताम्रगंगा सडकले श्लेषमान्तक वनलाई खण्डित गर्ने र वातावरणमा

समेत प्रतिकूल असर पर्ने हुँदा कोष कहिले पनि यसको पक्षमा छैन। कोषको मिति २०६८।७।१६ को निर्णयबाट सडक निर्माण रोकौ तारवारसमेत लगाउने निर्णय भएको र कोषको मिति २०६७।९।१४ को निर्णयद्वारा मृगस्थली क्षेत्रमा लास गाड्ने र चिहान माथि संरचना बनाउने कार्य रोकिएको हुँदा कोषको विरुद्ध आदेश जारी हुन आवश्यक छैन भन्नेसमेत बहस गर्नुभयो।

२. दुवैतर्फका विद्वान् अधिवक्ताहरूको बहससमेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा निवेदकले विश्वसम्पदा सूचीमा रहेको पशुपति क्षेत्र अर्थात् पशुपति वनकाली, गुह्येश्वरीसमेतको समग्र क्षेत्रको संरक्षणमा चासो र सरोकार व्यक्त गर्दै त्यहाँ भइरहेको वातावरण विनास प्रति चिन्ता जाहेर गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) अन्तर्गत प्रस्तुत निवेदन दर्ता गरेको देखियो। निवेदनमा मुख्यरूपमा तिलगंगा छेउबाट उत्तर पूर्वतर्फ गुह्येश्वरी, गोठाटार जोड्ने गरी निर्माण हुन लागेको करिब डेढ किलोमिटर लामो ठूला सवारी साधनसमेत चल्ने मोटरबाटोको निर्माण रोकिनु पर्ने, त्यस्तै गरी विश्व सम्पदा सूचीमा परेको सोही श्लेषमान्तक वनको दक्षिण पूर्वमा जथाभावीरूपमा मानव समाधिस्थल निर्माण गर्ने कार्य रोकिनु पर्ने भन्ने जिकिर लिएको पाइयो। यी कुराहरूलाई सीमित अर्थमा सम्बोधन गर्ने वा संविधान र कानूनको व्यवस्था, यस अदालतलाई प्राप्त रिटसम्बन्धी क्षेत्राधिकारको व्यापक परिधि एवं संस्कृति र सम्पदा संरक्षणको संवैधानिक दायित्वको परिवेशमा हेर्ने भन्ने प्रश्न यहाँ उत्पन्न भएको छ।

३. वस्तुतः रिटसम्बन्धी क्षेत्राधिकारको परिधि अत्यन्त व्यापक छ। त्यसमाथि संविधानले सार्वजनिक हक र सरोकारको विवाद हेर्ने क्षेत्राधिकार यस अदालतलाई प्रदान गरेको कारण यो क्षेत्राधिकारको प्रयोग गरी अदालतले कार्यकारणी तथा कानूनद्वारा संस्थापित निकायहरूका कार्य

मात्र होइन, कानूनी कर्तव्यको निर्वाहमा भएको हेलचेक्रयाई एवं अकर्मण्यतासमेतको पुनरावलोकन गर्दै संवैधानिक र कानूनी कर्तव्य निर्वाह गर्न र पारदर्शी ढंगले कार्य गर्न आदेश दिन सक्छ। सार्वजनिक हक र सरोकारको विवादमा निवेदकको भूमिका सूचनाकर्ता एवं विषयवस्तुको छलफलमा सहजकर्ताको सम्म हुने भएबाट निवेदनमा सोझै उठाइएको विषयसँग जोडिएका अन्य विषयमा पनि अदालत प्रवेश गर्न र विवादहरूलाई न्यायपूर्णरूपले सम्बोधन गर्न सक्ने नै हुन्छ। यहाँ जुन विषयवस्तु उठाइएको छ वा जुन सम्पदा संरक्षणको प्रश्न उठाइएको छ त्यो समस्त राष्ट्रको इतिहास, संस्कृति, सभ्यता, प्रतिष्ठा र आस्थासँग जोडिएको विषय हो भन्नेमा दुइमत छैन। तसर्थ श्री पशुपतिनाथ क्षेत्रको ऐतिहासिक, साँस्कृतिक र धार्मिक महत्त्वको आलोकमा यो विषयवस्तुलाई नहेरेसम्म अतिक्रमणको प्रभावलाई सहीरूपबाट आकलन गर्न कठिन हुने देखिन्छ।

४. यसै विषयसँग जोडिएको एउटा अर्को पाटो पनि छ, जसबारे प्रारम्भमा नै स्पष्ट गर्नु आवश्यक देखिन्छ। संविधानले राज्यलाई धर्म निरपेक्ष मानेको अवस्थामा धर्म वा धार्मिक सम्पदा र संस्कृतिको संरक्षणमा राज्यको के भूमिका रहने भन्ने प्रश्न यहाँ स्वाभाविक रूपले उठ्छ। धर्म निरपेक्षताको अर्थ राज्यको आफ्नो कुनै धर्म हुँदैन; राज्यले धर्मको आधारमा कसैलाई विभेद गर्दैन र धर्मको नाममा गरिने थिचोमिचो, तिरस्कार, अवहेलना, उपेक्षा तथा असमान व्यवहार धार्मिक आवरणमा गरिने जातीय विभेद र छुवाछुत, एवं अन्याय, जबरजस्ती धर्म परिवर्तनसमेतका कार्य लाई राज्यले सहँदैन भन्ने हो तर त्यसको तात्पर्य सनातनदेखि चलिआएको धर्म, धार्मिक संस्कृति, सम्पदा र सभ्यताको रक्षा राज्यले गर्दैन भन्ने चाहिँ होइन। सनातनदेखि चलिआएको धर्म संस्कृतिको संरक्षण गर्नु संविधानतः राज्यको कर्तव्य हो भन्ने संविधानको धारा ४ को अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ। जहाँ ८० प्रतिशतभन्दा बढी जनता हिन्दू छन्

जहाँको सस्कृति र सभ्यता सनातनदेखि नै हिन्दु धर्म र जीवनपद्धतिसँग जोडिएको छ त्यस्तो धर्म र संस्कृतिको संरक्षण गर्नबाट राज्य उदासिन रहन मिल्दैन। नेपालको संविधानको धारा २६ द्वारा धार्मिकस्थल, धार्मिक गुठी एवं सम्पदाको व्यवस्थापन कानूनमार्फत गर्न सक्ने अधिकार राज्यलाई प्रदान गरिएको समेतबाट कानून बर्खिलापका कार्यहरू गरिएको स्थितिमा त्यस्ता कार्यहरू रोक्नु राज्यको कर्तव्य हुन आउँछ। धर्म निरपेक्षताको अर्थ "धार्मिक विषयमा राज्यले आँखै लगाउन हुँदैन" भन्ने कदापी होइन।^{३८} यस अर्थमा श्री पशुपतिनाथ जस्तो प्राग ऐतिहासिक एवं पुरातात्विक महत्त्वको विश्व सम्पदा सूचीमा परेको धार्मिक सम्पदाको रक्षा गर्नु राज्यको राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय कर्तव्य हुन आउँछ।

५. प्रस्तुत विवादमा मृगस्थली श्लेषमान्तक वन क्षेत्रभित्र सडक निर्माण र समाधिस्थलको रूपमा जंगलको प्रयोगको प्रश्न उठाइएको छ। यस विषयमा विपक्षी पशुपति विकास कोषको लिखित जवाफ हेर्दा उक्त क्षेत्रमा सडक बनाउन हुँदैन भन्नेमा कोष अडिग रहेको कोषको सञ्चालक परिषद्को बैठक बसी उक्त सडक निर्माण गर्न नमिल्ने भनी हाललाई उक्त बाटो सञ्चालन हुन नदिई तारवार लगाई रोक्ने भन्ने निर्णय भएको र सो अनुसार उक्त क्षेत्रमा हालसम्म सडक सञ्चालन गर्न दिइएको छैन; उक्त क्षेत्रमा कुनै पनि बाटो सञ्चालन गर्ने कोषको योजना छैन खोल्न लागेको बाटो पनि कोषले खोलेको होइन; कोषको तर्फबाट उक्त क्षेत्रमा बाटो सञ्चालन हुनसमेत आजसम्म दिइएको छैन भन्नेसमेत उल्लेख भएको पाइयो। सो क्षेत्रमा लास गाडिएको ठाउँमा स्थायी संरचना बनाउने कार्य रोक्ने पनि निर्णय भइसकेको भन्ने पनि बहसमा उठाइयो। त्यसै गरी विपक्षीमध्येकै सडक डिभिजन कार्यालय, काठमाडौँ-१ को लिखित

जवाफमा तिलगंगा-ताम्रगंगा सडक खण्ड तथा टनेल निर्माणको कार्य पुरातत्त्व विभागको ०६८।२।२५ को पत्र अनुसार युनेस्को World Heritage Center को विशेषज्ञ टोलीको सुझाव नं. २ मा उक्त टनेल निर्माण कार्य रोक्ने प्रतिवेदन प्राप्त भएकोसमेत हुँदा हालसम्म पनि कुनै निर्माण कार्य नगरी निर्माण रोकी राखेको, रिट निवेदनमा दाबी गरिएअनुसारको त्यस्तो कुनै पनि कार्य नगरिएको भन्ने उल्लेख भएको पाइयो। तर यस अदालतको सहरजिष्ट्रारको टोलीले दिएको प्रतिवेदन हेर्दा उल्लिखित कुराहरू साँचो रहेनछन् भन्ने देखियो। त्यसैले संरक्षण प्रति सम्बन्धित निकायहरूले देखाएको उदासिनता एवं लापरवाहीलाई गम्भीरतापूर्वक लिनुपर्ने हुन आयो। यसको अतिरिक्त श्री पशुपतिनाथको ऐतिहासिकता, विस्त्रिणता, हिन्दु सभ्यता, जीवन पद्धति र जीवन दर्शनसँगको आवद्धताको सम्मान गर्दै सम्पदाको दिगो संरक्षण र विकास र भावी पुस्तालाई अमूल्य धरोहरको रूपमा छाड्नुपर्ने राज्यको दायित्वको कारण पनि यो विषयलाई फराक दृष्टिकोण राखी हेर्नुपर्ने हुन आयो। यस दृष्टिबाट हेर्दा प्रस्तुत विषयको निरूपण गर्ने सन्दर्भमा देहायका प्रश्नहरू सान्दर्भिक हुन आए:

१. श्री पशुपतिनाथ क्षेत्रको ऐतिहासिक, धार्मिक र सांस्कृतिक पक्ष र संरक्षणको आयामसँग जोडिएका विषयहरू के के हुन ?
२. श्री पशुपतिनाथ क्षेत्रको निरन्तर बढ्दो लोकप्रियता, यातायातको सहजता र बढ्दो शहरीकरणको कारण सम्पदा संरक्षणमा के कस्तो प्रतिकूल असर परिरहेको छ ?
३. सम्पदाको संरक्षणमा हाल भइरहेका प्रयासहरू पर्याप्त छन् वा छैनन् ?
४. सडक निर्माण र मानव समाधिस्थलको रूपमा श्लेषमान्तक वनको प्रयोग हुँदा उक्त क्षेत्रको वातावरणमा के कस्तो प्रभाव पर्छ ?
५. निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी

३८ भरतमणी जंगम विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा म.प.समेत, ने.का.प. २०७३, नि.नं. १७३३, पृष्ठ २३२३।

हुनुपर्ने हो वा होइन । पशुपति क्षेत्रको सम्पदा र वातावरण संरक्षणको लागि निर्देशन जारी गर्नुपर्ने अवस्था छ वा छैन ।

६. सर्वप्रथम पहिलो प्रश्नतर्फ हेर्दा प्रारम्भमै के कुरा स्पष्ट गर्न जरूरी हुन्छ भने मृगस्थली वा श्लेषमान्तक वनको वैशिष्ट्य एवं ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक र वातावरणीय अखण्डता एवं महत्त्व बुझ्नको लागि समस्त देउपाटनसहितको पाशुपत क्षेत्र एवं श्री पशुपतिनाथको ऐतिहासिक, धार्मिक र सांस्कृतिक महत्त्वबारे चर्चा र विश्लेषण आवश्यक छ । यस क्रममा श्री पशुपतिनाथ मन्दिरको प्राचीनता तथा श्री पशुपतिनाथ रहेको नगरी र यसको भौगोलिक एवं सांस्कृतिक इतिहास दुवै चर्चाका विषय बनेका छन् ।

७. सांसारिक माया मोहको बन्धनले पशुतुल्य भएका जीवात्मालाई ती बन्धनहरूबाट मुक्त गर्ने आराध्यदेवको रूपमा श्री पशुपतिनाथको प्रसिद्धि र महिमा संसारभर फैलिएको छ । यद्यपि अभिलेखको अध्ययनमा आधारित नेपालको प्रामाणिक इतिहास लिच्छविकालदेखि सुरु हुन्छ तर श्री पशुपतिनाथको इतिहास भने सोभन्दा हजारौं वर्ष पुरानो छ । अर्थात् श्री पशुपतिनाथको उत्पत्ति प्रागऐतिहासिक छ । यस कुराको साक्षी श्रुति, स्मृति र पुराणहरू हुन् । रुद्र, शिव, शंकर, महादेव, पशुपति आदि शब्दहरूको प्रयोग पर्यायवाची रूपमा वेदहरूमा भएको पाइन्छ । वेदमा ठाउँ ठाउँमा पशुपतिलाई संकेत गर्ने मन्त्रहरू भेटिन्छन् । उदाहरणका लागि यजुर्वेदको सोह्रौं अध्यायको चालीसौं मन्त्रमा “नम शङ्गवेच पशुपतये च नमः” (अर्थात् करुणारूप वाणीमा रहने पशुपतिलाई नमस्कार) भनिएको छ । त्यस्तै गरी अर्को एक ठाउँमा “नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो” भनिएको छ । अथर्व वेदमा पनि य इसे पशुपति पशुनां चतुसपदाभूत यो द्वीपद्वाम-भूतपति पशुपति नमोवाम्- भनिएको छ । अठ्ठारौं उपनिषद् मध्येको एक सतपथ ब्राह्मणमा “अथ

रुद्राय पशुपतये” भनी रुद्र र पशुपतिलाई पर्यायवाची रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।^{३९} स्मृति र पुराणकालमा शिवलिङ्ग र पशुपतिको चर्चा एवं महिमाहरू व्यापक रूपमा भएको पाइन्छ । महाभारतमा एक ठाउँमा भनिएको छ:

स्थापितं त्रिषु लोकेशु शिवलिङ्ग मया मम ।
नमस्कारेण वा तस्य मुच्यते सर्वकिलिषैः ।
इष्ट दत्तमधितं च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
शिवलिङ्ग प्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशिम् ॥

अर्थात् मैले तीनै लोकहरूमा शिवलिङ्गको स्थापना गरेको छु जसलाई प्रणाम गर्नाले मात्र पनि साधक, दुर्गुण, दुर्वासना र दुराचारहरूबाट मुक्त भई निष्कलंक र परिशुद्ध हुन्छ; फलस्वरूप प्राणीले सदबुद्धि र सत्प्रेरणालाई प्राप्त गर्न सक्छ । शिवलिङ्ग नै मेरो पारमार्थिक स्वरूप भएकोले श्रद्धाभक्तिपूर्वक लिङ्गको अर्चन पूजनबाट म परितुष्ट हुन्छु भनिएको छ ।^{४०} नेपालमा श्री पशुपतिनाथमा रहेको शिवलिङ्गबारे शिव पुराण रूप संग्रहमा भनिएको छ:

नयपालाख्यापुर्या तु प्रशिद्धायां महितले ।
लिङ्ग पशुपतिशाख्यं सर्वकामफलप्रदम् ।
शिरोभागस्वरूपरूपेण शिवलिङ्गं तदस्ति हि ।

अर्थात् सम्पूर्ण पृथ्वीभरी प्रसिद्ध रहेको नेपाल नामक नगरीमा सबै कामना सफल गरिदिने पशुपतिश्वर नाउँ गरेको शिवलिङ्ग छ । त्यो शिवलिङ्ग शिरोभाग रूपले रहेको छ ।^{४१} ज्ञातव्य छ, पशुपतिनाथलाई केदारनाथको शीरभाग पनि भनिन्छ । श्री पशुपतिनाथमा रहेको शिवलिङ्ग बारे स्कन्द पुराणको हिमवत् खण्डमा भनिएको छ:

३९ गोविन्द टण्डन, पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन, (२०५३) पृष्ठ ६६-६८
४० ऐ.पृ. ९३ बाट साभार
४१ शिव पुराणरूप संग्रह १३/१३ ऐ.भूमीका (खेमराज केशवशरण)

मध्ये पशुपति देवो ज्योतिर्लिङ्गो विराजते ।⁴²
गुप्ताख्यया समं देव्या प्रमथै योनिनीगणै ॥

अर्थात् माझमा ज्योतिर्लिङ्ग स्वरूप भगवान पशुपति विराजमान हुनुहुन्छ साथमा प्रमथहरू र योगिनीहरूका साथ गुप्तानाम गरेकी देवी अवस्थित छन्। यहाँ पशुपतिनाथको शिवलिङ्गलाई ज्योतिर्लिङ्ग भनिएबाट यसको प्रतिष्ठा व्यापक रहेको कुरा खुल्दछ। त्यसैगरी हिमवत् खण्डमा काशी र पशुपतिको तुलना गर्दै भनिएको छः

जम्बुद्विपे पुरी द्वे च रुद्रेनाधिष्ठते ऽ निशं ।
काशी पाशुपति साक्षात्ममासते शुरालये ॥३॥
काश्याश्चतुर्गुणं मान्या पुरी पाशुपति यतः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणि यस्य प्रलभ्यते किल ॥४॥
मोक्षमेकं तु काश्यां बै लभ्यन्ते जन्तुभिः सदा ।
उमामहेश्वरीपुर्या चतुर्वर्गं घटोद्भव ॥५॥

अर्थात् जम्बुद्वीपमा काशिपुरी र पशुपतिपुरीमा भगवान शंकरले आश्रय लिएका छन्। काशीमा मोक्ष पाइन्छ। पशुपतिमा चतुर्वर्ग (अर्थ, धर्म, काम, मोक्ष) नै पाइन्छ। धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष चारैकुरा पाइने हुनाले काशीभन्दा पशुपतिपुरी चारगुणा माननीय छ भनिएको छ।⁴³ स्कन्दपुराण जस्ता पछिल्ला पुराणहरूकै समकालीन रूपमा अभिलेखहरूमा पनि पशुपतिको महिमा अङ्कित हुन थालेको पाइन्छ। उदाहरणको लागि सक सम्बत ४५५ चैत्र (वि.सं. ५९०) को भष्मेश्वर स्थित ध्रुवसंघको आलेखमा "भगवतः पशुपतिः क्षेत्रे" भन्ने उल्लेख भएको पाइएबाट पशुपतिनाथको प्रभाव केवल मन्दिरको रूपमा मात्र नभई क्षेत्रको रूपमा समेत देश देशावरमा फैलिन थालेको समेत भेटिन्छ।

८. श्री पशुपतिनाथको प्रसिद्धिसँग जोडिएको अर्को प्रसङ्ग राजाहरूको विरूदावली पनि हो।

लिच्छविकालमा राजा अंशुवर्माले मात्र नभई उनी पछिका उदयदेव, ध्रुवदेव, नरेन्द्रदेव, शिवदेव द्वितीय, जयदेव द्वितीय आदि राजाहरूले "भगवद पशुपति भङ्गारकपदानुगृहित" भन्ने उल्लेख गर्दै आफूलाई भगवान श्री पशुपतिनाथको विशेष अनुग्रह प्राप्त भन्ने जनाउन खोजेको देखिन्छ। राजाले नै पशुपतिनाथको अनुग्रह खोजेपछि तत्कालको समयमा लोकले अनुग्रह नखोज्ने कुरै भएन। लिच्छविकालमा नै श्री पशुपतिनाथको प्रसिद्धि चुलिएको अर्थात् सो समयमा पशुपतिनाथले तीर्थस्थलको रूपमा सर्वोच्च स्थान पाएको भन्नेकुरा पशुपति क्षेत्र वरिपरि लिच्छवीकालका ३२ वटा शिलालेख पाइएकोबाट पनि झल्किन्छ।⁴⁴ श्री पशुपतिनाथको यो सर्वोच्चता मल्लकाल र शाहकाल हुँदै अद्यापि कायम रहेको छ। शाहकालमा पशुपतिनाथ प्रतिको भक्ति शिवलिङ्ग एवं शिवालयको स्थापना र विभिन्न प्रयोजनको लागि गुठीहरूको स्थापनामार्फत प्रकट भएको पाइन्छ।

९. श्री पशुपतिनाथवारे चर्चाको अर्को पाटो पाशुपत क्षेत्र हो। के हो पाशुपत क्षेत्र? एउटा स्वाभाविक प्रश्न उत्पन्न हुन्छ। व्यापकरूपमा भन्दा समस्त काठमाडौं उपत्यकालाई पाशुपत क्षेत्र भन्न सकिएला तर सारभूत रूपमा बुझदा पाशुपत क्षेत्र श्री पशुपतिनाथ रहेको क्षेत्र देवग्राम, देवपतन, देवपट्टन वा देउपाटन नै हो। अझ वंशावलीहरूबाट शब्द सापट लिने हो भने अर्थात् यो क्षेत्र "ग्वल" हो।⁴⁵ ग्वल शब्दको उल्लेखन र किरातेश्वर महादेवको अवस्थिति दुवैले पाशुपत क्षेत्रको प्राचीनताको उदवोध गराउँदछ। हालसम्म प्रचलनमा रहेको देउपाटनभित्र पशुपतिमात्र नभई धोवीखोला पूर्वका चाबहिल, कुटुवाहिल, भगवानस्थान, मैजुवहाल, कुमारीगाल, धन्दोचैत्य, बौद्धनाथलगायतका स्थानहरू पर्दछन्। चारुविहार जस्ता चैत्यहरू र हिन्दूधर्म अन्तर्गत पनि शैव, शाक्त, वैष्णव, आदि सम्प्रदायहरूको

42 हिमवत खण्ड ७१८; यो छैटौं शताब्दीको कृति हो।

43 टण्डन ऐ. पृ. २२ बाट उद्धृत

44 टण्डन ऐ. पृ. ४९-५०

45 ग्वलको अर्थ गाईले दुध दिने ठाउँ भन्ने हुन्छ। हेर्नुहोस् ऐ.ऐ. पृष्ठ ५१

आस्थाका धार्मिक केन्द्रहरू समेत देउपाटन क्षेत्रमा नै रहेकोबाट समस्त देउपाटन क्षेत्र पाशुपतक्षेत्र भित्र रहेको बुझिन्छ । तर यी समस्त सम्पदाहरूको केन्द्र र युग युगमा सर्वथा आदरणीय भने पशुपतिनाथको मन्दिर, प्राङ्गण र परिषर नै हो भन्ने स्पष्ट छ । समाजको विकास, राज्यले व्यहोर्नु परेको आरोह अवरोहसँगै श्री पशुपतिनाथले पनि समय समयमा आक्रमण पनि झेल्नु नपरेको होइन तथापि भक्तहरूको आस्था र विश्वासको कारण मन्दिर पुनस्थापित हुँदै आएको छ ।⁴⁶ राजा महाराजा, स्थानीय बासिन्दा, देश विदेशका भक्तहरूद्वारा मन्दिरको सम्बृद्धि, मन्दिर प्राङ्गण र परिसरमा विभिन्न मन्दिर, देवता, शिवलिङ्ग र शिवालयको स्थापना गरिएबाट पाशुपत क्षेत्रको सम्बृद्धिमा बढोत्तरी हुन गएको हामी पाउँछौ ।

१०. पाशुपत क्षेत्रको कुरा गर्दा बागमती नदीपूर्वको मृगस्थली तथा श्लेषमान्तक वन र सो पूर्वका क्षेत्रको पनि चर्चा आवश्यक हुन्छ । सो क्षेत्रमा रहेको किरातेश्वर महादेव, गुह्येश्वरी, गोरखनाथ, विश्वरूप, राम मन्दिर आदि मन्दिरहरू तथा असंख्य शिवलिङ्ग र शिवालयहरूले यो क्षेत्रलाई श्री पशुपतिनाथ परिषरको अभिन्न अङ्ग बनाएको पाइन्छ । मृगस्थली क्षेत्र, श्लेषमान्तक वन दुर्गको रूपमा पनि पारिचित छ । पशुपति क्षेत्रमा रहेका ८६ वटा कुण्डहरू मध्ये बागमती पूर्व मृगस्थली, श्लेषमान्तक वन क्षेत्र र सो पूर्वसमेत विभिन्न कुण्डहरू रहेको इतिहासले देखाउँछः उदाहरणको लागि ब्रह्मोदय कुण्ड (गुह्येश्वरी मन्दिरको

पूर्व गुफा), स्कन्दकुण्ड (वविश्वरूप मन्दिरदेखि केहि दक्षिणतर्फ), सरस्वतीकुण्ड (विश्वरूपा मन्दिरको पूर्व दक्षिण), जोगकुण्ड (गुह्येश्वरी पूर्व) श्लेषमान्त कुण्ड (गुह्येश्वरी पूर्वको पहिलो खहरे), हरिद्वारकुण्ड (गुह्येश्वरीस्थित वागमति किनारबाट गौचरण जाने उकालो) ताम्रचुण कुण्ड (गुह्येश्वरी स्थित बागमतीको बाँयातर्फको पानीको स्रोत) सप्तर्षि कुण्ड (त्रिभुवन विमानस्थल नजिक) सुवर्ण कुण्ड (तिलगंगाको शिर), कोखोदक कुण्ड (सुवर्ण कुण्डदेखि केही दक्षिण) व्यासकुण्ड (गल्फ खेल्ने ठाउँदेखि पूर्व), काक कुण्ड (काँडाघारी) यस क्षेत्रमा रहेको इतिहासले देखाउँछ ।⁴⁷ यसबाट मृगस्थली श्लेषमान्तक वनक्षेत्र समस्त पाशुपत क्षेत्रको अभिन्न अंग रहेछ भन्ने बुझिन्छ ।

११. श्री पशुपतिनाथको मन्दिर, प्राङ्गण र परिसरको चर्चा गर्दा त्यहाँ गरिने पूजाआजा, सरसफाई, निर्माण सुधार जात्रा, पर्व, दान, सदावर्त, महास्नान, वाग बगैचाको निर्माणको लागि गुठी राख्ने परम्परा बारेमा पनि चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ । यो कार्य विभिन्न कालखण्डमा चलेको इतिहासले देखाउँछ । उदाहरणको लागि लिच्छवि राजा मानदेव प्रथमको पालामा रत्नसंघ नामका व्यापारीले पशुपतिनाथको मन्दिर नजिक रत्नेश्वरको स्थापना गरी पूजाआजाको निमित्त २५७० भूमि (रोपनी) जग्गा गुठी राखेका थिए ।⁴⁸ साना ठूला धार्मिक, लौकिक कार्यका लागि गुठी राख्ने प्रचलन लिच्छवि, मल्ल र शाहकालसमेतमा एउटा निरन्तर प्रक्रियाको रूपमा कायम रहेको पाइन्छ । शाहकालमा राजा रणबहादुर शाहकी रानी कान्तीवतीले वि.सं. १८५६ मा महास्नान र महावली गुठीका निमित्त गोकर्ण र देवपाटनमा रोपनी १६३३-१२-० र सिन्धुपाल्चोकको फटकाशिलामा रोपनी ५६६-४ गरी २२०० रोपनी गुठी राखेको, त्यस्तै गरी राजा रणबहादुर शाहले

46 वि.सं. ११५६ देखि ११८३ बीचमा पशुपतिनाथको मन्दिरको पुनः निर्माण भएको कुरा गोपाल वंशावलीमा उल्लेख छ । बंगालका सुल्तान समसुद्दीन इलियासको आक्रमण वि.सं. १४०६ मंसिर २२ मा ढालिएको पशुपतिनाथको शिवलिंग त्यसको १० वर्ष पछि नै वि.सं. १४१७ मा जयसिंहद्वारा पुनःनिर्माण र पुनःस्थापित भएको पाइन्छ । श्री पशुपतिनाथको वर्तमान स्वरूप शिवसिंह मल्लकी रानी गंगा रानीले गरेको जिर्णोद्धार पछि कायम हुन आएको हो भन्ने वंशावलीको भनाई छ भने वर्तमान मन्दिरको स्वरूप भूपालेन्द्र मल्लको पालामा वि.सं. १७५४ मा गरिएपछिको हो । टण्डन ऐ.ऐ.पृष्ठ १०६, १२१, १२३

47 टण्डन ऐ.ऐ. ३४-३६

48 धनबज्र बज्राचार्य, लिच्छवीकालका अभिलेख (किर्तिपुर, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान वि.सं. २०३० पृ ५०-५४

पशुपतिमा छाडिने साँढेहरूको चरनको लागि १००० रोपनी जग्गा गौचर गराई गुठी राखेको भन्ने देखिन्छ । रणबहादुर शाहले नै राखेको भण्डारखाल बगैँचामा राजा गीर्वाणयुद्ध विक्रमले वि.सं. १८७० मा पशुपतिनाथमा पुजाको लागि चढाएको ३७५ रोपनी ४ आना गुठी चर्चित छ । श्री पशुपतिनाथको लागि गुठी राख्ने कार्य राजा महाराजा, उनका रानी र भाइ भारदारले मात्र होइन, सर्वसाधारणले पनि र देशवासीले मात्र होइन विदेशका भक्तजनहरूले पनि गरेको पाइन्छ ।⁴⁹ यी मध्ये काशी निवासी शोम शर्मा भट्टले वि.सं. १७११ मा श्री पशुपतिनाथको स्नान गार्इको दूधले गराउने उद्देश्यले राखेको गुठी, त्यस्तै गरी दामोदर भट्ट महाराष्ट्रले वि.सं. १७२१ माघमा श्री पशुपतिनाथको शिवलिङ्गलाई पञ्चामृतले नुहाउन राखेको गुठीको उल्लेख भेटिन्छ ।⁵⁰ यी गुठीहरूको व्यवस्थापन र निरन्तरता के कति र कुन हदसम्म भइरहेको छ यो छुट्टै खोज र विश्लेषणको विषय हो । यहाँ यतिमात्र भन्नु पर्याप्त हुन्छ कि श्री पशुपतिनाथ र सो क्षेत्रमा रहेको मन्दिरहरूको पुजा, जात्रा, पर्व, वाग बगैँचा आदिको लागि शासक शासित देशी विदेशी सबै भक्तहरूले पाशुपत क्षेत्र र बाहिर पनि विभिन्न ठाउँमा अनवरत रूपमा गुठी राखेका थिए । यस तथ्यले श्री पशुपतिनाथको मन्दिर, प्राङ्गण र परिसरको प्राचीनकालदेखि निरन्तररूपमा स्थापित प्रसिद्धी एवं प्रतिष्ठालाई इङ्गित गर्छन् । साथै यी समस्त कार्यहरूले श्री पशुपतिनाथ हाम्रो इतिहास, सस्कृति र सभ्यताको अमूल्य धरोहरको रूपमा रहेको तथ्यको उजागरसमेत गर्छन् । त्यसैले वर्तमान समयमा श्री पशुपतिनाथको संरक्षणसँग जोडिएका विषयहरू केबल मन्दिर, प्राङ्गण र परिषर मात्र होइनन् । समस्त देवपाटन क्षेत्रमा स्थापित मठ, मन्दिर, चैत्य, गुम्वा धर्मशाला, तिनका अवशेष, अभिलेख आदि भौतिक

49 यी मध्ये सुब्बा कुलानन्द झाले वि.सं. १९६३/१/१० मा पशुपतिमा सदावर्तको लागि ७६९ रोपनी गुठी राखेको विषयमा सर्वसाधारणले राखेको ठूला गुठीहरू मध्ये पर्छ । टण्डन ऐ.ऐ. २६९

50 टण्डन ऐ.ऐ. २७३-२९७

सम्पदा, तीसँग जोडिएका साँस्कृतिक सम्पदा र संस्कृति एवं तीनको संरक्षण र निरन्तरताको लागि राखिएका गुठीहरू पनि हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । राष्ट्रको संस्कृति र सभ्यतासँग जोडिएको विषय हुँदा पाशुपतक्षेत्रको समस्त सम्पदाको अखण्डताको रक्षा, संरक्षण र दिगो विकास आजको आवश्यकता हो भन्नेमा दुइमत राख्नुपर्ने कारण छैन ।

१२. अब पाशुपत क्षेत्रको निरन्तर बढ्दो लोकप्रियता, यातायातको सहजता र बढ्दो शहरीकरणको कारण सम्पदा संरक्षणमा के कस्तो प्रतिकूल असर परिरहेको छ भन्ने दोस्रो प्रश्नतर्फ हेरौं । ऐतिहासिक तथ्यहरूले श्री पशुपतिनाथ हिन्दूहरूको मात्र नभई बौद्ध एवं जैन सम्प्रदायको पनि उत्तिकै आस्थाको केन्द्र हो भन्ने देखिन्छ । पशुपति परिसरभित्र र देउपाटनमा ती सम्प्रदायका मठ मन्दिरहरू रहे भएबाट श्री पशुपतिनाथको लोकप्रियता र केन्द्रीयताको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । विश्व भरिका हिन्दूहरू जीवनमा एकपटक श्री पशुपतिनाथको दर्शन गर्न चाहन्छन् । महाशिवरात्री, बालाचतुर्दशी, तीज, ठूलो एकादशी, नवरात्री, जनैपूर्णिमा, वैकुण्ठ चतुर्दशी, गुरु पूर्णिमा, धनुर्मास, पवित्रारोहण, दमनारोहण, शितलक्ष्मी, रामनवमी, श्रावणको सोमबार, कृष्ण जन्माष्टमी, गंगा दसहरा आदि धार्मिक तिथि र चाड पर्वहरूमा लाखौं लाख स्वदेशी तथा विदेशी भक्तहरूले श्री पशुपतिनाथको दर्शन गर्दछन् । यद्यपि सम्पूर्ण दर्शनार्थीहरूको वर्तमान तथ्याङ्क इजलासलाई उपलब्ध हुन सकेको छैन तर पशुपति क्षेत्र विकास कोषले २०५२ सालमा संकलन गरेको एउटा तथ्याङ्क हेर्दा विशेष पर्वहरू मध्ये सबैभन्दा धेरै शिवरात्रीमा ६५,५५० व्यक्तिहरूले श्री पशुपतिनाथको दर्शन गरेको देखिन्छ ।⁵¹ विगत २२

51 उक्त तथ्याङ्क अनुसार २०५२ सालमा तीजमा ३५,७६०, बालाचतुर्दशीमा २०,८५० र दैनिक सालाखाला ४,८५० जना तिर्थयात्रीहरूले श्री पशुपतिनाथको दर्शन गरेको देखिन्छ । हेर्नुहोस पशुपति क्षेत्र विकास कोष, पशुपतिक्षेत्रको अवधारणात्मक

वर्षमा वृद्धि भएको काठमाडौंको जनसंख्या, हवाई तथा सडक यातायात एवं संचार सम्पर्कको विकासलाई हेर्दा यो संख्यामा अत्यन्त ठूलो वृद्धि भएको होला भनी सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

१३. तर दुःखको कुरा यी सबैले सम्पदा संरक्षणमा प्रतिकूल प्रभाव परिरहेको छ । सम्पदाहरूको आ-आफ्नै भार बहन क्षमता हुन्छ र क्षमताभन्दा बढी भारवहन गर्नुपर्दा सम्पदाको आयु स्वाभाविकरूपमा घट्छ । पशुपति क्षेत्रका मन्दिर, सम्पदा, त्यसका वाग-बगैँचा घाटहरू वन जंगलमा भइरहेको मानव अतिक्रमण, फोहर मैला, ध्वनि तथा वायुप्रदूषण आदिलाई दृष्टि गर्दा एउटा विस्मयपूर्ण स्थिति देखा पर्दछ । कतिपय मठ मन्दिर शिलालेखहरू अज्ञानता, एवं उदासिनताका कारण नष्ट भइरहेका छन्, अन्य कतिपयको स्रोत साधनको अभावमा संरक्षण हुन सकिरहेको छैन । कैयौं प्रचीन तथा बहुमूल्य मूर्तिहरू तीसँग सम्बन्धित कागजपत्रहरू, गुठी बन्दोबस्तका व्यवस्थाहरू लोभ लालच र स्वार्थको कारण चोरिने र नासिने गरिएका छन्; सम्पदाहरू जीर्ण बनेका छन् । साथै यस क्षेत्रको वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने गरी वनेका भवन र बढ्दो शहरीकरणले सम्पदा संरक्षणमा चुनौतीहरू अरु थपेको छ । यो स्थिति त छदैछ, २०७२ साल वैशाख १२ मा गएको भूकम्प र त्यस पछिका परकम्पहरूको कारण विश्वरूप मन्दिर, गोरखनाथ क्षेत्रका शिवालय, गुह्येश्वरी वरिपरिका पाटी पौवा धर्मशाला, बज्रघर, पञ्चदेवल पूर्वको चार शिवालयलगायतको कैयौं शिवालय मन्दिरहरू, पाटी पौवाहरू भत्किए चर्किएका छन् । कुनै समयमा सौम्य र शान्त र स्नीग्ध श्री पशुपतिनाथको मन्दिर, प्राङ्गण, परिषर र वातावरण, (गुरुयोजनाको भाषामा भन्ने हो भने "कोर क्षेत्र" "कन्सोन्यान्ट क्षेत्र" र "कन्टिनियम" क्षेत्र) सबैमा भौतिक अतिक्रमण र विखण्डन गर्ने गराउने, श्री पशुपतिनाथको सम्पत्ति मास्ने, खाने,

बिगार्ने सिलसिला सुरु भएको छ । परिमाणतः एउटा विस्तीर्ण सम्पदा क्रमशः खुम्चिँदै गएको छ ।

१४. यसको एउटा उदाहरणको रूपमा विमानस्थलको अगाडि पशुपतिको जग्गाको प्रयोगलाई लिन सकिन्छ । यद्यपि राष्ट्रिय आवश्यकताको लागि यसो गरिएको हो भनी बुझ्न सकिन्छ तर श्री पशुपतिनाथमा चढाइएका वसाहा साढेँसहित गाईहरूको चरनको लागि श्री ५ रणबहादुर शाहले गौचर गुठी राखेको जग्गा विमानस्थलले हाल प्रयोग गरिरहेको देखिन्छ । २०३९।९।२३ मा हवाई विभाग र पशुपति अमालकोट कचहरीबीच भएको सम्झौताले श्री पशुपतिनाथको जग्गा विमानस्थलले उपभोग गर्ने बारेमा देहायका कुराहरू उल्लेख भएका रहेछन्:

१. "त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको विस्तारको काममा पशुपति भण्डार तहवीलसम्बन्धी जग्गा साबिकमा तिरो तिरी आएको जग्गा ६०७ रोपनी र हाल अधिग्रहण गरिएको ५५४-१४-३ रोपनी गरी जम्मा ११६१-१४-३ रोपनी वार्षिक प्रति रोपनी २३ पाथी धानको माघ १५देखि मसान्तसम्ममा सबभन्दा बढी भाउले हिसाब गरी तिरो तिर्ने गरी अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल विकासको लागि उपलब्ध गराउने गरी प्रयोग गर्ने । जग्गाको स्वामित्व स्थायी रूपले श्री पशुपतिनाथकै कायम रहने ।

२. उपर्युक्त दफा १ बाहेक पशुपति भण्डार तहविलका जागीरदार खान्गीबापतको जग्गा २९-१२-० रोपनी प्रति रोपनी रु.९०००।-को दरले जम्मा रु.२,६७,७५०।- हवाई यातायात विकास योजनाले पशुपति भण्डार तहविल कार्यालयलाई भुक्तानी दिने र सो जग्गा हवाई विभागको नाममा गुठी रैतान नम्बरीमा दर्ता गरी पशुपति भण्डारण तहविल कार्यालयलाई रैकरसरहको तिरो हवाई

विभागले सालिन्दा तिर्ने ।"

त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको राष्ट्रिय आवश्यकतालाई अस्वीकार गर्न सकिने स्थिति कदापि छैन । तर यसले श्री पशुपतिनाथको सम्पत्ति संरक्षणमा के कस्तो असर पऱ्यो त्यो चाहिँ अवश्य विचारणीय छ । यसको उल्लेखन यहाँ किन गर्नुपऱ्यो भने माथिका दुई बुँदामा जग्गा, सदाको लागि विमानस्थलले प्रयोग गर्ने, स्वामित्व भने पशुपतिनाथमा रहने, त्यस्तैगरी जग्गा रैतान नम्बरीमा दर्ता हुने, रैकरसरहको तिरो पशुपतिनाथ भण्डार तहविलले लिने, आदि जुन कुरा उल्लेख भएका छन् श्री पशुपतिनाथका अचल सम्पत्तिको व्यवस्थापनमा संलग्न अमालकोट कचहरी वा भण्डार तहविलले त्यस्तै कुरा अन्य गुठीका जग्गामा पनि गर्ने हो भने श्री पशुपतिनाथको कुनैपनि सम्पत्ति सुरक्षित नरहने स्थिति पर्न जान्छ । यस्तो कुरा अन्यत्र पनि नभएको होला भन्न सकिन्न । तिलगंगादेखि ताम्रगंगासम्मको सडक योजनालाई यही अतिक्रमणको एक अर्को पहलुको रूपमा बुझ्नु पर्ने हुन्छ । "गुठी सम्पदा गुठीजन्य संस्कृति र त्यसमा अडिएका मूल्य मान्यताहरूमा चोट पुग्नु भनेको राष्ट्रको लागि ठूलो नोक्सानी हो । त्यसरी क्रमशः राष्ट्रिय निधिहरू नासिँदै, मासिँदै जाने हो भने एक दिन राज्यको मौलिक पहिचान नै लोप हुने सम्भावना हुन्छ र गुठी त्यसको उदाहरण बन्न सक्छ " भनी यस अदालतले गुठी र सम्पदा विनासबारे धेरै वर्ष पहिले चेतावनीयुक्त अभिव्यक्ति दिएको कुरा यहाँ विशेष स्मरणीय छ ।⁵²

१५. यति भनिसकेर पशुपति क्षेत्रमा हाल जे भइरहेको छ नराम्रो मात्रै भइरहेको छ भन्ने चाहिँ कदापि होइन । सम्पदाको संरक्षणमा केही राम्रा कामहरू हाल पनि भइरहेका छन् । त्यसै कुराको विवेचना प्रारम्भमा उठाइएको तेस्रो प्रश्नको निरूपण गर्ने क्रममा गर्नु आवश्यक हुन्छ । श्री पशुपतिनाथको

52 ने.का.प. २०६४, नि.नं. ७८८५, पृष्ठ १२७५

मन्दिर, प्राङ्गण, परिसरको जिर्णोद्धार गर्ने कार्यलाई तत्कालीन महाराजा, भाई भारादारहरूले एउटा पुनित कार्यको रूपमा नै लिने गरेको यस क्षेत्रको इतिहासले देखाउँछ । तर एउटा बृहत् गुरुयोजना निर्माण गरी सो अन्तर्गत सम्पदाहरूको ऐतिहासिक महत्त्वलाई दृष्टिगत गर्दै बीचबीचमा भएका अतिक्रमणहरू हटाई, यस क्षेत्रको दिगो विकास एवं संवर्द्धनको कार्य भने २०३२ सालमा पशुपति क्षेत्र सुधार तथा विकास समितिको स्थापना भएपश्चात मात्र प्रारम्भ भएको पाइन्छ । पशुपति क्षेत्र विकास कोषको स्थापना र सो सम्बन्धमा कानूनी संरचना तयार भएपछि गुरुयोजनाको कार्यले अरु गति लिएको र गुरुयोजनाको निर्माण र कार्यान्वयनले लामो समयसम्म उपेक्षित पशुपतिक्षेत्रको पुनरूद्धारको ढोका खोलेको छ । न्यूनतमरूपमा पनि यसले पशुपति क्षेत्रको सीमा निर्धारण गरेको छ जसले यस क्षेत्रको संकुचन, विखण्डन र अतिक्रमणलाई रोक्न सक्छ । गुरुयोजनाअनुसार श्री पशुपतिनाथको चार किल्ला देहायबमोजिम रहेको छः

१. पूर्वः त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको पुरानो धावन मार्गको पूर्व सीमाना;
२. पश्चिमः धोवीखोलाको रातोपुल, कालोपुल, हाँडीगाउँबाट चाबहिल गणेशस्थान जोड्ने बाटोमा पर्ने धोवीखोलाको पुल हुँदै धुम्बाराही चक्रपथमा रहेको धोवीखोलाको पुल;
३. उत्तरः धुम्बाराही चक्रपथमा रहेको धोवीखोलाको पुलबाट चक्रपथ चाबहिल चोक हुँदै भगवानस्थानबाट गौरीघाट जाने कच्ची बाटो हुँदै गौरीघाट र गौरीघाटबाट बौद्ध जाने बाटो हुँदै गौरीघाटको उत्तरतर्फको सत्तल पछाडिबाट घाटको पछाडि हुँदै बागमती हुँदै त्यहाँबाट गुह्येश्वरी घाटको उत्तरतर्फको बागमतीबाट कालीप्रसाद गणको उत्तर सीमाना हुँदै त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको पुरानो धावनमार्गको (हाल

थप भएको खण्डबाहेक)

४. दक्षिण: त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको पुरानो धावनमार्गको कुनाबाट सीधै त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको अन्तर्राष्ट्रिय टर्मिनल भवन हुँदै विमानस्थलको सवारी पार्किङ्ग क्षेत्रबाट दुई सय साठी (२६०) मिटर दक्षिण पश्चिम हुँदै तहाँबाट ४०० मिटर पश्चिम भई चक्रपथसम्म, चक्रपथदेखि कालीमाटी टोल र हारिजन टोलको बीचको खोच हुँदै बागमती नदी भई राजराजेश्वरी निस्कने गोरेटो हुँदै चक्रपथ, चक्रपथको ग्रीनवेल्ड, गौशाला चोक हुँदै धोवीखोलाको रातोपुल।

१६. उपर्युक्त सिमा निर्धारणको साथै गुरुयोजनाले २६४ हेक्टर क्षेत्रफललाई पशुपति क्षेत्र मानी धिमागतिमै भएपनि पशुपति क्षेत्रमा संरक्षण कार्यहरू सुरु गरेको देखिन्छ। समग्र पशुपति क्षेत्रलाई कोर क्षेत्र (Core Area), कन्सोन्यान्ट क्षेत्र (Consonant Area) र कन्टिनियम क्षेत्र (Continuum Area) मा विभाजन गरी कार्य सुरु गरिएकोमा हाल कोर क्षेत्रका घरहरू हटाउने तथा असुरक्षित संरचनाहरू हटाउने कार्य भएको, मन्दिर क्षेत्रको पश्चिमद्वारमा उत्तरतर्फ खुला स्थल, दक्षिणतर्फबाट प्रवेश मार्ग निर्माण गर्न लागिएको, किरियापुत्री भवनको निर्माण सुधार र स्तरोन्नति, विद्युतीय शवदाह भवन, सभा सम्मेलनको लागि भवन निर्माण, वनकाली क्षेत्रमा ल्याण्डस्केपिङ आदि कार्यहरू भइरहेको दृष्टिगोचर हुन्छ। बागमतीमा मिसिने ढलको व्यवस्थापन, बागमती सफाई आदि सुधारका अन्य आयामहरू हुन्। त्यस्तै गरी विकास कोषअन्तर्गत भेटी व्यवस्थापनको विषयमा पनि केहि काम भएको छ। यसले श्री पशुपतिनाथ क्षेत्रमा केही हुन लागेको अनभूति मिलेको छ। तसर्थ गुरु योजनामा समयअनुसार आवश्यक सुधार र परिमार्जन गर्दै

योजनाबद्ध रूपमा कार्य हुन सके यहाँको धर्म, संस्कृति, कला, प्रकृति आदिको संरक्षण एवं संवर्द्धन हुन गई हिन्दूहरूको पावन तीर्थस्थलको रूपमा श्री पशुपतिनाथ क्षेत्रको प्रसिद्धि बढ्ने देखिन्छ।

१७. सम्पदा संरक्षणबारे हाल भइरहेका कार्यहरूबारे यति कुरा उल्लेख गरेर तिलगंगा र ताम्रगंगा क्षेत्रमा सडक निर्माण र मानव समाधिस्थलको रूपमा श्लेषमान्तक वनको प्रयोग हुँदा उक्त क्षेत्रको वातावरणमा के कस्तो प्रभाव पर्छ भन्ने चौथो प्रश्नतर्फ हेरौं। यस विषयको सुरुवात पनि गुरुयोजनाबाट नै गर्नुपर्ने हुन्छ। गुरुयोजनाले मृगस्थली तथा श्लेषमान्तक वनलाई कोर र कन्सोन्यान्ट क्षेत्रमा राखेको देखिन्छ। कोर क्षेत्रमा गुह्येश्वरी मन्दिर प्राङ्गण पर्दछ भने मृगस्थली र श्लेषमान्तकको अन्य क्षेत्र कन्सोन्यान्ट क्षेत्रमा पर्दछ।⁵³ गुरुयोजनाले यस क्षेत्रको “जंगललाई पूर्णतः सुरक्षित राख्नु पर्ने र कुनै पनि अतिक्रमण हुन नदिने गरी कडाइका साथ अनुगमन गरी प्राकृतिक वातावरण कायम राख्नु पर्ने” कुरा औंल्याएको छ।⁵⁴ यस क्षेत्र भौगोलिक र वातावरणीय स्थितिबारे चर्चा गर्दै गुरुयोजनामा, “मृगस्थलीको श्लेषमान्तक वन क्षेत्रको भू-बनोट अति नाजुक छ र यो तीनतर्फबाट सानाठूला गरी बीसभन्दा ज्यादा सक्रिय भू-स्खलनको समस्याले ग्रसित छ...साथै यस क्षेत्रको पश्चिम, दक्षिणतर्फको भिरालो भागमा लास गाड्ने प्रचलन देखिन्छ। हाल त्यस क्षेत्रमा सिमेन्ट, कंक्रीट जस्ता वस्तु प्रयोग गरी पुरातात्विक मर्यादाप्रतिकूल स्मारक बनाउने होडसमेत चलेको देखिन्छ। लास गाड्ने समुदायको बढ्दो दबाब र क्षेत्रगत सीमितताको साथै पुरातात्विक

53 कन्सोन्यान्ट क्षेत्र कोर क्षेत्रभन्दा बाहिरको क्षेत्र हो। यो क्षेत्रको संरक्षण हुँदा कोर क्षेत्र अर्थपूर्ण सवल र शसक्त बन्दछ। कोर क्षेत्रको बाहिरी परिसर हुँदा यो क्षेत्रले कोर क्षेत्रमा हुने वातावरणीय चाप र प्रदूषणलाई जोगाउँदै एउटा प्रतिरोधकको रूपमा कार्य गर्ने मान्यता गुरु योजनाले राखेको छ। हेर्नुहोस् गुरु योजना पृष्ठ १८

54 गुरुयोजना पृष्ठ १४

मर्यादाप्रतिकूल स्थायी स्मारक बनाउने प्रवृत्तिले श्लेषमान्तक वन चिहानै चिहानले भरिने र प्राकृतिक वातावरणमा पूर्णतः नकारात्मक असर पर्ने कुरा स्पष्ट देखिन्छ⁵⁵ भनिएको छ । प्रतिवेदनमा तिलगंगा क्षेत्रलाई संवेदनशील, पुरातात्विक महत्त्वको क्षेत्र भन्दै र सोही क्षेत्रमा मानदेवकालीन त्रिविक्रम मूर्ति पाइएको कुरा उल्लेख गर्दै यो क्षेत्रको अन्वेषण तथा उत्खनन आवश्यक रहेको कुरा औल्याइएको छ । गुरुयोजनामा उल्लिखित यी कुराहरू प्रस्तुत रिट निवेदनको निरूपणको क्रममा अत्यन्त सान्दर्भिक देखिन्छन् ।

१८. विपक्षी पशुपति विकास कोषको लिखित जवाफ हेर्दा उक्त क्षेत्रमा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयको सक्रियतामा तिलगंगादेखि गुह्येश्वरीसम्मको भागमा डोजर लगाई सडक ट्रयाक बनाउन थालेकोले सो क्षेत्रमा सडक बनाउनु हुँदैन भन्ने कोषबाट पुरातत्त्व विभागमा अनुरोध भएको, अर्कोतर्फ कोषबाट तत्कालै २०६८।७।१६ मा संचालक परिषदको बैठक बसी पुरातत्त्व विभागबाट ठोस निर्णय नभएसम्म उक्त सडक निर्माण गर्न नमिल्ने भनी हाललाई उक्त बाटो सञ्चालन हुन नदिई तारवार लगाई रोक्ने भन्ने निर्णय भएको छ । सोअनुसार उक्त क्षेत्रमा हालसम्म सडक सञ्चालन गर्न दिइएको छैन । उक्त मोटर बाटोको दुवै मुखमा टेवा पर्खाल लगाई मोटरबाटो बन्द गरी जंगल संरक्षण गर्न कोषबाट मिति २०७१।१२।७ मा पत्रिकामा टेण्डर आह्वान भई ठेकेदार छनौटको कार्य भइरहेको छ । उल्लिखित स्थानमा सनातनमा भएका बाहेक विश्व सम्पदा भित्रको पशुपति क्षेत्रको जंगलमा बाटो बनाउन मिल्ने पनि होइन, जंगलमा कुनैपनि बाटो सञ्चालन गर्ने कोषको योजना नभएको, खोल्न लागेको बाटो पनि कोषले नखोलेको र कोषको तर्फबाट उक्त क्षेत्रमा बाटो सञ्चालन हुनसमेत आजसम्म नदिइएकोले रिट खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत उल्लेख भएको पाइयो । यद्यपि लिखित जवाफमा समस्तिस्थल बारेमा केही कुरा

55 गुरुयोजना पृ. १७

उल्लेख भएको छैन तापनि कोषतर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताले बहसको क्रममा कोषले सो विषयमा पनि निर्णय गरेको छ भन्नु भएको छ । विपक्षीमध्येकै सडक डिभिजन कार्यालय, काठमाडौं-१ को लिखित जवाफमा तिलगंगा, ताम्रगंगा सडक खण्ड तथा टनेल निर्माणको लागि ठेक्का खोली मिति २०६७।३।२९ मा ठेक्का सम्झौता भई ठेकेदारले मोविलाइजेशन पेस्की लागि सकेकोमा पुरातत्त्व विभागको ०६८।२।२५ को पत्रअनुसार युनेस्को World Heritage Center को विशेषज्ञ टोलीको प्रतिवेदनको सुझाव नं. २ मा उक्त टनेल निर्माण कार्य रोक्ने तथा टनेल हाल प्रस्तावित स्थानमा निर्माण नगरी विश्व सम्पदाभन्दा बाहिर निर्माण गर्ने वा अन्य वैकल्पिक उपायको लागि लेखी आएको प्रतिवेदन प्राप्त भएकोसमेत हुँदा हालसम्म पनि कुनै निर्माण कार्य नगरी निर्माण रोकी राखेको, रिट निवेदनमा दाबी गरिएअनुसारको त्यस्तो कुनै पनि कार्य नगरिएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत उल्लेख भएको देखिन्छ । पशुपति क्षेत्रको संरक्षणको जिम्मा पाएको पशुपति विकास कोष र सडक निर्माणसँग सम्बद्ध सडक डिभिजन कार्यालयको उपर्युक्तबमोजिमको जवाफ रहेको स्थितिमा सडक निर्माण भएको रहेनछ भनी सामान्य अनुमान हुने नै हो, तर यस अदालतका सहरजिष्ट्रारको नेतृत्वमा स्थलगत निरीक्षणको लागि गएको टोलीको प्रतिवेदनमा सो क्षेत्रमा कच्ची बाटो खोलिएको त्यस क्षेत्रबाट यातायातका साधनहरू आवतजावत गर्दै रहेको र मानव चिहान यत्रतत्र रहेको भन्ने प्रतिवेदन प्राप्त भएको अवस्था भएबाट अदालतसमक्ष विपक्षीहरूबाट यथार्थ विवरण प्रस्तुत भएको रहेनछ भन्ने देखिन आयो ।

१९. सर्वोच्च अदालतका सहरजिष्ट्रार श्री नृपध्वज निरौलाको टोलीले मिति ०७३।५।३ मा विवादित क्षेत्रको स्थलगत भ्रमण गरी यस अदालतमा पेस गरेको प्रतिवेदनमा देहायको कुरा उल्लेख भएको पाइयो:

- (क) तिलगंगा चोकदेखि गोठाटार (ताम्रगंगा) सम्म पशुपति क्षेत्रको श्लेषमान्तक वनको बीचबाट करिब ६७५ मिटर लम्बाई र ७ मिटर चौडाई भएको कच्ची मोटर बाटो रहेको देखियो । स्थानीयको भनाई अनुसार बाटो २०६४ सालमा खोलिएको भन्ने बुझियो । सो बाटो हाल कच्चीरूपमा रहेको र ठाउँठाउँमा खाल्डा खुल्डी भए पनि त्यस क्षेत्रबाट यातायातको साधनहरू मोटरसाइकल तथा गाडिहरू आवत जावत गरिएको स्थलगत अनुगमनको क्रममा देखियो ।
- (ख) बाटो खोलेपछि उक्त क्षेत्रमा रहेको जंगल नष्ट हुँदै गएको, भू-क्षय भई पहिरोहरू गएको पाइएको स्थानीय र अन्य व्यक्तिहरूको फोहर फाल्ने ठाउँको रूपमा विकासित हुँदै गएको देखियो । बाटोको सहजताको कारण मानव चिहानहरू समेत अव्यवस्थितरूपमा खनी गाडिएको पाइयो । औद्योगिक कार्यबाट सिर्जित प्रदुषित फोहोरहरू, गार्मेन्टका फोहरहरू तथा मरेका गाइवस्तुका सिनोहरू सो बाटो छेउछाउ यत्रतत्र फालिएको भेटियो ।
- (ग) स्थानीयको सहजताको लागि बाटो खोलिएको हो भने पनि त्यो बाटोको कारण स्थानीयमा झन् असुरक्षाको खतरा बढेको, सडे गलेको, मरेका जीवजन्तु फालिएको हुँदा प्रदूषण र दुर्गन्ध फैलिएको कारण मानिसहरूलाई पैदल हिँड्न कठिन हुने अवस्था रहेछ ।
- (घ) उक्त खोलिएको बाटो माथिको अर्थात उत्तर पश्चिमतर्फ रहेको श्लेषमान्तक वन क्षेत्रमा दशनामी सन्यासीहरूले मानव चिहानको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको र मानव चिहानहरू अव्यवस्थित रहेकोसमेत देखिन्छ । साबिकमा सिमेन्ट ढलान गरी शवहरू राख्ने गरिएकोमा हाल पशुपति क्षेत्र विकास कोषको निरन्तरको अनुगमनबाट सिमेन्टेड ढलान गरी शव राख्न नदिने, माटो

खनी लास गाड्न भने दिने गरिएको उक्त कोषको सव-इन्जिनियर पशुपति ठाकुरले जानकारी दिनु भएकोमा विश्वरूप मन्दिर हुँदै तल खोलिएको विवादित बाटोतर्फ जंगल, जंगल बीचको बाटो झर्दा सो छेउछाउमा तत्काल सिमेन्ट ढलान गरी राखिएको नदेखिए पनि खाल्डो खनी माटोले पुरिएको मानव चिहान यत्र तत्र रहेको देखियो ।"

२०. स्थलगत प्रतिवेदनको माथि उल्लिखित व्यहोराबाट पशुपति विकास कोषको लिखित जवाफमा विवादित क्षेत्रमा सडक सञ्चालन गर्न दिइएको छैन भन्ने कुरा साँचो रहनेछ भन्ने स्पष्ट देखियो । त्यस्तै गरी "कोषको ०६८।७।१६ को निर्णयमा सो क्षेत्रमा सडक सञ्चालन गर्न नमिल्ने भएकोले हाललाई तारबार लगाई सवारी आवागमन गर्न नमिल्ने गरी बन्द गर्ने" भन्ने निर्णय कागज मै मात्र सिमित रहेछ भन्ने देखियो । पशुपति क्षेत्रको सम्पदा संरक्षण गर्ने जिम्मा पाएको र कुनै पनि अतिक्रमणलाई रोक्ने दायित्व भएको निकायबाट अदालतलाई समेत गुमराहमा राख्ने गरी जवाफ प्राप्त हुनु र स्थलगत निरीक्षण गर्दा यथार्थ त्यसको ठीक विपरीत देखिनु शोभनीय कुरा होइन । यो अकर्मण्यता, उदासिनता वा जिम्मेवारी विहीनतालाई कदापी स्वीकार गर्न सकिँदैन । पशुपतिक्षेत्र विकासकोषको यो जवाफबाट कोषले पशुपति क्षेत्र विकास कोष ऐन, २०४४ को दफा १० द्वारा सुम्पिएको दायित्व पूरा नगरेको स्थिति देखिन आयो । सडकको विषयमा यस्तो स्थिति देखियो भने लिखितजवाफमा कुनै कुरा उल्लेख नगरिएको जथाभावी चिहान गाड्ने र चिहानमाथि स्थायी संरचना निर्माण गरिएको विषयमा पशुपति विकास कोषको ०६७।९।१४ को निर्णयको दफा १ मा मृगस्थली क्षेत्रमा लास गाड्ने तथा चिहान माथि स्थायी संरचना निर्माण गर्ने कार्य रोक्ने भनी उल्लेख गरेको विषय पनि कार्यान्वयन नभई कागजमै सिमित रहेको देखियो ।

२१. युनेस्कोले सन् १९७९ मा घोषणा गरेको काठमाडौं उपत्यकाभित्रका ७ वटा सम्पदामध्येको एक, पशुपति क्षेत्रको सुधार गर्नु समस्त नेपालीको कर्तव्य हुन आउँछ। पशुपति क्षेत्रको अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको मृगस्थली तथा श्लेषमान्तक वनको अखण्डता नासिने गरी सडक निर्माण गर्न लागिएको विषयमा युनेस्कोको ध्यान जानु स्वाभाविकै हो। सडक विभागको अगुवाइमा विवादित क्षेत्रमा डोजर लगाई ट्रयाक खोलिएपछि पुरातत्त्व विभागको अनुरोधमा युनेस्को (World Heritage Center) बाट UNESCO Experts Advisory Mission ले सन् २०११ को मार्च १२देखि १७ सम्म विवादित क्षेत्रको स्थलगत अध्ययन गरी दिएको प्रतिवेदनमा विश्व सम्पदा सूचीमा रहेको पशुपति क्षेत्रको सम्पत्ति नोक्सान हुने गरी वर्तमान समयमा प्रस्तावित ठाउँबाट गर्न लागिएको सडक निर्माण रोकौं मृगस्थली श्लेषमान्तक वनको कटान रोकौं सो क्षेत्रको अखण्डता र स्थिरता नास हुनबाट रोक्न, सो क्षेत्रको प्राकृतिक नालाको पुनस्थापना गर्न पशुपति क्षेत्रको सम्पदा यकिन हुने नक्सा तयार गर्न र स्मारक क्षेत्रको सम्पत्तिभन्दा बाहिरबाट वा अन्य वैकल्पिक क्षेत्रबाट सडक निर्माणका सम्भावनाहरू हेर्न सुझाव दिएको देखिन्छ। मिसनबाट दिइएको सुझावको दफा २ देहायबमोजिम छ:

“Abandon the project to construct a tunnel road in its current alignment and current form because of its significant negative impacts on the [property of] outstanding universal value, authenticity and integrity of the world heritage property”

२२. मिसनले दिएको प्रतिवेदन विस्तृत छ जसमा सन् १९७९ देखि २००८ सम्म सम्पदा संरक्षण सम्बन्धमा गरेका प्रमुख निर्णयहरूको संक्षिप्त उल्लेख

गरिएको छ। नेपालका सम्पदाहरू सन् २००३ देखि २००७ सम्म खतरा सूचीमा परेको जनाउँदै सदस्य राष्ट्रलाई स्मारक क्षेत्रको अखण्डता (Integrity) र आधिकारिकता (Authenticity) नोक्सान नहुने गरी एकीकृत व्यवस्थापन योजना निर्माण र कार्यान्वयन गर्न सुझाइएको समेत छ। विशेषज्ञ टोली (Experts Mission) ले मूलतः वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन र सम्पदा प्रभाव मूल्याङ्कन गरी सडक निर्माण गर्न लागिएको कुरालाई दोषपूर्ण मानेको देखिन्छ। मिसनको प्रतिवेदन हेर्दा विश्वव्यापी महत्त्वका सम्पदा रहेको क्षेत्रमा कुनै कार्य नै नगर्नु भन्ने होइन कि सम्पदाको अखण्डता र आधिकारिकतामा प्रतिकूल असर पुग्ने गरी हुन लागेको कार्यलाई रोक्नु युनेस्कोको नीति रहेको देखिन्छ। जमिन माथि रहेको सम्पदामा कुनै नोक्सानी नहुने र सम्पदाको अखण्डता वा आधिकारिकतामा असर नपर्ने गरी जमिनमुनिबाट टनेल मार्ग नबनाई नहुने स्थितिमा युनेस्कोको विशेषज्ञ टोलीसँग वार्ता गरी उपयुक्त मार्ग छनौट गर्ने सम्भावना सदा सर्वदाको लागि अन्त्य भइसकेको हो भन्ने चाहिँ प्रतिवेदनबाट देखिँदैन।

२३. यहाँ मृगस्थली र श्लेषमान्तक क्षेत्रमा जे भइरहेको छ सोको परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा पशुपति क्षेत्र प्राचीनकालदेखि नै विश्व भरका हिन्दू, बौद्ध, जैन, सिख आदि विविध मतान्तरका हिन्दूहरूको आस्था र श्रद्धाको केन्द्रविन्दु एवं पवित्र तिर्थस्थलको रूपमा प्रतिष्ठित छ। देउपाटन, जयबागेश्वरी, गौरीघाट, चाबहिल, कुटुम्बहाल, सिफल, गौशाला, पिङ्गलास्थान र श्लेषमान्तक वनको क्षेत्रलाई ओगटेर २६४ हेक्टरको क्षेत्रफलमा फैलिएको पशुपति क्षेत्रमा लगभग ५१८ साना ठूला विभिन्न शैलीका मन्दिर, सत्तल, दुङ्गेधारा, चैत्य, विहार स्तूप, देवालय आदि धार्मिक ऐतिहासिक स्मारक र लगभग एक हजार शिव लिङ्ग रहेको^{५६} भन्ने कुराले यस क्षेत्रको विशिष्टतालाई

५६ गुरुयोजना पृष्ठ ५

झल्काउँछ । मृगस्थली एवं श्लेषमान्तक वनसहितको पशुपति क्षेत्र विश्व सम्पदा सूचीमा चढेको संरक्षित स्मारक क्षेत्र रहेछ भन्ने पुरातत्त्व विभागले ०६८।९।२२ मा सडक विभागसमेतलाई लेखेको पत्रसमेतबाट देखिन्छ । प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ आकर्षित हुने क्षेत्र भएकै कारण सरकार उक्त ऐनको दफा ३ को उपदफा (१)(५)(७) समेतका व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न प्रतिबद्ध छ भन्ने कुरा मन्त्रिपरिषद् सचिवालयको लिखित जवाफबाट देखिन्छ । मिसिल हेर्दा सम्पदा क्षेत्रको जंगलबीचबाट सडक खन्न डोजर चलाउनु अघि सडक विभाग वा आयोजना कार्यालयले पशुपति विकास कोषसँग समन्वय गरेको वा पुरातत्त्व विभागको अनुमति लिएको भन्ने देखिन आएन । न त वातावरणमा उल्लेखनीयरूपमा प्रभाव पर्ने यत्रो ठूलो सडक निर्माण गर्नुपूर्व वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ को ३, ४, ५, ६ को प्रक्रियाहरू पूरा गरी वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गरेको नै देखिन आयो । यसबाट विवादित क्षेत्रमा नेपाल पक्ष रहेका संयुक्त राष्ट्र संघीय विश्व प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा महासन्धि १९७२ र प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०७३ र वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ समेतका व्यवस्थाहरूको प्रतिकूल कार्य हुन गएको स्पष्ट देखिन आयो ।

२४. अब निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन भन्ने अन्तिम प्रश्नतर्फ हेर्दा माथि विभिन्न प्रकरणहरूमा श्री पशुपतिनाथ र पाशुपत क्षेत्रको ऐतिहासिक धार्मिक र सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणमा परिरहेको असरवारे विवेचना गरियो । विश्वभरको हिन्दूहरूको आस्थाको केन्द्र हुँदाहुँदै पनि पाशुपत क्षेत्रको सम्पदा, संस्कृति र सभ्यताउपर जानी वा नजानी वा अदुरदर्शिता वा स्वार्थवस विभिन्न समयमा प्रहार हुँदै आएको सन्दर्भमा सम्पदा खण्डिकरण हुँदा पर्ने प्रतिकूल प्रभावलाई मध्यनजर गर्दै पशुपतिक्षेत्रको गुरुर्योजनाको मूल भावनाअनुरूप

यसको एकीकृत स्वरूपको जगेर्ना गर्नु आवश्यक देखियो । मृगस्थली श्लेषमान्तक वनको वातावरणीय संवेदनशीलताउपर दृष्टी नपुगेको कारण सो क्षेत्र भू-स्खलनको चपेटामा परेको र बन्न लागेको सडक र जथाभावी लास गाड्ने कुराले स्थिति अरु भयावहपूर्ण बनेको पाइँदा यसको तुरुन्त अन्त्य हुनु अत्यावश्यक देखियो । यसका अतिरिक्त समस्त पाशुपत क्षेत्रको संरक्षण आवश्यकता टडकारो रूपमा देखिँदा माथि विभिन्न प्रकरणमा उठाइएको विषयवस्तुलाई हर्नु, बुझ्नु र उचित तरिकाबाट सम्बोधन हुनुपर्ने देखिन आयो । विपक्षी सडक डिभिजन कार्यालय, काठमाडौं १ नं. को लिखित जवाफ हेर्दा तिलगंगादेखि ताम्रगंगासम्म मृगस्थली श्लेषमान्तक वन क्षेत्रमा टनेल सडक बनाउने निर्णय भई मिति ०६७।३।२९ मा ठेक्का सम्झौता भएको भए तापनि पुरातत्त्व विभागको ०६७।८।२८ को पत्र, सो क्षेत्रको सम्पदा (OUV) माथि पर्ने प्रभावको बारेमा अध्ययन गर्नु भनी UNESCO बाट पत्र आएपछि उक्त क्षेत्रमा निर्माण कार्यलाई निरन्तरता नदिइएको र UNESCO WORLD Heritage Center को Experts Mission ले दिएको प्रतिवेदनको बुँदा नं. २ अनुसार उक्त टनेल मार्ग रोक्ने तथा उक्त टनेल प्रस्तावित स्थानमा निर्माण नगरी Heritage Property बाहिर विस्तृत अध्ययन गरी गर्ने वा अन्य वैकल्पिक उपायको लागि लेखि आएको हुँदा हालसम्म पनि कुनै निर्माण कार्य नगरी रोकी राखेको भन्ने उल्लेख भएको र पशुपति क्षेत्र विकास कोष तथा पुरातत्त्व विभागसमेत सडक निर्माण कार्यको विपक्षमा रहेकोसमेत पाइँदा उपर्युक्त विवादित बाटो निर्माण हुन सक्ने अवस्था नदेखिएकोले प्रस्तुत विवादमा उत्प्रेषणको आदेश जारी गर्नुपर्ने देखिएन । तर सर्वोच्च अदालतबाट स्थलगत निरीक्षण गरी पेस गरेको प्रतिवेदनमा ट्रयाक खोलिएको क्षेत्रमा हाल पनि यातायातका साधनहरू चलिरहेको भन्ने पाइँदा तिलगंगा, ताम्रगंगा सडकको दुवै मुखमा टेवा पर्खाल निर्माणलगायत जे जो उपयुक्त हुन्छ त्यस्तो

प्रबन्ध गरी आवश्यक छेकबार गर्नु, साथै श्लेषमान्तक वनमा लास गाड्ने विषयमा पशुपति क्षेत्र विकास कोषको मिति २०६७।९।१४ को निर्णय तुरुन्त कार्यान्वयन गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ ।

२५. अब जहाँसम्म पशुपति क्षेत्रको सम्पदा र वातावरण संरक्षणको लागि निर्देशन जारी गर्नुपर्ने अवस्था छ वा छैन भन्ने प्रश्न छ । सम्पदा र वातावरण संरक्षणको क्षेत्रमा दिगो वातावरणीय विकासको अवधारणालाई आत्मसात् गर्दै सम्बन्धित सबै सरोकारलाहरू अघि बढ्नु पर्ने हुन्छ । राष्ट्रको विकाससम्बन्धी कार्यमा वातावरण र विकासबीच समुचित सन्तुलन हुनुपर्दछ भन्ने संविधानको मत छ ।⁵⁷ यो कुरालाई पनि बिर्सन मिल्दैन । माथि विभिन्न खण्डमा गरिएको विश्लेषणबाट श्री पशुपतिनाथको सम्पत्ति विशेषतः गुठीको सम्पत्ति खण्डित भई नासिने मासिने स्थिति बनेको देखिइरहेको छ । त्यो रोकिनु पर्छ भन्ने यस इजलासको दृढ मान्यता छ । विगतमा पशुपति क्षेत्रमा कैयौं ठाउँमा वागबगैंचा रहेको अध्ययनहरूले देखाउँछन् । तर ती पनि मासिएको वा खण्डित भइरहेको देखिन्छ । चाबहिल गौशाला सडकको कारण भण्डारखाल बगैंचा श्री पशुपतिनाथ सम्पदाको अभिन्न अंग होइन कि भन्ने कसैलाई पनि आभाष मिल्छ । गुह्येश्वरी, गौरीघाट, गोठाटार क्षेत्रका पशुपतिका गुठीहरूको त्यस्तै अवस्था छ । सम्पदाहरूको खण्डीकरणलाई कसरी रोक्ने वा खण्डित सम्पदाहरूलाई कसरी एकीकृत गर्ने र कसरी समस्त क्षेत्रलाई एकीकृत रूप दिने यो प्रश्न हामी सबैको सामुन्ने छ ।

२६. श्री पशुपतिनाथ क्षेत्रको मन्दिर प्राङ्गण र परिषर र समस्त पाशुपत क्षेत्रको सम्पदा पुर्खाले हामीलाई छाडेर गएको अमूल्य नीधि हो । यो सम्पदालाई आजभन्दा बढी सुरक्षित, संरक्षित र

व्यवस्थितरूपमा भावी पुस्तालाई हस्तान्तरण गर्नु वर्तमान पुस्ताको कर्तव्य हो । यस दृष्टिबाट हेर्दा एकातर्फ पशुपति क्षेत्रका सम्पदालाई प्राकृतिक, वातावरणीय र मानव अतिक्रमणबाट जोगाउनु पर्ने हुन्छ भने बढ्दो जनसंख्या, जनघनत्व, यातायात र सञ्चारको सहजताको कारण बढिरहेको लोकप्रियता र तिर्थयात्रीहरूको चापलाई दृष्टिगत गर्दै यस क्षेत्रमा निर्माण सुधार, सम्पदा र सम्पत्तिको योजनावद्धरूपमा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । पशुपति क्षेत्रमा कुनै नयाँ निर्माण हुने हुँदैन भन्ने यस इजलासको मान्यता कदापि होइन । सो भन्ने विशेषज्ञता पनि हामीसँग छैन । श्री पशुपतिनाथ क्षेत्रको भ्रमण गर्दा सो क्षेत्रमा परापूर्वकालदेखि विना कुनै योजना संरचनाहरू निर्माण भएको भन्ने पनि सहजै अनुमान हुन्छ । त्यसले समग्र क्षेत्र अव्यवस्थित जस्तो देखिन्छ, जसमा सुधार आउनु आवश्यक छ । अब संरक्षणको लागि गुरुयोजना नै बनेको हुँदा वर्तमानका चुनौती र भविष्यका आवश्यकतालाई हेरी राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरी गुरु योजनाको कार्यक्षेत्र विस्तार र परिमार्जन गर्दै संरक्षण कार्य अघि बढाइनु आवश्यक देखिन्छ । खण्डिकरण रोक्न कतिपय क्षेत्रमा टनेल मार्ग आवश्यक पनि पर्ला तर विना कुनै योजना सिमित स्वार्थ समूहको आग्रहमा सम्पदामा अतिक्रमण गरिनु हुँदैन । त्यसैले श्री पशुपतिनाथ क्षेत्रको सन्दर्भमा मृगस्थली एवं श्लेषमान्तक वन क्षेत्रमा लामो समयदेखि भू-स्खलन र भू-क्षय भइरहेको र टूट्याक खोलिएको क्षेत्र कुरूप समेत भैराखेको हुँदा सो क्षेत्र एवं समस्त पशुपतिक्षेत्रको दिगो संरक्षण, व्यवस्थापन र विकासको लागि न्यूनतमरूपमा पनि देहायबमोजिमको कार्यहरू गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा यो निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिएको छः

(क) मृगस्थली श्लेषमान्तक वन क्षेत्रमा भू-स्खलनलाई रोक्न र हाल मोटरबाटो खोलिएको क्षेत्र र सो पूर्व र पश्चिमको भागलाई पूर्ववत् स्वरूपमा फर्काउन आवश्यक ठाउँमा

57 नेपालको संविधान, धारा ३०(३)।

- माटो भर्ने, टेवा पर्खाल लगाउने, वृक्षारोपण गर्ने र बनाइएका कंक्रीटका संरचना भत्काउने कार्यसमेत गरी वातावरण विनासलाई रोकी वन सम्पदालाई पूर्व अवस्थामा फर्काउनु।
- (ख) मृगस्थली श्लेष्मान्तक वन क्षेत्रका ऐतिहासिक कुण्डहरूलाई पुनर्जीवित र पुनःस्थापित गर्नु।
- (ग) मृगस्थली श्लेष्मान्तक क्षेत्रमा तिर्थालुहरू विशेषरूपमा जम्मा हुने बालाचतुर्दशी, शिवरात्री जस्ता पर्वहरूमा तिर्थालुहरूलाई हिँड्न सजिलो हुने र अन्य अवस्थामा समेत जङ्गलभित्र पैदल यात्रा र विचरणको लागि सहज हुने गरी पैदल मार्ग निर्माण र सुधार गर्नु।
- (घ) मृगस्थली क्षेत्रमा पुरातात्विक महत्त्वका संरचनाहरूलाई ऐतिहासिकता र वर्तमान उपयोगको दृष्टिबाट आवश्यक रहेकोमा पुनःनिर्माण जिर्णोद्धार गर्ने बाहेक गुरुयोजनाको उद्देश्य र मर्मविपरीत नयाँ स्थायी संरचनाहरू निर्माण नगर्नु र खुला क्षेत्र तथा जंगल क्षेत्रलाई यथावत् कायम राख्नु। नयाँ निर्माणहरू गर्नु पर्दा हालको कोर क्षेत्र र कन्सोन्यान्ट क्षेत्रभन्दा बाहिरका गुठी जग्गाहरूमा योजना बनाई निर्माण कार्य गर्नु।
- (ङ) मृगस्थली र श्लेष्मान्तक वनको समस्त क्षेत्रको सुरक्षा र सफाईको लागि व्यवस्था गर्नु।
- (च) काठमाडौं उपत्यकाको बढ्दो जनसंख्या र जनघनत्वसमेतलाई दृष्टिगत गर्दा मृगस्थली श्लेष्मान्तक वनमा लास गाड्ने कार्य बन्द गर्नुपर्ने भएबाट र सो बन्द गर्न माथि परमादेशको आदेश जारी गरिएको हुँदा सम्बद्ध सम्प्रदायको धार्मिक भावनामा चोट नपुग्ने गरी वैकल्पिक स्थानको व्यवस्था गर्नु।
- (छ) युनेस्कोको विशेषज्ञ टोलीले सीमाङ्कन हुन बाँकी रहेको क्षेत्र भनी औल्याएको क्षेत्रमा स्पष्ट देखिने गरी सीमाङ्कन गर्नु।
- (ज) पाशुपत क्षेत्रको एकीकृतरूपमा संरक्षण र विकासको लागि गुठी जग्गा वाग बगैँचालगायतका सम्पदाहरूको समेत उचित व्यवस्थापन गर्न गुरुयोजनाको कार्यक्षेत्र विस्तार र परिमार्जन गरी देवपाटन क्षेत्र र अन्यत्र रहेका अचल सम्पत्तिहरूको दिगो व्यवस्थापन र विकास गर्नु।
- (झ) समस्त पशुपति क्षेत्रलाई विश्वभरका दर्शनार्थी भक्तजनहरूको पावन तीर्थस्थल एवं धार्मिक पर्यटन केन्द्रको रूपमा विकास गर्नेतर्फ योजनाबद्ध रूपमा कार्य गर्नु।
- (ञ) सोको लागि आवश्यक बजेट र प्राविधिक सहयोग सरकारबाट कोषलाई उपलब्ध गराउनु।
- आदेशको जानकारी एवं कार्यान्वयनको लागि फैसलाको प्रतिलिपि विपक्षीहरू कहाँ पठाई मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।
- उक्त रायमा सहमत छु।
न्या. अनिल कुमार सिन्हा
- इजलास अधिकृत:- जीवनकुमार भण्डारी
इति संवत् २०७३ साल पुस ६ गते रोज ४ शुभम्।

